

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка
Факультет історії та географії
Кафедра історії України

ШОСТІ ЧЕРЕВАНІВСЬКІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ

**Збірник наукових статей
Випуск VI**

Полтава
2022

УДК 94(477)(062)

Ч 52

Редакційна колегія:

Гриньова М. В., доктор педагогічних наук (*головний редактор*)

Бабенко Л. Л., доктор історичних наук (*заступник головного редактора*)

Гура О. А., кандидат історичних наук

Фазан В. В., доктор педагогічних наук

Шаповал Л. І., кандидат історичних наук

Рецензенти:

Нестуля О. О., доктор історичних наук, професор, ректор Полтавського університету економіки і торгівлі

Лук'яненко О. В., доктор історичних наук, доцент, зав. кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Подкур Р. Ю., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Шості Череванівські наукові читання (на пошану професора Ч 52 А. С. Череваня) : збірник наукових статей. Випуск VI. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. 331 с.

ISBN 978-966-2538-89-2

У збірнику вміщені статті учасників Всеукраїнської наукової конференції «Шості Череванівські наукові читання» (27-28 жовтня 2022 р.). Автори статей розкривають актуальні проблеми соціально-економічної й політичної історії України, історичного краєзнавства, духовного життя, археології, етнографії, історії освіти й освітніх закладів. У збірнику знайшли відображення життя і діяльність видатних діячів освіти, науки, культури. Збірник розрахований на науковців, викладачів, студентів, учителів загальноосвітніх шкіл, усіх, хто цікавиться історичним минулим.

УДК 94(477)(062)

Від редакційної колегії: автори несуть відповідальність за повноту висвітлення обраної теми, системність викладу, достовірність наведених фактів, правильне цитування, написання власних імен і назв, наукову доброчесність та етику використання наукових праць і джерел.

Друкується за рішенням Ученої ради

*Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка (протокол № 5 від 28 листопада 2022 року)*

ISBN 978-966-2538-89-2

© ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2022

© Колектив авторів, 2022

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Капелюшний Валерій. ВКЛАД ПРОФЕСОРА ЛЕОНІДА ГЕРАСИМОВИЧА МЕЛЬНИКА (1929–2017 РР.) У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.	8
Веденєєв Дмитро. ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ СПЕЦСЛУЖБ В НАЦІОНАЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ (1992–2010 РР.)	14
Бабенко Людмила. ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕРІОД ТАБІРНОГО УВ'ЯЗНЕННЯ У БІОГРАФІЇ МИТРОПОЛИТА ВОЛОДИМИРА (ВАСИЛЯ РОМАНЮКА).....	23
Сітарчук Роман. АДВЕНТИЗМ НА ПОЛТАВЩИНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ (ПОЧАТОК XX СТ.)	33
Помаз Юлія. ЗАКРИТТЯ КУЛЬТОВИХ ОБ'ЄКТІВ У ХОДІ АТЕЇСТИЧНОГО НАСТУПУ КІНЦЯ 1950-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х РР. В УКРАЇНІ.....	39
Коротасєв Олександр. ДИФАМАЦІЯ «БУРЖУАЗНОГО» ЗАХОДУ АБО ВИКОРИСТАННЯ РАДЯНСЬКИМИ ОРГАНАМИ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ВСЕСОЮЗНОЇ РАДИ ЄХБ В РОБОТІ ПО ЗАКОРДОННЮ (1950-ТІ – 1960-ТІ РР.).....	44
Колеснікова Маргарита. УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА: ШЛЯХ ДО ТОМОСУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТОЛІТТЯ).....	51
Марченко Владислав. РУЙНУВАННЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД У М. ПОЛТАВІ У 30-Х РОКАХ XX СТ.	59
Сушко В'ячеслав. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО ОБЛАСНОГО УПРАВЛІННЯ У СПРАВАХ ЛІТЕРАТУРИ І ВИДАВНИЦТВ ЗА 1945–1952 РОКИ.....	63

Конопльов Артем. ВИБОРНА МОНАРХІЯ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ ЯК ФЕНОМЕН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ70

Романенко Владислав. УПА – СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ77

Сіренко Аліна. РАДЯНСЬКА МОДНА ІНДУСТРІЯ УКРАЇНИ 1940–1960-Х РР. У КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ.....81

РОЗДІЛ 2.

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ТА РЕГІОНАЛІСТИКИ. ВИДАТНІ ПОСТАТІ УКРАЇНИ ТА ПОЛТАВЩИНИ

Петренко Ірина. ВІК ПОЛТАВИ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКИНІ ВІРИ ЖУК (1928–2008).....86

Порох Наталія. НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ ТОМУ «ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ» БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»93

Коваленко Оксана. РОМНИ В СИСТЕМІ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ104

Стаценко Дмитро. ЛІКВІДАЦІЯ ЕСЕРІВСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ У ПОЛТАВІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ.....108

Вільховик Ольга. ПИТАННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА 1918-ПОЧАТКУ 1920-х рр. У ДОКУМЕНТАХ ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....112

Копилець Євгеній. ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ КУЛИК (ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)117

Білик Галина. ПОЛТАВСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХХ СТОЛІТТЯ В ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНОМУ ОСМИСЛЕННІ МИКОЛИ ЗЕРОВА.....129

Токуєва Наталія. ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. АНДРІЄВСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ІННОВАЦІЙНОГО ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ (ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)147

Неділько Олександра. ЗІРКА ПОЛТАВСЬКОЇ НАРОДНОЇ НИВИ: ГРИГОРІЙ КОВАЛЕНКО НА ТЛІ ЕПОХИ154

РОЗДІЛ 3.

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ, АРХЕОЛОГІЧНІ, ЕТНОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ігнатуша Олександр. АКТУАЛЬНЕ ЗВУЧАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ ПОЕЗІЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917-1918 рр. НА СТОРІНКАХ ПРОВІНЦІЙНОЇ ПРЕСИ: ПРИКЛАД МІСТА ОЛЕКСАНДРІВСЬКА (ЗАПОРІЖЖЯ).....158

Бондаренко Галина. ЛОКАЛЬНА ГАСТРОНОМІЧНА СПАДЩИНА У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ161

Таран Олена. ПЕРЕДПОХОВАЛЬНИЙ ЦИКЛ ПОХОВАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ ЛОХВИЧАН: СУЧАСНИЙ СТАН ЗБЕРЕЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ169

Вільховий Юрій. ГРОМАДИ КАРАЇМІВ В УКРАЇНІ ТА НА ПОЛТАВЩИНІ: ЕТНОІСТОРИЧНА І РЕЛІГІЄЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА179

Шаповал Лариса. ГЛИНЯНИЙ ПОСУД У КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯХ185

Чеботарьова Людмила. «ЗАТОПЛЕНА ІСТОРІЯ»: ГОСПОДАРСЬКЕ НАЧИННЯ ТА РЕМАНЕНТ ЖИТЕЛІВ С. ЖОВНИНЕ195

Сулима Оксана. ВИРОБИ БОРИСА ПЯНИДИ У КОЛЕКЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО200

Воронкіна Дарія. КРУЖАЛА СКИФСЬКОГО ЧАСУ ІЗ ЗАХІДНОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПЕТРА ГАВРИША ПОПЕЛИЩА №7).....	206
Аленіна Аліна. СТАРООБРЯДЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII–XIX СТОЛІТТЯ.....	216
Безкоровайний Іван. РОЛЬ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО У РОЗВИТКУ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА ПОЛТАВЩИНИ (НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ ОРНАМЕНТОРИКИ ТА ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА АВТОРА).....	222
Богута Марія. СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ФОЛЬКЛОРНОЇ ГРУПИ ВОКАЛЬНО-ХОРОВОЇ СТУДІЇ «ДОМІНУС».....	227
Коляда Ростислав, Рева Ірина. ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ГОЛОВИ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ВУАН АНДРІЯ ЛОБОДИ ...	235
Корольова Інна. УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕТИП МАТЕРИНСТВА: ВЗАЄМИНИ БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ У КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	240
Нечипоренко Надія. ЛІТЕРАТУРНИЙ ОБРАЗ КОЗАКА-ХАРАКТЕРНИКА В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ.....	244
Штепа Катерина, Васецька Олеся. ЕТНОГРАФІЧНИЙ ІНТЕРАКТИВНИЙ ТЕАТРАЛІЗОВАНИЙ ЗАХІД «КОЗА ІДЕ, НОВИЙ РІК ВЕДЕ» НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ЕКСПОЗИЦІЙНОГО ВІДДІЛУ ЕТНОГРАФІЇ (МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА).....	249

РОЗДІЛ 4.

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК. РОЛЬ МУЗЕЇВ У РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Супруненко Олександр, Супруненко Руслан. ВНЕСОК МЕЦЕНАТА ПАВЛА БОБРОВСЬКОГО У СТАНОВЛЕННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ В ПОЛТАВІ	258
---	-----

Голубнича Марина. МУЗЕЙНА КОМУНІКАЦІЯ У ПРАКТИЦІ ПОЛТАВСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО	264
--	------------

Гура Олексій. ЗАВЕРШЕННЯ АРХІТЕКТУРНОГО ОНОВЛЕННЯ СПАСЬКОГО ХРАМУ М. ПОЛТАВИ У ХІХ СТ.: ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕКСТЕР'ЄРУ ТА ІНТЕР'ЄРУ	269
---	------------

Лимар Олександр. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ЗЕМЛЯКАМ-УЧАСНИКАМ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914–1918 рр. У С. ЯРЕСЬКИ МИРГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	279
--	------------

Нестеренко Тетяна. ДО ПИТАННЯ ПРО УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ СИМОНА ПЕТЛЮРИ	287
---	------------

Пісцова Марія. ЗБІРКА НАПЕРСТКІВ ВІРИ РОІК У ПОЛТАВСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО	292
---	------------

РОЗДІЛ 5.

ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ

Ільченко Алла, Томенко Дмитро. ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ ВИКЛАДАННЯ В ПРОЦЕСІ ОНЛАЙН-НАВЧАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	297
--	------------

Капустян Ганна. СТЕЖКАМИ ЕТАПІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ	301
--	------------

Кріль Юлія, Московченко Ніна, Мироненко Ксенія. ВОЛОНТЕРСТВО ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ: ПРИКЛАД РОБОТИ ЗАКЛАДУ	310
---	------------

Шейко Сергій. ДЕЇЗМ – ЗАГАЛЬНА ОСНОВА ФІЛОСОФСЬКОЇ ТВОРЧОСТІ ВОЛЬТЕРА.....	313
---	------------

Гура Марія, Школяр Сергій. ПРИНЦИПИ, МЕХАНІЗМ ТА ДЕЯКІ СТАТИСТИЧНІ ПОКАЗНИКИ ПЕРЕВІРКИ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ РОБІТ, ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПРОЄКТІВ НА ПЛАГІТ.....	319
--	------------

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	327
------------------------------------	------------

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 930(477)(092):94(477)«1648/179»:001.891

Валерій Капелюшний
(Київ)

ВКЛАД ПРОФЕСОРА ЛЕОНІДА ГЕРАСИМОВИЧА МЕЛЬНИКА (1929–2017 РР.) У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Здійснено аналітичний огляд наукового доробку професора Київського університету імені Тараса Шевченка Л. Г. Мельника, присвяченого дослідженню політичної історії Гетьманщини другої половини XVII – початку XVIII ст. Проаналізовано сутність і значення терміну «Гетьманщина», показано як змінювалась його роль в різні історичні періоди, наголошується, що сьогодні це усталена в науковій літературі назва української національної держави, відновленої внаслідок національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Автором показано вклад Л. Мельника в розвиток різних аспектів цієї важливої наукової проблеми.

Ключові слова: Гетьманщина, політична історія, професор Л. Г. Мельник, українці, боротьба, національне державотворення.

Українська революція середини XVII ст., що розпочалася на початку 1648 р., дала можливість українському народу розгорнути процеси національного державотворення. Українська держава, що сформувалася в ході згаданої революції, спочатку отримала назву «Військо Запорозьке», а згодом – «Гетьманщина». Перші спроби висвітлення історії українського державотворення часів Козацької республіки та Гетьманщини зафіксовано ще у XVII столітті. До них, зокрема, відноситься серія козацьких літописів. Згодом різні аспекти цієї проблеми знайшли певне висвітлення у працях Д. Яворницького, Л. Окиншевича, М. Грушевського, М. Слабченка, Д. Багалія, Д. Дорошенка, а пізніше в дослідженнях І. Крип'якевича, П. Саса, В. Борисенка, Ю. Мицика, Г. Сергієнка, О. Гуржія, В. Панашенко, В. Смоля, В. Степанкова, В. Щербака, В. Горобця, Т. Чухліба, Т. Корзона, С. Плохія та деяких інших дослідників, науковий доробок яких більшою чи меншою мірою уже знайшов своє висвітлення у вітчизняній історичній та історико-правовій науці. Наприклад, добре

проаналізованою в історико-правових та історичних працях як представників української діаспори так і сучасних вітчизняних вчених є серія монографій з історії державності Гетьманщини відомого історика права Л. Окіншевича (Л. Окиншевича), причому науковці називають їх класичними монографіями про центральні установи України-Гетьманщини [1].

В той же час праці окремих вчених, безпосередньо присвячені дослідженню зазначеної вище проблеми, потребують, на нашу думку, більш ґрунтовного аналізу. Це, зокрема, стосується наукового доробку професора Київського університету імені Тараса Шевченка Леоніда Герасимовича Мельника, який одним з перших в умовах незалежності України вдався до комплексного викладу політичної історії Гетьманщини. В середині 1990-х років вчений публікує серію праць монографічного характеру, безпосередньо присвячених добі Гетьманщини, одна з яких під назвою «Гетьманщина першої чверті XVIII століття» оцінена науковцями як «фундаментальна монографія» [2, с.158].

Історіографічний аналіз історичної літератури середини 1990-х років дає нам підстави стверджувати, що при висвітленні вітчизняної історії другої половини XVII–XVIII ст. спостерігався своєрідний термінологічний різнобій, коли для означення однієї і тієї само доби українського державотворення різними дослідниками застосовувалися різні назви. Так, наприклад, І. Рибалка взагалі не виокремлює періоди національного державотворення, а викладає події хронологічними відрізками: Україна в другій половині XVII ст.; Україна в першій половині XVIII ст. і т. п. [3, с.243-310], О. Гуржій для означення цієї доби в своїх монографіях вживає назву «Українська козацька держава» [4], а Н. Яковенко – просто «Козацька держава» [5, с. 254-256]. Саме в ці роки Л. Мельник публікує серію своїх праць, в яких називає досліджувану добу терміном «Гетьманщина» [6; 7; 8; 9], який був усталеним в працях попередніх поколінь вітчизняних істориків та правознавців, крім радянських. На наше переконання, саме з виходом цих праць Л. Мельника термін «Гетьманщина» реанімується і утверджується в історичній науці незалежної України.

В монографії Л. Мельника «Боротьба за українську державність (XVII ст.)» висвітлюються політичні події в Україні у 1648–1687 рр., тобто до обрання гетьманом І. Мазепи. За задумом автора дослідження складається з двох частин: перша присвячена історії виникнення Гетьманщини [6, с. 6-113], а друга – подіям у Гетьманщині в другій половині XVII ст., зокрема добі Руїни [6, с. 114-181].

Досить важливим, на нашу думку, є звернення Л. Мельника до проблеми термінології. Так, наприклад, він наголошує, що термін «Україна» позначає територію, країну, розташовану на Наддніпрянщині, поряд з яким, переважно в офіційних документах,

вживалися терміни «Мала Русь», «Малоросійський край», однак для назви самої держави – Гетьманщини – цими термінами сучасники ніколи не користувалися, бо для її назви повсюдно вживалися терміни «Військо Запорозьке», «Військо Запорозьке обох сторін Дніпра», «Україна». На думку вченого, у поширенні й усталенні терміну «Україна» – не лише серед народу, а й у писемних джерелах – велика роль належала майже півторасотлітньому існуванню державності – Гетьманщини. Цей термін міцно увійшов у свідомість народу, поширився в країнах Європи, а намагання офіційних кіл царської Росії викоринити його з свідомості народу були марними: у XIX столітті терміни «Україна», «українець» стають вживаними у художній літературі, публіцистиці, науці й поступово охоплюють всю територію України [6, с. 3-4].

Аналізуючи становище в Гетьманщині після смерті Б. Хмельницького вчений дає оцінку структури влади. На його думку, державний устрій Гетьманщини все ще мав військовий характер: військова канцелярія у центрі, полковники і сотники на місцях, водночас гетьман і його адміністрація керували не лише військом, а й ставали реальною владою, якій підпорядковувалося все цивільне населення. Проте, на переконання Л. Мельника, цей устрій не був продуманий до кінця і не отримав юридичного оформлення, що було причиною різних непорозумінь і непевності, крім того, хибним у цій організації було те, що військові чини, старшинська чи військова рада, до котрої входили тільки козаки, а не всі стани людей – духовенство, міщанство, селянство, шляхта, – мали правити всім краєм і всією людністю [6, с. 114].

Наступну свою книгу Л. Мельник присвятив періоду політичної стабілізації Гетьманщини, що охоплював сорокарічний період існування цієї держави – від початку гетьманування Д. Многогрішного і до закінчення гетьманування І. Мазепи. Дослідник наголошує, що на противагу Правобережжю, де часи Руїни тривали аж до кінця 70-х рр. XVII століття, з 1669 р. саме Лівобережна Гетьманщина стає центром політичного життя України [7, с. 3]. Книга складається з трьох розділів, присвячених у відповідності до хронологічної послідовності аналізу діяльності Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. Автор доходить висновку, що досліджуваний період мав величезне значення в розвитку державницьких традицій українського народу, незважаючи на намагання царського уряду послідовно обмежувати прерогативи гетьманської влади, все ж гетьманам Многогрішному, Самойловичу і особливо Мазепі вдавалося, зберігаючи зовнішню лояльність щодо Москви, відстоювати суверенітет Гетьманщини, забезпечувати фактичну самостійність у своїй внутрішній політиці, примушувати царів певною мірою рахуватися з інтересами Української держави [7, с. 4].

В іншому своєму дослідженні Л. Мельник висвітлює історію Гетьманщини першої чверті XVIII століття, аналізуючи перші кроки царизму на шляху обмеження гетьманської влади у 1708–1710 рр., діяльність П. Орлика та його боротьбу за незалежність Гетьманщини (1710–1714 рр.), становище Гетьманщини під владою І. Скоропадського і завершує свою працю аналізом політики царизму щодо Гетьманщини [8].

У вступній частині до монографії Л. Мельник оцінює період правління гетьмана І. Мазепи, коли в умовах повної внутрішньої стабілізації значного структурування зазнало суспільство, зміцнів державний суверенітет українського народу, а гетьман завдяки своїм визначним здібностям політика й державного діяча зумів створити впливову верству національної еліти – козацько-шляхетську старшину, спертися на неї та піднести високо свій авторитет як керівника держави. Все це створило підстави для його видатного історичного кроку – спроби звільнитися з-під влади московського царя й створити об'єднану суверенну – під егідою шведського монарха – українську козацько-старшинську державу. Вчений наголошує, що крах цих політичних планів Мазепи в результаті поразки на полтавському полі 27 червня 1709 року став рубежем у подальшій історії України, її державності [8, с. 3].

Аналізуючи добу Гетьманщини та порівнюючи її з перипетіями сучасного національного державотворення, є підстави стверджувати, що в історії бувають події, що часом повторюються. Через три століття українці сьогодні, остаточно обравши європейський вектор розвитку країни, захищають її незалежність і територіальну цілісність від російської агресії, будують цивілізоване суспільство, у якому почуватимуться комфортно, відірвавшись, нарешті, від впливу «русского мира». Сьогодні, в умовах російської агресії проти України, для більш ґрунтового розуміння витоків і суті російського імперіалізму особливої важливості набуває не лише аналітичний, а й маловідомий досі фактологічний матеріал, наведений Л. Мельником стосовно дикунських (*іншого терміну підібрати не зміг – В.К.*) дій царизму, направлених на знищення всього духовного і матеріального, що стосувалось І. Мазепи. Відомо, що гетьман І. Мазепа помер 22 серпня 1709 р., а вже у вересні російський посол у Стамбулі П. Толстой вимагав від турецького уряду видачі Росії не лише мазепинців, а й «скверного трупа проклятого Мазепы или одной его злокозненной головы» [8, с. 24]. Ці вимоги були відкинуті турецьким урядом, але сам факт є яскравим свідченням варварства і вандалізму, що стали притаманною рисою російського царизму. Історія національного державотворення свідчить, що кожного разу, коли українці намагалися визволити рідну країну з неволі, гнобителі і недруги таврували їх «мазепинцями», «петлюрівцями»,

«бандерівцями», очорнювали, знищували, стирали імена патріотів з пам'яті нащадків. Л. Мельник подає матеріал про звірства росіян на чолі з Меншиковим в Батурині, коли «незважаючи на відчайдушний опір, уся залога й все населення Батурина були знищені, місто спалене [7, с. 64], а також росіян, очолюваних генералами Кампелем і Ренне, які вирізали усіх жителів Маячки і Нехворощі [7, с.80]. ... Як це нагадує нам сьогодні Бучу, Ізюм, Маріуполь...

Досить гостро піднімає Л. Мельник і дискусійне в літературі питання про оцінку діяльності гетьмана І. Скоропадського, адже у народницькій літературі досить міцно утвердилася думка про гетьмана І. Скоропадського як людину безвільну, надто обережну, дуже лояльну до царя, чоловіка, що перебував під впливом своєї владолюбної дружини – гетьманші Настасії. Як приклад цього вчений наводить характеристику Скоропадського, дану йому Грушевським: «старий, плохий, недотепа» і наголошує, що настав час порушити усталені стереотипи [8, с. 68]. На думку Л. Мельника, постать І. Скоропадського – складна, неоднозначна і навіть трагічна, але у тих складних умовах, в яких опинилася Гетьманщина після поразки Карла XII і І. Мазепи на полі Полтавської битви, коли царизм, зміцнівши, проводив послідовний курс на утвердження абсолютизму й імперіалізму, політика і тактика, обрані Скоропадським, були єдино можливими і реалістичними [8, с. 68]. Вчений доходить висновку, що загалом можна стверджувати, що саме завдяки Скоропадському царизм у своїй політиці щодо Гетьманщини хоч і обмежив її суверенітет та владу гетьмана й генерального уряду, все ж не наважувався порушити основи її автономії, її традиційні інститути, передусім інститут гетьманства, дотримуючись, бодай декларативно, договірно-правових основ у стосунках із гетьманом [8, с. 76]. Л. Мельник констатує, що царизм, після смерті Петра I при загальному збереженні основного політичного курсу змушений був піти на певні, досить суттєві корективи: на скасування Малоросійської колегії, проведення певних реформ у козацькому війську, судочинстві тощо, – та взагалі на існування української державності – Гетьманщини, яка в її основних рисах проіснувала ще більш як півстоліття [8, с. 228].

Завершив Л. Мельник свій цикл публікацій про політичну історію Гетьманщини виданням під назвою «Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах». Документи і матеріали, вміщені до книги, охоплюють період з 1708 р. до початку 80-х років XVIII ст., тобто період від початку гетьманування І. Скоропадського й до ліквідації царизмом Гетьманщини. Наведені Л. Мельником документи ілюструють політику царизму щодо України-Гетьманщини, у якій виражалася тенденція до обмеження суверенних прав України і поступове підпорядкування її інтересів інтересам російської монархії [9].

На завершення з'ясуємо якою є сьогодняшня ситуація, щодо вживання науковцями терміну «Гетьманщина». Що стосується останньої, то сьогодні це усталена в науковій літературі назва української національної держави, відновленої внаслідок національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, що існувала впродовж 1648–1786 років (частина дослідників відносить остаточне поглинання царизмом Гетьманщини до 1782 р.) [10, с. 118]. В той же час, окремі дослідники для назви української козацької держави середини XVII–XVIII ст., яку називають ще Козацько-гетьманська держава, або Гетьманська держава, вживають також термін «Гетьманат» [12, с. 126; с. 181; 13, с. 13; с. 229], але такий підхід не утвердився ні в історичній, ні в історико-правовій науці. З другого боку, деякі автори термін «Гетьманщина» застосовують до державності доби Гетьманату Павла Скоропадського, що офіційно називалась «Українська Держава 1918 р.» [12, с. 294], безпідставно вживаючи терміни «Гетьманат» та «Гетьманщина» як синоніми, що веде до розбіжностей в термінології і розмиває сутність двох різних за змістом, характером, хронологічною протяжністю явищ в історії українського державотворення [11, с. 118].

Таким чином, значна частина наукового доробку професора Л. Мельника – це праці, присвячені різним аспектам історії Гетьманщини. В центрі дослідницьких завдань вченого саме політична історія Гетьманщини середини XVII–XVIII ст. Слід наголосити, що в серії монографічних видань вченого з досліджуваної проблематики, крім ґрунтового аналітичного та фактологічного матеріалу, чільне місце належить також публікації унікальних документів, архівних джерел, вперше зібраних воєдино в одному тематичному виданні. Дякуючи комплексному висвітленню політичної історії Гетьманщини, термін «Гетьманщина» в середині 1990-х років реанімується та утверджується в історичній науці незалежної України.

Праці Л. Мельника про політичну історію Гетьманщини надихають українців на боротьбу з російськими агресорами, закликають наближати довгоочікувану Перемогу.

Джерела і література

1. Окиншевич Л. Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. *Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права*. К., 1926. Вип. 2. С. 84–175; Його ж. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII вв. Ч. 1. Генеральна Рада. К.: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. 425 с.; Його ж. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII вв. Ч. 2. Рада Старшини. К.: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1930. 352 с.
2. Короткий В. До 70-річчя доктора історичних наук, професора Л. Г. Мельника. *Український історичний журнал*. 1999. № 2. С. 156–159.

3. Рибалка І. Історія України. Частина 1. Від найдавніших часів до кінця XVIII століття. Х.: Основи, 1994. 448 с.
4. Гуржій О. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.). К., 1994; Його ж. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. К.: Основи, 1996. 224 с.
5. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К.: Генеза, 1997. 380 с.
6. Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). К.: Освіта, 1995. 192 с.
7. Мельник Л. Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.). К.: ІСДО, 1995. 104 с.
8. Мельник Л. Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. К.: ІЗМН, 1997. 232 с.
9. Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. К.: ІЗМН, 1997. 140 с.
10. Гетьманат. Історія в термінах і поняттях: довідник. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. 732 с.
11. Гетьманщина. Історія в термінах і поняттях: довідник. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. 732 с.
12. Історія України: неупереджений погляд / В. Петровський, Л. Радченко, В. Семененко. Харків: ВД «Школа», 2007. 592 с.
13. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 271 с.

УДК 355.34:94] [477] «1991-2010»

Дмитро Веденєєв
(Київ)

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ СПЕЦСЛУЖБ В НАЦІОНАЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ (1992–2010 РР.)

У статті розкривається сутність й науково-практична спрямованість сучасних вітчизняних досліджень з історії структур розвідки та контррозвідки в Україні. Висвітлено процес творення з поч. 1990-х рр. наукової школи із вивчення історії національних спецслужб, її проблематика й основні досягнення. Йдеться про розвиток в Національній академії Служби безпеки України спеціальної кафедри з історії спецслужб, запровадження навчальних дисциплін, науково-дослідних програм, археографічної та музейної роботи у царині минулого спецслужб, теорії та історії оперативного мистецтва.

Ключові слова: історіографія, наукознавство, спецслужби, військова історія, вища військова освіта, Служба безпеки України.

Поглиблене дослідження ролі спеціальних служб (структур розвідки та контррозвідки) надає продуктивні можливості для

розуміння сутності вузлових подій воєнно-політичної історії України. Професійний арсенал спецслужб має виключне значення у справі захисту безпеки і забезпечення обороноздатності країни, реалізації національних інтересів, а сама спеціальна діяльність безпосередньо впливала на звершення багатьох подій світової та національної історії. Самі пріоритети, форми і методи оперативної діяльності слугують індикаторами сутності державного ладу та політичних спрямувань певних держав, соціальних систем.

Дослідження історії спецслужб слугує неодмінною запорукою акумулювання досвіду оперативного мистецтва спецслужб та обов'язковим елементом професійної підготовки кадрів національного правоохоронного органу спеціального призначення. Як зазначав відомий розвідник А. Даллес (директор ЦРУ США у 1953–1961 рр.), найліпшим способом оволодіння мистецтвом розвідки він вважав «аналіз історичних прецедентів» [1, с. 26]. Поширення наукових знань з історії спецслужб України сприятиме оволодінню особовим складом СБ України багатющим досвідом оперативного мистецтва, формування у нього почуття патріотизму на прикладах кращих зразків звитяги попередників, збагаченню загальнокультурного рівня й професійної ерудиції. Проведене свого часу опитування керівного й оперативного складу центрального управління та регіональних органів СБ України, засвідчило, що серед запропонованих засобів професійного виховання саме засвоєння історичних знань респонденти поставили за ступенем важливості на 4–5 місце [див.: 2, с. 40; 3].

Дослідження історії спецслужб як напряму історичної науки та воєнно-історичної науки як її галузі може розвиватися виключно із застосуванням міждисциплінарних когнітивних можливостей. Студіювання минулого органів розвідки та контррозвідки (важливої складової апарату державного управління, військової організації держави, важеля забезпечення її зовнішньополітичного курсу) видається можливим лише шляхом інтеграції методологічних підходів воєнно-історичної, історико-правової, політичної науки, теорії та історії міжнародних відносин, соціальної психології тощо. Вивчення діяльності конкретних значущих співробітників та негласних помічників спецслужб потребує застосування просопографічного підходу, методів мікроісторії, етноісторичних, соціокультурних та соціопсихологічних методів. Історіографічні узагальнення досліджень в царині історії спецслужб періоду незалежності доводять вагомість цього наукового напрямку в загальному річищі новітньої історіографії державницького й військового минулого України [див.: 4].

Нарешті, спеціальні служби є обов'язковим атрибутом будь-якої суверенної державності. Структури розвідки та контррозвідки були складовою різноманітних історичних форм державності в Україні, їх

побудова й діяльність відбивали особливості політичного курсу державних утворень, відігравали чималу роль у боротьбі за незалежність і територіальну цілісність українських земель. Наявність спецслужб в рамках різних історичних типів національної державності підкреслює тривалість традиції державотворення в Україні.

Кабінет Міністрів України своєю Постановою № 34 від 27 січня 1992 р. на базі Вищих курсів КДБ СРСР створив Інститут підготовки кадрів (ІПК) Служби національної безпеки України. У стислі терміни було налагоджено підготовку фахівців за спеціальностями, за якими раніш не здійснювалося навчання в Україні. Враховуючи динамічний розвиток навчального закладу, уряд України 17 листопада 1995 р. ухвалив Постанову про створення на базі ІПК Академії СБ України. У склад Академії увійшли 7 факультетів, 26 кафедр, Центр навчально-методичної роботи, Центр наукових досліджень, аспірантура і докторантура та інші підрозділи. До 1998 р. в Академії (з 1999 р. – Національної) нараховувалося вже 6 факультетів, 26 кафедр, працювало два академіки і два члени-кореспонденти НАН України, 18 докторів наук і професорів, 76 кандидатів наук, у тому числі – 35 доцентів і ст. наукових співробітників [див. докладніше: 5-6].

Фундатором спеціального навчального закладу, його ректором (1992–2003 рр.) й засновником наукової школи з історії розвідки та контррозвідки України став генерал-лейтенант, д.і.н., професор, член-кор. НАПН України Володимир Степанович Сідак (1938–2019) [див. докладніше: 7-9].

Процес державотворення в Україні викликав потребу усебічного дослідження актуальних проблем вітчизняної державно-правової та військової історії, використання позитивного історичного досвіду в розбудові інститутів державного управління, включаючи правоохоронні органи та спеціальні служби. Предметом особистого наукового інтересу В. Сідака стала історія національних спецслужб, адже діяльність структур розвідки та контррозвідки часів державотворчих пошуків українського народу та Української революції 1917–1921 рр. (УНР, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, ЗУНР) була суцільною терра інкогніта навіть для знавців державно-правової історії України.

Визначенням концептуальних засад вивчення історії розвідки та контррозвідки в Україні в ІПК СБУ почали займатися під егідою ректора принаймні з 1992–1993 рр. [10-11]. Вузловим положеннями концептуального бачення минулого вітчизняних спецслужб виступало розуміння тяглості існування структур розвідки та контррозвідки у складі історичних форм державності, їх структур оборони і безпеки, на землях сучасної України. Періоди існування національної державності

сполучалися із тривалими хронологічними смугами, коли український народ був позбавлений суверенітету й територіальної цілісності. За різноманітних історичних форм державності в Україні спецслужби виступали складовою апарату управління. Їх побудова й діяльність відображали особливості політичного курсу державних утворень, відігравали помітну роль у боротьбі за незалежність і територіальну цілісність українських земель. Це обумовило специфіку минулого спеціальних служб. Зокрема, на території України діяли не тільки структури розвідки й контррозвідки різних історичних типів державності, а й розвідувальні та контррозвідувальні (спеціальні) підрозділи національно-визвольних рухів та політичних організацій, які боролися за відродження свободи й територіальної цілісності України.

В основу дослідження цієї новаційної військово-історичної проблеми було покладено документи фондів відомств військових, внутрішніх, закордонних справ згаданих державних формацій в Центральному державному архіві вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). У ЦДАВОВУ, Центральному державному історичному архіві у м. Львові відбулося виявлення великого масиву документів (до 1991 р. закритого для вільного доступу) спеціальних структур Української Народної Республіки (УНР, 1917–1920 рр.), Української Держави (1918 р.), Західноукраїнської Народної Республіки (1918–1920 рр.) – військової розвідки, контррозвідки, органів захисту державного ладу, жандармерії, спецорганів Партизансько-Повстанського штабу УНР в еміграції (1921 р.).

Цілеспрямовано розроблялися принципи й підходи до виявлення й публікації архівних документів спецслужб, велася археографічна робота, документальні матеріали впроваджувалися у навчальний процес [12-13], вийшла низка документальних збірників [14-18]. З 1999 р. силами Галузевого державного архіву та Національної академії СБУ почалася реалізація затвердженої керівництвом СБУ дослідницької програми «Науково-практичне використання документальної спадщини спецслужб України». Налагоджувалася взаємодія із науковими установами НАН України, зокрема – з Інститутом історії України на чолі із визначним істориком, академіком НАН України В.Смолієм, до розробки проблем історії спецслужб та археографічних пошуків з 1995 р. приєдналася робоча група висококваліфікованих вчених Інституту історії України НАН України.

У 1998 р. сам ректор Академії СБУ захистив новаторську дисертацію доктора історичних наук з історії національних спецслужб 1917–1921 рр., видав низку наукових і навчальних праць [див. докладніше: 19-22], у співавторстві з д.і.н. Т.Вронською дослідив спецслужби Державного центру УНР в екзилі [23]. З 2000 р. в НА

СБУ, спільно із науковцями Інституту історії України та ГДА СБУ, розроблялася концепція та план-проспект багатотомної історії спецслужб в Україні, видання, яке б охопило період від Київської Русі до становлення органів безпеки України після 1991 р.

Ректор ІПК-Академії СБУ почав впроваджувати у навчальний процес нову спеціальну дисципліну 1-а «Історія розвідки та контррозвідки в Україні». Інтенсивно йшла розробка навчально-методичної документації та навчальної літератури, в чому помітну роль відіграв сам ректор та професор кафедри, к.і.н., полковник В. Тополенко (1948–2016) [24-25]. Він же впровадив оригінальний спецкурс із висвітлення впливу історичних особливостей історичного розвитку на суспільно-політичну й оперативну обстановку в Україні

Курс «Історії розвідки та контррозвідки в Україні» згодом стали викладати і цивільним студентам Інституту захисту інформації (ІЗІ) НА СБУ. Про зміст дисципліни можна судити, наприклад, за навчальною програмою (2008), яка включала такі теми:

1. Зародження розвідувальної та контррозвідувальної діяльності у Давньому світі та за доби Середньовіччя.

2. Розвідувальна та контррозвідувальна діяльність періоду Давньої Русі.

3. Розвідувальна та контррозвідувальна діяльність запорозького козацтва та Козацько-гетьманської держави. XVI–XVIII ст.

4. Органи розвідки, контррозвідки й таємної поліції Російської та Австро-Угорської імперій в Україні. XIX ст. – 1917 р.

5. Першопочатки розвідувальної та контррозвідувальної діяльності за доби Центральної Ради (1917–1918 рр.).

6. Структури розвідки та контррозвідки Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918 р.).

7. Особливості творення та діяльності спеціальних служб Української Народної Республіки періоду Директорії (1918–1920 рр.);

8. Спеціальні служби Західно-Української Народної Республіки (1918–1920 рр.).

9. Організація розвідувального й контррозвідувального забезпечення повстанського руху на захист української державності (1918 – початок 1920-х рр.)

10. Становлення та оперативна діяльність органів Всеукраїнської надзвичайної комісії (1918–1922 рр.).

11. Структура та діяльність органів державної безпеки в УРСР в процесі становлення тоталітарного режиму (1922–1941 рр.).

12. Провідні напрями оперативної та бойової діяльності радянських органів державної безпеки в Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років.

13. Розвідувальна й контррозвідувальна діяльність українського національно-визвольного руху у 1920–1950-х рр.

14. Особливості діяльності радянських органів державної безпеки в Україні у 1946–1953 рр.

15. Радянські органи державної безпеки в Україні в період міжблокового протистояння у світі (1953–1991 рр.).

16. Організаційно-правові основи діяльності органів державної безпеки в Україні у 1991–2000-х рр.

Власне кафедра з функцією викладання історії національних спецслужб була започаткована у 2000 р. з особистої ініціативи генерала В. Сідака (який був за сумісництвом і керівником кафедри до осені 2003 р.). Необхідність такого кроку доводилося обґрунтовувати при наявності суперечливого ставлення до такої ідеї. Зокрема, 28 березня 2000 р. за участю представників підрозділів Центрального управління СБУ в академії провели науково-практичну конференцію «Оперативне мистецтво органів СБ України», яка визнала за доцільне викладання в Академії СБ України спеціальної дисципліни «Оперативне мистецтво». Передбачалося, що нова кафедра зосередиться на вивченні та викладанні історичної спадщини спецслужб в Україні, закономірностей оперативного мистецтва.

Відтак у серпні 2000 – квітні 2007 рр. ця загальноакадемічна кафедра працювала під назвою спеціальної кафедри теорії та історії оперативного мистецтва (СК ТІОМ). На неї передали спецдисципліну «Оперативне мистецтво», спецдисципліну «Історія розвідки та контррозвідки в Україні», та спецкурс з проблем впливу на оперативну обстановку історичних чинників. Попри відсутність в Україні теоретичної бази вивчення оперативного мистецтва, зусиллями В. Сідака, професорів кафедри П. Підгайного, В. Поваляєва, інших співробітників кафедра вже у 2002–2003 навчальному році розпочала викладання дисципліни «Оперативне мистецтво» (СД-ОМ) на основі новаторської навчальної програми, було розроблено і програму наукових досліджень з проблем ОМ (колишній очільник оперативних управлінь та Інспекції СБУ П. Підгайний, к.ю.н. В. Поваляєв). Своєрідним завершенням начального етапу розробки теорії ОМ можна вважати підготовку і видання генерал-майором у відставці П. Підгайним у 2009 р. капітального навчального посібника «Оперативне мистецтво» [26, с. 308-318], він запровадив і оперативно-управлінське навчання для потоків підвищення кваліфікації керівників підрозділів СБ України.

В інтересах професійної підготовки та патріотичного виховання нової генерації співробітників контррозвідки було розроблено концепцію та нову структуру експозиції Музею історії спеціальних служб України НА СБУ (урочисто відкритий 1 вересня 2000 р.). Зміст експозиції без змістовно-хронологічних «купюр» розкривав минуле

органів розвідки та контррозвідки різних історичних форм державності та національно-визвольних рухів в Україні, висвітлював історію становлення та повсякденне життя відомчого спеціального закладу освіти. Значних зусиль до розвитку музею доклав експерт-начальник заочного факультету НА СБУ, співробітник СК-6, полковник у відставці В. Букін (1939–2021). Музей був і навчальною лабораторією з СД 1-а, на його основі створили навчальне видання [27].

У 2003–2006 рр. за роботу кафедри відповідав заступник керівника, к.і.н., професор, полковник В. Тополенко (1948–2016). З 2007 р. до серпня 2010 р. підрозділ існував під назвою спецкафедри оперативного мистецтва та історії спецслужб (СК-6). Згідно із наказом Голови СБ України від 26 серпня 2010 р. запроваджувалася спеціальна кафедра історії національних спецслужб, куди переходило і викладання історії України, відповідних спецкурсів.

У грудні 2006 – жовтні 2010 рр. завідувачем кафедри працював д.і.н. полковник Д. Веденєєв [28], у 2011–2013 рр. (до скасування СК-6) дослідник історії економічних підрозділів спецслужби С.Ляковська (нині д.і.н.) [29]. У 2006–2010 рр. колектив СК-6 здійснив системне оновлення й упорядкування науково-педагогічної роботи підрозділу. Вийшов друком капітальний курс лекцій з СД 1-а [30], було створено лекційний фонд, видано нові навчальні та робочі навчальні програми кафедральних дисциплін, суцільно забезпечено навчально-методичними розробками (кілька десятків найменувань) усі навчальні потоки, активізовано участь кафедри у патріотично-виховній роботі в СБ України, а також організаційно-аналітичній складовій її роботи. У 2008 р. затверджено програму «Обрій» – перспективних профільних наукових досліджень з проблем оперативного мистецтва та історії національних спецслужб. Професорами (за сумісництвом) кафедри працювали знаний військовий історик, д.і.н, завідувач відділу Інституту історії України НАН України О. Лисенко, очільник Наукового координаційного центру «Інститут оперативної діяльності та державної безпеки» СБУ В. Пилипчук (нині д.ю.н., член-кор. НАПрН України) [31]. Помітним став і науковий внесок у розробку проблематики СД 1-а д.ю.н. В. Козенюка (1949–2021), який очолював науково-організаційний відділ НА СБУ [32]. Після реструктуризації й ліквідації СК-6, історію спецслужб і донині викладає у певному обсязі кафедра теорії та історії держави і права НА СБУ (д.ю.н., полковник В.Окіпнюк [33].

Отже, ретроспективно відтворено сутність і науково-практичну спрямованість сучасних вітчизняних досліджень з історії структур розвідки та контррозвідки в Україні та динаміку процесу формування наукової школи із вивчення історії національних спецслужб у Національній академії Служби безпеки України.

Джерела і література

1. Даллес А. Искусство разведки. М.: Международные отношения, 1992. 288 с.
2. Веденєєв Д.В., Ярмоленко А.І. Місце історичних знань у патріотичному й професійному вихованні оперативних працівників СБ України // Виховна робота в Службі безпеки України: зміст, форми та методи // Збірник науково-практичних матеріалів. К.: Вид-во Академії СБ України, 1998. С. 35–43.
3. Веденєєв Д.В. З досвіду використання історичних знань у державно-патріотичному вихованні особового складу Національної академії СБ України. Збірник наукових праць Національної академії СБУ. 2009. № 27. С.23–27.
4. Лісов О.С. Новітня вітчизняна історіографія створення та діяльності української розвідки та контррозвідки у 1917–1920 рр. Воєнно-історичний вісник. 2016. № 1. С. 58–64.
5. Кузня кадрів вітчизняних спецслужб. К.: РВВ НА СБУ, 2002. 47 с.
6. Веденєєв Д.В., Скулиш Є.Д. Становлення вищого навчального закладу національної спецслужби. До 20-ї річниці від дня створення // Науковий вісник Національної академії СБУ. 2011. № 39. С. 231–239.
7. Назавжди в серці. К.: 2020, 244 с. [Збірник спогадів про В.Сідака].
8. Смолій В.А. Сідак Володимир Степанович. Українські історики ХХ століття : Біобібліографічний довідник. К.: Ін-т історії України НАН України, вип. 2, ч. 1, 2003. С. 288–289.
9. Веденєєв Д.В. Генерал В. Сідак як фундатор наукової школи з історії спецслужб України. Українське військо: сучасність та історична ретроспектива. Збірник матеріалів І Міжнародної науково-практичної конференції 27 листопада 2020 р. К.: НУОУ імені Івана Черняховського, 2020. С. 162–163.
10. Сідак В.С. До проблеми становлення Інституту підготовки кадрів Служби безпеки України. Науковий вісник Інституту підготовки кадрів СБ України // 1993. № 1. С. 8–18.
11. Сідак В.С., Козенюк В.О. Концепція дослідження проблеми історії розвідки України // Науковий вісник Інституту підготовки кадрів СБ України. 1993. № 1. С.141–149.
12. Ярмоленко А.І., Веденєєв Д.В. До питання про методику відбору для публікації документів спеціальних служб України (1917–1921 рр.) // Науковий вісник Національної академії СБУ, 1997. № 2. С.153–157.
13. Яценко В.А., Щуровський А.М. Проблема дотримання об'єктивності у роботі над документами з історії спецслужб України // Науковий вісник Національної академії СБУ. 1996. № 2. С.91–98.
14. Сідак В.С. (ред.), Веденєєв Д.В., Стаднік О.А. (упоряд.). Розвідка і контррозвідка України. 1917–1921 рр. Зб. документів і матеріалів. Київ: Ін-т підготовки кадрів СБ України, 1995. 167 с.
15. Сідак В.С. (ред.), Веденєєв Д.В., Стаднік, О.А. (упоряд.). З історії розвідки та контррозвідки України. 1918–1919. Зб. документів і матеріалів. К.: НА СБУ, 1999. 74 с.
16. Сідак В.С. (ред.), Козенюк В.О., Вівчарик М.М. (упоряд.). «Закордот» в системі спецслужб радянської України: зб. док. К.: НА СБУ, 2000. 213 с.
17. Сідак В.С. (ред.), Козенюк В.О., Вівчарик М.М. (упоряд.). Спецслужби України в роки війни і післявоєнний період: Зб. документів. Київ: Вид-во НА СБУ, 2002. 162 с.

18. Веденєєв Д., Козенюк В., Сердюк С. (упорядники) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. –2000. – № 1. 398 с. Спецвипуск. [Документи щодо участі органів держбезпеки України у Другій світовій війні].
19. Сідак В. С., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки: нариси. Київ: Інститут СБ України, 1995. 201 с.
20. Сідак В. С. Національні спецслужби в боротьбі за державність України (1917–1921 рр.) (дис. ... доктора істор. наук: спец. 21.00.04). К.: НАО України, 1998. 441 с.
21. Сідак В. С. Національні спецслужби в боротьбі за державність України (1917–1921 рр.): Монографія. К.: Вид-во Академії СБ України, 1998. 396 с.
22. Сідак В.С. Українські спецслужби доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. К.: Прометей, 2017. 471 с.
23. Сідак В. С., Вронська Т.В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти : військова розвідка та контррозвідка ДЦ УНР в екзилі 1926–1936 рр. К.: Темпора, 2003. 240 с.
24. Тополенко В. Розвідка та контррозвідка в Україні за давньоруських часів та козацької доби: навч. посіб. К.: НА СБ України, 2004. 60 с.
25. Тополенко В. К. Історія розвідки та контррозвідки в Україні : навч. посіб. К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2009. 242 с.
26. Підгайний П. Сповідь. Черкаси: Видавець Ю. А. Чабаненко, 2014. 576 с.
27. Веденєєв Д.В., Букін В.П. Спеціальні служби в історії Української держави. Навчально-методичний посібник. Київ: Видавництво НА Служби безпеки України, 2003. 60 с.
28. Веденєєв Д.В. Спеціальні підрозділи руху українських націоналістів та Української повстанської армії (1920-й – кінець 1960-х рр.). Монографія. К.: Видавництво Національної академії СБ України, 2003. Ч.1. 171 с.; Ч.2. 210 с.
29. Ляковська С.П. Діяльність органів ВУЧК-ГПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.). К.: ПУ НАНУ, 2016. 508 с.
30. Веденєєв Д.В., Пилипчук В.Г., Сідак В.С., Тополенко В.К. Історія розвідки та контррозвідки в Україні. Курс лекцій. К.: НВВ НА СБУ, 2010. ч.1, 214 с.; ч. 2, 254 с.
31. Пилипчук В. Г. Військова контррозвідка: організаційно-правове забезпечення її становлення в УСРР (1917–1922 рр.) : Монографія. К.: НА СБУ, 2020. 170 с.
32. Козенюк, В. О. Оперативний досвід радянських спецслужб: забезпечення державної безпеки СРСР в міжвоєнний період (1921–1939 рр.) (автореф. дис. ... доктора юр. наук : спец. 21. 07. 01 «Забезпечення державної безпеки»). К., 2004, 38 с.
33. Окіпнюк В.Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): монографія. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 416 с.

Людмила Бабенко
(Полтава)

**ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕРІОД ТАБІРНОГО УВ'ЯЗНЕННЯ
У БІОГРАФІЇ МИТРОПОЛИТА ВОЛОДИМИРА
(ВАСИЛЯ РОМАНЮКА)**

У статті на основі архівно-кримінальної справи 4509-С (у 2-х томх) Галузевого державного архіву Служби безпеки України у м. Полтаві, заведеної на Василя Романюка під час відбування покарання у Кустолівській сільськогосподарській колонії № 17 Новосанжарського району на Полтавщині у квітні 1946 року, розкриваються обставини його життя і діяльності у повоєнні роки, причини політичного переслідування та звинувачення в антирадянських настроях, обрання шляху боротьби за громадянські права та свободу совісті в Україні.

Ключові слова: Митрополит Володимир, Василь Романюк, політичні репресії, правозахисний рух, Валентин Мороз

Боротьба з політичним інакомисленням в радянській Україні перманентно супроводжувалася репресіями. Одним з об'єктів останніх стало українське духовенство з його намаганнями зберегти національну та релігійну ідентичність. Складні процеси наступу на права і свободи громадян, переслідування учасників національно-визвольного руху у повоєнне десятиліття знайшли відображення у дослідженнях українських вчених, однак актуальність цієї проблеми не втрачена. На зміну критично-викривальному характеру публікацій прийшли кваліфіковані спроби осмислення та аналізу причин, механізму і масштабів репресій на тлі теорії і практики більшовизму. На наш погляд, гострота актуальності цієї проблеми підсилюється прикладами на пострадянському просторі використання Православної церкви як інструменту гібридної війни, пропаганди насилля і виправдання агресії росії проти України. Історичний досвід боротьби за демократичні права і свободи за радянської доби потребує вивчення та узагальнення. У цьому контексті важливого значення набуває персоніфікація подій, пов'язаних з репресивними акціями влади та діями безпосередніх виконавців останніх – радянських органів державної безпеки (ВУЧК-ДПУ-НКВС-КДБ).

Науковці небезпідставно кваліфікують величезний відсоток архівно-кримінальних справ спецслужб як штучно сфабрикованих. При цьому їх вивчення свідчить, що в надрах радянської системи, за фасадом сумнівної ідеологічної монолітності визрівав реальний рух опору. Його складовою стала боротьба за права віруючих в радянській

Україні. Яскравим підтвердженням цієї тези є життя і діяльність неординарної постаті в українському повоєнному релігійному просторі Василя Омеляновича Романюка, що став на шлях служіння на початку 1970-х рр. та був обраний в 1993 році предстоятелем Української Православної церкви Київського патріархату під іменем митрополита Володимира. Деякі сторінки його життєвого шляху знайшли висвітлення в праці Ю. Данилюка і О. Бажана, де увага дослідників здебільшого стосується загальної оцінки правозахисної діяльності В. Романюка [2]. Разом з тим на початку 1990-х рр. радикальна позиція митрополита щодо створення єдиної помісної церкви розцінювалася як неконструктивна. Н. Кочан вважала, що ієрарх керувався бажанням творити українську помісну церкву, пожертвувавши інтересами інших церков, а його самого авторка називала «духівником ультранационалістичної організації УНА-УНСО», котра штурмом відбирала церкви в інших конфесій, керуючись словами митрополита: «Захопити свою хату не можна. Можна лише вивести з неї скверну. Ми на своїй землі» [5].

Метою даного дослідження є аналіз динаміки політичного протистояння Василя Романюка і каральних органів радянської системи, причин формування його радикально-критичного ставлення до радянської системи, змісту поглядів, що дають змогу вважати їх опозиційними до влади, закономірності перетворення його на об'єкт уваги спецслужб. Архівно-слідчі справи дозволяють простежити етапи репресивної рефлексії органів влади щодо В. Романюка. Хронологічні рамки статті обмежимо періодом другої половини 1940-х – початку 1970-х років, який співпав з його в'язнично-табірною ізоляцією, моральним тиском і переслідуванням.

Уродженець села Химчин Косівського району Станіславської (тепер Івано-Франківської), пройшовши кола табірних застінків, свідомо обрав шлях пастирського служіння і тверду громадянську позицію, котра не співпадала з панівною національною і релігійною політикою в Україні. Вперше він був засуджений у 19-річному віці 26 вересня 1944 року Військовим трибуналом військ НКВС Станіславської області. За його вироком двох обвинувачених засудили до вищої міри покарання, чотирьох (серед них і Романюка) до «...заслання на каторгу і каторжні роботи терміном на 20 років кожного» [3]. На чому ж ґрунтувався цей надто суворий вирок? Фрагментарні дані у вигляді копій окремих документів, долучених до наступної кримінальної справи 1946 року, повідомляли, що всі засуджені були сконсолідовані на засадах ідеології Організації українських націоналістів і вступили до її рядів у 1943 р., сплачували членські внески, „здійснювали серед населення збір продуктів для ОУН-УПА і виконували обов'язки зв'язкових кур'єрів”».

Однак через місяць 28 жовтня Військовий трибунал 4-го Українського фронту під головуванням генерал-майора Юстиції Мяснікова перекваліфікував звинувачення В. Романюка на ст. 54-1 «А» і 54-11 КК УРСР та визначив термін покарання – 10 років виправно-трудоих таборів.

В. Романюк вважав, що численні арешти мешканців Західних областей України і, зокрема, його лежать на совісті місцевих комуністів – «зрадників українського народу»: «Вони схарактеризували мене як націоналіста-церковника, і цього було достатньо, щоб мені дали 10 років» [6, арк.9].

Як видно з його касаційної скарги Полтавському обласному прокурору 1972 року, а також «Звернення» до міжнародних правозахисних організацій «Міжнародна амністія», «Міжнародна організація юристів» 1977 року це покарання потягнуло за собою репресивні акції щодо всієї родини: «шістнадцятирічного брата розстріляли беріївські злочинці» тільки за те, що втік з дому, коли вивозили рідних, а батьків вислали до Сибіру, «де від непосильної праці і голоду помер мій батько» [6, арк. 9]. Таким чином, 1944 рік змусив глибоко сумніватися у задекларованих комуністичною партією ідейних цінностях.

Покарання, визначене військовим трибуналом, В. Романюк відбував у Кустолівській сільськогосподарській колонії № 17, що в Новосанжарському районі на Полтавщині. Однак представникам карально-репресивних органів постать засудженого «бандерівця» видалася надто підозрілою, адже стаття 54-1 «А» – «зрада батьківщини» КК УРСР дозволяла ставитися до нього як до небезпечного державного злочинця. У своїй діяльності вони керувалися директивними документами НКВС: постановами № 64 від 18 лютого 1942 року та № 33 від 26 січня 1943 року, які націлювали на посилення агентурно-оперативної роботи у деокупованих областях та пильності у виявленні «всіх активних німецьких пособників», особливо «учасників контрреволюційних білогвардійських і націоналістичних організацій» [7, с.115-118].

Така «пильність» у кінцевому результаті завершилася фабрикацією нової кримінальної справи, фігурантом якої став В. О. Романюк. Можна припустити, що і її назва – «Українські січові стрільці» – теж витвір уяви слідчих, хоч і зафіксована в протоколах допитів та свідченнях у судовому засіданні «керівника» організації М. Т. Редчука : «На першому зборищі було дано назву організації “Український січовий стрілець”, а я був призначений отаманом» [3, арк. 405].

Постанова на арешт В. Романюка датована 2 квітня 1946 року. В документі зазначалося, що він «...вступив у контрреволюційну

повстанську націоналістичну організацію, створену ув'язненим Редчук М. Т. і став одним з найактивніших її членів». Перелічувалися й завдання організації: «...шляхом роззброєння охорони тікати з табору, з'єднатися з бандерівськими бандами для продовження боротьби з Радянською владою за „самостійну“ (взято в лапки у документі – Л.Б.) Україну». Особисто ж Романюку інкримінувався доволі стандартний і неконкретний набір звинувачень: «З моменту прибуття в Кустолівську колонію систематично серед ув'язнених проводив контрреволюційну націоналістичну агітацію, а також агітацію проти заходів партії і уряду» [3, арк. 76]. Конкретні факти, котрі б підтверджували висунуті звинувачення, мали виявити допити. Зазвичай слідчі ще до їх початку агентурним шляхом чи в результаті допитів інших звинувачуваних здобували певні дані, що дозволяли здійснювати тиск на підслідного і вибудовувати тенденційні запитання з прогнозованими відповідями.

Пристрасна вдача, непримиренність до нав'язаних псевдосоціалістичних цінностей вочевидь спонукали Василя Романюка в розмовах до відвертих суджень, гострих оцінок радянської дійсності. Так, у своїх свідченнях заарештовані М. Редчук та Ю. Рахманейко вказували, що він «висловлював невдоволення каральною політикою держави в Західних областях України». Отримавши листа на початку 1946 року, на запитання Редчука про що пишуть, відповів: «Пишуть, що батьків моїх вислали на Північ, а товариші пишуть, що на Заході завірюха», при цьому не пояснив підтекст останнього. В «антирадянському дусі» характеризував також матеріально-побутові умови ув'язнених у Харківській пересильній тюрмі, де «маса людей вмирає від недоїдання».

Не інакше як «антирадянські» у тлумаченні слідчих виглядали й думки В. Романюка з приводу характеру праці в радянській державі: «праця в нашій країні не соціалістична, а каторжна», «селянин мало зацікавлений у колгоспній праці, тому що від неї мають малий заробіток, достаток у порівнянні з зацікавленістю селянина при умові ведення індивідуального господарства», «у колгоспах ліниві і хитрі ховаються за спини хороших працівників і тому менший виробіток продукції» [3, арк. 87, 140, 143 зв., 144].

Позбавлення свободи на тривалий термін не зламало двадцятирічного юнака в його політичних переконаннях. Як засвідчують документи, в різні періоди свого життя він залишався послідовним прихильником ідеї української державності, не відмовлявся від високої оцінки ролі ОУН і УПА в боротьбі за її утвердження: «Бандерівці – люди зрілі, справжні українці, патріоти. Тому вони й перейшли на збройну боротьбу з радянською владою». Причиною ж виникнення «бандерівського руху» завжди вважав «не що інше як безпідставні репресії з боку радянської влади щодо

населення Західних областей України після возз'єднання» [3, арк. 258 зв., 448].

Темпи ведення слідства у справі В. О. Романюка та інших були вражаючими. Вже 17 червня 1946 року її розглядає спеціальний табірний суд виправно-трудових таборів і колоній МВС УРСР, за ухвалою якого М. Т. Редчук був засуджений до розстрілу, а Романюк та ще троє фігурантів – до «позбавлення волі терміном на 10 років ВТТ з ураженням в правах на 5 років» [3, арк. 339-355].

Не виникає сумнівів у сфабрикованості цієї кримінальної справи з кількох причин. По перше, світогляд В. О. Романюка, котрий сформувався поза межами впливу радянської системи та його поведінка вказували на відсутність бажання йти на добровільний компроміс з владою. З метою унеможливлення впливу на інших в'язнів Кустолівської колонії за логікою системи його слід було ізолювати. Причому, для переконливості фальсифікованої справи слідчими були сконструйовані безпрограшні, перевірені досвідом 1930-х років схеми – підпільна антирадянська організація та підготовка втечі з метою продовження збройної боротьби.

По друге, насторожує динаміка зізнань підслідного. Якщо на допиті 9 квітня він категорично відкидає звинувачення в контрреволюційній пропаганді і належності до організації, то вже 14 квітня підтверджує участь у «зборищах групи Редчука», 16 квітня твердо засвідчує, що «будучи вороже налаштованим до Радвлади, вступив у організацію ярого націоналіста Редчука», а 18 квітня визнає себе винним та детально перелічує факти своєї «ворожої роботи». І вже як вирок самому собі виглядають так звані «зізнання» 24 квітня. На запитання слідчого «Чим займалися в 1941-1943 рр.?', відповів: «Знаходився вдома в с. Химчин і працював у своєму господарстві разом з батьками, весь час на окупованій території. З серпня 1943 року перебував в оунівській організації, за що й засуджений». Чергове запитання слідчого було наступного змісту: «Виходить, що ви вже боролися проти Радвлади, будучи учасником контрреволюційної оунівської організації?', а відповідь була продовженням запитанням: «Абсолютно правильно, я вже боровся як член оунівської організації, в якій перебував у 1943–1944 рр., де був пропагандистом і зв'язковим» [3, арк. 95-95 зв.].

По третє, важливу роль у з'ясуванні реального перебігу подій, характеру слідства та обставин засудження відіграють документальні свідчення самого В. Романюка більш пізнього періоду. У касаційній скарзі 1958 року він заявив, що всі пункти звинувачення проти нього вигадані: «Слідчі документи я підписував, не читаючи їх сам, а зі слів слідчого. Він мені показував, де треба розписатися, і я це виконував» [3, арк. 415 зв.- 416]. Ще красномовнішим є витяг зі «Звернення»

майбутнього митрополита з місць ув'язнення до Всесвітньої Ради Церков, Міжнародної організації юристів, організації «Міжнародна амністія»: «В 1945-1956 рр. я знаходився в таборі на Полтавщині і тільки за те, що я розповів декому з ув'язнених про те, як наді мною знущалися в ході слідства і про беззаконня, яке чинилося над моїми рідними, мене звинувачували в «антирадянській пропаганді» і спішним табірним судом засудили повторно. Слідчий набрав у таборі “свідків” з різних кримінальних злочинців, і вони говорили те, що йому було треба. Слідство і суд, як вперше, так і вдруге, велися тільки російською мовою, якої я тоді не знав. Звинувачувального висновку і присуду мені на руки ніхто не давав. Словом, судили тоді за те, що я наважився обурюватися беззаконням, творимим наді мною» [6, арк. 9].

Між іншим, у цій справі дійсно проходили особи, діяння яких у роки фашистської окупації дозволяли слідчим маніпулювати їх поведінкою, спрямовувати у потрібне русло свідчення тощо, як, наприклад, Є. Б. Матвеев [4, арк. 53-54].

Як видно з матеріалів справи, В. Романюк був достроково звільнений з місць ув'язнення «з зарахуванням робочих днів» 9 серпня 1953 року і відразу розпочав боротьбу за відновлення своїх громадянських прав. Касаційна скарга репресованого потягнула за собою додаткове розслідування, яке завершилося ухвалою Військової колегії Верховного суду СРСР від 13 лютого 1959 року про припинення справи «через відсутність доказів його вини» [3, арк. 441]. Цього ж року в сім'ї В. Романюка народився син.

Реальна повсякденна дійсність, у яку потрапив колишній в'язень, ще більше поглибила розчарування в суспільних ідеалах і загострила перманентний конфлікт інакомислячого громадянина і державно-політичної системи. Органи КДБ не випускали з поля зору поведінку Романюка і, мабуть, було очевидним для обох сторін, що нова кримінальна справа є тільки питанням часу. Оперативно-технічне документування, агентурні донесення дозволили чекістам констатувати, що Василь Омелянович «на шлях виправлення не став, згодом знову зайнявся антирадянською діяльністю, спрямованою на підлив та ослаблення Радянської влади» [3, арк. 446]. Внаслідок цього у 1972 році його знову було притягнуто до кримінальної відповідальності за статтею 62 ч.2 КК УРСР. Десятиліття, що передувало цій події, додало В. Романюку нові аргументи, котрі переконували у шовіністичному характері національної політики в СРСР, порушеннях громадянських прав і свободи совісті в суспільстві. Чимало висловлених ним критичних оцінок на адресу політики компартійного керівництва держави суголосні позиції сьогодення і мали цілком об'єктивний характер.

Василь Омелянович Романюк обрав нелегкий шлях, який не гарантував йому соціального комфорту в радянській державі – він став на шлях служіння Богу і правозахисної діяльності. У 1958 році, повернувшись у Прикарпаття, на протязі року навчався на богословських курсах, по закінченні яких був висвячений у диякони, а згодом отримав сан священника. Мав парафії у с. Новоселиця, Попельники Долинського району, с. Космач Косівського району, а напередодні останнього арешту – в с. Прутівка Івано-Франківської області. Матеріали справи вказують, що впродовж 1961–1963 рр. він проживав у с. Курган Балакліївського району Харківської області. Тільки за ці кілька років оперативникам вдалося зібрати чимале досє, яке дозволяло зробити висновок, що Романюк не відмовився від критичного ставлення до радянської дійсності: «...Романюк систематично прослуховував передачі закордонних радіостанцій „Голос Америки“, “Свобода” та інших, а серед свого оточення поширював наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад, стверджуючи, що держава не дбає про поліпшення умов життя радянських людей, які голодують і працюють тільки за кусок хліба, учасників бандерівських банд підсудний називав героями, дійсними борцями за „Самостійну Україну“, твердив, що правдиву інформацію про радянську дійсність можна почути тільки з передач названих вище закордонних радіостанцій» [3, арк. 446]. У судовому засіданні виступили троє свідків, які, проживаючи у спільному комунальному помешканні, підтвердили факт прослуховування зарубіжних радіопередач, причому, один з них вказав, що Романюк переповідав їх зміст «із захопленням». Проти В. Романюка також було використано й те, що зі слів свідка він «нав’язував розмови, в яких радив читати твори Шевченка і намагався переконати, що Т. Г. Шевченко був борцем за Україну, незалежну від Росії, при цьому на свій лад коментував окремі місця з творів поета і, зокрема, про роль Б. Хмельницького в питанні возз’єднання України з Росією, вважаючи це возз’єднання негативним явищем в історії України». Інший свідок пригадав, що підсудний часто вступав у розмову з його дружиною, докоряючи їй, що одружилася з росіянином і розмовляє російською мовою. Критикуючи незадовільні соціально-побутові умови життя простих громадян, Романюк звинувачував у цьому державу, покликаючись на приклад самого свідка «Х». Останній мав на руках тяжко хвору дружину і не отримував ніякої допомоги з боку влади, та ще й дочка була звільнена з роботи в зв’язку з скороченням штату [3, арк. 449].

Свої погляди на сутність національної політики в республіці, що різко розходилися з офіційними, В. Романюк розвинув у кількох листах до редакцій закордонних радіостанцій. Як «злісний наклеп на

радянський державний і суспільний лад, національну політику держави» був кваліфікований лист у Лондон від 22 січня 1963 року. У ньому, зокрема, йшлося про те, що «Україна поневолена, а Радянський Союз є найжорстокіша колонія і імперія, де немає найелементарніших свобод», стверджувалося, що внаслідок «колонізаторської політики московських імперіалістів уперто продовжується русифікація України, де з кожним роком стає все менше шкіл з українською мовою навчання». У листі на швейцарську радіостанцію від 7 лютого цього ж року також йшлося про «Україну в неволі», становище українського народу, якому відводилася роль раба так само, як і іншим «поневоленим народам комуністичної імперії». В обох листах В. Романюк висловив вдячність радіостанціям за зміст їх передач, просив і надалі «не шкодувати сил для цієї важливої роботи», просив розповісти про стан «вирішення українського питання в Організації Об'єднаних Націй, про Бандеру і УПА» [3, арк. 446, 447].

Використані дослідниками матеріали кримінальної справи колишніх спецслужб Івано-Франківської області дозволяють реконструювати характер звинувачень проти отця Володимира в період його проживання в західному регіоні. «Антирадянська діяльність» полягала у виготовленні та розповсюдженні антирадянської літератури, до якої були віднесені листи з оприлюдненням фактів порушення прав віруючих, особистий щоденник, записки і вірші сатиричного змісту в чотирьох зошитах [1, с. 25]. Слідство вважало, що ці документи з'явилися впродовж 1967–1972 рр., тобто наполягало на безперервності ідеологічної підривної діяльності В.Романюка. До цього додавалися незаперечні факти його зв'язків з відомими українськими правозахисниками: «Підсудний Романюк встановив тісний зв'язок з Морозом Валентином, який у 1970 р. вдруге засуджений за антирадянську агітацію і пропаганду». В листопаді того ж року він «виготовив „Заяву” до Верховного суду Української РСР в справі засудження Мороза В. Я.», в котрій стверджує, що в нашій країні «зростає жорстокість і новітній тоталітаризм, втрачаються традиції і глибшає душевна спустошеність, топчеться людяність». Слідчі були надзвичайно стурбовані тим, що один примірник цього документу потрапив за кордон і був використаний радіостанцією «Свобода» «з метою антирадянської агітації і пропаганди» в радіопередачі 15 серпня 1971 року, та часописами українських буржуазних націоналістів «Визвольний шлях» і «Сучасність». Отця Володимира й далі хвилювала проблема нищення національних традицій і національної культури, «виродження й асиміляція» української нації, яка, за його образним порівнянням, «стає космічною пилюкою», а над радянськими людьми панує страх перед репресіями з боку державних

органів – «страх рабський, позорний, котрий принижує всяку людську гідність» [3, арк. 447].

20 січня 1972 року В. Романюка було заарештовано, а 12 червня судова колегія Івано-Франківського обласного суду ухвалила вирок, згідно з яким належало «Романюка Василя Омеляновича визнати винним за ст. 62 ч. 2 КК УРСР. Згідно ст. 26 КК УРСР визнати Романюка Василя Омеляновича особливо небезпечним рецидивістом. За ст. 62 ч. 2 КК УРСР визначити ...покарання сім років позбавлення волі, з засланням строком на три роки. Згідно ст. 25 КК УРСР засудженому Романюку В.О. відбувати перші два роки в тюрмі, а решту строку в колонії особливого режиму» [3, арк. 453].

Сам підсудний провини своєї у суді не визнав і заперечував антирадянський зміст власноручних записів. Він також мав сміливість заявити, що коли текст його «Заяви» й використовують закордонні радіостанції для антирадянської агітації, «то винним у цьому є не він, а умови, які послужили мотивом для написання такої заяви». Водночас наголосив, що як священник у своїй пастирській діяльності «взагалі був далекий від політики» і переймався питаннями існування Православної церкви. Стосовно останнього, звичайно, слідство взяло до уваги інші аргументи, зокрема, виступи свідків. Декотрі односельці з с. Космач показали, що отець Володимир «присвоїв собі функції церковної ради, заважав органам влади в проведенні у селі намічених заходів», а в характеристиці його як духовної особи зазначалося, що «ним допускалися у церкві проповіді нецерковного змісту».

Відбуваючи покарання в місті Владимирі у закладі ОД – 1СТ – 2, він розпочав боротьбу за реабілітацію по другій справі 1946 року. Оскільки касаційна скарга була адресована прокурору Полтавської області, переглядом справи займалося місцеве територіальне управління КДБ. Згідно процесуальних вимог полтавські слідчі отримали з Владимирської колонії довідку-характеристику на В. Романюка, у якій, зокрема, зазначалося: «До суспільно-корисної праці не залучається через відсутність виробничих площ. З перших днів перебування в тюрмі став на шлях написання скарг у різні радянські і прокурорські органи, в яких допустив наклепницькі вигадки на дійсність. Вини своєї не визнає. Здійснює релігійні обряди. Налаштований вороже проти Радянської влади. Виношує плани і вишукує можливості для поширення своїх переконань і поглядів на інших засуджених. В бесідах намагається нав'язати свої погляди. Дисциплінарним покаранням не підлягав» [3, арк. 440].

Майбутній митрополит залишився непохитним у вірі і не змінив свого критичного ставлення до лицемірної політики компартійної влади. Опинившись у Мордовських таборах, він не припинив правозахисної діяльності. Власне розуміння сутності радянської системи, витоків

політичного і громадянського безправ'я у республіках СРСР Василь Омелянович виклав у згадуваному вже Зверненні до Всесвітньої Ради Церков та інших організацій: «Ось що таке радянська влада: вони вважають, що мають право здійснювати над людиною будь-які беззаконня і людина не має права викривати їх за злочини, які вони здійснюють проти неї. Вони вимагають, щоб репресований не обурювався, а навпаки вихваляв радянську владу, що вона удостоїла його безвинно сидіти в тюрмі. Важко сказати, чого тут більше, підлості чи нахабства. Знаю лише одне, що нормальній людині це осмислити важко, а тому вважаю своїм обов'язком священика і віруючого викласти з цього приводу свої думки світовому християнству і всім міжнародним інститутам, які стоять на сторожі справедливості і миру, бо подібних доль у цій країні мільйони» [6, арк. 9].

Розглянувши період життя і діяльності Василя Омеляновича Романюка, який випав на часи тоталітаризму, слід констатувати: його конфлікт з системою був неминучим. Політичні та національні ідеали, відданість вірі, дієвий, а не декларативний патріотизм, активне протистояння брутальним методам боротьби держави з політичним інакомисленням – ці характерні риси громадянського портрету отця Володимира зробили його помітною постаттю в українському суспільстві.

Джерела і література

1. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. К., 2000. 332 с.
2. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.). К.: Рідний край, 2000. 616 с.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Полтава. Спр. 4509. – С, т.1.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Полтава. Спр. 4509. – С, т.2.
5. Кочан Н. Чи можливий православно-католицький діалог в Україні в реаліях 90-х років? *Знаки часу: до проблеми порозуміння між церквами* / Упоряд. З. Антонюк, М. Мартинович. К.: Сфера, 1999. С.479–485.
6. Науковий архів товариства «Меморіал». Ф. 101. Матеріали В. О. Романюка.
7. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991). Полтава: ТОВ АСМІ, 2005. 206 с.

АДВЕНТИЗМ НА ПОЛТАВЩИНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ (ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті показана ретроспектива зародження і становлення адвентистського руху в Полтаві. Ця протестантська течія тривалий час не мала чисельної підтримки, але наполеглива місіонерська діяльність перших адвентистів поступово змінювала ситуацію. Показано ставлення влади до віруючих цієї протестантської громади. Розкрито господарський і соціальний аспект життя адвентистів.

Ключові слова: протестанти, адвентисти, Полтава, місіонерська діяльність, І. Пількевич.

Найраніше адвентисти в Полтаві згадуються в книзі В. Джулая «Дом на камне». Автор стверджує, що під час перших відвідин міста місіонером адвентистів І. Пількевичем, у вересні 1908 р. там мешкала сім'я Воскобойнікових, які були адвентистами [6, 9]. При цьому зауважимо, що за даними, скажімо, місцевої православної місії, перші зібрання адвентистів у Полтаві відбулися не раніше 1909 р., в одному з будинків, розташованих на Сінній площі. Молитовне зібрання адвентистів скеровував Іполит Пількевич, проповідник адвентистів сьомого дня, який прибув до Полтави влітку 1909 р. Він, разом з дружиною, зняв помешкання в будинку Шалека. Пількевич був міщанином Сквирського повіту Київської губернії. Його батьки – колишні німці, що спочатку проживали поблизу м. Херсону, а згодом – у Сімферополі [10, с. 39-48].

Пропаганду свого віровчення в Полтаві І. Пількевич розпочав на Острівці (сучасному Подолі) відразу ж по приїзді. Проте, дуже швидко територія його проповідей поширилася й на навколишні села. У справі місії Пількевичу активно допомагала дружина. Вона часто бесідувала з сусідами, читаючи та коментуючи їм Біблію. Нерідко ці слухання тривали до півночі. Через сусідів запрошувала на ці зібрання їх знайомих.

Перші збори адвентистів у Полтаві відбулися 4 жовтня 1909 р. Відвідувачів було близько 8–10. Головував на зібранні пресвітер І. Пількевич. Бесіда велася не системно і стосувалася різних аспектів віровчення адвентистів. Характерним було й застосування, на думку присутньої від влади особи, своєрідних словесних прийомів. Так, коли мова йшла про якийсь важливий пункт віровчення адвентистів, то для того, щоб звернути на нього особливу увагу, один із присутніх адвентистів, начебто не розуміючи її змісту, просив повторити і

роз'яснити сказане. Після пояснення пресвітера, він повністю погоджувався з ним і підтверджував істинну сказаного. Після зібрання Пількевич запросив відвідувачів і на наступне.

Відбулося воно в п'ятницю, 9 жовтня, і мало, за свідченнями присутніх, значно вищий рівень організації. Вже на підході до будинку, в якому проходили збори, було чути мелодійний спів. При вході в кімнату погляду відвідувачів відкривалася група чоловіків і жінок, які розташувалися навпроти столу з пісennими псалмами і гімнами в руках. Їх молоді чисті голоси особливо помітно виявляли піднесення релігійного настрою. В центрі розташувався І. Пількевич, який керував зібранням. На нього були запрошені й адвентисти Натальїнської волості Костянтиноградського повіту, селяни: Іван Височин з доньками Ганною, Марією та Федорою, Антон і Пантелеймон Птишни та Іван Бардаченко. Вони й допомогли створити перший хор, оскільки мали добрі голоси [8, с. 1248-1255].

«Легко зрозуміти, яке враження на присутніх осіб справило таке організоване зібрання адвентистів, де мелодійний хоровий спів чергувався з імпровізованою молитвою і мелодійною екзальтованою проповіддю. Враження виходить дійсно сильне. ...Домінуюча тут висока, гаряча атмосфера сильно піднесеного релігійного відчуття мимоволі захоплює всіх...». Так описав побачене представник православної місії, котрий був присутнім на молитовних зборах [8, с. 1248-1255].

Крім нього, серед відвідувачів були приходський священик і викладач семінарії з вихованцями, котрі не залишалися пасивними слухачами і, бажаючи познайомитися з релігійним світоглядом проповідника, викликали Пількевича на бесіду. Вона велася на різноманітні теми. Спочатку говорили про ікони і храми, потім про Слово Боже, котре адвентисти визнавали єдиним для себе авторитетом і керівництвом до дії. У полеміці присутні не помітили, як біля 9 години вечора відчинилися двері і з'явився наряд поліцаїв на чолі з приставом 4 частини І. Петровим. Він оголосив, що збори є незаконними, оскільки влаштовані без належного дозволу місцевої влади, а тому повинні негайно закритися. Пристав склав протокол, допитавши і переписавши всіх присутніх. Після чого всі, крім прибулих з Костянтиноградського повіту адвентистів, були відпущені. Останніх, як таких, що не мали дозволу на проживання, затримали і відправили в поліцейську частину [8, с. 1248-1255]. Як з'ясувалося, таким неочікуваним фіналом зібрання закінчилося тому, що пресвітер Пількевич, подавши губернатору клопотання про дозвіл на його проведення, не дочекався відповіді і відкрив зібрання самочинно.

Втім, напевно місцева влада була стурбована зміцненням становища адвентистів, оскільки в офіційній періодиці наголошувалося на їх значному прозелітизмі. Місцеве православне

керівництво особливу небезпечність убачало в тому, що для більш успішного залучення членів до своєї громади, адвентисти, крім молитовних зібрань, улаштовують й особливі, так звані «зазивні» зібрання, на яких вони знайомили відвідувачів зі своїм віровченням і намагалися повернути в свою віру. Оголошення про такі збори адвентисти широко розповсюджували серед знайомих, а також друкували в пресі.

У 1910 р. відбулося перше хрещення новоприбулих, після якого в громаді адвентистів офіційно нараховувалося 15 осіб. Зібрання відбувалися переважно нелегально, оскільки громада не була зареєстрована і щоразу потрібно було брати новий дозвіл у Полтавського губернатора, графа М. Муравйова, а той нерідко відмовляв у цьому [6, с. 12-14].

Ще більше становище громади ускладнилося після того як на початку 1910 р. Іполита Пількевича викликали до Київської губернії на засідання Уманського суду у зв'язку зі звинуваченням у «пропаганді, поєднаній з богохульством». Під час судового процесу з'ясувалося, що Пількевич розповсюджував своє віровчення ще до появи в м. Полтаві в інших регіонах країни, зокрема, серед жителів с. Кислина Київської губернії [9, с. 40].

Місце Пількевича в Полтаві на початку 1911 року посів інший проповідник, міщанин Таврійської губернії П. Свірідов. Перші зібрання відбулися 11 лютого 1911 р. Адвентисти збиралися в середу о 6-й годині вечора, в суботу о 10-й ранку і в неділю о 6-й вечора. Єдиних вимог до проведення молитовних зібрань центральні керівні органи адвентистів не вимагали і на місцях день зібрань визначався переважно хаотично. Лише у 20-ті роки, з формуванням чіткої церковної організації, з'явиться певна уніфікація обрядовості.

Дійшла до наших днів і звістка про господарську діяльність колективів адвентистів на Полтавщині. Зокрема, у 1911 р. в с. Белухівці, що поблизу Полтави, німець-адвентист Фішер створив комуну віруючих. Фішер допоміг придбати землю і розпочалося будівництво. Перші забудови були з глини, але криті залізом: велика їдальня, окремі будинки для великих сімей і бараки, де в кожній кімнаті мешкали двоє людей. У центрі поселення стояв молитовний будинок, у якому щосуботи проводив богослужіння проповідник із Полтави. Ним, на нашу думку, міг бути П. Свірідов. Комунари звели також дитячі садочки, школу, пральню.

Господарство вели спільно: корів, коней, овець утримували разом. Гуртове майно поділили порівну. Три жінки-комунарки пекли для всіх хліб. Продукти до їдальні надходили тільки зі своїх городів та ферми. При цьому комуна не обкладалася податком. Проіснувала вона до кінця 30-х років [6, с. 16-17].

У 1911 р. згідно з офіційною статистикою, в Полтавській губернії нараховувалося 269 адвентистів. У порівнянні, наприклад, з баптистами ця цифра була не великою. Втім, кількісний приріст адвентистів був щорічний, стабільний. Так, у 1905 р. в губернії їх нараховувалося 46, у 1906 – вони зросли на 24 особи, у 1907 – на 47, у 1908 – на 52, у 1909 – на 36, у 1910 – на 31, у 1911 – на 33. Діяв один офіційно зареєстрований молитовний будинок. Проте не всі громади адвентистів були зареєстровані, як того вимагав закон від 17 жовтня 1906 р. [4, с. 382].

Тому згодом з'ясувалося, що зібрання протестантів у Полтаві є незаконними, оскільки не відповідають усім умовам, викладеним у «Правилах для влаштування сектантських релігійних зібрань» від 4 жовтня 1910 р. Відповідно до них, влаштування протестантами молитовних зібрань дозволялося за наявності не менше 25 осіб – послідовників означеного віровчення, котрі проживали в цій місцевості. Між тим виявилось, що в Полтаві в адвентистів не було необхідної кількості дорослих віруючих. У заяві пресвітера П. Свірідова вказувалося про наявність у громаді біля 20 членів. До того ж місцева православна місія з'ясувала, що частина адвентистів відвідує зібрання баптистів і навпаки. І таким чином начебто досягається необхідна для зібрань кількість віруючих – 30 і більше осіб [9, с. 45].

Про вищезазначені порушення законодавства, які, на думку православних місіонерів, мали місце Архієпископ Полтавський Назарій звернувся до виконуючого обов'язки Полтавського губернатора С. Бібікова, котрий видав циркуляр начальнику поліції з вимогою «не дозволяти в майбутньому зібрання адвентистів, які б суперечили «Правилам» від 4 жовтня 1910 року, а у випадку їх порушення, притягувати винуватців до законної відповідальності».

Місцева православна місія уважно стежила за «сектантською» пропагандою в Полтаві. Після відкриття першого зібрання адвентистів, пастирські збори міського духовенства доручили настоятелю приходу, в районі якого розташовувалася квартира Пількевича, «неухильно наглядати за адвентистами і сковувати їх пропаганду». Єпархіальна Місіонерська Рада, зі свого боку, зробила відповідні розпорядження: а) доручити притчу Троїцької церкви, в приході якої ведеться пропаганда, здійснювати нагляд за сектантами і своєчасно інформувати про них Раду; б) зобов'язати викладача, який у семінарії викладав сектантознавство, відвідувати зібрання адвентистів, і, якщо буде можливість, протидіяти їх пропаганді; в) просити членів Братства, що існувало при Троїцькій церкві, взяти участь у боротьбі з сектантством; г) виписати брошури г. Кальнева і Варненського для розповсюдження їх у місцях пропаганди адвентизму [9, с. 46-47].

Кім цього, на сторінках місцевої преси, світської («Полтавський вісник») і духовної («Полтавские епархиальные ведомости»), громадськість повинна була інформуватися про діяльність адвентистів, знайомитися з їх історією, віровченням. Розкривалися засоби пропаганди адвентистів. У такий спосіб офіційна церква намагалася обмежити їх вплив на православне населення.

Згодом, під час Великого посту, на протипагу пропаганди адвентистів, були відкриті місіонерські бесіди апологетичного характеру. Щонеділі в Троїцькій церкві їх проводило місцеве православне духовенство на чолі з Преосвященним єпископом Сильвестром. У перервах між бесідами влаштовувалися загальні співи. Після їх закінчення роздавалися місіонерські листівки і брошури (біля 10000 екземплярів) [9, с. 46-47].

Все це разом призвело на початку березня 1911 р. до заборони поліцією зібрань адвентистів у Полтаві. Втім уже восени їм вдалося отримати в місцевої адміністрації дозвіл на їх відновлення. Між тим, головний поліцай губернії виклав своєму керівництву в Міністерстві внутрішніх справ власні міркування щодо анти протестантських заходів: «Всебічно спостерігаючи місцеве життя і познайомившись з діяльністю баптистів і адвентистів, я вважаю, що... сектантські товариства повинні обов'язково включатися у сферу внутрішнього нагляду органів, які видають політичним розшуком» [5, с. 22-23].

В іншому поліцейському звіті за 1913 р. зазначалося, що «жодна секта не пропагує своє віровчення так як адвентисти. Де тільки немає їх листівок і брошур? Водночас їх лідери відвідують села з проповіддю свого віровчення. В самій же Полтаві молитовні зібрання відбуваються переважно в приватних будинках і майстернях, а тому їх важко контролювати» [7, с. 16-17].

На початку 1913 р. зібрання адвентистів у Полтаві, крім Острівка, що на Подолі, інколи проходили й на Зінківській дорозі. Із адвентистів у власному будинку № 4 тут проживала тільки родина Піскунових. Проте в них збори не відбувалися, а проходили в помешканні баптиста Григорія Рибалки. Можливо вони збиралися тут в ті часи, коли це було небезпечно робити на постійному місці, Острівці, адже більшість адвентистів жила саме тут, біля станції Сортувальної. До речі, центром зібрань баптистів був будинок Ястремського на вулиці Ново-Миколаївській, навпроти церкви [1, 7, 8].

На одному з чергових зібрань адвентистів, крім виконання релігійної обрядовості, було складене звернення до Полтавського поліцмейстера про надання дозволу на будівництво молитовного будинку. На цих зборах були присутніми й двоє нижчих чинів (солдат) 33 Єлецького полку, котрий був розквартирований поблизу міста. Як з'ясувалося згодом, бесіди на зібранні проводив Іван Воскобойников,

який на той час, у 1913 році, являвся пресвітером громади адвентистів у Полтаві [1, 7, 8].

Очолювана І. Воскобойніковим громада адвентистів нараховувала на той час щонайменше 10 віруючих. Івану Афанасійовичу виповнився 31 рік. Він був селянином, мешкав разом з дружиною Прасковією Архипівною і сестрою Марією Архипівною, спочатку на вулиці Зінківській, потім – на Куракінській № 36, а ще пізніше – на Сінній. Іван був грамотною людиною, працював прикажчиком у багатого купця. Членами громади також були: козаки Степан Климко (29 років), Іван Хоменко (26 років), козачка Марія Піскунова (52 роки), які проживали на Зінківській вулиці; козак Петро Коломієць (56 років), селянка Ірина Глаголева (69 років), які проживали на вул. Боковій; селянка Марія Гапонова (29 років), яка мешкала в пр. Кирпичному. В керівництві громадою Воскобойнікову допомагав Георгій Хмелевський, який мешкав у с. Павленки, на вул. Шведській, у будинку Богдановича [2, с. 24]. Молитовні зібрання, без належного дозволу, проводилися частіше всього в будинку Піскуна на Зінківській і с. Залінійному.

За І. Воскобойніковим прокурор Полтавського окружного суду А. Лопатін установив поліцейський нагляд, а згодом лідера адвентистів визнали винним у скоєнні злочину, передбаченого п. 5 ст. 129 «Уголовного Уложения» від 5 лютого 1913 р. Втім, допитувані у справі підтвердили лише факт відвідування якимось солдатом квартири Воскобойнікова. Про сам же предмет їх розмови сказати нічого не могли. Тобто факт агітації солдата проти вживання зброї не підтвердився.

Під час розслідування було знайдено цього військового. Ним виявився Кузьма Грінченко, молодший майстер 33 Єлецького полку, який за релігійними переконаннями був євангельським християнином. За його словами на зібранні були присутні 12–14 осіб. Усі вони читали Біблію та співали релігійні пісні. На прощання, коли Грінченко вже залишав збори і віддавав гроші (ймовірно якісь внески), Воскобойніков при служниці йому нагадав, що християни повинні дотримуватися заповіді «не убий». Прокурор Полтавського окружного суду не знайшов у діях пресвітера складу злочину і у квітні зняв звинувачення з Воскобойнікова за недостатністю зібраних проти нього доказів [3, 4].

Отже, перші адвентисти в м. Полтаві могли з'явитися відразу ж після дарування їм свобод у 1905–1906 рр. Перше документальне свідчення про це ми маємо в 1909 р. Отже, саме цю дату ми вважаємо початковою в історії полтавських адвентистів. Більшість віруючих громади мешкала на Подолі, в районі сучасної Дублянщини та Ліска. Саме тут, на Острівку найчастіше й проходили молитовні зібрання. Водночас частина віруючих жила й на сучасній Зінківській вулиці. Тут

молитовні зібрання відбувалися зрідка, напевно тоді, коли проводити їх на постійному місці було небезпечно. Подекуди вони могли проходити і в помешканнях представників іншої протестантської конфесії – баптистів, що дозволяло (для законодавчих вимог) штучно збільшувати кількість членів громади до 25 і більше осіб, що було необхідно для її законної діяльності.

Внутрішнє релігійне життя громади адвентистів підпорядковувалося традиційним канонам віровчення, хоча, безумовно, були й певні місцеві особливості. Можливо до них можна віднести проведення молитовних зібрань не тільки в суботу, але й у неділю. В період становлення / діяльності громади адвентистів у Полтаві її патрунували проповідники І. Пількевич, П. Свірідов, І. Воскобойников, котрі були направлені Російським уніоном адвентистів сьомого дня. Кожний з них був змушений залишити місію під тиском обставин, які були створені владою.

Джерела і література

1. Центральний державний історичний архів України. Ф.320, оп.1, Спр.1279.
2. Центральний державний історичний архів України. Ф.323, оп.1, Спр.136.
3. Державний архів Полтавської області. Ф.138, оп.1, Спр.539.
4. Архів Дивізіону Церкви Адвентистів Сьомого Дня. Спр.1.
5. Архів Дивізіону Церкви Адвентистів Сьомого Дня. Спр.2.
6. Джулай В. Дом на камне. – К.: Джерело життя, 2003. 192 с.
7. Отчет о состоянии рационалистического сектантства в Полтавской епархии в 1913 г. С.16–17.
8. Полтавские епархиальные ведомости. 1909. № 31.
9. Полтавские епархиальные ведомости. 1911. № 1.
10. Полтавские епархиальные ведомости. 1912. № 1.

УДК 322:299.2-52(477)«1950/1960»

Юлія Помаз
(Полтава)

ЗАКРИТТЯ КУЛЬТОВИХ ОБ'ЄКТІВ У ХОДІ АТЕЇСТИЧНОГО НАСТУПУ КІНЦЯ 1950-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х РР. В УКРАЇНІ

У статті авторка аналізує процес посилення антирелігійної пропаганди та заходів, спрямованих на обмеження діяльності церковно-релігійних громад. Одним із способів останнього було закриття культових об'єктів, які використовувалися релігійними громадами. Наведено статистику та динаміку процесу закриття, документальні свідчення цілеспрямованої державної антирелігійної політики.

Ключові слова: атеїзм, антирелігійна політика, культові об'єкти, культові споруди, державно-церковні відносини.

Розвиток державно-церковних відносин наприкінці 1950-х – першій половині 1960-х рр. означився новою хвилею утисків із найбільшою її кульмінацією наприкінці так званої «хрущовської відлиги». Ідея побудови атеїстичного суспільства, домінуюча в середовищі партійно-державної номенклатури, визначала ставлення до релігійних організацій в СРСР. Усвідомлення владою факту різкого збільшення кількості віруючих та високого рівня релігійності в країні у другій половині 1950-х рр. спричинило перехід до ефективних у попередні роки методів «силової атаки» на релігійні громади.

Переслідуючи мету вразити насамперед найслабшу в правовому відношенні ланку церкви, приступили до ліквідації монастирів [1, с. 44]. У травні 1957 р. уповноважений Ради в справах РПЦ по УРСР Г. Пінчук звертався до місцевих уповноважених із вимогою посилити нагляд за діяльністю обителів. Органи міліції зобов'язувалися пильно стежити за тим, щоб у монастирських приміщеннях прописували осіб із максимальною нормою житлової площі в даній місцевості, не допускати будівництва нових житлових приміщень [2, арк. 235]. Питання про скорочення кількості монастирів порушувалося в доповідній записці КДБ УРСР від 1 липня 1958 р., направленій в ЦК КП України й підтриманій невдовзі центральним урядом [3, арк. 134]. 17 липня 1958 р. Рада Міністрів УРСР, прийнявши до уваги рішення союзного уряду, ухвалила постанову про ліквідацію в 1959 р. 8 монастирів із 40 наявних у республіці [4, с. 10].

Вважаючи найбільш одіозною серед функціонуючих в Україні обителів Києво-Печерську лавру, секретар Київського обкому партії Г. Шевель у листі до ЦК КПУ від 13 вересня 1958 р. звернувся з проханням закрити монастир та передати його приміщення у розпорядження заповідника. Пропозиція знайшла підтримку першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, якого, в свою чергу, підтримав ЦК КПРС [5, арк. 248-250, 259-263]. Територію нижньої частини Києво-Печерської Лаври з Близніми печерами передавали Державному музею-заповіднику.

Проголошення на XXI з'їзді КПРС (січень 1959 р.) цілковитої перемоги соціалізму в країні й обрання курсу на побудову комунізму кардинально вплинули на державно-церковні взаємини, викликавши нову хвилю антирелігійної кампанії в УРСР. Подолання пережитків минулого відбувалося шляхом тотального обмеження діяльності церковних інституцій, яке супроводжувала кампанія масового закриття й вилучення культових споруд. Із 8525 православних церков і молитовень, що діяли в УРСР на початку 1958 р., у 1959 р. залишилося 8464 (6, арк. 3). Найбільша кількість культових споруд була ліквідована в Київській, Запорізькій, Вінницькій, Дніпропетровській областях [7, арк. 26]. У 1959 р. в УРСР припинили існування 12 монастирів і скитів.

Початок 1960-х рр. ознаменувався відвертим переходом до згортання демократичних перетворень в країні, радикальною розправою партійно-державних структур із релігією, застосуванням найрізноманітніших брутальних методів по зачиненню і руйнуванню храмів. У 1960 р. в УРСР у релігійних громадах вилучили 747 культових споруд, що в 2,8 й 11,7 разів більше, ніж за 1959 р. та 1958 р. відповідно. Більш як по 50 храмів було зачинено в Полтавській, Дніпропетровській, Чернігівській та Черкаській областях, дещо менше – в Київській, Львівській, Хмельницькій, Вінницькій та Одеській [8, арк. 187].

За проєктом уповноваженого Ради у справах РПЦ по УРСР у 1960 р. планували скоротити ще 9–11 монастирів, зокрема: Хрестовоздвиженський жіночий монастир (м. Полтава), Богословський чоловічий монастир (с. Хрещатик Заставнівського району Чернівецької області), Рождественський монастир (с. Олександрівка Ново-Іванівського району Одеської області), Феодосійський чоловічий монастир (м. Балта Балтського району Одеської області), Троїцький жіночий монастир (с. Устенське-2 Здолбунівського району Рівненської області), Богословський жіночий монастир (с. Городище Шепетівського району Хмельницької області), Покровський жіночий монастир (м. Бар Барського району Вінницької області), Введенський жіночий монастир (м. Київ), Михайлівський жіночий скит (с. Драгово) та Богословський жіночий скит (с. Копашнево Хустського району Закарпатської області) [9, арк. 222-229].

Підведення законодавчої бази під політику обмеження діяльності церкви на початку 1961 р. дозволило активізувати процеси вилучення культових споруд, оскільки зменшувало можливості відкриття церков, спрощувало процедуру закриття діючих храмів, молитовних будинків тощо. У діяльності органів, на які була покладена реалізація політики держави щодо релігії та церкви, магістральною стала постанова Ради Міністрів СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» № 263 від 16 березня 1961 р. та Ради Міністрів УРСР № 590 від 29 квітня 1961 р., яка не була опублікована і поширювалася тільки для службового користування [10, арк. 123].

Вирішення питання про припинення діяльності культового об'єкту передавалося із відання Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР у компетенцію виконкомів обласних Рад депутатів трудящих. Підстави для закриття церков були різноманітними: відбирання у священика дозволу на проживання, обкладання релігійних громад непомірними податками, закриття церковних споруд під приводом неможливості їх утримання неплатоспроможними громадами, на підставі реконструкції

населеного пункту або через їх незадовільний технічний стан. Усього впродовж 1961 р. в УРСР з реєстрації було знято 993 церкви і молитовні [11, арк. 80]. Найбільшого вилучення зазнали Вінницька, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Одеська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області. Зокрема, в Львівській області в першій половині 1961 р. було закрито 36 церков, у Чернівецькій – 22. У Вінницькій області впродовж року вилучили 28 церков, Хмельницькій – 39, Донецькій – 15 [12, арк. 247-257, 296]. Особливу увагу приділяли закриттю церков у великих містах. Зокрема, у Києві в 1961 р. було закрито 15 церков, в Одесі – 12 [13, арк. 46].

За післявоєнний період до 1962 р. мережа церков на території Української РСР скоротилася на 3121 церкву і молитовню, з них за роками: 1948–1950 рр. – 629, 1951 р. – 68, 1952 р. – 213, 1953 р. – 60, 1954 р. – 40, 1955 р. – 18, 1956 р. – 17, 1957 р. – 10, 1958 р. – 64, 1959 р. – 262, 1960 р. – 747, 1961 р. – 993. Із 3121 закритих церков і молитовень 1470 були типовими церквами, з яких 971 не використовувалася, у т. ч. 131 церква-пам'ятник архітектури [14, арк. 80-81]. Упродовж 1962 р. у республіці було знято з реєстрації 1144 церкви і молитовних будинків, що становило 17,6% до загальної кількості церков, що існували станом на початок року [15, арк. 26]. Процеси ліквідації церковних інституцій обумовлювалися специфікою релігійного життя в окремих регіонах країни. Швидкими темпами відбувалося скорочення мережі релігійних громад у Запорізькій, Дніпропетровській, Черкаській областях. За вказаний період у Харківській області мережа православних релігійних громад скоротилася на 45,2%, Кримській – на 59,5%, Дніпропетровській – 82,5%, Запорізькій – 85%. У західних областях Української РСР за цей період кількість церков зменшилася на 942 одиниці [16, арк. 47-48].

Безупинно порушували питання про закриття монастирів керівники всіх областей, в яких вони існували. Зокрема, із 7 монастирів і 6 скитів, діючих у Закарпатській області в 1958 р., у 1959 р. закрито 7, в 1960 р. – 2. У 1961 р. Закарпатський обком партії просив дозволу ЦК КПУ на закриття Богородицького жіночого монастиря в с. Липча Хустського району. На Хмельниччині упродовж 1960–1961 рр. зачинили Городищенський монастир [17, арк. 83, 168], в Одеській області – Михайлівський жіночий (м. Одеса) та Феодосієвський чоловічий (м. Балта) [18, арк. 109]. Силами партійно-державних функціонерів на Черкащині 7 червня 1961 р. був закритий жіночий монастир у с. Лебедин Шполянського району Черкаської області [19, арк. 84], 14 липня 1961 р. – чоловічий монастир «Глинська Пустинь» у с. Соснівка Сумської області.

Масове закриття культових споруд здійснювалося місцевими органами влади шляхом адміністрування, без дотримання встановленої

законом процедури. Вилучені державою церковні споруди переважно не використовувалися, зазнавали руйнувань. Станом на березень 1962 р. в Україні пустували 1470 недіючих церковних споруд, із яких 372 були доведені до аварійного стану й підлягали знесенню [20, арк. 61].

За період 1963–1964 рр. порівняно з попередніми роками дещо зменшилася кількість вилучених у віруючих і закритих культових споруд, що свідчить про деякий спад антирелігійної кампанії. Зокрема, в 1963 р. в УРСР було зачинено 526 храмів, у 1964 р. – 239, що становило 46% й 45,4% від чисельності зачинених у 1962 р. й 1963 р. відповідно [21, арк. 5].

Наслідком репресивних заходів, здійснених партійно-державними функціонерами в УРСР за період 1960–1964 рр. стало зменшення чисельності парафій з 7460 до 4565, тобто на 2895 одиниць. У республіці продовжували діяти 9 монастирів (два чоловічих та сім жіночих). Найбільш масовий характер зняття релігійних громад і церков із реєстрації з подальшим їх закриттям мало місце в 1959–1963 рр. Обсяги ліквідації церков в Україні були вражаючими: за період 1959–1964 рр. реєстр православних культових споруд в УРСР зменшився із 8464 до 4539 (46,4%) [22, арк. 4, 5]. Головними факторами, що зумовили згортання процесів форсованого скорочення релігійної мережі стали активізація опору віруючого населення, ліквідація переважної більшості храмів у попередні роки та вичерпання потенційних резервів подальшого вилучення церковних споруд.

Джерела і література

1. Шкаровский М. В. Русская православная церковь в 1958-1964 годах. *Вопросы истории*. 1999. № 2. С. 42–59.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4494.
3. Там само. Спр. 4708.
4. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті роки. [НАН України; Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»]. К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. 332 с.
5. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2420.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 185.
7. Там само. Ф.Р-2. Оп. 9. Спр. 9306.
8. Там само.
9. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2420.
10. Там само. Оп. 31. Спр. 1671.
11. ЦДАВО України. Ф.Р-2. Оп. 10. Спр. 1039.
12. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1671.

13. ЦДАВО України. Ф.Р-2. Оп. 10. Спр. 2408.
14. Там само. Спр. 1039.
15. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5663.
16. Там само. Спр. 5778.
17. Там само. Оп. 31. Спр. 1671.
18. Там само. Оп. 24. Спр. 5488.
19. Там само. Оп. 31. Спр. 1671.
20. ЦДАВО України. Ф.Р-2. Оп. 10. Спр. 1039.
21. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6007.
22. Там само.

УДК 94(477).08 «1950/1960»

Олександр Коротаєв
(Полтава)

ДИФАМАЦІЯ «БУРЖУАЗНОГО» ЗАХОДУ АБО ВИКОРИСТАННЯ РАДЯНСЬКИМИ ОРГАНАМИ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ВСЕСОЮЗНОЇ РАДИ ЄХБ В РОБОТІ ПО ЗАКОРДОННЮ (1950-ті – 1960-ті рр.)

У статті йдеться про секретні заходи КДБ з використання членів Всесоюзної ради ЄХБ в розвідувальній, контррозвідувальній, дезінформаційній та дифамаційній роботі серед закордонних релігійних організацій в країнах Західної Європи та США.

Ключові слова: КДБ, євангельські християни-баптисти (ЄХБ), радянські органи державної безпеки, агентурно-оперативна діяльність.

Роботі КДБ по закордону, особливо у релігійній сфері, у сучасній історіографії не приділена належна увага. Причиною цього слугувала тривала закритість архівів ВНК – КДБ. Хоча деякі аспекти цієї роботи були частково висвітлені у працях зарубіжних істориків. Після розпаду СРСР західні науковці стали проводити дослідження з цієї тематики у співавторстві з перебіжчиками – колишніми співробітниками ПГУ¹ КДБ СРСР та спецслужб інших держав так званого соцтабору. Джерельну базу цих розвідок становлять копії або рукописи цілком таємних документів КДБ, вивезені цими втікачами до західних країн (переважно до Великої Британії та США). Найвідомішими такими працями стали публікації британського дослідника К. Ендрю та радянських офіцерів ПГУ КДБ СРСР О. Гордієвського і В. Мітрохіна [12; 13] американського юриста

¹ ПГУ (Перше головне управління) – структурний підрозділ Комітету державної безпеки Радянського Союзу, відповідальне за зовнішню розвідку.

Р. Ричлака та шефа закордонної розвідки румунської Секуарітате¹ генерал-полковника І. Пачепа [15], американського правозахисника Б. Перчаткіна та колишнього підполковника ПГУ КДБ СРСР К. Преображенського [16]. Названі автори розкривають зміст агентурно-оперативної роботи КДБ в середовищі закордонних приходів Російської православної церкви (далі РПЦ), оминаючи при цьому використання КДБ радянських євангеліків по цій же лінії роботи. Дана стаття слугує спробою заповнити існуючі прогалини в сучасній історіографії за даною тематикою.

Смерть «вождя народів» та підпорядкування радянських спецслужб ЦК КПРС внесли суттєві корективи в їх роботу. За постановою ЦК КПРС від 12.03.1954 р. «Про роботу органів державної безпеки» роботі КДБ на закордонні приділено особливу увагу [4, арк. 210]; [6, с. 497, 521]. На виконання завдань ЦК КПРС, співробітники 6-го відділу 4-го Секретно-політичного управління (далі СПУ) КДБ УРСР від 1955 р. почали включати до кварталних планів агентурно-оперативної роботи перелік заходів, спрямованих проти так званих «антирадянських» релігійних центрів [4, арк. 50]. У руслі цих завдань 1957 р. в КДБ СРСР було розроблено й затверджено спеціальний план заходів проти закордонних «церковно-сектантських антирадянських центрів» [4, арк. 154]. На жаль в архівних фондах ГДА СБУ даний документ виявити не вдалося. Але зміст роботи КДБ УРСР «щодо закордоння» можемо відтворити шляхом аналізу звітної документації, кварталних планів та спеціального документа «Заходи з посилення розвідувальної та контррозвідувальної роботи за церковно-сектантською лінією», затвердженого 25.05.1959 р. начальником 4-го СПУ КДБ УРСР Б. Шульженком [4, арк. 210].

Внаслідок аналізу названих документів встановлено, що ЦК КПРС поставив перед КДБ вимогу вживити агентів КДБ з числа завербованих служителів євангельських конфесій в різні закордонні «сектантські центри». Основні завдання, які ставилися перед агентурою, це – проведення розвідувальної, контррозвідувальної, дезорганізаційної, дезінформаційної та дифамаційної роботи в закордонних релігійних організаціях [4, арк. 210]. Причиною цьому слугувало переконання компартійного керівництва, що від 1955 р. розвідки «буржуазних країн» розпочали активно використовувати «у своїх підливних цілях релігійні організації, які знайшли притулок та матеріальну базу, головним чином, в Америці» [4, арк. 210]. До цих «антирадянських» релігійних організацій (відповідно до ідеологічних настанов ЦК КПРС) КДБ відносив: Всесвітній баптистський альянс (далі *WBA* від англ. *Word Baptist Alliance*), Всесвітній

¹ Департамент державної безпеки Румунії (рум. Departamentul Securității Statului) – таємна поліція в Соціалістичній Республіці Румунії в 1948–1989 рр.

п'ятидесятницький союз – «Світове співтовариство Асамблей Бога» (англ. *World Assemblies of God Fellowship*), Всесвітній центр свідків Єгови (англ. *Jehovah's Witnesses Center*) та Церкву адвентистів сьомого дня (англ. *Seventh-day Adventist Church*) [4, арк. 213]. Аналіз документів КДБ, виявлених у фондах ГДА СБУ, дозволив з'ясувати, що такі релігійні організації мали філії в багатьох країнах Європи (Швейцарії, Швеції, Фінляндії, Англії, Німеччині, Польщі, Румунії, Чехословаччині), що, на думку керівників КДБ, створювало сприятливі умови американським спецслужбам використовувати їх як легальне прикриття при проведенні «розвідувальної діяльності в Європі» [4, арк. 214]. Щоправда, конкретних фактів розвідувальної діяльності американських спецслужб на території Європи в таких документах не наведено, але наявне переконання, що «усі ці релігійні організації за вказівкою іноземних розвідок активно проводять ідеологічну диверсію проти країн соціалізму та особливо проти Радянського Союзу» [4, арк. 210]. Маємо тлумачення поняття «ідеологічна диверсія» як «створення громадської думки проти країн соціалізму через поширення наклепів в церквах, на конгресах, конференціях та через так званий позаполітичний друк» [4, арк. 210]. Окрім цього, спецслужби США та інших західних держав звинувачували у використанні зазначених релігійних організацій задля: 1. нелегального пересилання «до СРСР на приватні адреси та до релігійних общин антирадянської церковно-пропагандистської літератури»; 2. «організації спеціальних радіопередач для вірян СРСР»; 3. засланні до СРСР «агентури для розвідки та ідеологічних диверсій під виглядом різного роду духовних делегацій та туристів-одинаків» [4, арк. 211].

Для протидії їм КДБ УРСР запропонував створити при ПГУ КДБ СРСР «спеціальний відділ для роботи щодо закордоння під релігійним прикриттям», а в КДБ УРСР – спеціальне відділення при першому відділі [4, арк. 212]. На ці підрозділи мали покласти обов'язки з підготовки спеціальної агентури та розміщення її за кордоном. Для реалізації таких завдань було запропоновано використовувати як легальне прикриття: 1. закордонні парафії РПЦ, підпорядковані московській патріархії, «в США, Південній Америці, на Близькому та Далекому Сході, у Франції, Бельгії та Німеччині», а також чернечий осередок у Палестині; 2. закордонні парафії Вірменської апостольської церкви (далі ВАЦ) у віданні вірменського Католикосу з резиденцією у м. Ечміадзін (Вірменська РСР); 3. ВРЄХБ як керівний орган общин ЄХБ в СРСР [4, арк. 212, 213, 215]. Оскільки ВРЄХБ, на відміну від РПЦ та ВАЦ, не мала парафій (общин) за межами СРСР, керівництво КДБ УРСР пропонувало використовувати її як таку, що складалася із агентів КДБ, для поширення впливу КДБ на осередки «сектантських

організацій у країнах народної демократії¹ та деяких буржуазних країнах Європи» [4, арк. 215]. У планах було передбачено, використовуючи такі релігійні організації, витіснити з території Західної Європи «американські сектантські місіонерські товариства і тим самим паралізувати підривну діяльність агентури американської розвідки», яка, на думку компартійного керівництва та КДБ, під релігійним прикриттям діяла проти СРСР [4, арк. 215].

Систему таких заходів слід було запроваджувати в два етапи. На першому (підготовчому) етапі планували використання ВРЄХБ для створення в країнах Західної Європи та США позитивної громадської думки про свободу совісті в СРСР. Для цього слід було допомогти ВРЄХБ налагодити друкування видань, в яких фактично містилася б пропаганда для закордонного читача щодо релігійної свободи в СРСР, формувалася б образ СРСР як країни-борця за мир, а релігійні організації в США натомість дискредитували б, переконуючи, що вони є слухняні «зброю Уолл-стріт» та «вогнища реакції і наклепів, які перебувають на службі імперіалізму» [4, арк. 216, 218]. Окрім друкованих видань, було запропоновано використовувати ВРЄХБ та керівництво інших численних релігійних конфесій СРСР для виступів на радіо (особливо під час великих релігійних свят) зі спеціальними зверненнями до єдиновірців закордоном. У таких зверненнях агентура КДБ повинна була дезінформувати закордонних вірян стосовно питань свободи віросповідання в СРСР, «розвінчуючи наклепи про Радянський Союз, що поширювали, на думку КДБ, релігійні центри закордоном» [4, арк. 218].

Ще однією формою поширення дезінформації закордон пропонували обрати відрядження релігійних делегацій, сформованих із агентів КДБ, «на щорічні міжнародні сектантські конгреси, на які систематично запрошують представників ВРЄХБ». Перед такими делегаціями ставили завдання: «використовуючи трибуни конгресів, делегати із СРСР повинні вести пропаганду за мир та викривати наклепників», які, за твердженням КДБ, зводили «знавцісну антирадянську агітацію на цих конгресах» [4, арк. 218]. У планах йшлося також про використання закордонних відряджень агентів КДБ із складу ВРЄХБ задля здійснення заходів щодо консолідації керівників ЄХБ у країнах т. зв. «народної демократії» з метою «створення, на противагу до США, свого всесвітнього центру», підконтрольного КДБ [4, арк. 216].

¹ Країни «народної демократії» – загальна назва ряду держав з формою політичної організації суспільства, що склалася в них після Другої світової війни в контексті т. зв. «народно-демократичних революцій». На думку комуністичних ідеологів, це була нова форма переходу до соціалізму, яка розвинулася в ході Другої світової війни і тривала після її закінчення в ряді країн Європи, у тому числі в Албанії, Болгарії, Угорщині, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині та Югославії. Народна демократія розглядалася як проміжний етап при переході від «буржуазної демократії» до «соціалістичної державності» [8, с. 77–81, 183–184].

Завданням другого етапу було формування організаційного комітету для скликання міжнародного конгресу представників євангельських конфесій в СРСР та країнах «народної демократії». На нього слід було запросити представників євангельських конфесій скандинавських країн, ФРН, Бельгії та інших країн Західної Європи. Основним результатом роботи конгресу мало стати ухвалення його делегатами (за сприянням агентів КДБ) рішення про вихід їх общин з-під впливу американських релігійних центрів та створення прорадянських міжнародних євангельських центрів у Європі. В подальшому в КДБ планували вживити свою агентуру до їх керівництва [4, арк. 216, 217]. Прорадянські релігійні центри слід було використовувати не тільки як майданчики для створення позитивного іміджу СРСР в очах світової спільноти, а й як резидентуру для вербування нових агентів закордоном [4, арк. 213]. Реалізацію цієї системи заходів було покладено на органи КДБ, Раду у справах релігійних культів та спецслужби країн т. зв. «народної демократії» [4, арк. 217].

Проаналізувавши звітну документацію про роботу 6-го відділу 4-го СПУ КДБ УРСР, можна дійти висновку, що заплановані заходи були успішно реалізовані. Так, наприклад, на Всесвітньому конгресі баптистів, який проходив у Лондоні 16-22 липня 1955 р. (присутні 8 500 вірян із 60 країн світу), через своїх агентів «Рязанського» (республіканський пресвітер ВРЄХБ УРСР О. Андреев) та «Косарева» (заступник О. Андреева, А. Міцкевич) КДБ вдалося провести успішну дезінформаційну кампанію з переконання світової спільноти в існуванні повної свободи віросповідання в СРСР [3, арк. 24]. Результатом цієї роботи стало вживлення агентів КДБ (Я. Жидкова, А. Міцкевича, І. Тиртової) на керівні посади у *WBA* та виведення ще п'яти молодих агентів КДБ («Абрамова», «Горського», «Невського», «Ключа», «Нартона») до США, Англії та Швейцарії під приводом навчання у біблійних коледжах [4, арк. 48, 50]. Перед даною агентурою поставлено завдання розкладати буржуазні «сектантські центри» зсередини, входити в контакт з оунівським «підпіллям» задля його подальшої ліквідації, проводити розвідувальну, контррозвідувальну, дезінформаційну і дифамаційну роботу [2, арк. 237]; [3, арк. 202-205]; [4, арк. 50]. Названі агенти не тільки діяли й виконували завдання від КДБ в закордонних «сектантських» центрах та організаціях, а й після повернення до СРСР посідали найвищі керівні посади у ВРЄХБ. Наприклад, М. Жидкова (агент «Невський») та А. Кірюханцева (агентурний псевдонім наразі не встановлено) «обрали» до складу Президії ВРЄХБ. М. Мельника (агент «Горський») та В. Міцкевича (агент «Абрамов») – членами ревізійної комісії ВРЄХБ. Агент же «Ключ», за ствердженням ветерана КДБ

Г. Саннікова, став «одним із кращих агентів за цим напрямом роботи у всій системі держбезпеки Радянського Союзу» [10, с. 123].

Ще одним значним успіхом КДБ у роботі щодо закордоння було створення у червні 1958 р. міжнародної релігійної організації «Християнської мирної конференції» (далі ХМК) на чолі з агентом *StB*¹ Й. Громадкою. Дана організація повинна була протидіяти *WBA* та його філіалу в Європі – Європейській баптистській федерації /англ. *European Baptist Federation*, далі *EBF*/). До складу новоствореної організації увійшли Баптистський союз Чехословаччини (чеськ. *Bratrská jednota baptistů Československa*), ВРЄХБ, РПЦ, баптистські союзи країн т. зв. «народної демократії» і Азійсько-африканського регіону. За свідченням шефа закордонної розвідки румунської Секуарітате генерал-полковника І. Пачепи, який брав безпосередню участь у створенні та роботі ХМК, «дезінформаційний апарат Кремля представив світу ХМК як міжнародну екуменічну організацію, що переймається проблемами миру. Насправді ж перед ХМК поставили завдання сприяти КДБ в дискредитації Ватикану і США як головного політичного прихильника останнього у всьому християнському світі» [15, с. 137-138]. Відтак ХМК стала однією з найбільших резидентур КДБ в Європі, що тривалий час працювала під релігійним прикриттям. Справжньою ж метою її діяльності виступала дифамація «буржуазного» Заходу й водночас – створення позитивного іміджу СРСР в очах світової спільноти. Виконуючі ці завдання, ХМК провела три Християнські «мирні» конференції (1958–1960 рр.) та шість Всехристиянських «мирних» конгресів (1961–1985 рр.), головними учасниками яких були представники РПЦ та ВРЄХБ.

Окрім *WBA* та ХМК, члени ВРЄХБ увійшли до складу *EBF* (1958 р.) та Всесвітньої ради церков (1962 р.), трибуни яких представники ВРЄХБ також активно використовували в політичних цілях [5, арк. 39]; [14, с. 131-133]. За інформацією РСРК УРСР на початок 1960-х рр. представники ВРЄХБ, прикриваючись членством у *WBA* та *EBF*, відвідали з офіційним візитом 24 країни світу [11, арк. 201-202]. В той же час, за даними ВРЄХБ, у період з 1957 по 1963 рр. СРСР відвідало 4 958 осіб із 42 країн світу, «більшості з яких робітники ВРЄХБ приділили відповідну увагу» [1, с. 21]. При цьому на прийом іноземних делегатів тільки у 1962 р. ВРЄХБ було витрачено 30 тис. крб. при річних надходженнях до бюджету 178 тис. крб. (тобто 17% від цієї суми) [7, с. 260]. За твердженням О. Панич, свою закордонну діяльність ВРЄХБ проводила у фарватері радянської зовнішньої політики, тому відвідування представниками ВРЄХБ

¹ *StB* (скороч. від чеськ. *Státní bezpečnost*) – Служба державної безпеки Чехословаччини, яка з 30.06.1945 по 01.02.1990 рр. виконувала роль таємної поліції при соціалістичному ладі, а також займалася розвідкою і контррозвідкою.

різноманітних урядових заходів стало з часом обов'язковим [9, с. 73]. Наприклад, у вересні 1956 р. В. Молотов запросив голову ВРЄХБ Я. Жидкова та генерального секретаря ВРЄХБ О. Карєва на прийом, організований на честь прибуття до СРСР міністра закордонних справ Канади В. Пірсона; у листопаді 1956 р. – на прийом до посла США в СРСР П. Боулєна; на початку 1957 р. – на прийом до ВР СРСР, організований на честь прибуття до СРСР делегації норвезького Парламенту тощо. Будучи учасниками таких заходів, представники ВРЄХБ шляхом дезінформування та пропаганди виконували завдання КДБ з формування в іноземних високопосадовців хибних уявлень щодо питань релігійної свободи в СРСР та інших аспектів радянської дійсності.

Отже, можна стверджувати, що використання КДБ Всесоюзної ради ЄХБ в роботі по закордонню було досить успішним та відбувалося в чотирьох основних напрямках, а саме: 1) контррозвідувальному; 2) розвідувальному; 3) дезінформаційному; 4) дифамаційному. Проводячи цю роботу під контролем КДБ, ВРЄХБ все більше секуляризовували, залучаючи до заходів у сфері радянської зовнішньої політики, чим поступово перетворювали її з релігійної організації на одну з впливових радянських державних інституцій з питань совісті.

Джерела і література

1. Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1963. № 6.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі – ГДА СБУ, м. Київ), ф. 1, оп. 1, спр. 1102.
3. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 1, оп. 1, спр. 1103.
4. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 1, оп. 1, спр. 1105.
5. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 9. (СР/СР), спр. 301.
6. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 13, спр. 666.
7. Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. Москва: Гарант, 1995. 559 с.
8. Научный коммунизм. Учебник для вузов /под ред. П. Федосеева. Москва: Политиздат, 1976 г. 448 с.
9. Панич О. Міжнародна діяльність євангельських християн-баптистів в умовах радянської політики державного атеїзму (1960–1980-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 72–90.
10. Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. Москва: Олма-Пресс, 2002, 510 с.
11. ЦДАВО. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 153.
12. Andrew C., Gordievsky O. KGB.: The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev. San Francisco, 1990. 776 p.
13. Andrew C., Mitrokhin V. The Sword and the shield. The Mitrokhin archive and the secret history of the KGB. New York, 2001. 736 p.
14. Fletcher W. Religion and Soviet Foreign Policy. Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs; 1st edition (January 1, 1973), 179 p.

15. Pacepa I., Rychlak R. Dezinformace: Tajná strategie Ruska, jak zničit Západ. Brno: BizBooks, 2016. 398 s.
16. Preobrazhensky K. KGB/FSB's New Trojan Horse: Americans of Russian Descent, 2009. Gerard Group Publishing. 224 p.

УДК 271/222(477)«155/192»

Маргарита Колеснікова
(Науковий керівник: проф. Сітарчук Р. А.)
(Полтава)

**УКРАЇНЬСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА:
ШЛЯХ ДО ТОМОСУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI –
ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТОЛІТТЯ)**

У статті розкриваються питання становища православ'я в Україні впродовж другої половини XVI – у першій половині XX століття. Розкривається динаміка та етапи набуття автокефалії православною церквою. Відзначена роль митрополита Петра Могили в реалізації автокефалії, показані складні процеси у православ'ї за радянських часів.

Ключові слова: Томос, автокефалія, Українська автокефальна православна церква, Петро Могила, радянська влада.

Релігійність українського народу – невід'ємна частина духовного життя, рушійна сила формування національної свідомості та патріотизму, безприкладного героїзму у боротьбі за державну незалежність. Маючи неповторну ментальність, наш народ глибоко шанував історичні надбання віри, дбав про збереження самоідентифікації.

Християнство виховувало в людях кращі риси, ставало каталізатором релігійного відродження у часи гноблення та примусової асиміляції. Релігія для України є важливим історичним архетипом в її різноманітних течіях та напрямках. Вона виконує у суспільстві такі значимі соціальні функції, як комунікативна, регулятивна, інтегративна та легітимізуюча. Отже, релігійне середовище відповідає найважливішим проблемам суспільства, а релігія та Церква мають найвищий рівень довіри. Це продемонстрували останні події життя українського народу в умовах воєнного стану.

На наш погляд, існують важливі віхи, які вписані в історію кожного народу, які є для нього доленосними. Для нашого народу такими відправними точками стали самостійність, незалежність, суверенітет, соборність автокефальної Української Православної

Церкви. Нарешті ми маємо «Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні», за який точилася запекла боротьба (Указ Президента України, 2016).

Мета дослідження – комплексно проаналізувати місце релігії і Церкви для історичного розвитку українського народу у період оцінити трансформації ідентичності української духовності та можливі напрямки подальших змін православного середовища.

Актуальність теми полягає у тому, що на тлі російської агресії проти України посилюється роль церковно-релігійного життя українського народу як об'єднавчого фактора у боротьбі з агресором. Ця визвольна війна фактично знищила розбіжності у державно-церковній політиці, і сьогодні постала єдина концепція національного, політичного і церковного відродження.

Україна отримала Томос. І цей факт дає нам право з упевненістю констатувати, що заходи щодо отримання незалежної Церкви, дії видатних історичних осіб не були марними: результат є. І тепер Церква стоїть на варті незалежності та територіальної цілісності нашої держави. А історичний досвід переконує, що цей висновок правильний.

Об'єкт дослідження: Політика можновладців держав, що існували на українських теренах, щодо релігії і Церкви у період з II половини XVI – у I половині XX ст.

Предмет дослідження: Шлях українського народу до здобуття автокефалії у часи гонінь та примусової асиміляції.

У ході роботи авторкою систематизовано та опрацьовано історичні наративи, інтерв'ю та свідчення очевидців, документальні фільми, світлини, праці українських вчених, монографії, Указ Президента України № 17/2016 від 22.04. 2016 року «Про заходи відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр.» та матеріали соцмереж. Вищезначені джерела дали можливість проаналізувати діяльність можновладців держав, що існували на теренах України, та їх внесок у питання отримання у 2019 році Томосу. А також ми переконалися, що шлях України до здобуття автокефальної Церкви був складним, але результативним.

Методи дослідження: емпіричне дослідження (його складова – спостереження), порівняння, абстрагування, узагальнення, аналізу, індукція, дедукція. Типологічний та порівняльно-історичний методи дають змогу оцінити досліджувані явища в їх історичному розвитку.

Наукова новизна роботи та особистий внесок автора полягають у тому, що нами вперше було систематизовано джерела з вивчення історії утвердження національної помісної Церкви; зроблено спробу проаналізувати об'єднуючу роль Церкви в боротьбі українського

народу за збереження територіальної цілісності, за Українську автокефальну церкву у період з II половини XVI – у I половині XX століття.

Загальною методологічною основою для дослідження стали праці вітчизняних вчених Б. Андрусишина, І. Богачевської, В. Бондаренка, Л. Виговського, Т. Висоцької, В. Войналовича, В. Єленського, А. Киридон, С. Кияка, П. Кралюка, М. Мариновича, Г. Надтоки, О. Онищенко, О. Сагана, П. Сауха, В. Токмана, М. Черенкова, Ю. Чорноморця, Л. Филипович, К. Щоткіної та ін. О. Бучма, К. Вергелес, В. Єленський охарактеризували релігійно-церковний фактор у процесі розбудови модерної української нації, звертаючи увагу на особливості взаємозв'язків держави, релігії й нації.

С. Здіорук, А. Колодний, О. Литвиненко проаналізували проблеми діяльності християнських Церков в Україні з точки зору націєдержавної безпеки.

Висвітленню суті Вселенського Православ'я присвячена праця О. Сагана «Вселенське православ'я. Суть. Історія. Сучасний стан». Вона особливо актуальна для України з її давньою православною Київською традицією. Автор намагається розглянути всі аспекти православної релігійності, особливості формування православного віровчення, національну специфіку як об'єктивний чинник становлення православної релігійності, сучасні проблеми і перспективи розвитку Вселенського Православ'я. У дослідженні переплітаються історія та сучасність православних Церков. Цінними є посилання автора на ресурси Інтернету, веб-сторінки Православних Церков, монастирів та інших релігійних інституцій (навіть секретні матеріали Російського Священного Синоду). Цінність дослідження в тому, що значна увага тут приділена проблемним питанням характеристики православ'я України.

Юрій Мицик у своїй монографії «Святий Петро Могила» наголошує на значенні діяльності Петра Могили – одного з найвизначніших церковних, культурних і політичних діячів України. Він підкреслює, що її значення важко переоцінити, адже навіть час, протягом якого він був митрополитом, називають Могилянською добою.

Тоді, коли УПЦ виходила з кризи, нею опікувалися гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний і патріарх Єрусалимський. Що стосується її авторитету, то він посилювався завдяки зусиллям українських міських громад та козаків. Інтелектуальні духовні сили жили завдяки діяльності братських шкіл. Церква відчувала себе сильною і була готовою до боротьби (Виговський, 2019, с. 142).

А «двигуном церковного відродження» української православної церкви після Унії став митрополит Київський Петро Могила – один з найвідоміших митрополитів Київських, Галицьких і всієї Русі

XVII століття до підпорядкування митрополії Московському патріархату. Він був екзархом Константинопольського Патріарха. З 1627 р. – архімандритом Києво-Печерського монастиря (Мицик, 2012, с. 17). Цікавим є факт, що він, не українець, зробив для української православної церкви, мабуть, більше, ніж хтось до нього і після нього. Маловідомі сторінки його діяльності потребують ретельного вивчення: його роль у регіональній історії Київщини, обставини видання Катехизису Петра Могили у Амстердамі грецькою мовою 1674 року, а також питання встановлення достовірної дати народження П. Могили у світлі нещодавніх досліджень О. Білодіда, І. Варзара та інших.

Одним із надзвичайно важливих кроків до автокефалії став Собор 1621 року. На ньому офіційно ухвалено початок історії київської церкви. Ним стала легенда про походження від апостола Андрія Первозванного. І цей період і пов'язаний з діяльністю Петра Могили, якого обрали митрополитом Київським на соймі, що зібрався для виборів польського короля. Обирали його не представники церковної ієрархії, а світські депутати (на Київській кафедрі перебував законний митрополит, ніким не переобраний на той час, Ісая). Петро Могила скористався шансом і добився затвердження «Статей примирення» між польською католицькою владою та православними українцями. Це було на часі. Бо після Люблінської унії (1569 р.) утиски православ'я посилювалися, а після Берестейської унії (1596 р.) досягли точки кипіння. І саме Петро Могила був покликаний знайти вихід з такого скрутного становища: польська влада, яка знала про небезпечні для неї тенденції, могла тепер відновити свої стосунки з православною церквою, не визнаючи її ієрархії (бо та була встановлена всупереч її волі). Ще одним фактором бажання виправити ситуацію з українським православ'ям стала необхідність підтримки козаків та тлі турецької експансії. А козаки, як відомо, були ревними православними (Бондаренко, 2004, с. 9).

Петро Могила був для Української Православної Церкви найкращою кандидатурою, адже він пропрацював найрізноманітніші способи виходу в українського церковного розколу, виношував ідею української автокефальної церкви з центром саме в Києві. Проте, зрозуміло, що без підтримки світської влади йому зробити це було неможливо. Але відомо, що він мав однодумця – лідера уніатів Вельяміна Рутського – не українця, який разом з Могилою, за свідченнями істориків, мріяв про спільну церкву, незалежну ні від Риму, ні від Константинополя. Проте, трагедією Петра Могили стало те, що його не підтримали українці, які мали ще свіжу рану, яку нанесла унія. Тому вони не могли повірити уніатам Могилі та Рутському (Саган, 2004, с. 76).

І знову українська церква стала заручницею стосунків між іншими державами: Польською та Османською. Ці проблеми знову майже не звели українську церкву у небуття.

Сама заяви про те, що «автокефалія – «віковічна мрія українського народу», звичайно, трохи перебільшені. Тоді, коли думку про автокефалію уперше було сформульовано більш-менш чітко – не просто як бажання володаря мати поруч «свого» митрополита й запобігти вивезенню церковних грошей за кордон, а як внутрішню потребу церкви, як умову успішної місії, – церковний люд виявився до цієї думки не готовим. Якщо митрополити Могила й Рутський розуміли, що автокефалія, власний патріархат – це правильна ідея для церкви й народу, то сам народ ставився до цієї думки насторожено. А еліти державного масштабу, здатної ухвалити таке рішення, узяти на себе відповідальність, в українців просто не було» (Щоткіна, с. 29-30).

Діяльність Петра Могили, хоча й була результативною, вже через два десятиліття після його смерті Московський патріархат поглинув українську церкву. І Константинополь нічого не відповів, бо не мав сили.

Але ідея української автокефалії не зникла. Вона не розчинилася у «російському православ'ї», а жевріла несміливим вогником аж до ХХ століття, коли змогла спалахнути і отримати своє право на життя у контексті українського національного відродження.

Початок ХХ століття ознаменувався двома важливими подіями для УПЦ. Перша відбулася у 1919 році – проголошення Української автокефальної церкви, друга – у 1924 році-отримання канонічної автокефалії від Константинопольського патріарха Польською православною церквою.

Українська автокефалія стала органічною частиною національно-визвольного руху. 1917 рік, Лютнева революція в Російській імперії стали своєрідним каталізатором національного руху. Але українці не стали першовідкривачами такого шляху. До них уже ним пройшли церкви колишніх Австро-Угорської та Османської імперій (Киридон, 2017, с. 27).

Де ж ми чуємо термін «автокефалія»? На Всеросійському з'їзді духовенства й мирян. Від кого? Від українських делегатів. Але Тимчасовий уряд не займався цим питанням, тому Московська патріархія вирішила зберегти Україну в складі Російської православної церкви, що призвело до утворення двох православних церков: автокефальної і автономної у складі Московського патріархату. Знову Московія блокувала намагання України створити власну автокефальну церкву.

Центральна Рада питанню створення автокефальної церкви уваги майже не приділяла – у неї була проблема – необхідність виживання новоствореної держави.

Тільки Гетьманат Скоропадського підняв церковне питання на державний рівень. Делегація на чолі з Олександром Лотоцьким передала патріархові Константинопольському вимогу про надання українській церкві автокефалії. Водночас Скоропадський проводив переговори з УПЦ Московського патріархату. Але безрезультатно (Швидкий, 2000, с. 66).

Провівши паралель через сто років, аналізуючи діяльність Президента України Петра Порошенка, виявляємо, що його переговори з вищезначеного питання теж не мали успіху.

За Директорії, коли Київ кілька разів переходив із рук у руки різних політичних сил: німців, українців, «білих», «червоних», питання автокефалії було вирішено радикально: ухвалено закон, що проголошував автокефалію української православної церкви. У жовтні 1921 року на Всеукраїнському церковному соборі її нарешті було створено. Проте, представниками Собору стали священники і миряни, жодного єпископа не було.

Але всі мали піднесений настрій, адже «їхня молода церква мала стати цілком демократичною, чи, у перекладі церковною мовою, соборноправною. Автокефалія, соборноправність й українізація – три кити, на яких мала триматися новостворена українська церква» (Сленський, 2003, с. 44).

Цю нову церкву очолив Василь Липківський. Проте, у цей час влада належала «червоним» і тому релігія та її ідеологи зазнала утисків. Митрополит Василь Липківський побачив на власні очі підпорядкування УАПЦ більшовикам, її руйнування. А сам після кількох арештів був розстріляний (Полонська-Василенко, 1993, с. 378).

Здавалося б, все. Крах. Але в цей сумний час відбувається подія, яка вплинула і на Україну. Це – проголошення автокефалії Польської православної церкви (наданої їй як частині давньої Київської митрополії). Чому це мало значення для України? Бо віряни Польської православної церкви «польської», а не «української» - були переважно українцями, що проживали на землях, які увійшли до складу Польщі. «Автокефалія Польської ПЦ, таким чином, стосувалася саме їх – це була «автокефалія для українців», людей, які мали права на «київський спадок». Для Польської держави така автокефалія 1924 року була політично виправданою, адже там «весна народів», на відміну від України, вдалася. Польща спромоглася на «чудо над Віслою» – вона захистила себе, зберегла державність. Але ця автокефалія стала свободою тільки не для українців, вони зазнавали утисків як «московські агенти». Таким чином, ці протистояння вилилися у зростання антипольських настроїв серед українського населення (Здіорук, 2006, с. 79).

Ще однією драмою у процесі народження української автокефалії стала Друга світова війна. Пакт Мотолова-Ріббентропа «розв'язав руки» московитам, які прагнули контролю над українськими землями, що раніше належали Польщі, а тепер опинилися у складі СРСР. Чому саме такі плани виношувало радянське керівництво? Воно хотіло контролю над надзвичайно релігійним населенням цієї частини України, бо саме тут атеїзацію провести було складно. Але Російська православна церква, слабка, конаюча стала в пригоді Союзу. Її було відновлено у 1943 році і поставлено на службу радянській владі. Завдання, яке вона отримала, «приручити» українців: і православних, і греко-католиків. На вимогу Кремля всіх польських єпископів із Західної України викликали в Москву і примусили присягти на вірність «советам». Основна їх маса це зробила.

Польська ж православна церква продовжувала діяти на землях, окупованих нацистами (Колодний, 2005, с. 115).

Україна в окупації не залишала спроб здобути автокефалію. У 1941 році митрополит Варшавський призначив Полікарпа Сікорського адміністратором «Православної автокефальної церкви за звільнених землях України».

Але плани об'єднання всіх українських земель у автокефальну церкву залишилися. І почали здійснюватися вже у 1942 році. Пінський собор створив ієрархію Української автокефальної православної церкви.

Проте залишалася Москва. Вона відродила на українських землях православну церкву в єдності з Москвою – Українська автономна Православна Церква, яку створили на церковному Соборі у Почаєві, призначивши очільника – Алексія Громадського. Цікавим є факт, що саме до цієї церкви була прихильна німецька окупаційна влада, яку не задовольняла українська автокефалія.

У 1944 році у Вербну неділю все ж було проголошено Українську АПЦ на чолі з «патріархом всієї України» митрополитом Діонісієм Варшавським (Бучма, 2009, с. 172).

Йосип Сталін під час Другої світової війни міг би багато разів «воскресити» РПЦ. Не зважаючи на руйнування храмів, репресії та голод, війна довела, що релігійність народу залишається високою. І саме вона призвела до масової зрадницької співпраці населення з окупантами: за можливість сповідувати свою віру колаборанти були готові на співробітництво з нацистами та війну з «безбожниками» - атеїстами.

Тоді влада СРСР, переконавшись, що релігійність народу не знищено, вона тільки замаскувалася і чекає слушного часу, вирішила використати церкву з ідеологічною метою, очолити її для можливості проводити пропагандистську роботу. Все спиралося на церковну

риторику. Так у Радянському Союзі виникла двоїста риторика: «науковий атеїзм» – мода на православ'я, що втілювалася в історичних міфах, мистецтві, архітектурі, церковних стародруках. Процвітало колекціонування. І це вже не була справжня віра, бо багато таких людей були свідомими атеїстами, вони таким чином намагалися слідувати модним тенденціям, щоб вирізнитися із «сірої маси».

Стосовно вищого духовенства, то воно було представником радянської номенклатури. Таємним і не афішованим, але дуже корисним. Як бачимо, колишні гонителі Церкви – атеїсти-комуністи і ті, кого пригноблювали, – священники, співпрацюють.

Наступ радянських військ порушив плани по утвердженню в Україні власної помісної православної церкви. Частина священників і єпископів емігрували і утворили УАПЦ за кордоном. На власне українських територіях питання української автокефалії знову відтерміновувалося до часів, коли у міцній броні «чергової імперії» буде пробито тріщину, «у яку воно могло б знову протиснутися і розширити її, наскільки можливо» (Щоткіна, 2019, с. 38).

Ми довели, що у період з II половини XVI – у I половині XX ст. Україна впевнено торувала свій шлях до автокефалії. Йшла не завжди швидко, але не зупинялася. Долала перешкоди, і не забувала, що кроки у майбутнє треба робити впевнено, не відступаючи. Українці ніколи не були інертними. Вони в усі часи прагнули набутти автокефалії і боролися за свою, виплекану століттями, мрію про помісність. Цей рух був поступовим, масовим, бурхливим, нестримним. Таке церковне відродження стане Ренесансом народної традиції і національної ідеї, яка відродиться і пустить глибоке коріння у свідомості українського народу.

Джерела і література

1. Бондаренко В. Духовно-моральний потенціал Церкви і шляхи посилення його впливу на українське суспільство / В. Д. Бондаренко // Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні ; 36. матеріалів / За загальною редакцією В. Бондаренка, А. Колодного, М. Новиченка, В. Любчика. – К., 2004. – С. 6–10.
2. Бучма О. Держава – релігія – нація: взаємодія в українському суспільстві / О. Бучма // Релігія в контексті соціокультурних трансформацій України. Колективна монографія / За ред. Л. Филипович. – К., 2009. – № 50. – С. 171–174.
3. Виговський Л.А. Вплив типів моделей державно-церковних відносин на характер взаємин між державою та церквою // Практична філософія. – № 2. – 2019. – С. 143–149.
4. Єленський В. Нація і релігія: Україна / В. Єленський // Людина і світ. – 2003. – № 6. – С. 39–48.
5. Здіорук С.І. Національна Церква та національна релігія як форми духовного самовираження етносу / С.І. Здіорук // Релігія і нація в суспільному житті України й світу. За ред. Л.О. Филипович. – К., 2006. – С. 73–84.

6. Киридон А.М. Церква в умовах революційного зламу 1917 року/ Українська національна революція 1917-1921 років крізь призму сучасності (до 100-річчя події): Збірник наукових статей, матеріалів, тез учасників науково-методичного семінару 2 березня 2017 року / Упорядники : Л.Л. Бабенко, І.О. Міщенко. – Полтава, 2017. – 108 с. С. 24–35.
7. Колодний А. Україна в її релігійних виявах / А. Колодний. – Львів: СПОЛОМ, 2005. 336 с.
8. Мицик Ю. Святий Петро Могила / Ю. Мицик. – Київ : Фоліо, 2012. 128 с.
9. Полонська - Василенко Н. Історія України. 2-е вид. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.
10. Саган О.Н. Вселенське православ'я. Суть. Історія. Сучасний стан. Київ: Світ Знань, 2004. 912 с.
11. Указ Президента України від 22 січня 2016 року № 17/2016. «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років». (Петро Порошенко). Київ, 2016.
12. Цапко О.М. Українська православна церква як суб'єкт державно-політичних відносин у період гетьманату П. Скоропадського / О.М. Цапко // Політологічний вісник. – 2012. – Вип. 67. – С. 304–313.
13. Швидкий В. Діяльність О.Г. Лотоцького у вирішенні проблеми української церкви (1917–1919 рр.) // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 4. – С. 66.
14. Щоткіна К. Хроніка Томосу. Харків: Віват, 2019. 304 с.

УДК 322:271.2-523.4-047.86(477.53-25)«193»

Владислав Марченко
(Науковий керівник: проф. Бабенко Л. Л.)
(Полтава)

РУЙНУВАННЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД У МІСТІ ПОЛТАВИ У 30-х РОКАХ ХХ ст.

У статті висвітлено актуальні питання, пов'язані з історією руйнації культових споруд у Полтаві в 30-ті роки ХХ ст. З'ясовано причини знищення храмів та наслідки цього для міста та його жителів. Розкрито методи руйнувань церков, які використовувала радянська влада, а також названа кількість храмів, постраждалих від рук комуністів у 1930-х роках.

Ключові слова: руйнування культових споруд в Полтаві, Свято-Успенський собор, Вознесенська церква, Воскресенська церква, храм Стрітення Господнього, Троїцька церква, церква Різдва Богородиці, Петропавлівська кірха, Хрестовоздвиженський костел.

Під час військової агресії РФ проти України нищать та плундруються релігійні споруди. У такий самий спосіб діяло і радянське керівництво, що знищувало храми, які мали не лише культурне та історичне значення для України, а також відігравали

важливу ідеологічну роль. Більшість культових споруд в українських містах та селах було зруйновано в 1930-х роках, не стала виключенням і Полтава, яка втратила назавжди велику кількість храмів саме у цей період.

Дослідницький інтерес до порушеної теми вмотивований потребою додаткового встановлення документальної та історіографічної бази щодо висвітлення питання втрати культурної спадщини, складовою якої були архітектурні культові споруди міста Полтави.

Метою дослідження є з'ясування причин та наслідків закриття і руйнування культових споруд у Полтаві в 1930-х роках.

Завдання дослідження полягають у виявленні методів, які використовувала радянська влада при закритті та знищенні храмів Полтави в 30-х роках ХХ ст., розкритті кількості церков, постраждалих внаслідок руйнівної політики більшовиків щодо релігійних споруд у 1930-х роках.

Дослідженням теми займалися полтавські дослідники та краєзнавці, які вивчали методи знищення церков та спроби їхнього врятування. Так увагу автора привернула праця В. Халимона «Полтавщина очима краєзнавця». О. Нестуля розглядав проблему з точки зору діяльності пам'яткоохоронних органів Полтавщини. Д. Веденєєв та А. Киридон досліджували цю тему в загальноукраїнському контексті.

У 30-х роках ХХ століття, психологічно зламавши український народ голодомором та масовими репресіями, радянська влада приступила до планомірного винищення релігійних організацій, священнослужителів та культових будівель. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін вимагав до 1937 року ліквідувати в межах СРСР не тільки всі релігійні конфесії, а навіть зовнішні вияви релігійності [6, с. 152]. Не стала винятком і Полтава, де масово відбувалися процеси закриття храмів і їх руйнація. Зокрема, М. Логвин, Н. Карпенко та Ю. Карпенко виділяють дві хвилі руйнування культових будівель в Полтавській області: перша хвиля припадає на 1929–1940 рр., а друга – 1960-ті рр. [2, с. 1].

Потужним поштовхом до закриття релігійних споруд стала форсована колективізація та прискорена модернізація Радянського Союзу. 15 лютого 1930 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про боротьбу з контрреволюційними елементами у керівних органах релігійних об'єднань», що означало початок нового наступу на релігію [7, с. 96]. Одним із поширених методів закриття храмів, що використовували більшовики, було розірвання угоди на користування церквою між райвиконкомом та релігійними громадами через несплату податків, які, до речі, постійно зростали [5, с. 6]. Із

припиненням діяльності церкви завершувала своє існування й громада (парафія), яка традиційно була основою конфесійної структури в православ'ї [7, с. 97].

Депутати Полтавської міської ради у лютому 1929 року прийняли рішення про закриття та перетворення на культурні установи більшості церков міста [4]. Закритими храмами або взагалі не користувалися, або використовували їх як клуби, бібліотеки, музеї, театри, у сільській місцевості нерідко в них розміщували колгоспні комори, зерносховища. [5, с. 6]. Культові споруди, які зачинялися, приходили в занепад. Раніше громади віруючих проводили хоча б побіжний їх ремонт, але після вилучення храмів у релігійних громад ніяких коштів на підтримку пам'яток держава не виділяла, очевидно, сподіваючись, що з часом питання про майбутнє архітектурних шедеврів релігійного призначення вирішиться само собою, тобто вона зруйнується [6]. Наприклад, така доля спіткала Вознесенську церкву Пушкарівського монастиря. Хоча в 30-х роках ХХ століття їй і надали статус пам'ятки архітектури, але цією спорудою ніхто не опікувався, в результаті чого вона була розграбована та згодом перетворилася в руїни [8].

Як зазначав В. Халимон, із 22 культових споруд у Полтаві на 1990 р. вціліло лише 7 церков. Варто сказати, що окрім самих храмів, були ще так звані домові церкви, які зазвичай знаходились у навчальних та лікувальних закладах. Із 20 таких церков жодної не залишилось [1, с. 218].

Більшість зруйнованих храмів були побудовані в стилі бароко [1, с. 218]. Полтавська архітекторка Оксана Белявська зауважує, що у радянські часи церкви здебільшого підривали, а не розбирали, тому що релігійні споруди козацького бароко мали потужну конструкцію [3].

Ознайомимось із церквами, які були закриті та зруйновані у 30-х роках ХХ століття [1, с. 218]. О. Белявська зауважила, що спочатку комуністи руйнували церкви, побудовані в стилі бароко, а потім знищували консисторські храми, які були типові для всіх регіонів Російської імперії [3]. У Полтаві в 1930-х рр. було зруйновано три храми, побудовані в стилі бароко:

- Свято-Успенський собор (закритий у лютому 1929 р., підірвано у 1934 р.) [1, с. 220];

- Воскресенська церква (церкву із дзвіницею розібрали у 1936 р.) [1, с. 221];

- храм Стрітєння Господнього (знищений в 1937–1938 рр.) [1, с. 219].

Хоча Свято-Успенський собор був зруйнований, але дзвіниця цього храму збереглася. Вже після розпаду СРСР, 2 вересня 1994 року, був створений громадський комітет із відродження Свято-Успенського

собору. В червні 2000 р. розпочалися роботи з відбудови храму, у 2004 році будівництво було завершено [1, с. 220-221].

Воскресенській церкві пощастило значно менше. Через кілька десятиліть після того, як вона разом із дзвіницею була знищена, на цьому місці у 1971 році було побудовано музичне училище ім. М. В. Лисенка [1, с. 221]. Схожа доля спіткала храм Стрітєння Господнього. Після зруйнування там була побудована адміністративна будівля, в якій наразі знаходиться апеляційний суд [1, с. 219].

Також у 1930-х роках в Полтаві було знищено дві консисторські церкви:

- Троїцька церква (зачинена та розібрана у 1930 р.) [1, с. 222];
- церква Різдва Богородиці (зачинена у 1931 р., а пізніше розібрана) [1, с. 223].

На місці Троїцької церкви була зведена будівля обласного партійного архіву (нині Державний архів Полтавської обл.) [1, с. 222]. А на місці храму Різдва Богородиці зараз знаходиться житловий будинок.

Католицьких та протестантських храмів у Полтаві на початок 30-х років XX ст. було небагато, ймовірно, всього два. Невдовзі вони були знищені:

- Петропавлівська кірха (закрита у 1932 р., розібрана у 1933 р.);
- Хрестовоздвиженський костел (закритий у 1936 р., розібраний у 1937 р.) [1, с. 225].

Руйнування культових споруд не завершилось після 30-х років XX ст., а тривало упродовж всього періоду правління радянської влади. Темпи й масштаби мали різний характер. Проте реалізація заходів владних структур, направлених на руйнування культових споруд, залишалася невід'ємною складовою державної політики щодо релігії й церкви [7, с. 98].

Нищення храмів більшовиками несло не лише моральні збитки від зруйнування архітектурних споруд, які мали історичну, естетичну та культурну цінність. Як зазначала А. Киридон, це було нищення духовного світу українства, його менталітету, культури, побуту, традицій, звичаїв, стереотипів поведінки. Також це призвело до зміни світоглядних орієнтирів, з'явилися нові моделі поведінки, нові способи організації та регуляції побуту, світогляду тощо [7, с. 99].

Отже, у 30-ті роки XX ст. в Полтаві були безжально ліквідовані культурні та духовні надбання українського народу. В цей період найбільше постраждали церкви, які були побудовані в стилі козацького бароко. Радянська влада таким чином намагалася знищити індивідуальність нашої нації, а також побудувати власний, новий культ. Тоді ж було повністю зруйновані католицькі та протестантські храми.

В цілому за відомими даними в Полтаві у 1930-ті роки було знищено сім храмів. Руйнування церков могло відбуватися по-різному. Деякі храми мінували та підривали, чи просто розбирали, якщо дозволяла конструкція. У інших випадках після закриття церкви будівлею або не користувалися взагалі, або використовували не за призначенням, і після цього вона поступово приходила в занедбаний стан. Більшість релігійних споруд, які знищувалися радянською владою, не було відновлено. Про ці храми зараз можна довідатись лише завдяки фотографіям та малюнкам. Такі офіційні дії влади можна кваліфікувати як злочинний вандалізм.

Джерела і література

1. Халимон В. Полтавщина очима краєзнавця. Полтава: Дивосвіт, 2009. С. 218–225.
2. Логвин М., Карпенко Н., Карпенко Ю. Історико-культурний потенціал розвитку паломницького туризму у Полтавській області. Полтава, 2021 <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/11457>.
3. Ізотов І., Сотник А. Втрачені пам'ятки Полтави: зруйновані та перебудовані церкви, кірхи та костели <https://suspilne.media/123228-vtraceni-pamatki-poltavi-zrujnovani-ta-perebudovani-cerkvi-kirhi-ta-kosteli/>
4. <https://poltava.depo.ua/ukr/poltava/p-yatirka-naydrevnishih-hramiv-poltavi-20112016083100>.
5. Веденєєв Д. Політика Радянської держави із знищення православних храмів в Україні: механізм та духовно-культурні наслідки (1920-ті – 1965 рр.) / *Культура і сучасність*. №2. 2019.
6. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр.: в 2 ч. Ч. 2 : Кін. 20-х – 1941 рр. Київ, 1995. С. 152–196.
7. Киридон А. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): Порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. Міжвід. зб. наук. пр. ; Нац. акад. наук України, Ін-т іст. України. Київ, 2015. Вип. 23. С. 91–99.
8. http://poltavahistory.inf.ua/hisp_u_68.html

УДК 351.751.5(477.53)«1945/1952»

В'ячеслав Сушко
(Полтава)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО ОБЛАСНОГО УПРАВЛІННЯ У СПРАВАХ ЛІТЕРАТУРИ І ВИДАВНИЦТВ У 1945–1952 РОКАХ

У публікації зроблена спроба аналізу діяльності головного цензорського органу Полтавщини у 1943–1952 роках та основні напрямки його діяльності: попередній цензорський контроль, контроль над зображувальною продукцією, вилучення небажаних авторів із книгозбірень. Автор, проаналізувавши архівні джерела, приходять до висновку, що органи цензорського контролю на

Полтавщині діяли в руслі компартійної політики. Поряд з тим, попри поширені думки про одностайність ідеологічної складової в часи пізнього сталінізму, чиновниками «від цензури» довелося фіксувати чимало порушень.

Ключові слова: *Полтавський облліт, цензори, бібліотеки, книги, музеї.*

За тоталітарного режиму, який було створено в СРСР, будь-яке писемне джерело піддавалося попередній цензурі. Робилося це для того, щоб не допускати оприлюднення інформації, яка не відповідала офіційним партійно-державним доктринам.

Слід відразу зауважити, що процес цензурування не переривався і мав особливе значення в умовах Другої Світової війни. Так, наказом Уповноваженого Ради Народних Комісарів (РНК) СРСР з охорони військових таємниць у друку і начальника Головліту Садчикова від 19 вересня 1942 року з метою впорядкування державних кордонів та географічних карт-вклейок у навчальних та інших виданнях було зазначено: 1) державні кордони СРСР показувати станом на 22 червня 1941 року; 2) вилучити з географічних карт Союзу РСР напис «АРСР німців Поволжя» і пункти німецьких поселень; 3) Кордони всіх держав наносити на карти за зразком «Політичні карти світу», які видані Головним управлінням геодезії і картографії [1, арк. 6].

На місцях, де відбулося вигнання нацистських загарбників, цензорські органи практично відразу відновили свою роботу. Не була винятком і Полтавщина. У витягу з наказу Головліту Української РСР від 16 листопада 1943 року зазначено, що цензором Полтавського облліту (скорочена назва Полтавського обласного управління у справах літератури і видавництва – прим. автора) призначена Вашедченко Зоя Гордіївна із посадовим окладом 650 крб. на місяць [2, арк. 1].

На радянських теренах, з 19 листопада 1943 року встановлювався новий порядок публікування в місцевій пресі повідомлень Совінформбюро. Так місцевих журналістів обласних газети, що виходили 5 разів на тиждень, зобов'язали публікувати в кожному номері чергове повідомлення щовівторка та у п'ятницю – оперативні зведення. Всі районні газети публікували щоденний огляд військових подій, який публікував ТАРС [3, арк. 3].

Станом на 9 лютого 1944 року в Полтавському облліті за штатом працювали: начальник з окладом 800 крб., уповноважений політредактор – 650 крб., начальник спецчастини – 450 крб., секретар-машиністка – 250 крб., кур'єр-прибиральниця – 120 крб. В районах уповноважені облліту працювали за сумісництвом (працівники РК КП(б)У, РК ЛКСМУ). За функцію цензора вони отримували в межах від 150 до 250 крб., в залежності від обсягу виконаної роботи [4, арк. 1]. Це була достатньо висока заробітна плата для того часу.

Працівникам цензури у перші післявоєнні роки пропонувалося відстежувати не лише зміст друкованої продукції, але й видовищні заходи, дозвілля. Так, уповноважений облліту Новосанжарського району Дерев'янка 6 липня 1944 року отримав таке розпорядження: «Зараз по Полтавській області гастролують під виглядом артистів всякі пройдисвіти і протаскують на сцену халтуру». Чиновнику пропонували при появі будь-яких підозрілих осіб на території району повідомляти про це відповідні органи [5, арк. 3].

Водночас дії цензорів часом були непрофесійними у контексті вимог воєнного часу, на що звертали увагу партійні органи. Наприклад, у газеті «Зоря Полтавщини від 16 червня 1944 року в статті «Флотилія повертається до життя» цензори не помітили оприлюднення інформації, що становила військову таємницю. Повідомлялося, що військово-відновлювальний загін піднімає судна із Дніпра в Кременчуці, а також їх кількість – 65. У цій же статті порушувалася вказівка про заборону повідомляти в періодиці про перевезення військових вантажів по річках: «по широких водах Дніпра ідуть ешелони зі зброєю і боєприпасами для фронту» вказувалося на військовий характер вантажів. Тут було [6, арк. 35].

Цензура облліту поширювалася на зображувальну продукцію. Відповідно до наказу начальника Головліту УРСР від 11 листопада 1944 року було заборонено видання в місцевих типографіях портретів членів Політбюро ЦК ВКП(б), керівників держави та уряду. Організацію друку портретів членів Політбюро покладали на видання «Мистецтво». Начальникам обллітів було наказано проводити в життя строгий контроль над виданням портретів, плакатів, гасел [7, арк. 9].

Окремим напрямом роботи чиновників обласного рівня була турбота про ідеологічну чистоту книжкової продукції, що забезпечувалося вилученням неблагонадійних книг. За 1946 рік було вилучено із бібліотек 3267 книг, причому із сільської місцевості лише 511. Чиновники від цензури не завжди ретельно виявляли так звані «порушення». Це зумовлювалося як великим обсягом роботи, так і часом недостатньою обізнаністю з літературою. Наприклад, райуповноважена Кременчуцького району Плотиця вислала в Полтаву акт перевірки Кременчуцької міської бібліотеки імені М. Горького. Але наступна перевірка показала, що із цієї бібліотеки не були вилучені ідейно засуджені видання «Російсько-український словник» (автор – О. Ізюмов), «Обуховське повстання» (1936 р., автор – М. Розанов).

Натомість райуповноважений Ковалівського району Макаренко перестарався, оскільки вилучив книжки з бібліотек книги авторів Еміля Золя («Шахтарі»), Марко Вовчок («Сон») та ін., загалом 44 примірники. В акті чиновник пояснював свої дії тим, що «ці твори

застрілі, втратили свою цінність і не висвітлюють життя наших колгоспів, а орієнтують на одноосібне сільське господарство». Проте оргвисновки не забарилися. Питання відповідності займаній посаді чиновника обговорили на обласному партійному рівні [8, арк. 7, 8].

Контроль над зображувальною продукцією пізніше здійснював апарат Полтавського облліту. У 1946 році було схвалено друк і поширення портретів у кількості 210 примірників. В переважній більшості це були портрети В. Леніна, Й. Сталіна та членів Політбюро ЦК ВКП(б). За цей час було забраковано і не дано дозвіл на 19 портретів, що мотивувалося «грубим» художнім виконанням і «перекрученням оригіналів». Так, не були випущені у світ портрети Й. Сталіна у повний зріст (художник В. Кузьмин), портрети Й. Сталіна і М. Хрущова (М. Бровко), В. Леніна (М. Сосідко) [8, арк. 7-8].

У документах за 1947 рік описаний механізм цензурування мистецьких творів. Так, відділ мистецтв Полтавського облвиконкому залучив до цієї роботи фахівців Полтавського художнього музею. Перед тим як портрет надходив на візу до Облліту, останній направляв автора зі своєю продукцією до художньої ради і лише потім після їхнього висновку брали продукцію на цензорський контроль. Упродовж цього періоду було переглянуто 75 портретів, в основному партійних діячів. З них було забраковано 15 з уже відомої причини: «підготовлені недоброякісно, грубо і перекручено оригінали». Так, цензори не допустили портрети членів Політбюро, які були виготовлені для демонстрування у міському парку «Перемога» міста Полтави [10, арк. 12].

У повідомленні до Головліту УРСР від 9 жовтня 1946 року місцеві чиновники повідомляли керівництво, що в бібліотеках Полтави траплялися книги, «існування яких викликало сумнів». Зокрема до цього переліку потрапили В. Винниченко, Б. Грінченко, праця Д. Дорошенка «Нарис історії України», виданий у Варшаві в 1932 році, книга А. Кащенко «Про гетьмана Сагайдачного» видання 1917 року та інші його твори, «які подаються у буржуазно-націоналістичному висвітленні». Крім того, зберігалися твори В. Базарова «На пути к социализму» та ін., «які пробували відвернути революційне піднесення широких мас до революційної боротьби власними релігійно-містичними творами» [9, арк. 36].

Зі звіту Полтавського облліту за 1947 рік бачимо, що на теренах нашого краю виходили у світ 49 газет, із них 44 районних, три багатотиражних: «Більшовик транспорту» (м. Полтава), «Більшовицький шлях» друкований орган відділу залізничного транспорту Південної залізниці (м. Кременчук), «На варті соціалізму» (друкований орган Полтавського обласного відділу МВС), «Робітник Кременчуччини», «Зоря Полтавщини» та ін. [1, арк. 2].

У 1948 році із бібліотек було вилучено 2208 книг, але водночас повідомлялося про 27 фактів необґрунтованого втручання у цю справу районних цензорів. У результаті було повернуто до загального користування 73 книги. Так, цензор Зіньківського району П. Назаренко вилучив видання Ю. Яновського «Синдинестії» та «Земля батьків», опубліковані в 1946 році. Представник Кобеляцького району Мисан необґрунтовано вилучив видання Л. Толстого «Педагогічні статті» і «Сказки». Як певний курйоз, але симптоматичний, слід розцінювати вилучення з Комишнянської районної бібліотеки «Короткої історії ВКП(б)» автора В. Кноріна [11, арк. 13-14].

У 1950 році з бібліотек було вилучено 3770 книг [12, арк. 18]. Увагу цензорів обласного рівня привернула перевірка бібліотеки у с. Харківці Пирятинського району. При перевірці книжкового фонду бібліотекар зазначила цензору, що в них активним читачем їхньої книгозбірні є священник. Характерно, що після прочитання деяких видань священнослужитель писав рецензії, які виражали його власні погляди, і вклеював до книг. Так, до книги Авро Менхеттона «Ватикан. Католицька церква оплот світової реакції» цей священник вклеїв довжелезну рецензію, де звинувачував Ватикан у тому, що він відступив від служіння Богу. А далі зробив висновок, мовляв, «комунізм, це те, що проповідував Ісус Христос, що це можна досягти лише через церкву христову» [12, арк. 18, 20-21]. У документі не вказувалося, які наслідки для самого священника мав такий спосіб висловлювання власної думки.

Обласне управління у справах видавництва та літератури було тісно підпорядковане керівним партійним органам, передусім безпосередньо відділу агітації та пропаганди Полтавського обкому Компартії. Зокрема показовим є реагування на «порушення» чинних вимог музейними установами та окремими працівниками. У 1950 році до цензорів обліту «надійшов сигнал» про те, що син Панаса Мирного – директор його музею Степан Рудченко в одному із залів тримав власну шафу-напівсейф, а в ній знаходилася «заборонена література». Шафу у С. Рудченка забрали, а «незаконну» літературу вилучили [12, арк. 33].

У 1952 році начальник Полтавського обліту доповідав обкому КП(б)У про те, що проводилася повна перевірка діяльності музеїв області. Так, при перевірці Полтавського державного літературно-меморіального музею В. Г. Короленка була виявлена література: «Жи́ды и ритуальные убийства христианских младенцев», «Об употреблении евреями христианской крови», «Император Павел I. Жизнь и царствование». Зазначені книги були затребувані облітом на контроль та вилучені із неекспонованих фондів музею. Але директорка музею Софія Короленко категорично відмовилася віддати книгу

«Император Павел I. Жизнь и царствование», мотивуючи це тим, що на останній є рукописні особисті відмітки письменника Володимира Короленка.

Не оминула перевірка і Полтавського краєзнавчого музею. У неекспонованих фондах були виявлені колекції паперових грошей, а саме: казначейські знаки Тимчасового уряду за 1917 рік, грошові знаки УНР 1918 року, грошові знаки «Головного командування збройними силами півдня Росії», німецькі грошові знаки, випущені до приходу А. Гітлера до влади та ін. Полтавські чиновники на місцях не знали, що робити з виявленими матеріалами, і тому звернулися безпосередньо до Головліту УРСР. Працівниками останнього було запропоновано витребувати від директора музею здати ці експонати до обласного архіву. Однак траплялися й колізії. Обласний архів відмовився приймати експонати у відповідь на звернення музейних працівників, мотивуючи це тим, що передачі на зберігання підлягають лише документи. У своєму зверненні партійного керівництва області музей просив отримати «добро» на передачу зазначених експонатів до обласного архіву Управління МВС на спеціальне зберігання [15, арк. 14-15].

При перевірці неекспонованих фондів інших музеїв було виявлено низку документів, які підпадали під цензорські обмеження. У літературно-меморіальному музеї А. С. Макаренка «жертвами» цензорів Кременчуцького району стали журнали «Красная новь», «Художественная литература», «Книга и пролетарская литература», в яких були статті емігрантів Слетова, Ситковського, чії твори підлягали вилученню. Цензором Лубенського району були вилучені «політично шкідливі» видання газет за період 1917–1924 рр. у кількості 563 екземпляри, у тому числі газета «Киевская мысль» за 1917 рік, «Экономическая жизнь» (Москва, 1918 рік), «Листок соціал-демократа» (Миргород, 1917 рік). Всі вилучені газети були передані Полтавському обласному архіву МВС [15, арк. 15].

Отже, серед напрямків роботи Полтавського обласного управління слід виокремити попередній контроль, наступний повторний контроль, керівництво і допомога в роботі райуповноважених облліту, контроль за радіомовленням, зображувальною продукцією, перевірка книжкового фонду і книго-торгівельної мережі Полтавської області, контроль за діяльністю друкарень, підбір та розстановка цензорських кадрів [10, арк. 2, 3, 6, 9, 11, 12, 13, 14]. Зазначимо, що існування органів цензури на Полтавщині було важливою складовою ідеологічної обробки населення. Разом з тим можемо спростувати поширену суспільну думку про те, що влада у період пізнього сталінізму цілком контролювала ситуацію щодо друкованої продукції, яка потрапляла до споживача, та її змісту, що потверджується архівними документами.

Джерела і література

1. Наказ Уповноваженого РНК СРСР з охорони військових таємниць в друку, начальника Головліту Садчикова. 19 вересня 1942 року. Державний архів Полтавської області. ф.р.-3371, оп. 1, спр. 6, арк. 6.
2. Виписка з наказу Головліту Української РСР про призначення цензором Полтавського облліту Вашедченко Зінаїду Гордіївну. 16 листопада 1943 року. Державний архів Полтавської області. ф.р.-3371, оп. 2, спр. 1, арк. 1.
3. Лист Головліту УРСР Бараницького т.в.о начальника Полтавського облліту З. Вашедченко про копію циркулярного листа Уповноваженого РНК СРСР Садчикова від 19 листопада 1943 року. 3 грудня 1943 року. Державний архів Полтавської області. ф.р.-3371, оп. 2, спр. 1, арк. 3.
4. Лист Головного управління у справах літератури та видавництв начальнику Полтавського облліту Осмоловському про затвердження штатного розпису. 9 лютого 1944 року. Державний архів Полтавської області. ф.р.-3371, оп. 2, спр. 4, арк. 1.
5. Лист Начальника Облліту Уповноваженому Облліту по Н-Санжарівському району. 6 липня 1944 року. Державний архів Полтавської області. ф.р.-3371, оп. 1, спр. 28, арк. 3.
6. Лист Головного управління у справах літератури і видавництв (Головліт) начальнику Полтавського облліту Осмоловському про допущені цензорські помилки у газеті «Зоря Полтавщини». 18 липня 1944 року. Державний архів Полтавської області. ф.р.-3371, оп. 1, спр. 1, арк. 35.
7. Наказ начальника Головліту Української РСР від 11 листопада 1944 року № 65. Державний архів Полтавської області. ф. 3371, оп. 2, спр. 2, арк. 9.
8. Звіт Полтавського облліту за 1946 рік. Державний архів Полтавської області. ф. 3371, оп. 3, спр. 5, арк. 2, 7-8.
9. Лист начальника Полтавського облліту Осмоловського начальнику Головліту при Раді Міністрів УРСР про можливість вилучення книжок у бібліотеках м. Полтави. 9 жовтня 1947 року. Державний архів Полтавської області. ф.р.-3371, оп. 2, спр. 10, арк. 36.
10. Звіт за роботу Полтавського облліту за 1947 рік. Державний архів Полтавської області. ф.р.-3371, оп. 3, спр. 6, арк. 2, 3, 6, 9, 11, 12, 13, 14.
11. Звіт за роботу Полтавського облліту за 1948 рік. Державний архів Полтавської області. ф.р.-3371, оп. 3, спр. 7, арк. 13-14.
12. Звіт за роботу Полтавського облліту за 1950 рік. Державний архів Полтавської області. ф.р.-3371, оп. 3, спр. 12, арк. 18, 20-21, 33.
13. Звіт про роботу Полтавського облліту за 1952 рік. Державний архів Полтавської області. ф. 3371, оп. 3, спр. 19, арк. 13, 17-19.
14. Лист начальника Полтавського облліту Осмоловського всім райцензорам про порядок публікування фотографій у друку. 3 червня 1952 року. Державний архів Полтавської області. ф.р.-3371, оп. 3, спр. 16, арк. 4.
15. Доповідна записка начальника Полтавського облліту П. Осмоловського до зав. відділом пропаганди та агітації Полтавського обкому КП (б) У від 8 серпня 1952 року про перевірку музеїв області. Державний архів Полтавської області. ф. 3371, оп. 2, спр. 18, арк. 14-15.

Артем Конопльов
(Полтава)

ВИБОРНА МОНАРХІЯ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ ЯК ФЕНОМЕН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядаються особливості та специфічні риси виборної монархії у Речі Посполитій, яка суттєво вирізнялася з-поміж інших тогочасних європейських монархій. Свідченням цього є результати проведених нами історичних паралелей, у яких ми порівнюємо соціально-політичні процеси, які відбувалися у Речі Посполитій з тими, що відбувалися у інших країнах Західної та Східної Європи. Однак, особлива увага у змісті приділяється тим чинникам, які мали безпосередній чи опосередкований вплив на розвиток європейських монархічних інститутів влади. Істотну увагу приділено українському чиннику розвитку політико-правової системи Речі Посполитої.

Ключові слова: виборна монархія, Річ Посполита, Ранній новий час, *pacta conventa*.

Ефективна та злагоджена взаємодія між собою різних гілок влади, завжди була запорукою успішного розвитку держави. Нині у багатьох сучасних країнах світу, кожна із гілок влади: законодавча, виконавча та судова існують окремо одна від одної і діють у чітко визначених для них сферах, згідно з існуючими правовими нормами та законодавством, у якому все це закріплено. У свою чергу сучасний державний механізм великою мірою зобов'язаний своєю продуктивністю так званій системі стримувань та противаг, яка не дає одній гілці влади домінувати над іншими. Так, наприклад, в Україні Президент має право законодавчої ініціативи, але вона не є гарантією прийняття того чи іншого закону у парламенті; без підпису гаранта Конституції жоден прийнятий у парламенті закон не набуває чинності, проте зібравши дві третіх усіх депутатських голосів, Верховна Рада може подолати президентське вето і прийняти той чи інший закон, запустивши його в дію [1, с. 118; с. 134-137; с. 199]. Президент згідно з Конституцією призначає третину складу Конституційного Суду України, однак цей же суд має усі повноваження визнати будь-який закон, прийнятий Верховною Радою, указ, виданий Президентом чи Постанову, ухвалену Кабінетом Міністрів, неконституційними, якщо вони за своїм змістом суперечать основному закону держави, тобто Конституції [1, с. 118; с. 134-137; с. 199].

Однак, на відміну від сучасності державний механізм раннього Нового часу діяв зовсім інакше, для нього були характерні чисельні

перекосях, які спричиняли помітний дисбаланс сил у політико-правових системах тогочасних країн. Зазвичай він був на користь представників виконавчої гілки влади, яку уособлювали монархи, котрі зосереджували у своїх руках величезні повноваження у законодавчій та судовій сферах (Іспанська імперія, Франція, Московське царство та інші). У деяких випадках навпаки, влада монарха була обмеженою, як правило на користь знаті, яка засідала у законодавчих зборах країни (парламенті, рейхстагу, сеймі тощо). Саме за таким принципом була побудована політико-правова система Речі Посполитої.

Мета статті полягає у з'ясуванні місця і ролі королівської влади у політико-правовій системі Речі Посполитої шляхом визначення способів і ступеню впливу інституту монархії на загальний розвиток держави, її специфіки і наслідків.

Предметом дослідження є особливості та специфічні риси монархічних інститутів влади у Речі Посполитій.

Проаналізувавши відповідні джерела та літературу з теми, стає цілком очевидно, що існування сильної королівської влади у Речі Посполитій не відповідало інтересам її аристократії. Зберігаючи сильну королівську владу в державі, шляхта тим самим зменшувала б свою роль у суспільстві і могла б стати жертвою свавілля та невинуватеної жорстокості з боку монарха [2, с. 106-256; 3, с. 519; 4, с. 63-86]. Таких прикладів було чимало у тогочасній Європі, наприклад, за роки правління Генріха VIII було страчено 72 тисячі осіб, які постраждали внаслідок політики огорожування, «кривавого законодавства», королівської реформації та підозрілості короля. Серед яких були й найвищі державні посадовці такі як Томас Мор та Томас Кромвель [6, с. 60-300; 7, с. 150-173]. У Франції в ніч на 24 серпня 1572 року внаслідок релігійного протистояння між католиками та гугенотами (протестантами) у Парижі було вбито близько 6 тисяч осіб [7, с. 150-173; 8, с. 102-137].

Однак, варто визначити й мотивацію такої поведінки правителів. Відомо, що дії англійського короля Генріха VIII були спрямовані на реалізацію його бажання одружитися і мати спадкоємців чоловічої статі. У Франції події Варфоломіївської ночі були спровоковані діями короля та його оточення, але водночас вони не мали планомірного характеру. У випадку з Річчю Посполитою такий сценарій розвитку подій був би малоймовірним, оскільки посада короля у ній була виборною, і наявність спадкоємців у монарха не була обов'язковою. Що ж до згаданого нами французького досвіду, то згідно з нормами прийнятими на Варшавській конфедерації, які були також включені до «Генріхових артикулів» 1573 року, шляхті надавалося право проводити власну релігійну політику у своїх приватних володіннях [2, с. 106-256].

Згадані документи підписувалися усіма королями Речі Посполитої починаючи з Генріха Валуа, і були гарантією дотримання свободи віросповідання та рівноправності різних релігійних конфесій, які також виступали у ролі запобіжника розвитку подій, подібних до тих, які відбувалися під час Релігійних війн у Франції [2, с. 106-256]. Отже такі сценарії були б малоймовірними у тодішніх реаліях Речі Посполитої, оскільки король, навіть із розширеними повноваженнями, все одно не зміг би зосередити у своїх руках скільки влади і повноважень, щоб вона стала абсолютною. Впливові магнати, численна шляхта та Сейм, діючи як важіль стримування і противаги щодо королівської влади, просто не допустили б цього. До речі, варто зауважити, що до певної міри тенденції виборності монарха та обмеження його влади на користь національних представницьких зборів, поширилися й за межі Речі Посполитої. Так, наприклад, у Московському царстві в роки Смути, нових самодержців, а саме Бориса Годунова, Василя Шуйського та Михайла Романова обирали саме на Земських соборах, які виступали своєрідним аналогом європейських представницьких зібрань [9, с. 50-300]. Усі вищезгадані процеси, котрі відбувалися у Речі Посполитій та Московському царстві, стали можливими завдяки надзвичайно схожому збігу обставин, зокрема завершення правлячих династій Ягеллонів у 1572 році та Рюриковичів у 1598 році [2, с. 106-256; 10, с. 584-591]. Більше того вплив політичних традицій Речі Посполитої на політико-правову систему Московії цим не обмежувався. 19 травня 1606 року напередодні вінчання, новий государ Василій Шуйський дав клятву, яка містилася у Хрестоцілувальному записі, в якій він давав певні обіцянки щодо часткового обмеження його в судовій владі, а відтак і можливого свавілля з боку монарха до своїх підданих [11].

Варто зауважити, що процеси, властиві Речі Посполитій, відбувалися й у деяких інших європейських країнах, зокрема в охоплених революцією Нідерландських провінціях. Влада штатгальтера була подібною до моделі влади, яка на той час існувала у Речі Посполитій. Про це свідчить наявність декількох характерних для них обох рис: по-перше, виборний характер посади короля та штатгальтера утворився у цих країнах внаслідок монархічної кризи, яка обумовлювалася смертю останнього короля з династії Ягеллонів, Сигізмунда II Августа та прийняттям «Акту про зречення», який юридично закріпив детронізацію Філіпа II як правителя Нідерландів [12]. По-друге, незважаючи на те, що посади короля та штатгальтера були виборними і не могли передаватися у спадок, правлячі династії у цих країнах все ж утворилися, оскільки штатгальтерів у Нідерландах обирали виключно з представників роду Оранських, а у Речі Посполитій троє обраних підряд королів Сигізмунд III (у 1587 році),

Владислав IV (у 1632 році) та Ян II Казимир (у 1648 році) належали до династії Ваза. По-третє, політико-правова система Голландської республіки та Речі Посполитої дозволяли їх правителям очолювати одночасно декілька держав. Яскравим прикладом цього є правління Сигізмунда III Вази та Вільгельма III Оранського, перший з яких у 1592-1599 роках одночасно був королем Речі Посполитої та Швеції, а другий у 1689–1702 роках королем Англії та штатгальтером Нідерландів [2, с. 106-256; 13].

Повертаючись до теми виборної монархії у Речі Посполитій, варто зазначити, що, попри обмежений характер влади монарха у державі, певний спектр повноважень та важелі впливу на державну політику у нього звісно були. Так, король керував країною між засіданнями Сейму, управляв землями королівщини, які становили близько однієї шостої усієї території держави та населення, безпосередньо займався кадровою політикою, призначав людей на найвищі державні посади, призначав 16 урядників, котрі допомагали йому керувати країною (маршалок, гетьман, канцлер, підскарбій Корони та ВКЛ і їх заступників), призначав чиновників різних рангів на місцях: воєвод, каштелянів і старост, а також вибирав судовиків із списку поданого Сеймом або сеймиками, затверджував усі апостольські призначення в абатствах і єпархіях католицької, уніатської і православної церков, мав право видавати укази в усіх сферах життя, які не підпорядковувалися Сеймові, через довірених осіб мав певний вплив на роботу Сенату [2, с. 106-256].

Отже, хоча королівська влада у Речі Посполитій і мала обмежений характер, та все ж завдяки згаданим повноваженням, що стосувалися призначення вищих посадових осіб як у центральному апараті, так і на місцях у регіонах, правитель мав змогу опосередковано, через своїх призначенців впливати на внутрішньополітичне становище у країні в цілому та в кожному регіоні окремо. А королівський земельний фонд, яким розпоряджався монарх, був ефективним інструментом реалізації його внутрішньої політики, який виступав у ролі заохочення для політичних союзників короля, які зазвичай були вихідцями із середньої та дрібної шляхти і прагнули покращити своє матеріальне становище [2, с. 106-256]. Подібним чином діяли і монархи багатьох європейських країн, однак у даному випадку правителі Речі Посполитій як правило більше грали не на міжстанових, а на внутрішньостанових протиріччях і протистояннях, які у повній мірі були притаманні шляхетському стану, де представники великої заможної шляхти нерідко конфліктували й утискували її середню та дрібну ланку.

Такі конфлікти у шляхетському середовищі нерідко призводили до негативних наслідків. Найяскравішим прикладом цього є рейд

чигиринського підстарости та управителя магната О. Конєцпольського Данієля Чаплинського на хутір майбутнього гетьмана Б. Хмельницького Суботів [14, с. 20-90]. Цей напад запустив ланцюг подій, що мали безпосередній вплив на подальшу долю Речі Посполитої: війни із новоствореною козацькою державою, Османською імперією, Кримським ханством, Трансільванією, Московським царством та Швецією, які призвели до сумнозвісного періоду у польській історії «потопу» 1655-1660 рр. У їх результаті суверенітет, територіальна цілісність й саме існування Речі Посполитої опинилося під загрозою. Її вдалося частково нейтралізувати шляхом величезних надзусиль та політичних поступок з боку владних кіл Речі Посполитої на користь іноземних держав. Останні були закріплені у Збаразькій угоді, Оливському мирі та в умовах Андрусівського перемир'я [2, с. 106-256;]. Саме такою була ціна миру та збереження державного суверенітету Речі Посполитої як самостійного суб'єкта європейських політико-правових відносин.

Однак говорити про те, що абсолютизм у його класичному вигляді міг би врятувати Річ Посполиту від подальшого занепаду та розпаду було б неправильно. Окрім слабкої центральної влади, у Речі Посполитій існував ще цілий ряд як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, якими обумовлювався становище, в якому опинилася Річ Посполита у XVIII столітті.

Ознайомлення з висновками дослідників та історичними подіями, на мій погляд дає підстави стверджувати, що у Речі Посполитій могла б виробитися власна національна модель абсолютизму, яка б відповідала її політико-правовій системі та задовольняла інтереси ключових верств суспільства. Так, якби монарху в Речі Посполитій вдалося зберегти свій статус вищої апеляційної судової інстанції, судова справа Б. Хмельницького проти Д. Чаплинського могла б отримати справедливе завершення. В такому випадку майбутній гетьман України не мав би приводу для повстання, а без такого лідера воно мало б значно менше шансів на успіх. Однак, не маючи таких повноважень, йому нічого не залишалося як надавати неформальну підтримку козацькому стану, про що свідчить лист короля Владислава IV до генерального осавула козацького війська Барабаша. У ньому говорилося наступне: «Якщо й справді козаки воїни відважні, якщо меч і силу маєте, то чому ж свою волю не бороните?» [14, с. 20-90]. Ці рядки свідчать про безсилля короля перед явною недосконалістю судово-правової системи держави, яка захищала інтереси лише вузького прошарку суспільства.

Отже єдиним способом домогтися справедливості було її встановлення силовими методами, до чого власне й закликав у своєму листі король. Важливість цих процесів у подальшому історичному

розвитку Речі Посполитої підтверджують слова гетьмана Богдана Хмельницького, який стверджував: «... а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі й Волині, досить вигоди, достатку й пожитку в землі та князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич», що робить недоліки судово-правової системи одним із ключових факторів, які створили привід до національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького [15, с. 141].

Підсумовуючи аналіз джерел, визначимо головні причини обмеженого впливу монарха на процес управління державою.

1. Починаючи з 1572 року посада короля у Речі Посполитій стає виборною, що само по собі послаблює саму природу та фундамент інституту монархії у Речі Посполитій. Новообраний отримував владу не за правом народження, завоювання чи успадкування, а за правом обрання. Відтак джерелом його влади є не права, які ґрунтуються на походженні, а народ Речі Посполитої, який уособлювали магнати та шляхта. Останні у свою чергу були соціальною опорою монархії у державі, при цьому доволі специфічною та ненадійною [2, с. 106-256].

2. Запровадження практики укладання договору (*pacta conventa*) між новообраним монархом та представниками Сейму й магнатсько-шляхетської аристократії, яка з укладенням кожного нового договору дедалі більше звужувала права та повноваження обраного монарха у сфері управління державою, обмежуючи його вплив на економічний розвиток країни та суспільства у цілому [2, с. 106-256].

3. Королівська влада у Речі Посполитій на відміну від більшості тогочасних країн Європи не була абсолютною, і обмежувалася законодавчими зборами (Сеймом) та впливовою магнатсько-шляхетською верхівкою, яка у будь-який зручний для себе момент користуючись правом *liberum veto* могла заблокувати роботу цього зібрання (цим правом міг скористатися навіть найменш знатний і заможний представник шляхетського прошарку суспільства) [2, с. 106-256].

4. Поширення серед магнатів Речі Посполитої практики утримання у своїх володіннях приватних військових формувань, розміри яких варіювалися залежно від статків конкретного магната, і могли сягати від кількох сотень до кількох тисяч осіб. Яскравим прикладом є приватні армії князів Яреми Вишневецького та Василя-Костянтина Острозького, які налічували 6 та 15 тисяч осіб відповідно. Деяку перевагу у цьому плані мали королі, які мали власний іноземний військовий контингент. Серед них колишній

господар Трансільванії Стефан Баторій, шведський король Сигізмунд III Ваза та саксонський курфюрст Август II Сильний [2, с. 106-256; 3, 519; 4, с. 74-100; с. 147-192].

Проте усім переліченим і багатьом непереліченим негараздам, які спіткали Річ Посполиту у XVII-XVIII століттях можна було б запобігти, якби еліта Речі Посполитої була консолідованою та ставила інтереси держави вище своїх власних. Відтак вони могли б створити значно ефективнішу систему державного управління, яка змогла би впоратися з усіма тими викликами з якими їй довелося зіткнутися у XVII-XVIII століттях. Однак, на той час політико-правова думка та політична еліта Речі Посполитої не були готові йти на такі вагомні зрушення, які навіть у західноєвропейських країнах стануть можливими лише в епоху Просвітництва. А саме, після американської та французької революцій, які змінили не лише світоглядні уявлення про управління державою, а й цілу історичну епоху, на зміну якій прийшла нова, епоха формування національних держав у Європі.

Джерела і література

1. Конституція України: подарункове видання / упоряд.: Л. І. Бірюк, Н. І. Адамчик, Є. Г. Кудлай [та ін.]. Київ: ВАІТЕ, 2021. 324 с. https://ccu.gov.ua/sites/default/files/commemorative_constitution_2021.pdf
2. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
3. Щербак В. О. ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Ярема (Ієремія) [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Vyshnevetskyj_Ja (останній перегляд: 14.06.2022).
4. Горобець В. М. Україна: люблінська унія та народження нової вітчизни. К.: Кріон. 2009. 204 с. URL: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/gorobets%60-v-m-ukrayina-lyublins%60ka-uniya-ta-narodzhennya-novoyi-vitchyzny-k-krion-2009/glava-3-nova-derzhava-novi-poryadky-novi-symvoly/>
5. Богдан Скробач. Білоруська історія в біографіях її керівників. Короткий курс археології. Безперервний список та характеристика керівників Білорусії. 2-ге вид., допов. Рогатин: Друкарня ПП Білінський, 2016. С. 46–60.
6. Акройд Питер. История Англии. Тюдоры: От Генриха VIII до Елизаветы I / Пер. с англ. И. А. Черненко. М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2020. 656 с.
7. Д. Крузе. Французький щорічник 2005. М., 2005. С. 150–173.
8. Д. Крузе. Варфоломійська ніч: Подія та суперечки. 3б. статей. М: РДГУ, 2001, С. 102–137.
9. Черепнин Л. В. Земские соборы Русского государства в XVI–XVII вв. М.: Наука, 1978. 416 с. URL: https://statehistory.ru/books/L-V-CHerepnin_Zemskie-sobory-Russkogo-gosudarstva-v-XVI-XVII-vv-/
10. Г. Лучинский. Смутное время. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1900. Т. XXXа. С. 584–591.

11. Крестоцеловальная запись URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%8C
12. Акт про урочисте зречення URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BA%D1%82_%D0%BF%D1%80%D0%BE_%D1%83%D1%80%D0%BE%D1%87%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5_%D0%B7%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F
13. Оранська династія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96%D1%8F
14. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. К.: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с. Переклад із староукраїнської Р. Г. Іванченка. URL: <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>
15. Власов В. С., Панарін О. Є, Топольницька Ю. А. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2021. 256 с. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/vlasov-ukraine-history-8-class-2021/22.php>

УДК 94(477.82)«1939/1945»

Владислав Романенко
(Науковий керівник: проф. Бабенко Л. Л.)
(Полтава)

УПА – СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ

У статті розглянуто та проаналізовано окремі аспекти процесу створення, джерела поповнення та напрямки боротьби УПА на території Волині. Саме цей історичний регіон став місцем найбільш потужного розгортання військової та політичної боротьби формувань УПА. Зазначено, що боротьба була спрямована проти радянської влади, німецьких окупаційних військ та польських збройних формувань, що знайшло відображення в українській та зарубіжній літературі різних періодів.

Ключові слова: Друга світова війна, Волинь, Українська Повстанська армія, українська поліція.

У статті актуалізуються питання, що продовжують цікавити як дослідників історії України періоду Другої світової війни та національного Руху Опору, так і тих, хто її вивчає. Автор ставить мету розкрити окремі аспекти створення Української Повстанської армії, зокрема, локалізувавши аналіз процесів на території Волині. На прикладі цього територіального сегменту можна простежити зародження, динаміку, інтенсивність, джерела створення формувань УПА, її структуру, форми боротьби тощо.

УПА створювалася у найкритичніший для українського народу період Другої світової війни, коли йому реально загрожувало фізичне

винищення та усунення з політичної карти Європи. Вона без будь-якого сприяння, підтримки чи допомоги іноземних держав за дуже короткий час сформувалася у багатотисячну боєздатну військову організацію. Понад 10 років армія вела боротьбу спочатку проти нацистського і радянського тоталітарних режимів, а після закінчення війни – проти радянської репресивно-каральної машини, що свідчить про безмежний патріотизм та героїзм українських повстанців, самовіддану їх підтримку народом.

Збройна і політична боротьба УПА була сконцентрована головним чином на західних землях України. Її формування діяли на території Галичини, Волині, Північної Буковини, сучасних Польщі та Білорусі, окремі загони також діяли і на території східної України, на Донбасі, спорадично навіть на Кубані. Але епіцентром створення та діяльності УПА стала Волинь. З кінця 1942 року Волинський крайовий провід ОУН(б) зініціював її створення [2, с. 171]. Загальновідомою офіційною датою створення УПА вважається 14 жовтня 1942 року на козацьке свято Покрови. Однак ця дата має скоріше символічне значення, бо окремі українські націоналістичні збройні формування існували вже з початку Другої світової війни.

Наприкінці 1942 року ОУН(б), ОУН(м) та представники уряду УНР в екзилі утворили Узгоджувальний комітет для організованої боротьби проти нацистів. Українці будували свою організаційну мережу, спираючись на органи місцевого самоврядування, але головною опорою стали поліційні загони, яких на той час налічувалося близько двохсот [3, с. 235]. На території Сарненського, Костопільського, інших районів східної Волині на кінець 1942 року була достатньо розбудованою й активно діючою УПА «Поліська січ» на чолі з Т. Боровцем-Бульбою. Місцеві польські підпільні керівники зробили висновок, що «українська поліція на Волині була однією з форм конспіративної мережі ОУН бандерівського крила». Отже, склад формувань української допоміжної поліції був налаштований не на зміцнення окупаційної нацистської влади, а на розгортання національно-визвольного руху.

Реагування нацистської влади було очікуваним – поліційні формування почали роззброювати, застосовувати каральні акції, що потягнуло за собою втечі українців у ліси й приєднання до діючих повстанських загонів. Польський історик Гжегош Мотика на основі звіту командира одного з радянських партизанських угруповань А. Бринського, виявленого у Національному архіві Республіки Білорусь, висунув таку інтерпретацію причин дезертирства українців з допоміжної поліції та втечі у ліс від нацистських репресій. А. Бринський повідомляв, що йому вдалося завдати «дошкольного удару німецькій окупаційній адміністрації на Волині», спровокувавши

тим самим німців своїми діями у чотирьох районах на арешти та розстріли українців-поліцаїв, і, зрештою, на втечу останніх до лісу. Такі провокативні дії радянських партизанів були досить поширеним явищем [3, с. 236]. Отже, в основі початку формування УПА на Волині лежали причини спротиву терористичній окупаційній владі.

Новий етап у розвитку повстанського руху та його вектори визначила III конференція ОУН(б), яка проходила 17–21 лютого 1943 року поблизу селища Олесько Буського району Львівської області. У ній взяли участь провідні діячі ОУН (б) М. Лебідь, Р. Шухевич, В. Охрімович, З. Матла, Д. Маївський, М. Прокоп, Р. Кравчук та М. Степаняк. За ініціативою Д. Клячківського було схвалено рішення спрямувати основні зусилля на боротьбу проти червоних партизанів і поляків, а щодо німців зайняти позицію самооборони. Поштовхом до активізації визвольного руху став таємний наказ Проводу ОУН від 20 березня 1943 року про негайний перехід української допоміжної поліції на території Волині та Полісся у лісові масиви для формування повстанських загонів. Одними з перших зі зброєю у Блудівський ліс перейшли 182 поліцаї на чолі з С. Ковалем з Луцької районної та обласної поліції. 20–30 березня 1943 року перейшла в УПА поліція м. Ковель, з 27 на 28 березня 1943 року – «гранатова» поліція з м. Володимир-Волинського. Тоді ж І. Климчак вивів з Мацеївського шуцманшафту близько 200 українських поліцаїв. В північних районах Волинської області та на Берестейщині українська поліція перейшла в підпілля дещо пізніше. Зокрема «шуцманшафт» з Березівського району Брестської області лише у липні 1943 року зі зброєю перебазувався у Дивинський район та склав основу куреня УПА П. Климука. Надалі у Волинській області на службі окупаційної влади залишилася лише українська поліція Заболоття та Маневичів [4, с. 47-48].

Під час цієї масштабної операції відбувалися численні сутички з німцями та захоплення повстанцями в'язниць. Наприклад, Горохівська поліція на певний час захопила містечко, звільнивши з тюрми в'язнів. Подібна операція того ж місяця відбулася у м. Пінську Брестської обл. Очевидно, що для німецької адміністрації операція виявилася несподіваною, намагання каральними методами протидіяти процесу формування УПА не принесли жодних результатів [4, с. 47-48].

Навесні 1943 року між відділами УПА та німецькою окупаційною адміністрацією розгорнулася відкрита боротьба. 27 березня підрозділи УПА атакували німецький гарнізон у смт. Олика Ківерцівського району, а 2 квітня – в Горохові [4, с. 49].

У цей же період УПА постійно збільшує чисельність і масштаби опору. Найзапекліші сутички з німцями вони мали на Луччині, Ковельщині, Горохівщині, Рівненщині, Кременеччині, Костопільщині,

Сарненщині й Лановеччині. Протягом березня 1943 року повстанці п'ять разів захоплювали районні центри. Під кінець березня 1943 року німецькі урядовці звітували райхскомісару Еріху Коху, що на Волині залишилося тільки два райони, вільні від «банд», тобто українських збройних формувань. Окупаційна адміністрація почала проводити великі антипартизанські операції за участю бронетехніки й літаків. Наприкінці квітня в райони Березне, Людвипіль, Мізоч, Острог, Шумськ і Кременець було перекинуто німецьку дивізію для боротьби з УПА. Каральні акції нацистів виявилися малодієвими. Якщо у березні підрозділи УПА лише 8 разів нападали на німецькі економічні об'єкти, то у квітні було вже 57 нападів, а в травні – 70.

На нараді в Рівному 5 червня 1943 року за участю нацистського міністра окупованих східних земель Альфреда Розенберга окупаційний керівник Волині та Поділля Гайнріх Шене доповідав, що його адміністрації «українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі банди» [2, с. 157]. Наприклад, у червні 1943 року група повстанців напала на німецький відділ СС, який забирав у населення Кобринщини худобу. Під час сутички було вбито 15 німців та 10 важко поранено. Здобуто багато зброї та аmunіції, а селянам повернуто понад 100 голів худоби. Повстанці активно нарощували важке озброєння своїх відділів. Курені мали власні обози, легкі гармати, станкові кулемети та протитанкові гвинтівки. Влітку 1943 року на озброєнні загону ім. Богуна навіть були дві саморобні танкетки [4, с. 49].

У другій половині літа 1943 р. закінчився організаційний період створення УПА. Структура армії у процесі росту набула певних сталих форм – сотні, курені, загони, групи. Розпочався новий – державотворчий – період діяльності УПА, який Я. Антонюк порівнює з військово-адміністративною діяльністю Війська Запорозького часів національно-визвольної війни середини XVII ст. (полковий адміністративний устрій тощо) [1, с. 176].

Зі зростанням чисельності УПА постала гостра потреба в підготовці власних старшинських кадрів. З цією метою влітку та восени 1943 р. було організовано формальні старшинські школи. У липні в масштабах вишкільної сотні під керівництвом поручника Лева Криська – «Гориня» виникла старшинська (юнацька) школа «Дружинники». Вона діяла при Головному штабі УПА, виконуючи одночасно функції внутрішнього кільця його охорони. Зовнішнє кільце охорони почергово забезпечували загони групи «Заграва». Школа разом зі штабом базувалася на лісових хуторах Степаньського району, іноді змінюючи місце перебування, коли з'являлася загроза з німецького боку. Після завершення чотиримісячного курсу старшинського вишколу та іспитів у грудні 1943 року школа припинила свою роботу.

Одночасно з першою школою у жовтні було започатковано другу старшинську (юнацьку) школу «Лісові чорти» під керівництвом поручника Федора Польового – «Поля». Вона працювала за скороченим курсом і закінчила роботу в січні 1944 року. Майно школи, частину викладачів та курсантів було переведено в Карпати, де організувалася третя старшинська школа «Олені».

Через брак кваліфікованих підстаршинських кадрів у другій половині 1943 року при всіх групах УПА (крім групи «Тютюнник») діяли від однієї до трьох підстаршинських шкіл. Зокрема, восени дві школи під назвами «Хорти» і «Везувій» функціонували при групі «Заграва». Відомо про діяльність у групі «Богун» школи «Північ». У групі «Турів» школи діяли при всіх трьох загонах [1, с. 182].

Отже, Українська Повстанська Армія виникла як форма протесту проти гітлерівської окупації, захисту українського народу від свавілля окупантів. Епіцентром розгортання її боротьби, формування бойових підрозділів стала Волинь, де було створено базу підготовки старшинських кадрів, центри планування воєнних операцій та їх успішне проведення, структурні підрозділи УПА. Армія також стала потужною державотворчою основою.

Джерела і література

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955) [Текст]. Львів ; Торонто : Літопис УПА, 2014. 1069 с. : іл. (Літопис УПА. Бібліотека ; т. 13).
2. Війна і міф. Невідома Друга світова / За заг. ред. О. Зінченка, В. Вятровича, М. Майорова. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 272 с.
3. Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова : протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ: Києво-Могилян. акад. 2009. 399 с.
4. Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943–1946 рр. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2006. Збірник 8. С. 164–224.

УДК 338.45:687/89:305(47+57) «1970/1980»

Аліна Сіренко

**(Науковий керівник: проф. Бабенко Л. Л.
(Полтава))**

РАДЯНСЬКА МОДНА ІНДУСТРІЯ УКРАЇНИ 1940–1960-Х РР. У КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ

У статті аналізуються особливості партійно-державної політики аспекту радянської економіки в галузі легкої промисловості. Здійснюється спроба соціально-економічної характеристики легкої промисловості СРСР в означений період. Визначаються аспекти індустрії моди та гендерні аспекти її реалізації.

Ключові слова: гендерна політика, легка промисловість, галузевість, економіка, індустрія моди.

Радянська легка промисловість та її похідна індустрія моди періоду 1940–1960-х рр. це складне явище, яке поєднує культурні, соціальні, естетичні та ідеологічні аспекти. Мода вплинула не тільки на зовнішній вигляд людини, але й була інструментом формування суспільної свідомості «*homo soveticus*». Через моду, переважно жіночу, будувалася чітко визначена модель сприйняття як радянської держави загалом, так і західних «капіталістичних» країн зокрема. Реалізація останнього забезпечувала швейна галузь промисловості та ті інституції, які наповнювали її пропозиціями асортименту розробок. Ключовими інститутами, які сформували радянську моду, були будинки моделей, Всесоюзний інститут асортименту виробів легкої промисловості і культури одягу, Всесоюзний науково-дослідний інститут швейної промисловості. Розробляючи моделі одягу та рекомендації для фабрик, вони передусім повинні були враховувати специфіку виробничих потужностей та «ідеологічно правильну» лінію партії, від трансформації якої залежали зміни в ідеології споживання.

Оцінюючи легку промисловість Радянського Союзу та України в досліджуваний період, зазначимо, що Друга Світова війна завдала руйнівних збитків у всіх сферах матеріального життя, в тому числі й у галузі виробництва товарів масового вжитку. У 1940-х рр. легка промисловість перебувала в надзвичайно важкому стані: багато швейних фабрик було зруйновано, а обладнання виведено з ладу. Загальновідомо, що в повоєнні роки головний акцент був зміщений на розвиток важкої промисловості, а відновлення та часткова модернізація легкої промисловості хоч і були поступовими, але незначними. Лише з другої половини 1950-х років спостерігалось зростання інтенсивності розвитку легкої промисловості та більша увага до різноманітності асортименту товарів категорії «В» [1, с. 52].

Зокрема удосконалювалося виробництво товарів споживання, накопичувалися знання про передові методи і технології пошиття одягу, нове технічне оснащення, організовувалися закордонні відрядження фахівців легкої промисловості на промислові виставки, ярмарки, відвідування фабрик і заводів як у соціалістичних, так і капіталістичних країнах. Технологічні проблеми легкої промисловості вирішувалися за рахунок імпорту обладнання та матеріалів.

Більшість швейно-трикотажних фабрик України мали власні дослідні майстерні, лабораторії та дільниці, які також займалися розробкою та впровадженням нових видів моделей і фасонів одягу. Загалом Україна мала розгалужену мережу швейних підприємств по всій республіці. Найвідомішими були: Київська швейна фабрика імені Смирнова-Ласточкина, Київське промислове об'єднання «Україна», Київська та Дарницька шовкові фабрики, Львівські швейні фірми «Маяк» і «Весна», Харківська швейна фабрика імені Тінякова, Одеське обласне промислове швейне об'єднання імені Воровського.

Незважаючи на помітний розвиток індустрії моди в Українській РСР, яка була представлена, передусім, будинками моделей і на перший погляд чітку організацію їх роботив, на початку 1960-х рр. виникла низка проблем. Серед основних недоліків – їх збитковість, наявність великої кількості низькокваліфікованих працівників та недостатній контакт із швейними фабриками. Наприклад, у Дніпропетровському будинку моделей із 30 інженерно-технічних посад лише 5 працівників мали вищу освіту, 12 – середню спеціальну. Директоркою була призначена вчителька початкових класів за освітою. Із 28 модельєрів і дизайнерів Одеського Будинку моделей лише 3 особи мали вищу освіту, 14 – середню, 11 робітників – практикуючі. У Харківському Будинку моделей лише на одній посаді – головного художнього керівника, працювала особа з вищою освітою, практики працювали на посадах начальника конструкторського відділу, двох модельєрів, старшого дизайнера та головного механіка. У модельно-конструкторському цеху та експериментальній групі Донецького модельного будинку 10 інженерів не мали спеціальної освіти; начальник цеху за фахом був бухгалтером. Наявність у будинках моделей низькокваліфікованих робітників та відсутність працівників таких спеціальностей як художник-модельєр та дизайнер одягу пояснювався тим, що в Україні не було спеціального навчального закладу для підготовки фахівців [3, с. 51].

Варто наголосити на тому, що мав місце гендерний дисбаланс в індустрії моди: керівні посади на швейних виробництвах, у будинках моди займали чоловіки. При цьому основний персонал – модистки, модельєри, швачки – становили жінки. Парадоксом було те, що в художніх комісіях і радах, які затверджували колекції жіночого одягу, більшість становили чоловіки.

Ідеологічні органи КПРС жорстко контролювали випуск нових ліній одягу. Без узгодження та затвердження художньою радою нові моделі одягу не могли запускатися у масове виробництво. Крім цього, моделі одягу, які друкували в періодиці, мали також пройти попередню перевірку та затвердження художньою радою перед їх публікацією в журналах. Ці факти свідчать про забюрократизованість процесу, значний вплив бюрократичних структур для розгляду, узгодження, затвердження. Організацією показів і тематичних лекцій, освітою радянського населення займався відділ культури та пропаганди одягу. Його працівниками були мистецтвознавці та методисти, які систематично готували матеріали для друку, радіо та телебачення.

Велику роль у формуванні колекцій і модних тенденцій відігравали модельєри [2, с. 161]. Оскільки комуністична партія ставила завдання створити власну радянську моду (без сліпого копіювання західної), модельєрам доводилося багато працювати над

створенням оригінальних та самобутніх речей. Окремою темою може стати вивчення оригінальних підходів українських модельєрів до створення модельних колекцій. Зокрема українські художники використовували елементи народного мистецтва, активно розробляли фольклорну тему. Наприклад, художники Львівського будинку моди виїжджали в карпатські села, збирали матеріал, вивчали вишивку, тканини, прикраси і на основі цього створювали народні костюми та стилізований жіночий одяг. Їм допомагали працівники Львівського музею українського мистецтва, Музею етнографії та художніх промислів, мистецтвознавці Будинку народної творчості. Вони організовували заняття з різних видів українського декоративно-прикладного мистецтва: вишивок, ткацтва, в'язання, плетіння [3, с. 68]. Однак елементи вишивки, гаптування та інші технології народного мистецтва для масової швейної продукції використовували рідко. Здебільшого це були сценічні концертні костюми.

Радянська планова економіка базувалася на розрахунках, виробничих планах, показниках їх виконання й акцент робився на формальному виконанні плану. Слід зазначити, що партійно-радянські органи приділяли увагу і питанням якості швейної продукції, про що свідчать численні постанови, укази про підвищення якості продукції, організацію соціалістичного змагання серед швейних підприємств республіки з якості одягу, соціалістичні зобов'язання фабрично-заводських робітників виготовляти продукцію найвищої якості. Порухення цього питання органами радянської влади в публічному просторі означало, що воно є гостроактуальним та потребувало переорієнтування кількості на якість, чого власне й хотіли споживачі.

Висновки. Розглянувши особливості соціально-економічних характеристик стану легкої промисловості в радянській Україні в означений період відзначимо – мода була важливим чинником розвитку будь-якого суспільства. У радянський період ставлення до жіночої моди та політики її розвитку було суперечливим і неоднозначним. В умовах хрущовської «відлиги» та лібералізації суспільства був узятий курс на поступове підвищення матеріального добробуту його громадян, що спричинило збільшення бюджетного фінансування легкої промисловості та споживчого попиту суспільства. Ці тенденції сприяли появі товарів, які користувалися великим попитом. Незважаючи на це, недостатнє бюджетне фінансування легкої промисловості (залишок) було гальмуючим фактором розвитку індустрії моди УРСР. Радянська централізована планова економіка, орієнтована насамперед на задоволення військових потреб, була не в змозі швидко реагувати на зміни модних запитів у суспільстві та насичувати споживчий ринок модними і якісними товарами, як це було в країнах з розвиненою ринковою економікою.

Джерела і література

1. Виниченко И. В. Механизмы трансляции моды в СССР в период «оттепели». *Омский научный вестник*. 2008. № 6 (74). С. 50–53.
2. Кісь О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159–172.
3. Корнієнко О. В. Феномен моди: державна політика та повсякденне життя в Українській РСР (1956–1985 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України ; Інститут історії України НАН України. Київ, 2020. 384 с.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ТА РЕГІОНАЛІСТИКИ. ВИДАТНІ ПОСТАТІ УКРАЇНИ ТА ПОЛТАВЩИНИ

УДК 929:930(477.53)В.Жук

Ірина Петренко
(Полтава)

ВІК ПОЛТАВИ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКИНІ ВІРИ ЖУК (1928–2008)

У статті проаналізовано історико-краєзнавчі розвідки відомої вченої-історикині Віри Жук (1928–2008) на історію заснування Полтави. Глибоке знання джерел вітчизняного та іноземного походження, їхнє співставлення з даними археологічних розкопок уможливив формування науково виваженої гіпотези щодо віку Полтави. Такий підхід змінює раніше усталену думку в історіографії щодо першої писемної згадки про Полтаву.

Ключові слова: Віра Жук, Бушлай, Балтавар, Полтава, історико-краєзнавчі дослідження, науково-пошукова робота.

Історична регіоналістика – одна з тенденцій сучасної історичної науки. Вона становить собою самостійний напрямок історичних досліджень. По суті, історична регіоналістика – це поле ретроспективного дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв'язків у межах історично сформованих регіонів на основі врахування особливостей освоєння простору, характеру розселення, територіальної структури, урбанізованості території, збереженості чи розмитості комплексів традиційної культури. Історична регіоналістика тісно пов'язана з історичним краєзнавством та урбаністикою. Історична регіоналістика виявляє комплекс соціокультурних, ментально-духовних структур, за допомогою яких формується для певної локально організованої спільноти спільна історична пам'ять, інтегративні настанови тощо, тоді як історичне краєзнавство має більш прикладний характер, занурюється в деталі, конкретні аспекти історії рідного краю («малої батьківщини»). Історична урбаністика об'єднує предметні поля історичної регіоналістики та історичного краєзнавства в аспекті дослідження історії міських поселень.

Відома вчена-дослідниця, історикиня Віра Жук (1928–2008) зробила великий внесок у розвиток історичної регіоналістики. Вчена є одним із фундаторів її на Полтавщині. Віра Жук написала велику кількість праць, які висвітлюють різні аспекти історичного минулого краю. Її наукові розвідки відрізняються особливою ретельністю, скрупульозністю, ґрунтовним опрацюванням фактажу. Віра Жук залучала свідчення очевидців, глибоко опрацьовувала джерела та аналізувала стан розробки теми, що надає її працям особливої наукової ваги.

Віра Жук системно вивчала історичне минуле Полтавщини. Вона провела фундаментальні дослідження, повернула із забуття багато імен, які внесли вагомий вклад у розвиток краю, описала важливі історичні події, які нерідко змінювали хід історії та впливали на міжнародні відносини.

Діапазон досліджень Віри Жук досить широкий. Протягом усього часу своєї трудової, наукової діяльності вчена брала участь у написанні понад 20 колективних наукових історичних видань – книг, збірок документів, 13 випусків серії брошур «Наш рідний край» [1]. Віра Жук багато працювала над створенням методичних рекомендацій, посібників для вчителів та учнів з історії рідного краю.

Віра Жук була у складі авторської групи та виконувала обов'язки наукового консультанта багатотомної праці «Звід пам'ятників історії та культури Полтавської області» [2]. Однак тоді цей проект не було реалізовано, хоча зібрано було чималий матеріал. Складна ситуація в державі на зламі 80-90-хх років ХХ ст. призвела до згортання проекту, адже багато статей тоді вже втратили свою актуальність через зміну ідеології та цінностей. Зауважимо, що на Полтавщині роботу над «Зводом пам'ятників історії та культури Полтавської області» почали реалізовувати на початку ХХІ ст.

Віра Жук підготувала самостійно чи у співавторстві багато статей та довідок в енциклопедичних виданнях (в «УРЕ» та в енциклопедичному довіднику «Полтавщина» [3], лише в останньому понад 500 статей та довідок).

Віра Жук була співавтором таких важливих історичних досліджень, як «Полтава. Історичний нарис» та «Полтавщина. Історичний нарис», у яких ґрунтовно висвітлено віхи історії Полтави та Полтавщини [4].

Віра Жук, залучаючи матеріали археологічних розкопок і письмових джерел іноземного і вітчизняного походження, запропонувала визначити вік Полтави. Вчений мала власний погляд на багато запитань давньої та середньовічної історії України та зокрема, Полтавщини. Її точка зору відрізнялася від офіційної точки зору вчених, що є абсолютно нормальним і закономірним. Відомо, що

істина народжується на перетині різних думок, дискусій і достовірних аргументів. Віра Жук, з'єднавши артефакти і матеріали письмових документів, запропонувала альтернативну точку зору.

Багато уваги вчена-історикиня приділяла дослідженню давньої історії України. Давня історія рідного краю, як і взагалі України давноминулих часів, до останнього часу залишається недостатньо висвітленою. Як правило, її починали із висвітлення життя слов'янських племен, із часу заснування Київської Русі. Із поля зору науки фактично випадав досить довгий і багатий історичний період наших земель, що передував утворенню Давньоруської держави. Не висвітлювалася належним чином роль багатьох різномовних племен, етносів, які залишили той чи інший слід на нашій землі і брали участь в історичному процесі формування українського народу, у процесі українського державотворення. Віра Жук писала: «Кожен народ існує в історичному часі, в той чи інший історичний період, формується на певній території, може змінити межі території свого розповсюдження і на певному етапі може зникнути, «розчинитися» в інших етносах» [5].

Завдяки дослідженням казанського історика-джерелознавця Фаргат Габдул-Хамітовича Нурутдінова, який зберіг і в 90-х роках ХХ ст. і ввів у науковий обіг частину давньоболгарських літописів, в історичній науці стався переворот. Віра Жук листувалася з Фаргат Нурутдіновим і він поділився з нею матеріалами давніх літописів.

Дослідження Віри Жук останніх років були засновані на використанні частини російського перекладу стародавнього південнобулгарського (Карачаївсько-булгарського) зводу літописів «Наріман Тарихи» («Історія Нарімана») Даіши Караджа, початок якому було покладено в Північному Кавказі, а в 1391 року він потрапив у Волзьку Булгарію. На початку ХVІ століття літопис продовжив казанський літописець Наріман, ім'я якого і отримав звід, який дописувався в Поволжі до ХVІІІ століття. Оригінал цього унікального історичного джерела, який був написаний на мові тюрки, не зберігся. До наших днів дійшов російський переклад, який дивом уцілів і зберіг казанський вчений-історик, дослідник цих літописів Фаргат Нурутдінов.

У «Наріман таріхи» описується історія всієї Булгарської імперії і її «уламків» (територій, які були в її складі в різні історичні періоди), починаючи з початку нашої ери і до ХVІІІ століття. Давньобулгарські літописи пов'язують історію Полтави з численними племенами і етносами, які в різні історичні періоди жили поруч з булгарами, були в залежності від Великої і Волзької Булгарій, починаючи від фракійців, скіфів, сарматів та інших. У цих історичних джерелах міститься дуже багато цікавих даних про давню історію України та безпосередньо Полтавщину.

Тривалий період роботи з джерелами та їхнє осмислення завершився третім виданням роботи «Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини (VII ст. до н.е. – XVI ст. н.е.)» [6], у якій Віра Жук розглянула тривалий процес формування української народності, висвітлила маловідомі сторінки нашої історії, особливо до Київської Русі. Авторка дослідила перебування українських земель, у тому числі й території сучасної Полтавщини, у глибоку давнину в складі Великої Скіфії, Сарматії, під владою готів, гуннів, Аварського каганату, у складі Великої та Чорної Булгарії, веде мову про роль скіфів, сарматсько-аланських племен, протоболгар, торків (огузів), печенігів, половців, угрів (мадяр) та інших етносів у процесі формування української народності, про взаємозв'язки багатьох із них між собою. Окремі сторінки дослідження присвячено перебуванню наших земель під ігом Золотої Орди та в складі Литовсько-Руської держави – Великого князівства Литовського. Нариси присвячено питанням про час заснування та перші згадки про Кия і Київ, вік Кременчука тощо. Детально досліджено питання про вік Полтави, про перші згадки про неї у писаних історичних джерелах.

Віра Жук у роботі «Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини. VII ст. до н.е. – XIV ст. н.е.» на підставі аналізу багатьох історичних джерел ряд трактовок, міркувань висловила вперше. Дослідниця проаналізувала процес формування української народності, дослідила походження і діяльність Кия, Щека, Хорива і Либідь; розкрила родовід слов'янських першопросвітителів Кирила і Мефодія; проаналізувала алфавіт протоболгар; показала історію тризуба; походження шапки Мономаха та ін.

Донедавна вчені датували початок Полтави від давньоруської літописної Лтави, що датувалася XII ст. Але завдяки дослідженням казанського історика-джерелознавця Фаргата Габдул-Хамітовича Нурутдінова, який зберіг і в 90-х роках XX ст. увів у науковий обіг частину давньоболгарських літописів, маємо відомості про те, що Полтава значно старша за своїм віком. Як стверджує Ф. Нурутдінов, в історичній повісті Василя Куша «Барадж дастаны» («Сказання про Бараджа», XV ст.) є відомості про заснування поселення на місці сучасної Полтави ще в сарматсько-аланський період. У «Сказанні...» говориться, що в 154 року до н.е. з Іделя, із Поволжя, прийшло плем'я на чолі з Бушлаєм. За наказом царя ідельської династії Бариса Агарджі (150–189 рр. до н.е.) Бушлай завоював ці землі для Іделя і на берегах річки, яку на честь Барса назвав Барискул (Ворскла), на місці сучасної Полтави заснував поселення. Від його імені воно отримало назву Бушлай. Скоро противники, напевно, з місцевих племен убили Бушлая, а засноване ним поселення знищили. Ті люди з Бушлаєвого племені, які уціліли, поховали засновника поруч із руїнами його міста [6, с. 256].

Після детального аналізу збереженої частини російського перекладу давнього південнобулгарського зводу літописів «Нариман тарихы» та стародавнього віршованого твору з історії булгар «Чулман толгау», автором якого був талановитий булгарський поет і цар, правитель Джеремела – території від Дніпра до Дону – Кубрат Боян, згаданий у «Слові о полку Ігоревім» як «Віщий Боян». Вважається, що він створив цей епос ще 154 року до н.е., коли заснував місто Булгар, яке називалося також Балтаваром. У «Нариман тарихы» стверджується, що Боян володів цим містом. Оскільки в давнину такі віршовані, а нерідко й інші твори довгий час могли передаватися з покоління у покоління в усній формі, у піснях, а в них допускалися й відступи від історичних фактів, то важко стверджувати достовірність цієї дати заснування Полтави [6, с. 256].

Під час перебування земель сучасної Полтавщини у складі Гуннського багатоплемінного союзу полтавське Лівобережжя було підпорядковане братові Атілли Бледі, який ще мав ім'я Булут Шуд. У 434 році він заснував місто-укріплення на місці сучасної Полтави, там, де колись засновував своє поселення Бушлай і де останній був убитий. 445 року Бледа був убитий своїм братом. Зруйноване Бледою місто-укріплення, яке він називав Балтаваром, було зруйновано.

З першої чверті VII ст. давньобулгарські літописи згадують сучасну Полтаву під назвою Балтавар як ставку Кубрата, хана, засновника Великої Булгарії. Напевно, Кубрата тут приваблювало дуже вигідне стратегічне положення і красива місцевість – гори, ліси, річки, адже тут здавна протікало і впадало неподалік в річку Ворсклу кілька її приток, відомих уже пізніше під сучасними назвами – Лтава, Полтавка (Тарапунька), Очеретянка. Після смерті Кубрата на Велику Булгарію повели наступ хозари.

Ще довго назва Балтавар зберігалася за цим містом у Поворсклі, яке продовжувало існувати і під час захоплення території печенігами, потім торками, печенігами. У XI–XII ст. Балтавар був центром одного з удільних князівств половецьких ханів, знаходився у васальній залежності від Чорної Булгарії (чернігівських князів), і від Волзької Булгарії.

Вагому частину своїх наукових розвідок Віра Жук присвятила дослідженню походження назви «Полтава». Перша згадка про поселення на місці сучасної Полтави під назвою Лтава зустрічається в Іпатіївському літописі під 6682 роком за візантійським календарем, що його було запозичено Руссю після прийняття християнства 988 року. Цей календар вів початок від так званого Сотворіння світу Богом й існував у Російській державі до часів Петра Першого (до 1700 р.). Різниця між ним і сучасним літочисленням (від так званого Різдва Христового) нашої ери на 5508 років. І рік за ним починався з місяця вересня, тоді як слов'янський рік вів початок від березня.

За березневим і вересневим обчисленням часу 6682 рік від Сотворіння світу в перерахунку на наше сучасне літочислення означає 1174 рік. Віра Жук вважала, що цю дату багато істориків помилково вважали і вважають першою згадкою про Полтаву. Адже у літописі цей відрізок подій подано за давньоруським – ультраберезневим обчисленням (коли слов'янський рік був старішим від візантійського на півроку), тому правильно вважати першу згадку про Лтаву – Полтаву 1173 року [6, с. 258].

Останньою працею Віри Никанорівни Жук стала «Новий погляд на історію Полтавщині й Україні (За давньобулгарськими літописами)» (співавтор – Ф.Г.-Х. Нурутдінов) [7]. Це посібник джерелознавчого характеру – частково збережене переведення невеликої частини одного з давньобулгарських історичних джерел – зведення північно-нобулгарських (карачаєво-булгарських) літописів «Наріман таріхи» («Історія Нарімана») Даїша Караджая. Саме у цьому історичному джерелі сконцентровано багатий матеріал про українські землі.

Завдяки опрацюванню зводу давньобулгарських літописів «Джагфар тарихы» («Історія Джагфара») Вірі Жук вдалося висунути гіпотезу про походження слов'янських першопросвітителів братів Кирила і Мефодія. Вона з'ясувала, що вони були синами дядька хана Кубрата Органа [8]. Брати ще задовго до прийняття християнства створили давньослов'янський алфавіт – давню глаголицю, яка спершу на Русі йменувалася кирилицею. Кирило і Мефодій зробили багато для всього слов'янського світу, а їхні родові корені, корені їхніх далеких предків у давнину перепліталися з Полтавщиною.

Сферою наукових зацікавлень Віри Жук була історія гербів Полтави. Цій темі вона присвятила наукову статтю, де ґрунтовно проаналізувала різні герби міста протягом історичного часу – роду князів Глинських, Байбуз, герб, пожалуваний місту гетьманом Б. Хмельницьким [9].

Після тривалих наукових пошуків, Віра Жук дійшла до висновку, що природні особливості і роль Балтавара як літньої резиденції хана Великої Булгарії Кубрата після боїв знайшли своє відображення у гербі Полтави, який затвердив Б.Хмельницький і яким місто користувалося до початку ХІХ ст. Він мав таке зображення: на блакитному полі щита зображено золотий лук із натягнутою стрілою, спрямованою до землі, а з чотирьох боків навколо – шестигранні зірки. Блакитне поле щита символізує ясне мирне небо, стріла, спрямована до землі – кінець війни, мир, спокій. Деякі дослідники вважають, що шестигранні зірки означають чотири сторони світу. Віра Жук вважала, що шестигранник – це два трикутники, накладені один на одного, символізують союз, мир, злагоду, чотири шестигранники, вірогідно,

символізують ранньофеодальне державне багатоплемінне об'єднання. Адже Велика Булгарія складалася з чотирьох племінних об'єднань – болгар, алано-русів, слов'ян та угрів. Цей герб і був найдавнішим гербом Полтави.

Отже, відома вчена-історикиня Віра Жук (1928–2008) мала свій погляд на історію заснування Полтави. Вчена була глибоко обізнана в джерелах вітчизняного та іноземного походження, співставляла їхні дані з матеріалами археологічних розкопок. Такий підхід уможливив формування науково виваженої гіпотези щодо віку Полтави. Перше поселення на місці сучасної Полтави було засновано в 154 р. до н.е. З того часу і можна вести вік Полтави. Такий підхід змінює раніше усталену думку в історіографії щодо першої писемної згадки про Полтаву (1174 р.).

Джерела і література

1. Жук В. Н. Що знаємо про Полтавську губернію? Якою була її економіка в дореволюційні часи? *Наш рідний край*. Сторінки про економічний розвиток Полтавщини. Полтава : Друкарня вид-ва «Полтава», 1990. С. 3–10; Жук В. Н. Яка доля унікального дару молдавського господаря? *Наш рідний край*. Сторінки про пам'ятки історії та культури Полтавщини. Полтава : Друкарня вид-ва «Полтава», 1997-12. С. 3–10; Жук В. Н. *Наш рідний край*. Сторінки з історії Полтавщини в запитаннях і відповідях. Полтава : ІВА «Астрєя», 1992. 63 с. та ін.
2. Державний архів Полтавської області, ф.9164, оп.1, спр.134, арк.1.
3. Полтавщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. К. : «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана», 1992. 1022 с.
4. Полтава. Історичний нарис / За ред. О. Б. Супруненко, М. А. Якименка, В. Є. Лобурця та ін. Полтава : Полтавський літератор, 1999. 280 с.; Полтавщина. Історичний нарис / Голова редкол. В. О. Пашенко. Полтава : Дивосвіт, 2005. 592 с.
5. Жук В. Н. Формування української народності та її мови. *Вісті*. Полтава, 1999. 10 грудня. С. 7.
6. Жук В. Н. Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини. VII ст. до н.е. – XIV ст. н.е. Вид. 3-е. Полтава: АСМІ, 2005. 384 с.
7. Жук В. Н., Нурутдінов Ф.Г.-Х. Новий погляд на історію Полтавщини й України (За давньоболгарськими літописами). Полтава : АСМІ, 2008. 155 с.
8. Жук В.Н. Про родовід слов'янських першопросвітителів Кирила і Мефоді. *Приватна справа (м. Полтава)*. 2002. 22 лютого, 1 березня.
9. Жук В. Н. Якими були герби Полтави. *Полтавська думка* – 2000. 2001. 29 червня – 5 липня; 6–12 липня.

Наталія Порох
(Полтава)

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ ТОМУ «ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ» БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

У статті проаналізовані науково-методичні та організаційні засади підготовки літопису населених пунктів Полтавщини багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Увага приділена винятковій ролі у написанні тому «Полтавська область» викладачів вищих навчальних закладів, працівників архівів, музеїв, бібліотек, краєзнавців-аматорів.

Ключові слова: Головна редакційна колегія, обласна редколегія, районні комісії, робочі групи, анкета-довідка, куцзові наради, «Методичні настанови», каталогізація, документальні фонди.

Повоєнне відродження регіональних досліджень пов'язане зі створенням на початку 1950-х років Комісії по вивченню історії міст при Президії АН України, очолюваної віце-президентом АН України академіком М. П. Семенком. До її складу ввійшли відомі українські вчені, діячі культури, представники вищих учбових закладів. Незважаючи на те, що плани, розроблені зазначеною комісією, відкривали широкі перспективи для вивчення історії важливих промислових, культурних центрів республіки, втілити їх у життя на той час так і не вдалося. Разом із тим, попри всю неузгодженість і негаразди, ідея створення фундаментальної праці з історії населених пунктів знаходила все більшу підтримку серед наукової і творчої інтелігенції, педагогічної громадськості, багатотисячного краєзнавчого активу. Наявність аналогічних процесів засвідчують підрахунки випуску краєзнавчої літератури, зроблені Я. М. Серищевим. Так, якщо в 1959 р. усіма видавництвами України було опубліковано близько 20 назв краєзнавчих праць, то вже наступного, 1960 р. кількість таких видань досягла 80.

Архівне управління при Раді Міністрів України, Інститут історії партії при ЦК КПУ – філія Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститути історії, економіки, мовознавства АН України виступили пропозицією щодо підготовки видання багатотомного літопису населених пунктів. 29 травня 1962 року її розглянула Президія ЦК Компартії України. В результаті зацікавленого обговорення, в якому взяли участь М. В. Підгорний, П. Ю. Шелест, Д. В. Коротченко, О. І. Івашенко, А. Д. Скаба, була прийнята постанова, яка про суті поклала початок великій та багатоплановій

роботі. З метою координації написання історії міст і сіл рішенням вищого політичного керівництва була утворена Головна редакційна колегія, до якої увійшли представники органів державної влади та управління, відомі українські вчені. Серед них П. Т. Тронько (голова), С. Д. Пількевич, О. К. Касименко, О. О. Нестеренко, К. К. Цілуйко, Б. П. Ковалевський, І. П. Бутич, А. Д. Кочубей, В. Є. Нижник, О. Г. Юрченко, І. К. Головач, Ю. М. Захарчук, І. С. Слабеев [26, арк. 114-115]. Пізніше Головна редакційна колегія неодноразово зазнавала змін. У різний час до неї входили І. І. Копманієць, А. Д. Скаба, Ф. П. Шевченко, І. Д. Ремизовський, [28, арк. 10], А. Г. Шевченко [29, арк. 2], В. П. Козаченко, А. Я. Пащенко, Ф. М. Рудич, М. К. Білогуров, П. М. Овчаренко [30, арк. 13], Ю. Ю. Кондуфор, І. І. Артеменко, С. Д. Зубнов [31, арк. 19]. Надзвичайно важливо, що постанова вищого політичного керівництва від 29 травня 1962 р. ставила завдання залучити до роботи якнайширше коло науковців, творчих працівників, краєзнавців як в центрі, так і на місцях.

У відповідності з прийнятими рішеннями, розгортання організаційної структури по підготовці обласного тому багатотомної серії книг розпочалося і на Полтавщині. 18 червня 1962 р. була сформована обласна редакційна колегія на чолі з другим секретарем Полтавського обкому партії М. К. Кириченком. По аналогії з Головною редакційною колегією, до її складу увійшли керівники обласних організацій і установ, творчих спілок, викладачі вищих учбових закладів, музейні працівники. Серед них: К. Г. Довбня (заступник голови), М. М. Артем'єв, С. О. Данішев, П. Н. Ємець, В. Н. Жук (відповідальний секретар), М. Л. Каплун, І. А. Олещенко (заступник голови), В. Л. Пащенко, М. Г. Удовиченко [2, арк. 1]. Створення організаційних структур по підготовці обласного тому проходило на Полтавщині, як і в інших областях, у вкрай несприятливих умовах. Останнє пояснювалося, в першу чергу, рішенням вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР про утворення обласних (промислових) та обласних (сільських) партійних організацій і Рад депутатів трудящих. В ході його реалізації в області 22 лютого 1963 р. постановою Полтавського обласного (сільського) комітету компартії України була створена друга обласна редколегія під керівництвом секретаря обласного (сільського) комітету партії І. Т. Буланого [7, арк. 7].

Негативні наслідки такого рішення не важко було передбачити. Обласні редакційні колегії, що в своїй практичній діяльності спиралися на одні і ті ж наукові колективи, вищі учбові заклади, архіви, музеї, нерідко дублювали одна одну, вносили зайвий паралелізм в їхню роботу, перешкоджали зосередженню на

пріоритетних питаннях. Тому цілком своєчасним і слушним стало об'єднання обох редколегій, яке відбулося 23 березня 1964 р. [16, арк. 1].

Зміна адміністративно-територіального поділу районів негативно позначилась також на діяльності районних комісій, створених у відповідності з загальною схемою роботи. Як констатував І. Т. Буланій, вони практично припинили своє існування [8, арк. 9]. Тому поновлення районних комісій і робочих груп стали першорядним завданням як промислової і сільської, так і згодом об'єднаної редакційної колегії.

На перших етапах роботи важливу роль відіграло рішення Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» про підготовку зусиллями провідних науково-дослідних установ столиці України методичних рекомендацій до видання. 6 лютого 1963 р. вони пройшли свою остаточну апробацію, були затверджені до виконання і розіслані на місця [32, с. 20].

У методичних рекомендаціях відзначалося, що багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР» повинна стати цільним виданням, а кожен том, нарис містити найважливіші відомості з часу виникнення населеного пункту і до наших днів. Кожній області, а також столиці України – Києву, відводився окремий том. Видання повинно було мати однаковий формат і поліграфічне оформлення. Кожна книга включала в себе передмову; історико-економічний нарис про область; нариси про обласний центр; про міста обласного підпорядкування; про районний центр із загальною характеристикою району; про міста районного підпорядкування; нариси про селища міського типу і довідки про села – центри сільських рад – з характеристикою підпорядкованих їм населених пунктів [32, с. 20]. Виходячи з методичних рекомендацій, Полтавська обласна редакційна колегія розробила основні вимоги до нарисової частини тому, яка включала в себе 20 основних позицій [3, арк. 2], а також анкету-довідку, яка мала стати основою для викладення матеріалу про сільські населені пункти-центри сільських рад. Остання мала містити в собі топонімічні, географічні, демографічні відомості, інформацію про господарське життя, культуру, освіту, охорону здоров'я, громадські організації, благоустрій населеного пункту, віхи його історії, найбільш визначних земляків. Обов'язковою умовою заповненої анкети було посилання на історичні джерела та літературу, опрацьовані в процесі дослідження. Враховуючи великий обсяг роботи, обласна редакційна колегія рекомендувала залучати до заповнення анкет учителів, статистиків, працівників редакцій газет, музеїв, бібліотек, агрономів, зоотехніків, економістів, лікарів, краєзнавців-любителів найрізноманітніших спеціальностей [3, арк. 20].

Процес заповнення анкет і довідок постійно перебував у полі зору обласної редакційної колегії, яка здійснювала їх аналіз, перевіряла достовірність поданих відомостей. Унаслідок цього подані анкети нерідко поверталися до районів, на підприємства для доопрацювання або докорінної переробки [9, арк. 20]. У ході роботи повністю виправдало себе закріплення членів редколегії за окремими районами. Останні в свою чергу керували групою рецензентів, а також робочою групою. Наприклад, за Зіньківський район відповідали член редколегії М. Панчук, рецензент К. Іщенко, члени робочої групи І. Білоцерківець, В. Пилипець (Полтавський сільгоспінститут), Н. Пойдьом (облдержархів). Миргородським районом опікувалися І. Олещенко (член обласної редколегії), А. Залашко (рецензент), А. Черевань, В. Лобурець (Полтавський педінститут). До робочих груп були також залучені викладачі Полтавського сільгоспінституту В. Назаренко, О. Чупрун, К. Іващенко, педагогічного інституту – Л. Ліхіна, А. Овсяницький, інженерно-будівельного інституту – А. Котович, М. Лобода, О. Фоменко, М. Карпусь, Н. Бозіна та багато інших [11, арк. 3]. Для членів робочих груп, музейних і архівних працівників, викладачів, закріплених за районами, була розроблена спеціальна пам'ятка тих основних питань, які виникали на районному рівні. Йшлося, в першу чергу, про розширення джерельної бази, взаємодію районних установ і організацій [6, арк. 4-5].

У практику діяльності закріплених за районами груп поступово входило проведення нарад, на яких критично осмислювався набутий досвід, аналізувався хід написання нарисів і довідок, ставилися першочергові завдання. Так, на нараді, організованій обласною редколегією 1 квітня 1964 р., своїми думками щодо ходу запланованої роботи поділилися члени груп по Кременчуцькому району (керівник П. Ємець), Лубенському району (П. Білий), Миргородському району (І. Олещенко), Хорольському, Решетилівському району (С. Данішев). Як з'ясувалося в ході обговорення, в цих районах за звітний період було підготовлено до 50–60% перших варіантів основних нарисів [15, арк. 29]. Разом із тим, стан справ в ряді регіонів області викликав серйозне занепокоєння. Так, проаналізувавши роботу по написанню історії населених пунктів Полтавського району, обласна редакційна колегія була змушена констатувати: «...що підготовка цих матеріалів в районі ведеться повільно і неорганізовано. Нариси про головні села здано обласній редколегії з великим запізненням, а довідки про решту 20 населених пунктів до цього часу не зібрані. Підготовлені нариси мають ряд серйозних недоліків (за виключенням с. Куликівка та частково Нові Санжари). Більшість із них складено без використання архівних та друкованих джерел, тільки на основі розповідей старожилів і звітів місцевих колгоспів. Унаслідок цього нариси

вийшли поверхневими, без достатньо обґрунтованих фактів» [12, арк. 1-2]. Очевидно, що якість таких нарисів і довідок не задовольняла обласну редколегію, оскільки навесні нею був розроблений розгорнутий план організаційно-методичних заходів, який передбачав чітко встановлені графіки проходження текстів, виявлення та виготовлення фотоілюстрацій, підвищував відповідальність авторів, рецензентів, редакторів [14, арк. 21].

Діяльність Полтавської обласної редакційної колегії постійно перебувала в полі зору Головної редакційної колегії видання. І це не випадково, оскільки том «Полтавська область» був одним із перших у планах видання. Восени 1963 року здобутки і прорахунки полтавчан стали предметом серйозного обговорення на засіданні Головної редколегії [5, арк. 11]. Очевидно, що певні положення і висновки цього та інших обговорень були покладені в основу постанови вищого політичного керівництва України від 5 лютого 1964 року «Про доповідну записку т.т. Скаби А. Д., Тронька П. Т. та Касименка О. К. про хід виконання постанови від 29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» У прийнятому з цього приводу документі особлива увага зверталася на якість нарисів і довідок, унаслідок чого науково-методичне керівництво роботою було покладене на Інститут історії АН України, а також внесені відповідні зміни у складі самої редколегії [27, арк. 11-12].

Керуючись новими вимогами, Головна редакційна колегія визнала за доцільне заслухати на своїх засіданнях редколегії семи областей у тому числі Полтавської області [13, арк. 2]. Для цього вона зажадала від останніх надати інформацію про зміни в складі редколегії тому, розгорнутий план-графік підготовки тому до друку, план організаційно-методичних заходів, перелік найвизначніших селищ міського типу і сільських населених пунктів, про які будуть вміщені нариси в томі. Наприкінцева вимога пояснювалась тим, що, зібравши відомості з областей, вона намагалася скласти остаточне уявлення про загальний обсяг усього видання [10, арк. 1]. Одночасно з цим, Головна редакційна колегія рекомендувала всім редколегіям томів провести обласні та районні наради авторських колективів з питань написання нарисів і довідок, зміцнити робочі групи висококваліфікованими фахівцями, частіше проводити обговорення текстів у трудових колективах. З метою проведення мовного аналізу та редагування матеріалів утворити при обласних редколегіях редакції за участю висококваліфікованих спеціалістів, уважніше ставитися до зауважень, висловлених відповідним підрозділом Інституту історії АН України [13, арк. 1-8].

Вжиті заходи значною мірою активізували роботу по підготовці тому. Зокрема була остаточно з'ясована його структура, яка включала

в себе 80 нарисів про історію найбільших населених пунктів та 329 коротких довідок на села – центри сільських рад [19, арк. 1]. Свої висновки щодо готовності кожного нарису і довідки мали висловити провідні науковці регіону, які на початку 1965 р. здійснили його зведене рецензування [18, арк. 14]. Аналіз, проведений обласною редакційною колегією, показав, що встановлені терміни були нереальними. Лише 20 лютого 1966 р. вона дістала підстави для рекомендації тому «Полтавська область» до друку [20, арк. 1]. Однак, на практиці це не означало остаточного завершення роботи. На основі редакційних зауважень, висловлених Головною редакцією УРЕ, 11 березня 1966 р. проведена обласна нарада районних комісій і авторських колективів, на якій були поставлені конкретні завдання по доробці текстів, окреслені вимоги по оформленню їх бібліографічного апарату [21, арк. 1].

Незважаючи на різного роду дискусії, розмаїття думок і поглядів, у другій половині 1967 р. том «Полтавська область» серії «Історії міст і сіл Української РСР» побачив світ і став помітною подією не лише регіону, а України в цілому. В умовах сьогодення шляхи, форми і методи підготовки видання піддаються серйозній критиці, як з боку істориків, так і громадських організаторів. Її вістря спрямоване, перш за все, проти командно-адміністративних методів, які превальювали в діяльності Головно та обласних редколегій. Безперечно, що впровадження в повсякденну практику жорсткого контролю з боку партійних і радянських органів, наклали свій негативний відбиток на видання. Йдеться про його зайву заідеологізованість, замовчування трагічних сторінок минулого, зайву і невинуватну демонстрацію переваг соціалістичного способу життя.

Провідну роль у підготовці багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» відіграли науково-дослідні інститути Академії наук України, які не лише оперативно розв'язували науково-методичні питання забезпечення видання, а й рецензували та редагували тексти, консультували обласні редакційні колегії, районні комісії, авторські колективи. Характерною у цьому відношенні є діяльність спеціального відділу історії міст і сіл, створеного 5 вересня 1963 р. у структурі Інституту історії АН України [32, с. 21]. Крім основних працівників, до його складу залучалися фахівці різних галузей знань – археології, мовознавства, літературознавства тощо. Таким чином, був сформований колектив, здатний здійснювати комплексний підхід до опрацювання нарисів і довідок. Вже за короткий час відділ історії міст і сіл створив докладний науково-допоміжний апарат, який включав у себе низку необхідних для роботи картотек. Все це дало змогу впродовж 1964–1966 рр. надати авторським колективам енциклопедії населених пунктів понад 1200 консультацій [33, арк. 100-101].

Інститут археології АН України у контексті підготовки томів систематизував матеріали про 8 тис. пам'яток, що дозволило у томах подати відомості про них в рамках окремих мікрорайонів [34, арк. 1].

Широке коло мовних питань перебувало у центрі уваги Інституту мовознавства АН України, з ініціативи якого було проведено ряд всеукраїнських і регіональних нарад, підготовлені відповідні методичні рекомендації. Аналогічні завдання вирішував Інститут літератури АН України, науковці якого уважно сліdkували за висвітленням у нарисах і в довідках найбільш яскравих сторінок літературного життя [34, арк. 18-20, 26].

Безпосередньо на місцях відповідальна роль у створенні багатотомного літопису населених пунктів відводилася викладачам вищих навчальних закладів, учителям, музейним, архівним та бібліотечним працівникам, активу творчих спілок. За підрахунками голови Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» П. Т. Тронька до роботи над томом «Полтавська область» на першому етапі (збір матеріалів) було залучено близько 1,5 тис. чоловік – вчителі (66%), викладачі вузів і наукові співробітники (8%), архівісти (5%), журналісти, музейні та бібліотечні працівники (4%). На стадії написання нарисів та їх доробки було зайнято 96 чоловік, з них біля 40% – вчителі, 32% – викладачі вузів, 6% – архівісти, 6% – журналісти, 4% – музейні та бібліотечні працівники [32, с. 78].

На завершальному етапі питома вага участі викладачів вищих навчальних закладів і науковців зросла до 32%. Це обумовлювалося послідовною зацікавленою позицією Міністерства освіти, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти України. Так, МВССО УРСР своїм наказом №678 від 26 грудня 1963 р. зобов'язало ректорів вищих навчальних закладів за погодженням з відповідними обласними редколегіями «Історії міст і сіл Української РСР» закріпити провідних викладачів гуманітарних кафедр за окремими районами і авторськими колективами у межах своєї області для надання практичної допомоги районним і міським комісіям у роботі над виданням [32, арк. 4].

Виходячи з рекомендацій Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР», Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти України, професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів Полтавщини активно включився у підготовку видання. Загалом він включав у себе 20 кандидатів історичних наук, 15 викладачів без ступеню, що працювали на гуманітарних кафедрах Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, Полтавського сільськогосподарського інституту, Полтавського інженерно-будівельного інституту [19, арк. 5]. З цілком зрозумілих причин пріоритетну роль відігравали викладачі історичного

факультету Полтавського педінституту, які тривалий час фахово займалися розробкою проблем історії України, були тісно зв'язані з провідними науково-дослідними установами СРСР і України в зазначеній галузі знань. Так, доцент педінституту П. Х. Білий підготував нарис з історії Лубен, який отримав високу оцінку як на рівні області, так і республіки. Крім того, він прорецензував і відредагував близько десяти інших нарисів. Асистент цього ж вузу П. С. Дишлевий на високому фаховому рівні розробляв історію м. Карлівка та ряду сіл області. Його колега по інституту доцент А. С. Черевань на основі широкого кола джерел написав оригінальний за своїм змістом нарис з історії с. Опішня Зіньківського району, який задовольнив найвибагливіших рецензентів. Аналогічним чином оцінювались результати роботи асистента Л. С. Ліхіної [19, арк. 5-6].

Особлива увага зверталася на активізацію збору матеріалів шляхом заповнення анкет-довідок про населені пункти, а також аналітичний розпис наявних сил, документальних фондів. Упорядкування проспекту тому «Полтавська область» було неможливим унаслідок відсутності систематизованих відомостей про адміністративно-територіальний поділ, який неодноразово зазнавав певних змін. У контексті цього високої оцінки заслуговує праця полтавських архівістів на чолі з В. Н. Жук, які за короткий період, спираючись на документальні джерела і літературу, підготували до друку довідник про адміністративно-територіальний поділ Полтавщини за 1648–1942 рр. Він став цінним посібником для районних комісій та авторських колективів, дозволив скласти перелік населених пунктів передбачених для включення до тому «Полтавська область» [2, арк. 2]. 9 квітня 1962 р. Держаний архів Полтавської області повідомляв Архівне управління при Раді Міністрів УРСР про те, що при підготовці проспекту тому взяті такі кількісні показники: всього населених пунктів – 2395, у тому числі міст обласного підпорядкування – 2, селищ міського типу, які не є районними центрами – 8, робітничих селищ – 3, сіл – центрів сільських Рад – 384, сіл, які не є центрами сільських Рад – 1977, хуторів і дрібних сіл, які об'єднані з іншими населеними пунктами – 622 [4, арк. 4]. Співробітники ДАПО взяли на себе підготовку зразкових нарисів і довідок, які б могли стати своєрідним орієнтиром для авторських колективів видання. У жовтні 1962 р. вони направили начальнику науково-видавничого відділу Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, кандидату історичних наук І. Л. Бутичу зразкові нариси і довідки з історії смт. Диканька, с.с. Великі Будища, Чорний Яр, Писарівщина [4, арк. 16]. Глибоко проаналізувавши подані матеріали, науково-видавничий відділ вказав на їх деяку поверхневість і схематизм, відсутність згадок про археологічні пам'ятки, важливі

історичні події, важкий малодоступний виклад матеріалу. Характерно, що на початку 60-х рр. авторським колективам і обласним редколегіям рекомендувалося не залишати поза увагою той негативний вплив, який завдав суспільству «культ особи» [4, арк. 17]. З метою уніфікації викладених матеріалів Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР була розроблена спеціальна анкета-довідка про населені пункти. Надсилаючи документ на місце, Архівне управління при РМ УРСР прохало дати на нього докладну рецензію, висловити думку щодо його доцільності [4, арк. 7]. Надзвичайно важливо, що архівні працівники виступали не лише координаторами та організаторами роботи, а й безпосередніми авторами нарисів і довідок. Зокрема, як автори і співавтори вони брали участь у написанні 16 нарисів до полтавського тому [22, арк. 1]. На основі «Методичних настанов», розроблених Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР, в Державному архіві Полтавської області була сформована колекція документів обласної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української УРСР», яка налічує 938 одиниць зберігання. Її матеріали включають у себе: 1) документи про діяльність облредколегії; 2) про адміністративно-територіальний поділ, джерела про Полтавщину; 3) нариси, довідки, анкети на населені пункти області; 4) відомості про передовиків сільського господарства; 5) фотодокументи [24, с. 67-68].

Начальник відділу використання і публікації Полтавського облдержархіву В. Н. Жук збрала колекцію документів про Ю. В. Кондратюка [5, арк. 7]. У цей же час був сформований фонд член-кореспондента АН УРСР, директора Полтавської гравіметричної обсерваторії, депутата Верховної Ради УРСР З.Н. Аксент'євої. Архівісти опрацювали й систематизували цікаві документи з історії Полтавської обсерваторії [17, арк. 1-23]. 1972 р. працівники архіву доклали чималих зусиль до формування особового фонду музикознавця С. А. Шевченка, який зібрав унікальні документи, в т. ч. фотографії, про мистецьке життя м. Полтава і Полтавщини, про перебування в краї відомих діячів культури і мистецтва країни [35, арк. 1].

Не менш важливі завдання по підготовці літопису населених пунктів здійснювали обласна універсальна, міські, районні бібліотеки Полтавської області. Надзвичайно важливо, що вже на перших етапах роботи ДІБ України розробила і надіслала інструктивно-методичні матеріали, в яких висвітлювалися шляхи, форми і методи виявлення і каталогізації літератури з історії міст і сіл. Одночасно з цим на місце була розіслана «Бібліографія російськомовної та україномовної літератури з історії України», «Бібліографія дисертацій з питань економіки і культури України», узагальнюючий огляд краєзнавчої роботи бібліотек [37, арк. 73]. Подібні форми і методи роботи запровадила Полтавська універсальна бібліотека імені І. П. Котляревського, яка у звіті Управління бібліотек

Міністерства культури України за 1965 р. відзначалася як одна з кращих у сфері розробки літератури з історії міст і сіл [36, арк. 201]. Її працівники не лише брали участь у систематизації літератури, упорядкуванні покажчиків, а й виступали авторами нарисів і довідок до тому. До роботи була також залучена полтавська обласна бібліотека для дітей та юнацтва, бібліотеки Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, Полтавського сільськогосподарського інституту та інші [23, арк. 11].

Не залишились осторонь роботи і музейні заклади Полтавщини. Зокрема, Полтавський краєзнавчий музей, Музей Полтавської битви, Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного займалися не лише виявленням документів з історії рідного краю, консультуванням авторів, а й добирали фотоілюстративні матеріали до тому [23, арк. 11].

Свій помітний внесок у підготовку видання зробили творчі спілки, громадські організації. Так, за підрахунками А. М. Аббасова, лише журналісти газети «Зоря Полтавщини» з 1962 по 1964 рр. опублікували більше 50 статей краєзнавчого характеру, що виходили під рубрикою «Полтавський рушничок». Молодіжна газета «Комсомолец Полтавщини» також завела краєзнавчу рубрику «Полтавський художній літературний календар» [1, с. 116]. Члени Спілки журналістів України виступали авторами нарисів і довідок. Показовим у цьому відношенні є приклад редактора Пирятинської районної газети Г. О. Бажана, який реалізував у томі зібрані ним протягом років матеріали з історії Полтавщини.

Таким чином, вже на початку 60-х рр. у Полтавській області були вироблені і запроваджені науково-методичні і організаційні засади підготовки тому «Полтавська область» багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР»; у написанні літопису населених пунктів регіону виняткову роль відігравали викладачі вищих навчальних закладів, працівники архівів, музеїв, бібліотек, які виявили, систематизували і узагальнили літературу, публікації періодичних видань, документальні матеріали з історії краю; в процесі роботи в обласній універсальній бібліотеці, районних бібліотеках, Державному архіві Полтавської області сформувався науково-довідковий апарат, який став основою для подальших досліджень; участь у створенні унікальної за своїм змістом праці сприяла зростанню фахового рівня викладачів, учителів, архівних, музейних та бібліотечних працівників.

Джерела і література

1. Аббасов А. М. Становление и развитие исторического краеведение Полтавщины от его зарождения до наших дней: Дисс. канд. ист. наук. К., 1979, 183 с.
2. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. Р-8811, оп. 1, спр. 1.

3. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 3.
4. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 4.
5. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 6.
6. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 11.
7. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 12.
8. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 13.
9. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 15.
10. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 19.
11. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 20.
12. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 21.
13. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 22.
14. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 23.
15. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 24.
16. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 25.
17. ДАПО, ф. Р-8829, оп. 1, спр. 33.
18. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 40.
19. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 41.
20. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 52.
21. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 53.
22. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 62.
23. ДАПО, ф. Р-8661, оп. 1, спр. 82а.
24. Історичне краєзнавство в Українській РСР. П. Т. Тронько, В. О. Горбик, О. І. Лугова та ін. ; відп. ред. П. Т. Тронько ; АН УАСР, Інститут історії. К.: Наукова думка, 1989, 240с.
25. Науковий архів Всеукраїнської спілки краєзнавців (НА ВСК), ф. 1, оп. 1, спр. 36.
26. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ), ф. 17, оп. 92, спр. 790.
27. РДАСПІ. Ф. 17, оп. 94, спр. 971.
28. РДАСПІ. Ф. 17, оп. 139, спр. 2451.
29. РДАСПІ. Ф. 17, оп. 141, спр. 2219.
30. РДАСПІ. Ф. 17, оп. 143, спр. 2351.
31. РДАСПІ. Ф. 17, оп. 148, спр. 2633.
32. Тронько П. Т. Летопись дружбы и братства. К. 1981. 127 с.
33. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО), ф. 4633, оп. 1, спр. 60.
34. ЦДАВО України. Ф. 4633, оп. 1, спр. 61.
35. ЦДАВО України. Ф. 5116, оп. 9, спр. 414.
36. ЦДАВО України. Ф. 5116, оп. 9, спр. 459.
37. ЦДАВО України. Ф. 5116, оп. 9, спр. 476.

Оксана Коваленко
(Полтава)

РОМНИ В СИСТЕМІ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена урбаністичним студіям, що розкривають особливості розвитку Полтавщини часів запровадження губернського устрою. Авторка розкриває зміст і характер модернізаційних змін міста Ромни на початку ХІХ ст. Показана роль чинників соціально-економічного характеру у структурі економічного розвитку міста, зміни у його забудові.

Ключові слова: Ромни, Іллінський ярмарок, Полтавська губернія, Куракін О. Б.

Історія міст належить до важливих ділянок історичного знання і сьогодні охоплює цілу низку суміжних проблем, пов'язаних із широко витлумаченою історичною урбаністикою. Щоб створити цілісну картину політичної, економічної чи культурної ситуації в державі певної епохи, слід добре розумітися на особливостях різних територіальних одиниць, з яких на той час вона складалась. Події в Полтавській губернії часу становлення Малоросійського генерал-губернаторства, безпосередньо пов'язані з діяльністю його першого очільника Олексія Борисовича Куракіна є досить актуальними на сьогодні, адже виокремлюють прошарок так званого «імперського простору», в сенсі сукупності просторових та топонімічних змін здійснених російською владою в ХІХ ст., задля «уніфікації» міст колишньої Гетьманщини. Закладені тоді трансформаційні містобудівні зміни, з одного боку зберегли частину гетьманської спадщини, з іншої – визначили «обличчя міст» на подальше століття.

На нашу думку, початок ХІХ століття позначений широкими модернізаційними процесами, які пов'язані, із адміністративними змінами. Указом Олександра І від 27 лютого 1802 р. «Об учреждении губерний малороссийских: Черниговской и Полтавской» [1, с. 1; 2, арк. 9-14]. Малоросійська губернія ставала Малоросійським генерал-губернаторством з губерніями Полтавською та Чернігівською [3, с. 64]. У складі новоствореної Полтавської губернії спершу було 10 повітів: Гадяцький, Золотоніський, Кременчуцький, Лубенський, Полтавський, Переяславський, Прилуцький, Пирятинський, Роменський і Хорольський. Згодом утворилися Костянтиноградський та Миргородський, а в 1803 р. – Зінківський, Лохвицький та Кобеляцький [4, с. 28]. Ці події справили вплив на розвиток губернського та кожного повітового міста. Коротко зупинимося на основних модернізаційних перетвореннях в Ромнах.

Безсумнівно, що головним важелем економічно-торгівельного життя міста тих часів був відомий Ільїнський Роменський ярмарок, який за словами І. Ф. Павловський, мав «громадное значение для юга России» [1, с. 49]. Про нього існує потужна історіографія, тому лише пригадаємо, що в Ромнах, на невеликому просторі навколо собору та сусідніх вулицях розміщувалася Ільїнський ярмарок, за описом 1803 р. тут розміщувалося 8 торговельних рядів: «красний» (108 лавок), хутряний (24), полотняний (47), вірменський (58), грецький (15), соляний та рибний (20), гончарській 12, 9 лавок «с спорками». Окрім цих рядів, під ярмаркову торгівлю, були найняті лавки в середині домів тобто, в середині дворів, будувалися балагани, піддашки та шалаші. На площі окрім цих будов були колодязь, сотенне управління ... приватні гончарські коморки – вочевидь, лавки. чи лавки з'єднані з майстернями [1, с. 49]. Відвідавши ярмарок після свого приїзду в Малоросію, генерал-губернатор О. Б. Куракін звернув увагу на занадто щільне розташування лавок і небезпечність в пожежному відношенні і вирішив перенести торгівлю з центру Ромен (традиційного міста торгів в ранньомодерних містах) за місто. Ця ініціатива була підтримана іменним указом імператора, що дозволяв О. Б. Куракіну здійснити свій задум. Слід відзначити, що ця ініціатива цілком відповідає тенденції, яка тоді реалізовувалася в містах Російської імперії, і яка полягала у тому, щоби замінювати дерев'яні споруди, дерев'яні вкриті соломою будівлі на кам'яні з метою протипожежної безпеки. Відповідні накази розсилалися до міст та губернських адміністрацій. Також, наявна тенденція винесення місць торгів з центрів колишніх сотенних чи полкових міст Гетьманщини, організованих за європейським зразком, з традиційних майданів перед центральним храмом міста на околиці та вільні від забудови площі (наприклад, на місця зрівняних фортечних укріплень).

Роменський предводитель дворянства В. Г. Полетика був призначений генерал-губернатором розпорядником розміщення власників крамниць на нових місцях. Спочатку місцеве купецтво було дуже невдоволене, адже торгові будівлі, на які дехто з них брав кредити, з перенесенням ярмарку перестали приносити прибуток. Але в результаті перемовин та залагодження відносин між генерал-губернатором та торговими представниками міста, ситуація поступово налагодилася. Були розроблені правила благоустрою ярмарку на новому місці. 19 серпня 1803 р. за розпорядженням О. Б. Куракіна кожному власнику нової крамниці була вручена «узаконення данная» – документ, що підтверджував майнові права особи. Він був покликаний юридично захищати власність купців, а але водночас, означало своєрідну регламентацію торговельного про шарку містян російській губернській адміністрації та посиленню контролю над ними.

Ще одне питання, що турбувало роменське купецтво, полягало в необхідності влаштування при ярмарку біржі та гостинного двору. Замість біржі в кінці 1807 р. був споруджений контрактний будинок – дерев'яна споруда з 7 кімнат: великої зали, двох віталень з роздягальнями по боках і буфетної з прилеглою кімнатою. На подвір'ї розташовувались приміщення для поліції. Також був споруджений гостинний двір від Шльонської башти до Роменських воріт. В 1805 р. князь Куракін заснував комітет, який був уповноважений слідкувати за тим, щоб всі колишні власники крамниць в Ромнах отримали торгові місця на новій території ярмарку. Крім того, генерал-губернатор, як уже повелось, контролював всі питання щодо влаштування Ільїнського ярмарку, наприклад, сам назначав вартість торгового місця, відповідав на запити міської думи. Така турбота з його сторони, звичайно, була продиктована імперськими інтересами. Проте впорядкування торгів та облаштування самого ярмарку, з мостобудівної та економічної точки зору мала позитивний ефект. Про це свідчить цитата з опису Ромен В. Г. Полетики 1807 р.: *«Но очень приметно уже то, что, по перенесении лавок из тесного и опарного от пожара места внутри города, где оныя доселе были, по назначению малороссийского генерал-губернатора кн. Алексея Борисовича Куракина на новую за городом, отведённую для гостинного двора площадь и по умножении числа сих лавок, торговля из года в год увеличивается и тем дальновидность сего деятельного начальника начинает уже торговле и городу Ромну приносить существенную пользу»* [2, с. 53]. Отже, діючи в інтересах Російської імперії, О. Б. Куракін на початку XIX ст. все таки здійснив низку заходів, корисних для Ромен, місцевих купців та для населення, яке з'їжджалось на торги.

Велика кількість у Ромнах купців дозволила їм уникнути (як і Полтаві та Кременчуку) на першому етапі реформи по ліквідації міських магістратів і заміні їх на ратуші [5, арк. 2]. Це не лише дозволило б економити кошти, які відраховувалися на поліцію, будови та шпиталі, [3, с.71], але суттєво обмежувало місцеве самоуправління, аж до повної його ліквідації.

Ще в листопаді 1802 р. коли був укладений план нового розміщення крамниць, це спонукало до створення нового плану міста. 10 квітня 1803 р. новий план Ромен був затверджений. Принагідно зауважу, що саме на основі цього плану відбувалося подальше розпланування міста, зокрема створений наступний план 1839 р. [6]. Ці плани зафіксували назви башт і брам міста: північні – Роменські, південні – Полтавські, західні – Московські. Плани відображають планувальні зміни, які відбувалися в місті, що набуло нового повітового статусу: надання сітки вулиць квартального характеру, випрямлення трас вулиць, формування адміністративних центрів,

ліквідацію елементів фортеці, перенесення місць торгів, розширення міської території тощо.

Ще одним аспектом модернізаційних змін став початок реформування освіти. За відомостями, які наводить І.Ф.Павловський, школи при церквах в Полтавській губернії, на 1803 р. ще зберігалися у Пирятині, Кременчуці, Ромнах, Переяславі та в Хоролі. Всього 15 шкіл, в яких переважна більшість учнів були вихідцями із дворян – 35 чол. і міщан – 84 чол. В інших містах, таких як: Лубни, Миргород, Гадяч, Полтава, Костянтиноград, Прилуки шкіл взагалі вже не було [7, с. 39]. Дані по Ромнах виглядають так:

	Число шкіл при церквах	Учні										
		Діти дворян	Козаків	Священиків	Церковних служ.	Поміщ. селян	Міщан	Купців	Діти чиновників	Солдатів	Військов. поселенців	Казених селян
Ромни	2	2	6	—	—	—	14	—	—	—	—	—

Для порівняння зауважимо, що відомості про школи по інших повітах Полтавської губернії наступні: у Миргородському, Лубенському(пише нижній земський суд), шкіл немає, а дітей навчають козаки і дяки в своїх будинках; така ж сама ситуація в прилуцькому, роменському й пирятинському повітах, де шкіл не було, а навчали грамоті при церквах дяки. У Хорольському повіті 8 шкіл і 53 учні. Підсумовуючи – в 1803 р. в Полтавській губернії було 87 шкіл, а навчалось в них 738 чоловік. Такис чином, формується новий тип освітніх закладів, їх розміщення в міському прості. існувала у XVIII ст.

Створення Малоросійського генерал-губернаторства, як нової форми територіально-адміністративного устрою мало на меті остаточне інкорпорування українських земель до складу Російської імперії, і потребувало створення нових, губернських установ і органів, що допомагали б управляти територіями. Початок XIX ст. став часом широкомасштабних модернізаційних змін, які змінили обличчя міст колишньої Гетьманщини.

Джерела і література

1. Павловский И. Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина (1802–1808 гг.). Полтава : Т-во Печатного Дела (тип. бывш. Дохмана), 1914. 131 с.

2. Російський державний історичний архів в Санкт-Петербурзі (далі – РДІА в СПб), Ф.1146, Оп. 1, Спр. 23., арк. 9-14.
3. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856: Функції, структура, архів. К. : Держ. ком-т архівів України, 2001. 356 с.
4. Павловский И. Ф. Полтава: Исторический очерк её, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856). Харьков : Сага, 2009. 416 с.
5. РДІА СПб, Ф.127, Оп.37, Спр. 205, 2 арк.
6. РДІА СПб, Ф.1488, Оп.3, Спр.736, 1 арк.
7. Павловський И. Ф. Извлечение из архивных дел об учреждении приходских школ в Малороссии в генерал-губернаторство князя А. Б. Куракина. Приложение. *Киевская старина*. 1904. № 1. С. 24–40.

УДК 94(477.53):329.13«192»

Дмитро Стаценко
(Полтава)

ЛІКВІДАЦІЯ ЕСЕРІВСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ У ПОЛТАВІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х РОКІВ

Стаття присвячена процесу політичних переслідувань партійних осередків соціалістів-революціонерів (есерів) в радянській Україні у першій половині 1920-х років. Вони не становили монолітної сили, складаючи різні партії та групи. Кожна з них мала власну програму облаштування суспільства, відмінну від більшовицької, та різний ступінь впливу на населення. У свою чергу більшовики сприймали есерів як конкурентів та ворогів. Автор приходить до висновку про приреченість існування небільшовицьких політичних партій в умовах радянської влади.

Ключові слова: Полтавщина, Полтава, політичні партії, партія соціалістів-революціонерів, Державне політичне управління (ДПУ).

Одним із об'єктів політичних переслідувань в радянській Україні у першій половині 1920-х років були соціалісти-революціонери (есери). Вони не становили монолітної сили, складаючи різні партії та групи. Кожна з них мала власну програму облаштування суспільства, відмінну від більшовицької, та різний ступінь впливу на населення. У свою чергу більшовики сприймали есерів як конкурентів та ворогів.

На початку 1922 року чекісти констатували відсутність на території Полтавської губернії організацій російських правих есерів (далі ПСР – авт.), а також власного внутрішнього освідомлення по правих есерах. Відтак оперативники обмежувалися веденням зовнішнього спостереження за взятими на негласний облік, виявленням та постановкою на нього нових есерів та тих, хто

співчував їм [3, арк. 5; 4, арк. 14 зв., 35, 65]. Чекісти припускали, що Полтавський політичний червоний хрест, головою якого була народоволка П. Івановська, був частково місцем об'єднання правих есерів. Такі припущення ґрунтувалися на основі фіксації оперативниками відвідуваності вказаної організації членами ПСР. Поява 27 березня 1922 року в професійних спілках Полтави рукописних відозв із приводу суду над Центральним комітетом ПСР за підписом Групи соціалістів-революціонерів підтвердила припущення про існування в губернському центрі підпільної організації ПСР. Однак з'ясувати її внутрішню роботу оперативникам не вдалося [3, арк. 84, 96; 4, арк. 35, 65, 80].

У травні 1922 року есери в Полтаві знову нагадали про себе. Зокрема, у ніч на 1 травня було розклеєно рукописні відозви за підписом Групи соціалістів-революціонерів. Вони були адресовані полтавським робітникам з нагоди святкування дня трудящих, містили заклик до повалення радянської влади [3, арк. 96; 4, арк. 65, 66, 80; 9, арк. 22 (19), 48]. Ця акція, на думку чекістів, ще раз підтвердила існування есерівської організації [4, арк. 65]. Уже на початку серпня 1922 року вони звітували, що обидві акції (у березні та травні) були справою рук членів угруповання, яке об'єднувалося навколо П. Івановської [4, арк. 80].

30 травня 1922 року чекісти здійснили на території Полтавської губернії «масову операцію». Вона включала обшуки й затримання осіб, підозрюваних у належності до ПСР. Її метою було виявити компрометуючі матеріали у зв'язку з проведенням викривального судового процесу над правими есерами. Однак потрібних результатів операція не дала [4, арк. 65, 66; 11, с. 395; 12, с. 133-134].

21 вересня 1922 року за розпорядженням Державного політичного управління (далі ДПУ – авт.) було проведено обшук у приміщенні Полтавського політичного червоного хреста на предмет ліквідації вказаної громадської організації. Там було виявлено партійний архів Полтавської організації ПСР, печатку і штамп Полтавського губернського органу ПСР, прапор, шапірограф, першотравневі листівки, есерівську літературу та ін. [2, арк. 7; 3, арк. 38]. Крім цього, було здійснено обшук у правої есерки О. Селіхової. Згодом, після порушення нею умов підписки про невиїзд із Полтави, есерку арештували [3, арк. 38, 84]. У свою чергу П. Івановську залишили під домашнім арештом, хоча секретар Полтавського губернського партійного комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (далі КП(б)У – авт.) виступав за її арешт та вислання за межі губернії [2, арк. 7].

На основі розробки здобутих матеріалів оперативники встановили, що політичний червоний хрест у Полтаві слугував

місцем об'єднання групи соціалістів-революціонерів, центром есерівської роботи, імовірно, надаючи матеріальну та духовну допомогу [1, арк. 12; 3, арк. 84]. У результаті підпільна група ПСР у місті припинила діяльність, а праві есери, які групувалися навколо П. Івановської і О. Селіхової, розпорошилися [3, арк. 84, 96; 8, арк. 17 зв.].

У Полтавському губернському відділі ДПУ не були впевнені в тому, що змогли остаточно знищити ПСР. Чекісти планували взятися за найретельнішу розробку й ліквідацію ПСР уже після ліквідації об'єднання синдикалістів і максималістів [7, арк. 34 зв., 63]. Траплялися й поодинокі факти активності правих есерів у Полтаві. Так, у червні 1923 року на підвір'ї губернського соцзабезу було виявлено листівку ПСР із приводу суду над Центральним комітетом ПСР за підписом типографії ЦБ (Центрального бюро – авт.) ПСР [7, арк. 100].

У Полтаві також існувало лівоесерівське середовище. Воно було представлене Союзом есерів-максималістів (далі Союз – авт.) та Партією лівих есерів-синдикалістів і інтернаціоналістів об'єднаних (далі ПЛСР – авт.). На початку 1922 року ліві есери-синдикалісти були об'єднані з есерами-інтернаціоналістами [3, арк. 10 зв.]. Полтавська організація ПЛСР існувала нелегально [4, арк. 4, 13, 32, 43, 60, 61, 80 зв.]. При цьому єдиною інтернаціоналісткою (правої течії) була Р. Семятицька [4, арк. 13 зв., 14, 43 зв.]. У свою чергу Союз есерів-максималістів існував легально, але характер його роботи чекісти визначали як напівлегальний [3, арк. 13; 4, арк. 3, 14, 31-31 зв., 62, 63, 64, 80].

У місцевих структурах радянських спецслужб, судячи з матеріалів їхньої службової звітної документації, за допомогою внутрішнього освідомлення були добре поінформовані про процеси, що відбувалися всередині вказаних вище політичних сил, а також поведінку окремих есерів [3, арк. 37, 39, 82, 83, 94, 95, 107 зв.]. У зв'язку з актуалізацією питання щодо злиття обох політичних сил, у Полтаві на початку 1922 року було обрано об'єднане бюро зі злиття (об'єднання) синдикалістів з максималістами [3, арк. 10 зв.; 4, арк. 13, 14, 43, 62]. Діяльність обох організацій полягала головним чином у проведенні внутрішньої роботи (спільних та окремих зібрань) [3, арк. 10 зв., 13; 4, арк. 60-60 зв., 62-62 зв.].

Різке падіння роботи полтавських соціалістів-революціонерів зумовила отримана максималістами у травні 1922 року інформація про наявність освідомлення губернського відділу ДПУ в есерівському середовищі [4, арк. 60 зв., 62-62 зв., 63, 64], а також закриття губкомунвідділом наприкінці серпня 1922 року клубу Союзу. Формальною причиною останнього стала несплата коштів за користування приміщенням, яке займав клуб [3, арк. 37, 82, 95].

У листопаді 1922 року, напередодні проведення в Москві Всеросійського з'їзду лівонародництва, обидві полтавські організації об'єдналися, не поглинаючись одна іншою, в Об'єднану партію (організацію) лівих есерів-синдикалістів і есерів-максималістів [3, арк. 107, 108, 121 зв.]. У свою чергу радянські спецслужби обрали тактику внутрішнього розкладання організації через завербованих агентів, штучно створюючи розкольницькі ситуації. У березні 1923 року в Полтавському губернському відділі ДПУ звітували про досягнення певних успіхів. Так, відкликаний із Зінкова освідомлювач проводив роботи з розкладання організації шляхом доказування несуттєвості політики організації об'єднання. При цьому чекісти зауважили, що підтримували у своїй роботі тісний зв'язок із Полтавським міським партійним комітетом КП(б)У. Також їм удалося завербувати в якості освідомлювачів двох членів об'єднаної організації – Хоменка і Білика, унаслідок чого їх зняли з негласного оперативного обліку [7, арк. 33].

Як наслідок, справа обернулася взяттям есерами курсу на самоліквідацію й входження до лав більшовицької партії. На засіданні об'єднаної організації у березні 1923 року було створено комісію з ліквідації організації й переходу в КП(б)У [7, арк. 33]. Після цього полтавські есери фактично розділилися на два угруповання – прибічників та противників переходу в КП(б)У [7, арк. 122, 146], за якими чекісти продовжували слідкувати за допомогою освідомлювачів, а також вербувати нових агентів [7, арк. 62-62 зв., 100, 100 зв.].

З огляду на відмову губернського партійного комітету КП(б)У в прийнятті всієї групи прибічників переходу, частина есерів була прийнята в лави комуністичної партії в індивідуальному порядку на загальних підставах [5, арк. 124-125; 6, арк. 34 зв.; 7, арк. 146-146 зв.]. Незначна кількість противників самоліквідації організації об'єдналися в окрему групу [7, арк. 146]. Останню чекісти ліквідували на початку 1924 року шляхом проведення арештів її учасників [10, арк. 2, 3, 5, 21].

Отже, у першій половині 1920-х років соціалісти-революціонери не становили в Полтаві монолітної сили. Фактично російські праві есери діяли під прикриттям Полтавського політичного червоного хреста. У результаті проведеного 1922 року обшуку в приміщенні вказаної організації, виявлення архіву Полтавської організації ПСР, а також арештів авторитетних лідерів місцевих правих есерів, останні розпорошилися й політичної діяльності практично не виявляли. Представники партії лівих есерів-синдикалістів та інтернаціоналістів діяли в тісному контакті з Союзом есерів-максималістів. 1922 року обидві політичні сили

об'єдналися в Полтаві, але в результаті дій завербованих чекістами агентів зазнали внутрішнього розкладання. Останнє завершилося 1923 року саморозпуском місцевого об'єднання та подальшим вступом у персональному порядку в лави КП(б)У. Нечисленні противники самоліквідації сформували окрему групу, яку згодом спецслужби ліквідували репресивними заходами.

Джерела і література

1. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО), ф. 9032, оп. 1, спр. 40, 106 арк.
2. ДАПО, спр. 43, 80 арк.
3. ДАПО, спр. 49, 135 арк.
4. ДАПО, спр. 50, 84 арк.
5. ДАПО, спр. 67, 212 арк.
6. ДАПО, спр. 70, 169 арк.
7. ДАПО, спр. 80, 199 арк.
8. ДАПО, спр. 81, 181 арк.
9. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Полтава, Ф. 7, оп. 1, спр. 18609-С, 117 арк.
10. ГДА СБУ, спр. 19065-С, 58 арк.
11. Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2000. № 2-4. С. 390–397.
12. Подкур Р. Ю. Органи державної безпеки у становленні однопартійної системи в Україні на початку 1920-х рр. (на матеріалах Подільського та Полтавського губвідділів ВЧК-ГПУ). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2006. Вип. 33. С. 120–138.

УДК 94(477.53):355.02«1918/1920»

Ольга Вільховик
(Полтава)

ПИТАННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА 1918 – ПОЧАТКУ 1920-х рр. У ДОКУМЕНТАХ ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Досліджено питання військового будівництва 1918 – початку 1920-х рр. на основі архівних джерел Державного архіву Полтавської області. Виявлено значну частину документів, звітів, довідок із зазначеної теми, які не були введені в науковий обіг.

Ключові слова: архівні джерела, військове будівництво, документи, Державний архів Полтавської області, Червона армія, радянська влада.

Питання більшовицького військового будівництва 1918 – початку 1920-х рр. є однією із важливих наукових сходинок до вивчення теми встановлення радянської влади на території України на початку 1920-х рр. Джерельну базу дослідження становить комплекс різноманітних за походженням, змістом, інформаційним наповненням документів і матеріалів.

Найбільшу цінність серед джерел за рівнем достовірності становлять архівні джерела, тобто документи, створені безпосередньо в досліджуваний період: постанови політбюро ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У, доповідні записки, інформаційно-аналітичні довідки, періодичні звіти місцевих та центральних виконавчих органів, офіційні та особисті листи. У статті були використані архівні матеріали, більшість із яких уперше вводиться автором до наукового обігу. У процесі дослідження проблеми були вивчені документи 26 фондів Державного архіву Полтавської області.

У фондах Державного архіву Полтавської області перебувають на зберіганні цінні документи, зокрема накази, циркуляри Революційної військової ради, командувачів Південно-Західного фронту, протоколи засідань комісії з надання допомоги голодуючим сім'ям червоноармійців. Зокрема, у фонді 13 – Полтавський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів – серед документів є циркуляри, накази, розпорядження Тимчасового робітничо-селянського уряду України, політичного, губернського та повітового революційного комітетів та інших про боротьбу з бандами Григор'єва, контрреволюцією, агітацією проти Радянської влади, складання відомостей про наявність біженців, організацію військово-революційного тимчасового положення про організацію місцевих органів Радянської влади, листування про проведення культурно-просвітницьких заходів на селі, зокрема й у сім'ях червоноармійців [1, спр. 1].

Фонд Р-3985 – Васильцівський волосний військовий комісаріат (волвійськкомат) – містить накази й розпорядження Полтавського повітового військового комісаріату про організацію місцевих органів влади, оголошення Полтавського повітового військкомату про прийом добровольців до Червоної армії, здачу зброї населенням, боротьбу з дезертирством та з інших питань, списки населених пунктів Васильківської волості, співробітників військкоматів Полтавського повіту [14, спр. 2].

Протоколи засідань комісії з надання допомоги голодуючим сім'ям червоноармійців, призовних комісій, комісій із відтермінування від призову, звіти й доповіді про роботу губернського комісаріату, окружних і повітових комісаріатів знаходяться у фондах Р-1855 та Р-1864. Фонд Р-1855 – Кременчуцький губернський військовий

комісаріат (губвійськкомат), м. Кременчук Кременчуцької губернії, містить протоколи засідань президії губвиконкому та накази начальника гарнізону, командувача збройних сил України та Криму [8, спр. 147], фонд Р-1864 має накази, телеграми та листування по адміністративному та мобілізаційному відділах про відправлення червоноармійців у частини, розпорядження Полтавського губвійськкомату та акти комісій з обстеження частин та установ у справі ліквідації дезертирства, доповіді адміністративно-мобілізаційного відділу Військового комісаріату у військових справах Полтавської області про перебіг робіт 1 відділення мобілізаційної частини [10, спр. 126].

Окрему категорію документів складають фонди повітових військових комісаріатів. Серед них: накази повітових військових комісаріатів, оперативні зведення про боротьбу з бандитизмом, доповіді про діяльність мобілізаційного та агітаційно-просвітницького відділів, листування з губернськими та волосними військовими комісаріатами про розшук дезертирів, проведення занять із допризовниками, ліквідацію неписьменності серед червоноармійців тощо. Листування з військовим трибуналом, губпрокуратурою, губвійськкоматом, райвиконкомом із питань організації призову містяться у фонді Р-2049 – Кременчуцький окружний військовий комісаріат [13, спр. 17, 38, 86]. Фонд Р-1854 – Зіньківський повітовий військовий комісаріат, містить циркуляри, накази, інструкції Київського військового округу, Полтавського губвійськкомату про політико-освітню роботу серед червоноармійців [7, спр. 14]. У фонді Р-1856 – Хорольський повітовий військовий комісаріат, є накази Центральної Полтавської Губернської та Хорольської повітової військової комісії з боротьби з дезертирством, Полтавського Губернського та Хорольського повітового військових комісаріатів з військових частин та установ Хорольського гарнізону про боротьбу з дезертирством за 1920 р., план Петроградської Губернської комісії з надання допомоги господарствам сімей червоноармійців на 1920 р. [9, спр. 4]. Копії наказів Полтавської повітової військової комісії про перевірку обліку військовозобов'язаних та провадження перевірочних зборів по Полтавському повіту знаходяться у фонді Р-1874 – Полтавський повітовий військовий комісаріат [11, спр. 1]. Документи про організацію навчання військовозобов'язаних містяться у фонді Р-1885 – Лохвицький повітовий військовий комісаріат. Серед них – накази Управління Загального Військового Навчання Всеросійського Голоштабу та листування з установами Лохвицького Повіту про проведення Загального Військового навчання з допризовниками [12, спр. 85].

Фонд 394 – Зіньківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів – зберігає

документи про політичну ситуацію на території Полтавського району, відомості про навчальні пункти Зіньківського району, план проведення мобілізації військовозобов'язаних [6, спр. 7]. Постанови, циркуляри та розпорядження Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК), Ради Народних Комісарів (РНК УРСР), Полтавського Губернського та Окружного Виконавчого Комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів про організацію комітету механічної обробки землі на Україні, проведення нового адміністративно-територіального поділу губернії й порядок формування нових органів управління, про збір податків, пільги сім'ям червоноармійців, створення шкіл та боротьба радянської влади з неписьменністю українського селянства відображені в інформаційних документах фонду Р-363 – Полтавський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів [4, спр. 1]. Листування з районними інспекторами освіти про роботу шкіл, організацію навчального процесу, забезпечення шкіл необхідним приладдям зберігаються, звіт про роботу та списки командированих по проведенню тижня повітряного флоту знаходиться у фонді Р-369 – Інспектура народної освіти Полтавського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів [5, спр. 1].

Окрему категорію складають документи сільських рад Полтавської губернії. Зокрема фонд Р-163 – Іскрівська сільська рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів – містить інформацію про релігійні громади, які діяли в селах, розпорядження Чутівського районного виконавчого комітету про боротьбу з самогоноварінням, конокрадіжками [2, спр. 1], а фонд Р-184 – Супрунівська сільська рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів – документи про заготівлю продовольства для Червоної армії та скарги щодо цього, розпорядження Полтавського Губернського та повітового продовольчих Комітетів, Супрунівського Волосного виконавчого Комітету та волосного військового Комісаріату про забезпечення землеробськими машинами селян, організацію комітетів бідноти, проведення роз'яснювальної роботи щодо призову до Червоної Армії та розгляд жаб іншим питанням [3, спр. 1].

Отже, ретельне вивчення матеріалів багатогалузевої структурної системи державного військового апарату та всіх його структурних ланок засвідчує, що вони є цінним джерелом для вивчення комплексу проблем, пов'язаних із цілеспрямованою політикою, комплексними заходами, спрямованими на перетворення Червоної армії на політичну школу для призовників і добровольців із числа представників українського соціуму, трансформацію або створення їхніх нових ціннісних орієнтацій. Проте, аналізуючи архівні документи, слід

враховувати їхній заідеологізований та значною мірою суб'єктивний характер трактування подій, яскраво виражену соціально-класову спрямованість, що зумовлено загальним контекстом суспільно-політичної ситуації в країні 1917–1920-х рр. Тому вони потребують серйозного критичного аналізу й зіставлення з іншими групами документів й історіографічним доробком.

Джерела і література

1. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), Ф. Р-13. Полтавський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Полтави, Полтавської губернії, Оп. 1., Спр. 1.
2. ДАПО, Ф. Р-163 Іскрівська сільська рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, с. Іскрівка Чутівського району Полтавського округу Полтавської губернії, Оп. 1., Спр. 1.
3. ДАПО, Ф. Р-184 Супрунівська сільська рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, с. Супрунівка Супрунівської волості Полтавського повіту Полтавської губернії, Оп. 1., Спр. 1.
4. ДАПО, Ф. Р-363 Полтавський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (окрвиконком), м. Полтава Полтавського округу, Оп. 1., Спр. 1.
5. ДАПО, Ф. Р-369 Інспектура народної освіти Полтавського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Полтава Полтавського округу, Оп. 1., Спр. 1.
6. ДАПО, Ф. Р-394 Зіньківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Зіньків Полтавського району Полтавського округу Полтавської губернії, Оп. 1., Спр. 7.
7. ДАПО, Ф. Р-1854 Зіньківський повітовий військовий комісаріат (повітвійськкомат), м. Зіньків Зіньківського повіту Полтавської губернії, Оп. 1., Спр. 14.
8. ДАПО, Ф. Р-1855 Кременчуцький губернський військовий комісаріат (губвійськкомат), м. Кременчук Кременчуцької губернії, Оп. 1., Спр. 147.
9. ДАПО, Ф. Р-1856 Хорольський повітовий військовий комісаріат (повітвійськкомат), м. Хорол Хорольського повіту Полтавської губернії, Оп. 1., Спр. 21, Оп. 1., Спр. 4.
10. ДАПО, Ф. Р-1864 Полтавський губернський військовий комісаріат (губвійськкомат), м. Полтава Полтавської губернії, Оп. 1., Спр. 21, 72, Оп. 6., Спр. 126.
11. ДАПО, Ф. Р-1874 Полтавський повітовий військовий комісаріат (повітвійськкомат), м. Полтава Полтавської губернії, Оп. 1., Спр. 1.
12. ДАПО, Ф. Р-1885 Лохвицький повітовий військовий комісаріат (повітвійськкомат), м. Гадяч Гадяцького повіту Полтавської губернії, Оп. 1., Спр. 85.
13. ДАПО, Ф. Р-2049 Кременчуцький окружний військовий комісаріат (губвійськкомат), м. Кременчук Полтавської губернії, Оп. 1., Спр. 17, 38, 86.
14. ДАПО, Ф. Р-3985 Васильцівський волосний військовий комісаріат (волвійськкомат), с. Васильці Васильцівської волості Полтавського повіту Полтавської губернії, Оп. 1., Спр. 1, 2.

Євгеній Копилець
(Полтава)

ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ КУЛИК (ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Систематизовано та узагальнено біографічні дані про Олексія Івановича Кулика (1937–2002) – педагога, самодіяльного митця, краєзнавця з м. Кобеляк Полтавської області. Констатовано розбіжності у публікаціях, присвячених О. І. Кулику, акцентовано на останніх роках його життя, які лишилися поза увагою дослідників.

Ключові слова: Олексій Іванович Кулик, краєзнавство, Кобеляцький музей літератури і мистецтва, Кобеляки.

У березні 2022 року виповнилося 85 років від дня народження Олексія Івановича Кулика – педагога, художника, фотографа, поета-аматора, самодіяльного музиканта, краєзнавця, фундатора Кобеляцького районного музею літератури і мистецтва. З цієї нагоди у Кобеляцькому музеї літератури та мистецтва імені Олексія Кулика Кобеляцької міської ради планували урочистості, приурочені також до 40-річчя закладу. Та повномасштабне російське вторгнення завадило реалізації цих задумів. Тож ушануємо видатного краєзнавця, з яким ми впродовж кількох років спілкувалися особисто, хоча б у форматі статті.

Олексія Івановича так чи інакше згадано в десятках публікацій у періодичних та книжкових виданнях. Здавалося б, і віхи біографії цієї людини, яка все життя, окрім років служби в армії та навчання у педінституті, провела на Кобеляччині, мають бути давно з'ясованими. Проте біографічні відомості, наведені у публікаціях, нерідко містять суперечливу інформацію та явні помилки.

Наприклад, у статті Ю. Ю. Гамаль «Храм дев'яти муз» Олексія Івановича названо Іваном [6]. У її ж матеріалі «Музею – 30 років» зазначено, що музей літератури і мистецтва припинив діяльність у зв'язку з аварійністю приміщення у 1995 р. [5] (насправді – у 1996 р.), а в публікації цієї ж авторки «Музей – візитна картка міста» з

посиланням на заступника голови районної ради Василя Мирошнеченка сказано, що у 1995 р. музей поновив роботу [4] (насправді – у 1998 р.). Місцем народження Олексія Кулика Т. В. Бондаревська називає с. Горішні Млини Кунівської сільської ради [3], тоді як в автобіографіях він зазначав, що народився в с. Кунівка. Ю. В. Погода пише, що Кулик «помер 23 березня 2002 року, одного дня не доживши до свого 55-річчя» [25, с. 279], а за офіційними даними О. І. Кулик помер 25 березня 2002 р. на 66-му році життя. За В. М. Ханком, Кулик завідував музеєм літератури і мистецтва до 2002 р. [29, с. 377], насправді ж його керівництво музеєм завершилося кількома роками раніше.

Неповною мірою відображено у публікаціях і внесок О. І. Кулика у розвиток культури та краєзнавства Кобелячини. Енциклопедичні статті є надто стислими і тематичними: основну увагу в них приділено діяльності Кулика як засновника районного музею літератури і мистецтва ще за радянських часів. У дописах журналістів та дослідників, у спогадах колег останні роки життя О. І. Кулика лишилися поза увагою. Так, у працях В. М. Ханка останні значущі публікації Кулика датовані 1988-1989 рр. [29, с. 435; 30, с. 72]. Ю. В. Погода стверджує, що після закриття музею та переміщення експонатів до вогкого підвалу Олексій Іванович «полишив... усі свої колишні заняття – і музейною справою, і краєзнавством. На окремі прохання в чомусь допомогти, у чомусь посприяти... просто не реагував» [25, с. 278-279].

Але матеріали Кобеляцького музею літератури та мистецтва імені Олексія Кулика засвідчують, що саме діяльність у 1990-х – на початку 2000-х рр. дуже важлива для розуміння особистості Олексія Івановича. У перші роки відродження української державності він, осмисливши прожиті літа, підсумував їх так: «Я був українцем усе своє свідоме життя. [...] ...Прожив біля своєї землі, біля землі предків... [...] Люблю свій край по-чесному – а тому й присвячую йому, його людям, своє серце, свої думи, свою багаторічну працю...» (запис від 21 квітня 1992 р.) [21]. Діяльністю і в музеї, і поза музеєм Кулик у цей період популяризував українське народознавство, народне мистецтво, допомагав повертати добре ім'я репресованих тоталітарним комуністичним режимом та примусово викреслених із історії земляків, відновлював забуті чи спотворені сторінки минушини рідного краю.

Мета статті – систематизувати та узагальнити біографічні дані про Олексія Івановича Кулика, висвітлити маловідомі деталі його життєпису, які досі лишалися поза увагою дослідників.

В автобіографії, датованій 1979 р., О. І. Кулик писав: «Я, Кулик Олексій Іванович, народився 24 березня 1937 р. в селі Кунівка Кобеляцького р-ну Полтавської обл. в сім'ї колгоспників. [...] Батьки:

Кулик Іван Петр.[ович], 1893 р.н., мати – Кулик Тетяна Махтеївна 1893 р. народж., до Вел[икої] Ж.[овтневої] соц.[іалістичної] рев[олюції] – селяни-бідняки. З установаженням рад.[янської] влади працювали в с/госп-ві[,] в 1929 році вступили в колгосп і працювали в ньому до старості» [21]. Власне, Кунівка, яка знаходиться за 4 км від райцентру, тоді належала до Золотарівської сільради Кобеляцького району Харківської області; до новоствореної Полтавської області район відійшов 22 вересня 1937 р. [26, с. 354].

У записах Олексія Кулика короткі спогади про довоєнні роки та початок німецько-радянської війни змінюються описом відступу нацистських окупантів та приходу Червоної Армії наприкінці вересня 1943 р. Дитяча пам'ять зберегла і несподівану доброту гітлерівців («німці, відходячи, картоплю м'ятою пополам з м'ясом вгощали – ...у самих дома дітки були, розуміли, що й до чого» [21]) і тривожне очікування червоноармійців – чи не будуть обстрілювати село? («Сиділи в окопі зробленому моїм батьком із землянки кролячої, Г-подібної, доточив він той поворот із східцями, зверху балок наклав, укрити околотом, а зверху більше як метр землею вкрив... Зійшлися сусіди з дітлахами, всі там вмістилися до ранку» [21]). Із двох старших братів (Григорій – 1921 р. н., Іван – 1923 р. н.) один, Іван, загинув на війні, інший не повернувся до батьківської хати, бо зробив кар'єру військового.

Змалку хлопчик постійно малював. Навчився цьому від тата (саме так – татом – Кулик називав батька навіть у російськомовних нотатках часів строкової військової служби), який створював традиційні картини з українського життя, а сина розважав ілюстраціями до народних казок: «Помню, нарисует волка с вмерзшим в лед хвостом, а сгоры бегут люди, потом лиса едет на волке верхом, или мужик везет рыбу, а вслед лиса насбрасывала, потом сидит ест, а волк только облизывается...» [21] (із записів 1958 р.). Батько ж прищепив йому й любов до музики, адже був самодіяльним скрипалем. Утім, мистецтвом захоплювалися і старші брати: обидва малювали, а Григорій певний час працював завклубом, де грав на піаніно.

У вересні 1944 р. Олексій пішов до школи в сусіднє село Горішні Млини: «Приготувала мене мама: картуз старшого брата знайшла, а він великий, на вуха налазить, торбу для книжок з рушника пошила...» [21]. Після Горішньо-Млинської початкової відвідував Кобеляцьку семирічну школу № 3, потому – Кобеляцьку середню школу № 2. У старших класах почав писати вірші (принаймні з 1952 р.; кілька віршів у 1955 р. надрукувала районна газета «Переможець»), збереглася і п'єса Олексія Кулика про дитячі роки Тараса Шевченка, датована 1955 р.

Після закінчення школи юнак певний час працював у сусідній Ліщинівці інструктором із праці у будинку інвалідів. Далі була служба в армії (1956–1959 рр.). У 1957 р. районна газета надрукувала його вірша, присвяченого виконанню військового обов'язку:

*Тепер горджусь я юністю солдата,
Що в бойовім строю завжди іде...
Я знаю, що ніхто вірніш, як мати,
Мене там дома у селі не жде [21].*

Строкову службу Кулик проходив у Вишньому Волочку Калінінської (нині Тверська) області РРФСР, а вірші писав про Україну...

*Я люблю тебе, рідна Вкраїно,
Як за матір, в бою постою.
Я стою за кохану дівчину,
За хорошу, ласкаву мою! [21] (1958 р.).*

У 1959 р. Олексій Кулик вступив на історико-філологічний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка; 1964 р. закінчив його, набувши спеціальність учителя української мови і літератури та історії. У цей час продовжував писати вірші, намагаючись дотримуватися девізу «Nulla dies sine linea» – «Ані дня без рядка». Повернувшись на малу батьківщину, став працювати вчителем історії й географії та вихователем новоствореної Кобеляцької школи-інтернату.

Як засвідчила колишня учителька школи-інтернату Л. В. Несвіжа, Олексій Іванович «був хорошим учителем, діти ходили за ним слідом... Просили, щоб щось цікаве їм розповів або показав. Інколи просто не давали проходу» (цит. за [32]). Те ж саме підтвердив інший колега О. І. Кулика по школі, А. І. Кучеренко: «У школі-інтернаті він займався з дітьми різною творчістю, діти його за це любили» (цит. за [24]). І Кулик любив дітей. Іще студентом він одружився, а в 1964 р. став батьком. На жаль, особисте життя не склалося: через певний час подружжя розлучилося, син Юрій залишився із матір'ю. Для Олексія Івановича це була невигойна рана на все подальше життя.

В. Д. Радченко, колишній однокласник О. І. Кулика по Кобеляцькій школі № 2 та колега по школі-інтернату, згадував: «І як людина, і як учитель він був дійсно неординарною особистістю. ...Був талановитим у всьому: як художник-портретист, створював картини випалюванням по дереву, мав нахил до віршування, добре грав на скрипці, прекрасний фотограф. За глибиною і широтою знань... його тоді, пам'ятаю, називали «ходячою енциклопедією». Він уособлював собою сплав критичного розуму, такту, інтелігентності. Нікому і ніколи не нав'язував своїх думок чи переконань» [1, с. 32].

Непересічного молодого вчителя помітили. У 1968 р. Олексій Кулик став завідуючим методичним кабінетом Кобеляцького районного відділу народної освіти. Того ж року вступив до КПРС – посада зобов'язувала, а в 1972 р. перейшов працювати інструктором до Кобеляцького районного комітету Комуністичної партії України.

Та партійної кар'єри Кулик не зробив. Як зауважив колишній голова виконкому Кобеляцької міської Ради народних депутатів І. П. Пасько, «Для Олексія Кулика характерна його правдивість. [...] Можливо, Кулик тому надовго й не затримався у райкомі партії, бо там треба було говорити і писати те, що скажуть. Пішов у школу до дітей – у цьому його принциповість» (цит. за [24]).

У 1979 р. О. І. Кулик повернувся до школи-інтернату на посаду вихователя та розпочав головну справу свого життя – створення районного музею відомих діячів культури, що походять із Кобеляцького краю. Маючи у цьому підтримку районної влади, розгорнув бурхливу краєзнавчу діяльність: лише за осінь 1979 р. близько 20 разів відвідав Київ у пошуках матеріалів. У 1980 р. паралельно з роботою вихователем Кулик почав працювати методистом Полтавського краєзнавчого музею, що дало змогу оптимізувати підготовчу роботу до відкриття у Кобеляках районного музею літератури та мистецтва.

За 3 роки О. І. Кулик вивчив та систематизував матеріали про письменників, художників, композиторів, артистів – вихідців із Кобеляччини, розробив тематико-експозиційний план та художнє оформлення. Спілкувався з митцями-земляками як листами, так і особисто, працював у архівах. До пошуку експонатів долучилися експедиційні загони вихованців школи-інтернату. За сприяння влади експозицію розмістили у будинку, спорудженому 1913 р., в 9 залах загальною площею 226 м². У лютому 1982 р. музей, який не мав аналогів в Україні, було відкрито. Прикметно, що, хоча на урочистостях були присутні завідуючий сектором культури Полтавського обкому КПУ, начальник обласного управління культури, відповідальний секретар обласної письменницької організації, перший запис у книзі відгуків музею зробили не почесні гості, а делегація Кобеляцької школи-інтернату на чолі з завучем В. М. Циганенком [2].

За роки, коли Кулик завідував районним музеєм літератури і мистецтва, музей відвідали близько 17 тисяч чоловік! Екскурсії, уроки-екскурсії, літературно-мистецькі бесіди, лекції, зустрічі з митцями, виставки... – усім цим, як і господарськими клопотами, опікувалася одна людина.

А ще Олексій Іванович регулярно друкував у районній газеті «Колос» нариси про видатних земляків, матеріали з історії рідного краю та ілюстрував їх виконаними власноруч малюнками [13; 15; 16;

19; 20]. Коли наприкінці 1997 р. він спробував підрахувати загальну кількість своїх малюнків, налічив їх понад 600 [21]. Працював у різних техніках, використовував олівець, туш, гуаш, акварельні та олійні фарби, практикував випалювання по дереву...

Заслужений працівник культури України, мистецтвознавець В. М. Ханко, який листувався з Куликом із 1980-х рр., а в 1990-х рр. неодноразово відвідував його у Кобеляках, у листі до директора Кобеляцького музею літератури та мистецтва імені Олексія Кулика Т. М. Чешко від 10 вересня 2019 року засвідчив: «Мене вражало те, що він був справжнім інтелектуалом, мав широкий аспект здібностей, добре знав історію свого краю, його минувшину, діячів різних фахів і уподобань, знав рідкісну і навіть призабуту літературу. [...] ...Він був великим прихильником синтезу слова й зображення... Але найголовніше, що Олексій Іванович був на дві-три голови вище всіх краєзнавців Полтавської області, бо він зібрав великий масив матеріалів про діячів літератури, музики, театру, красних мистецтв, народної й самодіяльної творчості ХХ ст. Створений ним музей унікальний і рідкісний за своїм характером, бо репрезентує значні культурні досягнення наших земляків не лише в Україні, а й за її межами» [21].

Початок 1990-хх рр. ознаменувався для України поворотними суспільно-політичними подіями. У цей час О. І. Кулик активно співпрацював із науковцями, які повертали добре ім'я землякам, репресованим за сталінських часів. Про це свідчить збережена частина його листування з О. П. Юренком – одним із авторів полтавських томів книжкової серії «Реабілітовані історією» [27]. У листі від 10.12.1991 Юренко дякує за надіслані матеріали та пише: «Пам'ятаю свою обіцянку дати Вам деякий матеріал про Кобеляки в 1919-20 рр. Думаю незабаром це зробити. Бажаю Вам... успіхів у Вашій дуже нелегкій, але й дуже потрібній і благородній роботі» [21].

Кулик доклад зусиль і до відродження на кобеляцькій землі пам'яті про Григорія Китастого. На початку 1990-х про цього світової слави бандуриста згадували хіба що родичі. Та у вересні 1990 р. до Кобеляк зі США приїхала вдова Григорія Трохимовича Китастого – Галина Дмитрівна. Вона відвідала музей літератури і мистецтва, про який у газеті «Свобода» відгукнулася так: «У Кобеляках є бідненький музей, але в ньому професійно і з великою любов'ю виставлені в примітивних шафах твори і персональні речі вжитку визначних людей Кобеляцького району» [9]. Поспілкувавшись із Олексієм Івановичем, удова митця передала йому матеріали про чоловіка: «Завідуючому музеєм О. Куликові я передала книжки, афіші, фотографії, ноти, платівки, касети тощо, пов'язані з особою Г. Китастого. Його радості не було меж...» [9]. Саме вони склали основу експозиції, яка з

незначними змінами досі експонується у музеї. А 31 січня 1991 р. у районній газеті «Колос» вийшов нарис О. І. Кулика «Співак-бандурист з Кобеляк» [17], із якого чимало кобелячан уперше дізналося про основні факти біографії Китастого, його мистецьку спадщину.

Архів О. І. Кулика засвідчує, що він цікавився постаттю знаного земляка ще до приїзду Г. Д. Китастого: серед його рукописів у Кобеляцькому музеї літератури та мистецтва є короткий конспект радіопередачі від 04.04.1990 (певно, із циклу «Кобзарське мистецтво»), в якій ішлося про Григорія Китастого. Збереглася і чернетка його листа до Г. Д. Китастого, датована листопадом-груднем 1990 р. (зі змісту зрозуміло, що це відповідь на лист Галини Дмитрівни; на жаль, він у паперах О. І. Кулика не виявлений), де Кулик зазначає: «Пісні у виконанні капели і зокрема, Г. Т. Китастого, слухав: кілька разів Українське радіо транслювало передачі про нього, про капелу» [21].

Долучився О. І. Кулик і до збереження доробку старшого брата Г. Т. Китастого – Андрія. Той мав виразні здібності художника і був відданий на навчання до київського майстра іконопису. На жаль, його життя рано обірвала Перша світова війна. Крім ікон, на згадку родині залишився виконаний Андрієм портрет Тараса Шевченка. Нині, завдяки Кулику, він зберігається у музеї літератури та мистецтва [28, с. 344]. Саме Кулик надав відомості про Андрія Китастого упорядникові двотомної «Полтавської Шевченкіани» П. П. Ротачеві. У листі від 10.01.1995 Ротач дякує за інформацію до книги та висловлює сподівання на подальшу допомогу Кулика у роботі над нею [21].

У школі-інтернаті О. І. Кулик у ці роки оформив кімнату народознавства та кабінет історії України. У звіті про роботу Кобеляцького районного музею літератури і мистецтва за 1993 р. він зазначив: «Протягом IV кв. продовжувалась робота по створенню кімнати народознавства в Кобеляцькій школі-інтернаті: ...підібрано зразки українських костюмів і народного житла по регіонах України (в малюнках); підібрано старовинні картини, народна вишивка, вироби з дерева, роботи місцевих митців та ін. Заготовляється і вишукується матеріал (рогіз, хворост, рейки, дошки, фанера), речі побутового вжитку для відтворення макету української хати» [21].

У 1993 р. Олексій Іванович розробив проект реекспозиції районного історичного музею, який давно занепав до рівня пересічної «Ленінської кімнати». Із його записів зрозуміло, що перший відділ музею мав носити назву на кшталт «Україна – наша рідна Батьківщина (Вітчизна), країна, держава, рідна земля – земля наших предків». В оформленні планувалося використати державну символіку, заклик «Любіть Україну...», книги «Історія України-Руси» М. С. Грушевського та М. М. Аркаса, «Кобзар» Т. Г. Шевченка [21]. Та на заваді став брак коштів: як зазначав Кулик у звіті про роботу Кобеляцького районного

музею літератури і мистецтва за 1994 р., «Продовжуються вивчатись матеріали Кобеляцького історичного музею, але проблемою є фінансування на його переобладнання» [21].

А через два роки О. І. Кулик несподівано позбувся і музею літератури та мистецтва. Будинок музею потребував ремонту; районна влада вирішила передати його податковій інспекції, а музею було обіцяне колишнє приміщення міської ради, яке також потрібно було довести до ладу. На час ремонту матеріали музею були перевезені до районного будинку культури. За свідченнями кобелячан, це відбувалося недбало. Про збереження експонатів, у збирання яких було вкладено скільки праці і скільки душі, особливо не турбувалися.

У журналі обліку відвідувачів 11 грудня 1996 р. О. І. Кулик записав: «Приміщення передано рай.[онній] податк.[овій] інсп.[екції]. Експонати всі перевезені в райвідділ культури, поки не відремонтується приміщення бувшої міськради. Далі буду надавати консультації і чим зможу допомагати людям» [21]. Після цього йдуть записи про консультування місцевих освітян із районного будинку дитячої творчості, відділу народної освіти, школи-інтернату, міської середньої школи № 2, надання їм різноманітних краєзнавчих та народознавчих матеріалів.

За 1996-1997 рр. Кулик створив нарис «Сторінки минулого (історія Кобеляк і краю з найдавніших часів до 1917 року)» [21] (за його доповнену версію, підготовлену до друку Л. І. Митьком під назвою «Край наш Кобеляцький», О. І. Кулик у 2003 р. посмертно став дипломантом літературно-мистецької премії імені Володимира Малика). Власне, як свідчать чорнові матеріали, роботу над нарисом він почав іще у 1980-х рр. [14], проте перший варіант рукопису був відхилений харківським видавництвом «Прапор» як недосконалий; до того ж, суспільна переоцінка подій радянського періоду відбила бажання співпрацювати над нарисом у журналіста Анатолія Колесника.

Тоді ж О. І. Кулик виконав чорнову роботу по нарису «Внесок наших земляків в українську і світову культурну спадщину» (досі не опублікований). Крім Григорія Китастого, у ньому Олексій Іванович, використавши матеріали від О. П. Юренка, згадав розлогим абзацом Івана Майстренка – видатного діяча української еміграції, науковця, відомого критика Комуністичної партії Радянського Союзу: «Написав і видав ряд праць: з історії боротьбизму, про більшовизм, з історії Комуністичної партії України, про брежнєвську доктрину, про кризові явища в радянській економіці, з питань національної політики КПРС» [21].

Та все ж улюбленим дітищем для О. І. Кулика був музей. Його закриття Кулик сприйняв дуже болісно, адже, не маючи родини (батько помер 1966 р., мати – 1974 р., брат Григорій жив у Білорусії в

Гомелі, з колишньою дружиною, а відтак і з сином Олексій Іванович не спілкувався), він увесь віддавався улюбленій справі. Але час спливав, а справи не просувалися. Кулик почав дедалі частіше зловживати спиртним. Коли ж приміщення, яке призначалося для музею, нарешті відремонтували, депутати міської ради виступили за передачу його новоствореній податковій міліції [31, с. 115].

Зрештою 1998 р. музей таки відродили. Допомогло відзначення на державному рівні 80-річчя вихідця з Кобеляччини Олеса Гончара: чекали на приїзд низки високих гостей, яким потрібно було щось показувати. Основу експозиції, присвяченої Гончару, склали все ті ж матеріали, раніше зібрані О. І. Куликом [23]. Проте очолювати музей хворий Кулик уже не міг, а працювати в музеї художником під новим керівництвом, як казав сам, не захотів. У 1997 р. його звільнено із школи-інтернату у зв'язку з виходом на пенсію.

Та краєзнавства Олексій Іванович не полишив. У 2000 р. він активно включився у конкурс проєктів герба та прапора Кобеляк. Адже звична міська символіка 1842 р. уособлювала остаточну поразку шведської армії біля Переволочної після Полтавської битви. З відродженням української незалежності стало зрозуміло, що для кобелячан герб Кобеляк царських часів насамперед є нагадуванням про страшну долю тисяч прихильників гетьмана Івана Мазепи – запорожців та переволочан із родинами, яких було застрелено, порубано, спалено живцем московським військом. Про тих, хто знайшов вічний спочинок у водах Ворскли чи Дніпра, хто сконав на колесі, хто був відпущений з відрізнаними носом і вухами – за те, що прагнули жити вільно на рідній землі [10]. Тож міська рада вирішила затвердити герб і прапор Кобеляк, які б несли адекватне смислове навантаження [12].

Проєкти Кулика (а він розробив їх десятки) базувалися на традиційних козацьких символах. Наприклад, Олексій Іванович вважав за доцільне залишити в гербі частину елементів міського герба 1842 р. На його думку, шаблю та рушницю доречно трактувати у контексті козацької історії сотенного містечка, хоча свого часу царська Герольдія і використала їх для позначення перемоги росіян над шведами під Переволочною. Кулик писав: «Добре, хоч тоді в 1842 р. не нав'язали нам двоголового орла з пазами на всі боки, а так люди... все ж таки бачили наші козацькі символи ось уже більше 150 років» [21]. Замість переможного лаврового вінка він запропонував розмістити у гербовому полі літеру «К» з кобеляцької міської печатки початку XVIII ст. Цей проєкт О. І. Кулика отримав високу оцінку голови Українського геральдичного товариства А. Б. Гречила та брав участь у фіналі конкурсу [11].

Неважко переконатися, що у низці краєзнавчих видань про Кобеляччину, які вийшли друком на початку 2000-х рр., використані матеріали, зібрані та раніше опубліковані О. І. Куликом. Наприклад, це стосується книги В. С. Чернявського «Кобеляччина на межі тисячоліть» (2000 р.) [31, с. 7-9] та ювілейного видання «200 років Кобеляцькому повіту» (2003 р.) [7, с. 22-23, 26-28]. От тільки послатися на його праці чи хоча б згадати Олексія Івановича автори не вважали за потрібне.

Частину унікальних документальних матеріалів Олексій Іванович не встиг повноцінно використати, але залишив нащадкам. Саме у нього зберігався щоденник кобеляцького прикажчика Матвія Титовича Бобошка за 1916-1921 рр., пізніше підготовлений до друку Ю. В. Погодою та Ю. О. Попругою [25]. Завдяки М. Т. Бобошкові до нас дійшли свідчення і про грандіозну маніфестацію у Кобеляках із десятками синьо-жовтих прапорів після панахиди по Шевченкові у квітні 1917 р., і про виголошення І Універсалу Центральної Ради та молебен за Україну на Соборній площі у липні того ж року. Ці сторінки рукопису Бобошка густо помережані Куликовими помітками.

Доживав віку Олексій Іванович Кулик у злиднях. За борги йому відключили газопостачання, тож узимку він грівся, обкладаючись пластиковими пляшками з гарячою водою, або ж залазив до погребу – там було тепліше, ніж у кімнаті.

Помер О. І. Кулик 25 березня 2002 р. Жодного некролога у районній газеті, де із 1950-х рр. друкувалися його вірші, статті, малюнки, фотографії, не було.

Визнання Кулик отримав за кілька років по смерті. Рішенням чотирнадцятої сесії шостого скликання Кобеляцької районної ради Полтавської області від 27.03.2012 засновнику Кобеляцького музею літератури і мистецтва О. І. Кулику присвоєне звання Почесного громадянина Кобеляцького району, рішенням двадцять п'ятої сесії шостого скликання Кобеляцької міської ради від 05.04.2013 художник, письменник та історик-краєзнавець О. І. Кулик став Почесним громадянином міста. Двадцять перша сесія Кобеляцької районної ради 30 квітня 2013 р. вирішила присвоїти ім'я Олексія Кулика музею літератури та мистецтва, а 2 жовтня 2015 р. на фасаді музею урочисто відкрили меморіальну дошку його фундаторові.

Спадщина Олексія Івановича Кулика затребувана і нині. У 2014 р. районна газета «Колос» передрукувала статтю Кулика «Тарас Шевченко і наш край» [18], уперше опубліковану 1989 р. У 2017 р. у «Колосі» вдруге побачила світ стаття «Ім'я рідної домівки» [13], написана 1987 р. Історико-краєзнавчий нарис «Край наш Кобеляцький» витримав уже три видання (2002, 2013, 2016 рр.) [22], було анонсовано четверте. А головне – живе і приймає відвідувачів

Кобеляцький музей літератури та мистецтва імені Олексія Кулика Кобеляцької міської ради.

Не маємо на меті презентувати постать Олексія Івановича Кулика винятково у вирашному, кон'юнктурному ракурсі. Він не був дисидентом, його не можна назвати незаслужено забутим подвижником. Та, до честі Олексія Івановича, він, одержавши за життя з нагород хіба що медаль «Ветеран праці» (1989 р.), ніколи й не виставляв себе таким. Прикметно, що, підбиваючи підсумки кількарічної нелегкої роботи над створенням музею, Кулик детально перераховує причетних до цієї справи – від перших осіб області й району до рядових столярів, мулярів, працівників друкарні та райпобуткомбінату. Головне для себе він підсумував за 10 років до смерті: «Я був українцем...».

Незадовго до 50-річного ювілею О. І. Кулик, викладаючи на папері пережите, звернувся до прийдешніх поколінь: «Бережіть рідний край, знайте про нього все: від далекої, хай і легендарної минувшини до пережитих вами перших років, перших кроків, перших відчужень, перших побачень з цим світом.

Бережіть у серці тепло рідної домівки, подих вітерця, ранню зорю, схід сонця, легкі хмарки в небі, грозові темні хмаровиська над обрієм, передвечірнє сонце над горизонтом, вечірню прохолоду, солов'їні переливи вночі – все це ваше дитинство, ваша юність, ваш край і священна земля.

За неї не шкодуйте нічого – живіть де завгодно, але знайте, що ота крихта Планети, де ви з'явилися на світ – Ваша Планета, Ваша блискітка, яку берегти Вам до скону, до кінця» [21]. Цей духовний заповіт Олексія Івановича не втрачає актуальності.

У статті використано матеріали, зібрані у процесі підготовки вихованцями Комунального закладу «Полтавський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства учнівської молоді Полтавської обласної ради» під нашим керівництвом краєзнавчо-дослідницьких робіт «Українець Олексій Кулик» (2019 р.) та «Олексій Кулик – біограф Кобеляцького краю» (2020 р.). За велику допомогу у доборі джерел дякуємо директорці Кобеляцького музею літератури та мистецтва імені Олексія Кулика Кобеляцької міської ради Тетяні Миколаївні Чешко.

Джерела і література

1. Бажан А., Бобошко Р. Кобеляцькій школі-інтернату – перші 50. Київ: Талком, 2014. 92 с.
2. Бобрищев К. Скарбниця таланту й любові. Колос. 1982. 13 лютого. С. 1.
3. Бондаревська Т. Світлом осяяний. Ехо Кобеляк. 2007. 6 квітня. С. 11.
4. Гамаль Ю. Музей – візитна картка міста. Колос. 2012. 18 лютого. С. 5.
5. Гамаль Ю. Музею – 30 років. Колос. 2012. 8 лютого. С. 2.

6. Гамаль Ю. Храм дев'яти муз. Колос. 2008. 21 травня. С. 5.
7. 200 років Кобеляцькому повіту. Полтава: Артполіграфсервіс, 2003. 121 с.
8. Діденко О. Кобелячани вшанували пам'ять талановитого земляка. Ехо. 2015. 9 жовтня. С. 7.
9. Китааста Г. На батьківщині кобзаря. Свобода. 1991. 11 травня. С. 3.
10. Копилець Є. Докір гетьману Хмельницькому, чи нам, «вдячним нащадкам»? Колос. 1998. 12 серпня. С. 2-3.
11. Копилець Є. Проекти є. На чому зупинимось? Колос. 2000. 5 липня. С. 3.
12. Копилець Є. Якими бути гербу та прапору Кобеляк? Колос. 1999. 22 грудня. С. 2; 25 грудня. С. 2; 29 грудня. С. 2.
13. Кулик О. Ім'я рідної домівки. Колос. 2017. 28 липня. С. 3.
14. Кулик О. І., Колесник А. М. Кобеляки. Історико-краєзнавчий нарис. [Рукопис]. Особистий архів автора. 60 арк.
15. Кулик О. Людина неспокійної вдачі. Колос. 1980. 16 серпня. С. 4.
16. Кулик О. Музей – пам'ятник землякам. Колос. 1982. 16 лютого. С. 2; 20 лютого. С. 2.
17. Кулик О. Співак-бандурист з Кобеляк. Колос. 1991. 31 січня. С. 2.
18. Кулик О. Тарас Шевченко і наш край. Колос. 2014. 31 січня. С. 2.
19. Кулик О. У нас в гостях Віталій Кирейко. Колос. 1980. 5 липня. С. 4.
20. Кулик О. Художник театру. Колос. 1981. 31 січня. С. 4.
21. Матеріали Кулика Олексія Івановича в основному та науково-допоміжному фондах Кобеляцького музею літератури та мистецтва імені Олексія Кулика Кобеляцької міської ради.
22. Митько Л., Кулик О. Край наш Кобеляцький: історико-краєзнавчий нарис. [Вид. 3-тє, доопрац.]. Кобеляки: КП «Видавництво «Кобеляки», 2016. 184 с.
23. Овдієнко Л. Любов і шана – Олеся Гончару. Колос. 1998. С. 2.
24. Писемна О. Жива енциклопедія Кобеляцького краю. Колос. 2013. 27 березня. С. 3.
25. Погода Ю. В., Попруга Ю. А. Дневник приказчика. Полтава: «Барз» Инк., 2005. 296 с.
26. Полтавщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. К.: Українська Енциклопедія, 1992. 1024 с.
27. Реабілітовані історією. У 27 тт. Полтавська область. Книга 5 / упорядник О. А. Білоусько. Київ–Полтава: Оріяна, 2007. 720 с.
28. Ротач П. П. Полтавська Шевченкіана: спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. У 2-х кн. Кн. 1: А-К. Полтава: Дивосвіт, 2005. 432 с.
29. Ханко В. М. Енциклопедія мистецтва Полтавщини: у 2-х т. Т. 1: А-Л. Полтава: ТОВ «АСМІ»; Видавець О. Ханко, 2014. 503 с.
30. Ханко В. М. Мистецтвознавча думка на Полтавщині. Полтава, 2007. 136 с.
31. Чернявський В. Кобелячина на межі тисячоліть. Кобеляки, 2000. 156 с.
32. Чешко Т. Біограф. Колос. 2013. 23 березня. С. 5.

Галина Білик
(Полтава)

ПОЛТАВСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ XX СТОЛІТТЯ В ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНОМУ ОСМИСЛЕННІ МИКОЛИ ЗЕРОВА

У статті висвітлені краєзнавчі інтереси Миколи Зерова як критика вітчизняного письменства перших десятиліть XX століття, установлені 35 літераторів-полтавців, до постатей яких дослідник привертає увагу читачів, дає оцінку їхнім творам. Зауважено, що крайове письменство цікавило М. Зерова впродовж усієї професійної діяльності, хоч фокус аналізу з часом зміщувався; доробки літераторів-земляків трьох творчих генерацій проаналізовані в його нарисах, оглядах, передмовах, рецензіях, літературно-критичних статтях; ці розвідки мають неперехідне історико-літературне й літературно-краєзнавче значення: пересвідчують у вагомому внеску полтавських літераторів у загальнонаціональне українське письменство, пропонують сучасним науковцям широкую тематику для подальших досліджень.

Ключові слова: літературне краєзнавство, літературна критика, українська література 1910–1920-х років, Розстріляне Відродження, Микола Зеров.

Відомий український поет-неокласик, перекладач, педагог, літературознавець доби Розстріляного Відродження Микола Зеров (1890–1937), життєва дорога якого розпочалася в м. Зінькові на Полтавщині, увінчалася лаврами слави в Києві й дочасно обірвалася в Сандармоху, завжди тримав у полі зору письменницьке життя рідного краю, охоче відгукувався як літературний критик на «синхронні» творчі доробки земляків. У його літературно-критичній спадщині зустрічаємо імена тридцяти п'яти авторів, які більш або менш активно публікувалися в 1910–1920-х роках, увійшовши в національну літературу в останню третину XIX – на зламі XIX–XX – на початку XX століття, і своїм походженням, родинними контактами, тривалим перебуванням були пов'язані з полтавським регіоном. Це Орест Левицький (1848–1922), Панас Мирний (1849–1920), Олена Пчілка (1849–1930), Надія Кибальчич (1857–1918) і Надія Кибальчич-Козловська (1878–1914), Яків Жарко (1861–1933), Любов Яновська (1861–1933), Мусій Кононенко (1864–1922), Володимир Самійленко (1864–1925), Володимир Леонтович (1866–1933), Грицько Григоренко (1867–1924), Борис Лазаревський (1871–1936), Леся Українка (1871–1913), Іван Стешенко (1873–1918), Микола Філянський (1873–1938), Юрій Будяк (1879–1942), Василь Королів-Старий (1879–1943), Гаврило Левченко (1879–1937), Омелько Островський (1880/1887–

1918), Архип Тесленко (1882–1911), Михайло Драй-Хмара (1889–1939), Михайло Лебединець (1889–1934), Михайло Івченко (1890–1939), Яків Савченко (1890–1937), Сергій Паночіні (1891–1930/31), Антін Прийдешній (1891–1938), Михайло Семенко (1892–1937), Іван Капустянський (1894–1937), Варвара Чередниченко (1896–1949), Андрій Головка (1897–1972), Микола Терещенко (1898–1966), Володимир Ярошенко (1898–1937), Борис Антоненко-Давидович (1899–1984), Олександр Копиленко (1900–1958), Іван Сенченко (1901–1975). Декого з них, головно представників старшого покоління, Микола Зеров коротко згадує як співавторів колективних збірок, подеколи відгукується на їхній відхід із життя некрологами; іншим присвячує персональні рецензії, літературно-критичні статті у зв'язку з новими виданнями творів; стосовно певного кола письменників – розмислює про їхнє місце в літературному процесі доби, роблячи загальний аналіз набутків українського художнього слова в 1918, 1922, 1923 роках, або ж спеціально акцентує на естетичній позиції того чи того митця в полемічних виступах 1925–1926 років («Наші літературознавці і полемісти», «Перед судом методолога», «До джерел») тощо.

Мета нашої статті – цілісно проаналізувати літературно-краєзнавчий сегмент творчої спадщини Миколи Зерова-критика, з'ясувати особливості його обсервації доробків письменників-полтавців, хронологію їх фахового осмислення, систему й динаміку оцінок, установити культурно-історичну вагу цих праць. Зазначимо, що вивченням яскравого, глибокого, об'ємного, різножанрового літературно-критичного набуtku М. Зерова в різні роки займалися науковці В. Агеєва, О. Баган, В. Башманівський, Н. Бернадська, В. Брюховецький, О. Головій, С. Гречанюк, Л. Демська-Будзуляк, І. Дзюба, В. Державин, В. Івашко, В. Клещикова, Ю. Ковалів, Н. Котенко, Р. Корогодський, Р. Мовчан, М. Москаленко, М. Наєнко, В. Панченко, Г. Райбедюк, О. Томчук, Р. Харчук та ін., утім під літературно-краєзнавчим кутом зору він розглядається вперше.

Примітно, що полтавське письменство фігурує на кожному з трьох етапів літературно-критичної діяльності Миколи Зерова, виокремлених дослідниками [1, с. 42–43]: 1) ранньому (1912–1913) – періоду навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету й співпраці із журналом «Світло» та газетою «Рада»; 2) зрілому (1918–1924) – періоду редакторської роботи в «Книгарі» й тісної співпраці з «Вільною українською школою», «Музагетом», Літературно-науковим вісником», «Голосом друку», «Новою Громадою», «Червоним шляхом» тощо; 3) полемічному (1925–1928) – періоду літературної дискусії в Україні. Упродовж усіх цих років, вигранюючись і міцніючи, стиль критика зберігав такі свої ознаки, як

професійність, чіткість, логічність, ерудованість, іронічність, прямота, дотепність, мовна культура, а найвищою цінністю літературного твору талановитий продовжувач традицій П. Куліша й І. Франка вбачав естетичність, авторську оригінальність, ідейно-художню вивіреність, національну питомість і духовну масштабність твору.

На ранньому етапі літературно-критичної творчості Микола Зеров виступає в жанрах огляду, рецензії-презентації, рецензії-інтерпретації, відгуку [2, с. 48-52]. Цікаво, що вже перша його рецензія («Світло», 1912, № 2) була присвячена письменнику-землякові: виходу у світ збірки оповідань «З книги життя» *Архипа Тесленка*. Відомо, що А. Тесленко народився в селі Харківці Лохвицького повіту, провів там більшу частину свого 29-річного життя, писав соціальну прозу малої й середнього форми, етнографічно-побутові нариси, драми. Від середини 1900-х років його оповідання друкувалися в періодиці, 1911 року окремою книжкою вийшла повість «Страчене життя». Після дочасної смерті автора українська інтелігенція зініціювала перше вибране його епічного доробку, яке й привернуло увагу Зерова. Критик слушно вказує на дуалістичний лейтмотив прози Тесленка – контраст між красою природи й потворністю, аморальністю соціуму; наскрізний у ній «образ страдальця чи страдалиці, жертви ненормальних обставин нашого життя», змальований з усією ніжністю авторового «змученого серця», в ореолі героїзму, зі зворушливим ліризмом; правдивість зображення й автобіографізм творів, їхній невинуватий «безнадійно песимістичний» настрій; «гарну, просту, безпретензійну» мову зі «щиро народним» синтаксисом. Водночас справедливим є й твердження про те, що через прикрі життєві обставини талант літератора не дійшов своєї моці: письмо надто залежне від фактів, словник «підсолоджений», «бракує іноді викінченості, пластичності образу, сили виразу» [3]. У цілому ж книгу зустрінуто прихильно, відзначено «дуже тепло написану» передмову до неї письменника Спиридона Черкасенка.

Абсолютно контрастною за оцінкою виявилася рецензія Миколи Зерова на дебютну збірку поезій ще одного письменника-земляка – уродженця села Кибинці Миргородського повіту *Михайла Семенка* («Рада», 1913, 2 черв.). Тоді він ще не був футуристом, друкувався в київському модерністичному журналі «Українська хата», оспівував природу, контрастні душевні переживання, зокрема нудьгу. Саме таке почуття, в уявленні критика, й охоплює читача після поетового «Prélude»: «Найнепотрібнішими книжками, мабуть, являються ті, які не викликають ні признання, ні гострого осуду, про які нічого не можна сказати ні гарного, ні поганого. До таких книжок належить і ця збірка поезій нового, ще не відомого автора. Перечитуєте ви ці сорок невеличких, але дрібно друкованих сторінок – і у вас таке враження,

ніби ви перегортаєте чистий незаписаний зшиток. В пам'яті у вас не лишається ні образів, ні порівнянь, котрі запали б вам в серце, в котрих ви знайшли б якусь естетичну цінність: все знайоме, заїжджене, затерте, говорене сотні, а то й тисячі разів» [4].

Зеров називає цю книжку «літературним гріхом» Семенка, закликає його більше не братися за перо – розлучитися з юнацькою мрією «бути поетом». Закиди критика цілком слушні, а наслідувальний характер збірки помітний кожному знавцю вітчизняного письменства початку ХХ століття. Проте мине небагато часу – і Семенко постане в новому стильовому образі, а Зеров шукатиме інші характеристики для його творчості, навіть не надто вітаючи «ліві» мистецькі експерименти. Так, в огляді «Українське письменство в 1918 році» («Літературно-науковий вісник», 1919, № 3), мовлячи про три нові книги Семенка – «П'єро задається», «Дев'ять поем», «П'єро кохає», критик називає його «найвірнішим адептом поезії будучого», «найбільш претензійним, хоча й не найталановитішим» поки що шукачем «в області футуризму», а не виразником «справжнього футуристичного світовідчуження». Щоправда, з новими книгами поет «став значно сміливішим, франтовнішим, набув собі “душу пілота”, почав жонглювати іменами тих, кого уважає за духовних батьків або найяскравіших представників футуризму <...>, заходився пересаджувати [їх] на український ґрунт...». Однак у всіх тих текстах «екстенсивного, розгонистого, широкомовного» літератора немає щирості, вони зроблені «для годиться» [5, с. 258-260].

Важливо відзначити, що Микола Зеров періодично бував у Полтаві – столиці духовного життя краю; залишив про це свідчення в статтях, поезії, епістолярію, протоколах допитів слідчої справи №1377 тощо. Один із найяскравіших візитів у місто Котляревського відбувся в листопаді 1913 року, коли молодий літератор і дослідник – «учасник одної із виправлених київським громадянством делегацій» – долучився до вшанування 75-х роковин смерті зачинателя нової української літератури й став очевидцем духовного здвиження громадськості, панування рідного слова, потужних патріотичних акцій, скерованих у майбутнє, усім серцем сприйняв промову М. Грушевського, яка закликала українську інтелігенцію бути не «колоністами», а діяльними господарями на своїй власній землі, накреслювала «широкі плани будівництва національної культури» [6]. Під впливом таких подій, слушно зауважує В. Панченко, Зеров усе більше ставав «політичним українцем», «бо ж і сам почувався часточкою цієї сили, що наростала» [2, с. 59]. Це знайшло помітний вияв у його літературно-критичних дописах другого творчого піку.

У 1918–1921 роках перо Зерова-критика відгукнулося рецензіями на книги цілої низки пов'язаних із Полтавщиною авторів: Якова Савченка, Гаврила Левченка, Лесі Українки, Андрія Головка, Володимира Самійленка.

Яків Савченко – поет, літературний критик, публіцист – уродженець с. Жабки Лохвицького повіту. Як і у випадку з М. Семенком, Зеров висловлював стійкий інтерес до його творчості, який із часом набув полемічного забарвлення. А 1918 року він щиро привітав («Книгар», 1918, № 8) дебютну збірку «Поезії. Кн. перша» символіста-ровесника, не подібну «до інших своїм тоном, змістом, навіть своїми зовнішніми технічними прийомами» [7, с. 214]. Проте й це видання, як колись Тесленкове, вражає критика «страшним, безпросвітним песимізмом», пафосом страждання, акцентуванням неподоланного космічного зла, темною міфологічною образністю. Таку «демонічну, великолітерну» [5, с. 260] манеру талановитого митця Зеров кваліфікує як «прибрану» – засвоєну від О. Олеся чи росіянина К. Бальмонта, радить із нею боротися, а також уникати «москалізмів» у мові, більше дбати про форму вірша.

Слід наголосити, що й «обраданий» символіст Я. Савченко-критик виявляв свій гострий, естетично непримиренний інтерес до неокласика М. Зерова і його творчих однодумців, свідченням чого стали публікації: «Українська неокласика» («Більшовик», 1923, 12, 16 верес.), «Контрабандисти чистої краси» («Більшовик», 1924, 6 лип.), «Азіятський Апокаліпсис» (1926), «Поети й белетристи» (1927), «Проти реставрації греко-римського мистецтва» (1927) тощо. Віддаючи належне полемічному талантові свого опонента, Зеров не раз схрещував списи з ним у літературній дискусії 1925–1928 років.

Гаврило Левченко походив із Чернігівщини, був педагогом, громадським діячем і популярним літератором (драматургом, поетом, прозаїком, публіцистом). У 1910-х роках він жив на Полтавщині в повітовому місті Пирятині, очолював там «Українську громаду», дбав про розвиток національної освіти й культури, співпрацював із професійними й аматорськими театрами, зазнавав за свою діяльність арештів. У Пирятині було видано кілька прозових книг письменника, зокрема збірку оповідань «Чернігівські силуети» (1918), на яку написав рецензію Микола Зеров («Книгар», 1919, № 17). Очевидно, критик стежив за творчістю «великого оповідача з Пирятина», був знайомий із його «шедеврами» за публікаціями в «Українській хаті», а тому зауважив і плодovitість, і жадання слави, і дуже незграбну манеру «великого письменника». Він м'яко кепкує з провінційності зайнятого «силою всякої роботи по комітетах, управах, радах і товариствах» «майстра пера», який замкнувся в побутово-анекдотичній тематиці, продукує «недоладні драми» [8].

Леся Українка (Лариса Косач-Квітка), високообдарована спадкоємиця драгоманівського роду з повітового міста Гадяча, привертала значну увагу Миколи Зерова як критика й історика літератури. Йй він присвятив не менше десяти публікацій – рецензій на книги письменниці й наукові розвідки про неї, передмов до видань творів, нарисів про життя і творчість, читацьку рецепцію, оглядів епістолярію, коментарів тощо. 1919 року відкрила зеровську лесезнавчу серію рецензій на 1-й том запланованого багатотомника письменниці («Книгар», 1919, № 21). Критик констатує духовне осиротіння народу без визначної авторки, не надто велику увагу до п'ятих роковин її смерті, а проте й тішиться тому, що «для Л. Українки читач уже народився», що, попри всі виклики часу, є проникливі аналітики її доробку, як-от Д. Донцов, і є нові, хороші видання творів, як підготовлене «Друкарем». Роз'яснюючи свій погляд на затребуваність творів письменниці сучасниками, він наголошує: «Загальні умови минулого року повернули українській культурно-національній праці багатьох одірваних од ґрунту робітників і багатьом розкрили очі, показавши, що не тільки російська культура та російське письменство можуть відповісти на їх духовні запити. Український з походження і московський з виховання інтелігент масами починає звертатись до українського слова, звертається до української літератури, знаходить в ній інтересні проблеми і оригінальне часом трактування світових сюжетів...». Якраз тут помічною є творчість Лесі Українки. Для Миколи Зерова ім'я письменниці – «символ найуспішніших змагань засвоїти українській поезії загальнолюдський, <...> європейський зміст» [9, с. 266-267], а весь її доробок – невичерпна криниця сенсів, яка так актуально промовляє до новітніх українців.

Коротка рецензія 1921 року («Голос друку», 1921, № 1) вітає появу зразу двох «прегарних книжечок» Лесі Українки: «“В катакомбах” і інші п'єси» (1920) та «Поеми» ([1920], з передмовою П. Филиповича). М. Зеров уважає їх визначною культурною подією, вагомим внеском у розвиток української школи, широкого читацького загалу, молодого письменства; схвалює вибір творів, які склали зміст цих видань, а проте гірко вболіває, що Україна все ще не має повного видання творів своєї найвизначнішої письменниці [10].

У 1924–1930 роках критик опублікував такі лесезнавчі праці, як: «Листи Лесі Українки до Михайла Коцюбинського» («Україна», 1924, № 1-2), «Леся Українка. Критично-біографічний нарис» (вступна стаття до видання творів письменниці 1924 р.), «А. Музичка. Леся Українка» («Червоний шлях», 1925, № 6-7), «З листування Лесі Українки» («Життя й революція», 1925, № 12), «Леся Українка і читач» («Глобус», 1928, № 15), «Леся Українка та її “Лісова пісня”»

(передмова до видання твору 1919 р.), «“Руфін і Прісцилла” (До історії задуму і виконання)» (вступна стаття до 7-го т. «Творів» письменниці, 1930), згадував про неї в оглядах.

Критично-біографічний нарис «Леся Українка» (1924) містить інформацію про **Олену Пчілку** (*Ольгу Драгоманову-Косач*) – і як матір видатної доньки, і як самостійну творчу постать – «одну з найхарактерніших фігур українського життя, громадського й літературного, в довоєнну добу. З неослабною енергією, з 70-х рр. почавши і до смутної пам’яті літа 1914 р., служила вона українському письменству: перекладала повісті Гоголя, видавала двотижневик “Рідний край” і при цьому журнал для дітей “Молоду Україну”, підіймала бої за чистоту літературної мови, відкривала й підтримувала “молоді таланти”, – досить сказати, що дехто з нинішніх панфутуристів дебютував на старосвітськи-затишних сторінках “Рідного краю”...» [11, с. 384-385]. Уродженка Гадяча, письменниця, журналістка, редакторка, етнографка, меценатка, громадська діячка, перша жінка-академік ВУАН була високо поцінована М. Зеровим за її внесок у національно-культурний розвиток України.

У тому ж числі «Книгаря», де мовиться про вихід 1-го тому творів Лесі Українки («Книгар», 1919, № 21), критик знайомить читача з полтавським молодим автором **Андрієм Головком**. Зеров удається до улюбленого прийому контрасту: поряд із класиком письменства представляє дебютанта. А. Головка народився в с. Юрки Кобеляцького повіту (нині Кременчуцького району), там закінчив трикласну школу, почав віршувати російською. Із 1908 року навчався в Кременчуцькому реальному училищі, помітно українізувався, а 1914 року був відрахований як українофіл. Закінчив Чугуївську школу прапорщиків, брав участь у Першій світовій війні, із 1918 року співпрацював із кременчуцькою повітовою газетою «Нове життя», 1919 року в місцевому видавництві «Молодик» було видруковано його невеличку – на 32 сторінки – збірку віршів «Самоцвіти». Примітно, що надалі радянський письменник-орденоносець за вірші не брався: імовірно, прислужилася цьому коротка замітка М. Зерова. Критик був нещадним до «початкуючого поета з провінції», осудив його «затягані і набридливі теми», «старі, як світ» образи, «без жодного свіжого слова», ще й перейняті в О. Олеса. Особливо обурила редактора «Книгаря» відсутність у віршотворця елементарних знань про ритм, риму, граматику. Тому його висновок однозначний: «...авторові друкуватись ще рано, – треба учитися» [12].

Після такого естетичного шоку душа критика прагнула високих художніх вершин, і однією з них була творчість представника старшої генерації – поета, драматурга, перекладача **Володимира Самійленка** – уродженця міста Сорочинці Миргородського повіту, здібного

вихованця Миргородської початкової школи й Полтавської гімназії, а згодом студента, як і М. Зеров, історико-філологічного факультету Київського університету. Критик удячно відгукується («Книгар», 1919, № 22) на розширене видання поетової збірки «Україні», здійснене в м. Смілі товариством «Промінь» (1918), адже така потреба «почувалася вже давно». «Вол. Самійленко, – на його переконання, – поважне, заслужене наймення в історії української літератури» – з «м'яким, ласкавим гумором, своєрідною фактурою вірша», бездоганною мовою. М. Зерова не бентежить помірна творча продуктивність Самійленка, бо все одно в «історії української поезії він зайняв свою власну постать», перенісши на її ґрунт вишукані розміри, жанрово розвинувши сатиру (байку, фейлетон), хіба що, може, менше зробивши «у сфері чистої лірики»: «Його сонетам <...> бракує яскравості і грації; його патріотичні речі дуже часто переходять в напівофіціальні канти та марші. В його ліриці <...> мало безпосередності, надто переважає рефлексія, міркування, абстрактні, безобразові слова» [13]). Навіть захоплюючись автором, критик-професіонал не втрачає об'єктивності оцінки, а вже як редактор робить він слушні зауваги й видавцям книги.

До літературної постаті В. Самійленка, як і Лесі Українки, критик М. Зеров повернеться ще не раз: статтею-некрологом «Пам'яті В. Самійленка» («Життя й революція», 1925, № 10), рецензіями на зроблений митцем переклад з іспанської «Хатини» Б. Ібаньєса (1925; за редакцією і з передмовою С. Савченка; «Життя й революція», 1925, № 12) та Самійленкові «Вибрані твори» (1926, за редакцією, з передмовою та примітками О. Дорошкевича; «Червоний шлях», 1926, № 11/12), дещо зміненою меморіальною публікацією під назвою «Володимир Самійленко і український гумор» у збірнику літературно-критичних статей «До джерел» (1926).

У 1918–1924 роках Зеров чимало уваги приділяє колективним літературним виданням, подеколи сам їх формує, додає передмови. У його рецензіях на ці книги або вступях до них часто згадані полтавці. Так, критик схвально відгукується («Книгар», 1918, № 16) про збірник «Скалки життя. Український декламатор: зразки творчості українських письменників в поезії і прозі для читання і декламації» [14], укладений **Сергієм Паночіні** (*Каракашем*), імовірно, онуком музиканта й педагога Алоїза Паночіні (1820–1863), – видавцем, редактором, майбутнім відомим зоологом, мовознавцем, який народився в Миргородському повіті на Полтавщині, працював у Харкові, Києві, на початку 1930-х років був репресований «комуністами за активну участь у розвитку української наукової термінології» [15, с. 128]. Зеров пише про смак і вибагливість упорядника збірника (хоч і дорікає недостатнім вибором нового письменства, окремими змістовими

хибами), передбачає успіх праці: «Зараз це єдина антологія, яку може дістати аматор української поезії».

Як одного з уміщених у цьому декламаторі авторів згадано письменника, громадського діяча **Мусія Кононенка** – уродженця с. Турівки Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Київщина), долею пов'язаного з Полтавою, Зіньковом, Новими Санжарами: критик кваліфікує його окремі вірші як патріотичні, але художньо слабкі [14, с. 229]. Аналізуючи згодом подібну книжкову продукцію київських видавництв – «Український декламатор», декламатор-хрестоматію «Барвисті квіти», висловлюючись про їхню структуру, зміст, якість друку («Книгар», 1919, № 19), Зеров знову зауважує в корпусі першого з них – «в одділі жарту і сатири» – «незграбного Кононенка», цього разу в гурті з «незугарним Жарком» [16], себто **Яковом Жарком** (*Жарченком*), знаним полтавцем – актором, поетом, нарисовцем, громадсько-політичним діячем.

Гострі оцінки критика нас не повинні дивувати, адже зіткнулися «батьки» і «діти» в літературі, та ще в потужній оптиці модерністичної естетики, у пору зламу смаків і цінностей. Суто ж людське ставлення в М. Зерова до старших колег-сучасників було завжди не лише чуйне, поважливе, а й історично вивірене. Підтвердженням тут послугує вміщений у цьому ж числі «Книгаря» короткий некролог **Надії Кибальчич** (*Наталці Полтавці*) – авторці оповідань, нарисів, драм, мемуарів, уродженці с. Зарогу Лубенського повіту, згодом жительці Лубен. Зеров із жалем констатує факт смерті «української письменниці», матері «більш відомої» літераторки **Надії Кибальчич-Козловської** (тоді вже також покійної поетки, прозаїка, перекладачки, дитячої авторки), стисло окреслює її найвідоміші публікації в періодиці й наголошує, що «лишилось <...> велике листування» [17]. Йому, історика літератури, це було важливо, адже Надія Кибальчич мала родинні зв'язки з Білозерськими, Кулішами, Яновськими, її донька дружила й листувалася з Лесею Українкою [18]: архів покійної міг би стати джерелом цінних відомостей. Проте, підкреслює сучасний дослідник творчості письменниці [19, с. 228], усе поглинула непам'ять людська і молох страшного часу.

Багато полтавців-сучасників представлено критиком М. Зеровим в огляді «Українське письменство в 1918 році» («Літературно-науковий вісник», 1919, № 3) – і в жанрових, і в поколінневих категоріях; вони, по суті, склали фундамент цієї розвідки й літературної ситуації в Україні в цілому за попередній рік.

Зокрема, він вітає появу київських видань «перших томів» малої прози Вол. Леонтовича й Гр. Григоренка – «письменників середульшої генерації», які «мають певну літературну репутацію і своєрідну манеру, хоча з огляду на природу свого літературного, трохи

сухуватого таланту мало популярні в широких колах читачів» [5, с. 251]. **Володимир Леонтович** – уродженець х. Оріхівщини (с. Оріхівки) Лубенського повіту, правник, господарник, видавець, письменник, громадсько-політичний діяч, міністр земельних справ Української Держави (1918), від початку 1920-х років – емігрант у Чехії. **Грицько Григоренко** (Олександра Судовищикова-Косач) – письменниця, перекладачка, громадська діячка – належала до родини Косачів-Драгоманових (подруга Лесі Українки, удова Михайла Косача, невістка Олени Пчілки) і періодично жила в Гадячі на Полтавщині.

У жанрі великої прози М. Зеров вирізняє полтавця **Панаса Мирного** (Рудченка): «З нових творів, що протягом року містилися на сторінках наших журналів, на першому місці повинно поставити доволі велику повість ветерана української прози – *П. Мирного* – “За водою” (ЛНВ, кн. VII–VIII, IX, X–XI)». Критик зауважує зв’язок твору з «давнім українським реалізмом», гостросоціальну тематику 80-х років XIX століття, масштабність і плинність оповіді – «з правдивим гомерівським спокоєм», дещо «чужу» для динамічного сьогодення «розтягнуту» композицію. «Все це стара, давно пережита і нецікава, наївна, так мовити б, етнографічна манера, від якої давно вже відгонить анахронізмом», – висновує він. Але класик письменства й надалі заслужено залишатиметься в національному каноні: «В повісті Мирного багато влучних спостережень, як завше, гарна і свіжа мова, багатий лексикон...» [5, с. 251-252].

Поряд зі знаним прозаїком М. Зеров називає ще одного розробника великої епічної форми – представника молодії генерації **Михайла Івченка**, уродженця с. Никонівки Прилуцького повіту Полтавської губернії (сьогодні Срібнянського району Чернігівської області), від початку 1910-х років – агронома Полтавського земства, а згодом редактора, літературознавця, перекладача. Критик звертає увагу на його повість «Шуми весняні» (ЛНВ, кн. IV–VI, VII–VIII, IX, X–XI, XII), яка «порушує сексуальну проблему»; відзначає легкий стиль автора, але заслабкий зміст твору, недостатню розробку теми: «...при читанні не лишає ніякого враження» [5, с. 252-253].

«Поколіннева дуель» полтавців продовжує зеровський огляд журнальної малої прози: «Із других белетристичних речей “Вісника” принотуємо двоє оповідань Б. Лазаревського – “Степан” і “Дитинка” (інтересніше із них, здається, друге); – два історичні начерки Ор. Левицького (“Пан Сенюта” і “З розстриги Сотник”), як завше, безпосередні, свіжі і колоритні...» [5, с. 253]. Представник старшої генерації **Орест Левицький** – автор оповідань і повістей про українську минувшину – знаний історик, учасник багатьох професійних товариств, почесний член Полтавської губернської вченої

архівної комісії та Полтавського церковно-історико-археологічного комітету, академік УАН (ВУАН), у 1919–1922 роках її очільник. Народився він у с. Маячці Кобеляцького повіту (нині Полтавського району) у священицькій родині; навчався в Полтавському духовному училищі та Полтавській духовній семінарії; згодом похований у с. Митлашівці поблизу с. Драбова Золотоніського повіту Полтавської губернії (нині Золотоніського району Черкаської області). Має полтавське коріння й походить із родини історика **Борис Лазаревський** – прозаїк середньої генерації, правник, офіцер, учасник визвольних змагань 1918–1919 років, пізніше емігрант. Він був сином дослідника минушини, архівіста, видавця Олександра Лазаревського (1834–1902); народився в м. Полтаві, де на той час батько служив в окружному суді.

Роблячи огляд набутоків драматургії 1918 року, М. Зеров знову спирається на полтавську автуру різних творчих поколінь: уже згадуваного пирятинця Гаврила Левченка («Юрко Огневик»), а також Олелька Островського («Нірвана») і Любов Яновську («Четверта аксіома»). **Олелько (Олександр) Островський** – розробник історичної теми в прозі й соціального нариса, драматург-початківець, актор, режисер, видавець, учасник соціальних і національно-визвольних рухів – побачив світ у м. Золотоноші Полтавської губернії (нині Черкаської області); там закінчив гімназію, сформував свої політичні (самостійницькі) переконання, долучався до революційних змагань, якийсь час вів культурницьку й творчу роботу. 1919 року з родиною переїхав до Полтави, грав у місцевому театрі, керував Товариством українських драматичних артистів, проте невдовзі став жертвою червоного терору. **Любов Яновська** (з роду *Щербачова*) – письменниця реалістично-народницької школи, авторка оповідань, повістей, драм, громадська й політична діячка, пов'язана родинними зв'язками з Білозерськими, Кулішами, Симоновими (згаданими письменницями матір'ю і донькою Кибальчич), а культурно-освітніми справами – з багатьма іншими передовими літераторами, митцями, ученими. Під впливом земляків В. Шемета й М. Кононенка почала писати українською мовою. Походила з Чернігівщини, навчалася в Кременчуцькій прогімназії, Полтавському інституті шляхетних дівчат, учителювала в с. Рудки на Лубенщині, а після одруження із суддею В. Яновським жила в с. Тарнавщині, долучалася до національно-патріотичних акцій у Лубнах і Полтаві, педагогічного, жіночого руху, очолювала київську «Просвіту». У цілому в Україні ситуація з якістю п'єс (попри їхню численність) складалася не найліпше, то ж і полтавцям «дісталось» від критика: у творах Левченка, Островського та ще кількох їхніх колег по перу він добачив «провінціальну писанину, що носить на собі всі ознаки перестарілого і до розпуки

невибагливого смаку»; «трохи вище, на межі літературності» визначив місце творів Л. Яновської [5, с. 261].

Розмислюючи про поетичне надбання 1918 року, М. Зеров аналізує, зокрема, доробки вже згадуваних нами полтавців В. Самійленка, М. Семенка, Я. Савченка, але й радісно озвучує нові імена – автора «прегарної “ліричної поеми” “Бузиновий куш”» і низки інших «перлин», талановитого («струнка і прозора архітектура вірша, плавкість і безперечна музичність, і якась, тільки одному йому властива, чистота звуку»), але все ще «учня» («потворне незнання мови, сила слов’янізмів та москалізмів і дратуюча неохайність у римах») М. Філянського; автора збірки «Світотіні» Вол. Ярошенка [5, с. 261]. **Микола Філянський** – поет, прозаїк, живописець, публіцист, художник, геолог, музейник – народився в м. Попівці Миргородського повіту (нині село Миргородського району) в родині священика, здобув університетську освіту, захоплювався природою, різними мистецтвами, історією рідного краю, у 1918–1923 роках завідував агрошколою в с. Яреськи, працював у сорочинському лісництві, у 1924–1925 роках був співробітником Полтавського історико-краєзнавчого музею. Пізніше жив і працював у Харкові, Запоріжжі. Молодший на чверть віку **Володимир Ярошенко** – поет, байкар, прозаїк, драматург, кіносценарист, редактор, літературний критик – уродженець с. Івахники Лохвицького повіту (нині Яхники Миргородського району); походив з учительської родини, закінчив реальну школу в м. Лохвиці, 1917 року видав там першу збірку російськомовних віршів. У вирі революції обирає українське слово, зближується із символістами й футуристами, активно публікується в періодиці, співпрацює з театрами, видавництвами.

Якщо в попередньому огляді М. Зеров лише згадує ім’я В. Ярошенка, то в рецензії на потрійне число символістського журналу «Музагет» («Літературно-науковий вісник», 1919, № IV–VI) уже дає стислу характеристику його творчості: «Не вповні виразна і індивідуальність В. Ярошенка. В його віршах є широкий розмашистий ритм, почуваються перспективи дальшого розвитку, але форма його поки що од викінченості далека, а мова кострубата і не завжди правильна». Тим не менш збірку «Світлотіні» 20-річного автора критик вважає однією з «видатніших появ нашої поезії» [20, с. 276]. У цій же рецензії згадано молодого версифікатора **Миколу Терещенка** – поки що дебютанта, а в подальшому знаного поета й перекладача, послідовника перекладацької школи неокласиків, який на загал умисно демонструватиме своє «соцреалістичне обличчя». Він був уродженцем с. Щербинівки Золотоніського повіту Полтавської губернії (нині Золотоніського району Черкаської області), закінчив Золотоніську класичну гімназію, від 1917 року жив і працював у Києві.

У передмові до збірника «Нова українська поезія» (1920) Зеров, говорячи про три «покоління в українській поезії та прозі 1900-х рр.» (народжені орієнтовно в 1867–1872, 1878–1885, 1890–1900 роках), у кожному з них вирізняє полтавців: Лесю Українку й І. Стешенка; М. Філянського та Ю. Будяка; М. Семенка і Я. Савченка. «Молодші плекають в собі культ слова, цікавляться питаннями техніки, шукають ефектів слова. Старші часто примушують художнє слово служити тим чи іншим політичним, соціологічним, педагогічним завданням, і питаннями змісту цікавляться далеко більше, ніж питаннями техніки, форми та зовнішньої елегантності». Наймолодші ж найдужче прислужилися розвитку й оновленню літератури, щоправда, на початку надто залежали від московських настроїв, але зрештою змогли їх подолати [21, с. 318, 324-325]. **Іван Стешенко** – письменник, перекладач, літературознавець, редактор, педагог, громадський і політичний діяч – народився й загинув у Полтаві, свого часу закінчив Полтавську класичну гімназію, періодично відвідував у місті родину. **Юрій Будяк** (справжнє прізвище *Покос*) – письменник, журналіст, громадський діяч, педагог, легендарний «рятівник Черчилля» під час англо-бурської війни – походив із безземельних селян с. Красногорівки Костянтиноградського повіту Полтавської губернії (нині Миргородського району), не цурався жодної праці, із 17 років друкувався в періодиці, мандрував різними країнами, воював в Африці, долучався до соціально-національних рухів в Україні, очолював білоцерківську «Просвіту».

У рецензії на 2-й том «Хрестоматії нової української літератури» («Нова громада», 1923, №13-14), укладеної М. Плеваком, згадано Будякового земляка – уродженця с. Наталиного Костянтиноградського повіту Полтавської губернії (нині Красноградського району Харківської області) **Івана Сенченка** – поета, прозаїка, драматурга, перекладача, педагога, журналіста, редактора [22, с. 351].

Як талановитий прозаїк, автор книжечки оповідань «Кара-Круча» (1923) представлений М. Зеровим ще один їхній земляк **Олександр Копиленко** – уродженець м. Костянтинограда, вояк армії УНР, письменник, педагог, критик [23, с. 362].

Відгукнувшись у періодиці («Голос друку», 1921, № 1) на вихід 1-го числа журналу «Шляхи мистецтва», М. Зеров відзначив його імпресіоністичне обличчя, замість декларованого стильового багатоголосся, а з-поміж дописувачів вирізняв двох полтавців – поета М. Лебединця й прозаїка А. Прийдешнього, не надто високо оцінивши їхні тексти, як і решти авторів [24, с. 342]. **Михайло Лебединець** – письменник, перекладач, журналіст, політичний діяч – уродженець м. Гадяча, екстерном закінчив Лубенську гімназію, із якої після 5-го класу був виключений через політичні виступи; згодом

«боротьбист», радянський урядовець, у 1924–1928 роках – голова Верховного суду УСРР, пізніше директор Одеського театру тощо. **Антін Прийдешиній** (справжнє прізвище *Приходько*) – письменник, журналіст, редактор, політичний діяч – українець із Кубані, член есерівської партії, також «боротьбист», який наприкінці 1916 – на початку 1917 року переїхав в Україну, оселився, очевидно, на Полтавщині, де познайомився з майбутньою дружиною Марусею Бочаровою, активісткою, близькою до студентських рухів, теж «боротьбисткою»; відстоював інтереси місцевого незаможного селянства, у 1921–1922 роках був уповноваженим від Полтавської губернії у справі підготовки до весняної посівної, у березні-квітні 1930 року головував на суді в справі Спілки визволення України. Обидва літератори, ставши на політичну службу радянській владі, були нею ж знищені. Брат А. Приходька – так само політик (до середини 1920-х років жив на Полтавщині, потім у Харкові), радянський діяч, комуніст Федір Приходько – відрікся від нього після арешту 1934 року, проте і сам невдовзі був репресований.

В одній зі знакових праць другого етапу літературно-критичної творчості М. Зерова – огляді «Українська література в 1923 році» («Нова громада», 1924, № 17, № 18) – названо багатьох письменників-полтавців, простежено динаміку їхньої творчості в умовах стрімких етичних й естетичних змін. Критик наголошує: «Для широкого українського читача це справді рік появи цілої низки нових імен, нових (і хороших) книжок, нових (і не завжди тоненьких) журналів; для українського літерата – це рік гарячої перепалки межі різними напрямками, між представниками різних поглядів на мистецтво» [23, с. 353-354]. Так, він радіє гарній поезії М. Терещенка і з нетерпінням очікує появи його збірки віршів; підтримує творчий запал здібного прозаїка А. Головка, водночас застерігаючи його від наслідування колег по перу й закликаючи дбати про «смак і грамотність»; констатує, що панфутуристи, як М. Семенко, багато дискутують і мало пишуть, тощо. До окремих митців привертає увагу вперше, зокрема з драматургічних кіл, які все ще, на його погляд, не мають здобутків: В. Чередниченко («Артистка без ролей») й Б. Антоненка-Давидовича («Лицарі абсурду»). У них – «молодого пера» – невправність фактично у всьому, перспективнішою видається їхня проза [23, с. 357-358, 362]. **Варвара Чередниченко** – письменниця, редакторка, педагогиня – уродженка м. Києва, утім має родинне коріння в Золотіському повіті Полтавської губернії; у 1917–1921 роках вона жила в м. Полтаві, працювала в губернському відділі народної освіти, викладала в педагогічному інституті, редагувала газету «Вільний голос», підготувала до публікації збірки А. Тесленка й Т. Шевченка, видала свою першу книгу «З життя українського вчительства», у наступні

роки вивчала творчість полтавських письменників, створила перший художній образ А. Тесленка («Останній лист», 1936). **Борис Антоненко-Давидович** (справжнє прізвище *Давидів*) – учасник національно-визвольних змагань, письменник, перекладач, педагог, журналіст, редактор, мовознавець, літературознавець – походив із с. Засулля Роменського повіту Полтавської губернії (нині Роменського району Сумської області).

У цій же статті М. Зеров зауважує значно кращі успіхи 1923 року в поезії, а з-поміж тих, хто посприяв цьому, називає побратима-неокласика **Михайла Драй-Хмару** – поета, перекладача, мовознавця, літературознавця, педагога – уродженця с. Малі Канівці Золотоніського повіту Полтавської губернії (нині Золотоніського району Черкаської області) [23, с. 362].

Третій етап літературно-критичної діяльності М. Зерова – 1925–1928 років – був менше звернений до новинок сучасності, а більше – до полеміки, питань творчої методології, історії письменства. Зауважуємо лише два прізвища раніше не згадуваних ним полтавських авторів – В. Старого, І. Капустянського, проте інших літераторів-земляків він і надалі не випускає з професійного поля зору, а про книги окремих таки пише задумані раніше рецензії.

Обмірковуючи суспільний запит на належне функціонування українського бібліографічного журналу й дискусії щодо цього («Бібліологічні вісті», 1925, №1-2), критик згадує доволі успішний «Книгар», який перестав виходити 1920 року, а раніше був професійно організований В. Старим, понад рік перебував під його – Зерова – редакторською опікою [25, с. 424]. **Василь Старий (Королів-Старий)**, справжнє прізвище *Королів*) – журналіст, редактор, видавець, письменник, перекладач, учасник національно-визвольних змагань, політичний діяч – походив із с. Ладиного Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Прилуцького району Чернігівської області), син священника, із юних літ жив на Полтавщині, закінчив Полтавське духовне училище й Полтавську духовну семінарію, однокашник, згодом приятель і соратник Симона Петлюри.

Іван Капустянський – педагог, музейник, літературознавець, письменник – уродженець с. Рокити Хорольського повіту (нині Кременчуцького району), син дяка, закінчив Лубенське духовне училище й Полтавську духовну семінарію, на початку 1920-х років очолював Полтавський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, викладав у Полтавському інституті народної освіти, заснував у місті філію Спілки селянських письменників «Плуг», навчався в аспірантурі в Харкові. Зеров відгукнувся на його оригінальну книгу «Валеріян Поліщук» (1925), яка під однією обкладинкою містила розвідку дослідника про літератора й

автобіографію поета, що під кінець осуджувала «безграмотно-провінціальних критиків, як Дорошкевич чи Зеров», котрі закидали Поліщукові графоманію. Рецензент оцінює розвідку Капустянського як дуже слабку, кепкує з творчих «зізнань» Поліщука й висновує: «Загальне враження від книжки – веселе і разом прикре (занадто вже безцеремонно)...» [26, с. 458].

Стисла, але змістовна, чітка, присутня рецензія на книжку віршів полтавця М. Терещенка «Чорнозем» («Життя й революція», 1925, № 6-7) послугує взірцем цього жанру й для сучасників. Критик зауважує крок письменника «назустріч своїй добі» та його скочування до «газетної прози», «пересушення» поезії від емоцій, трансформацію віршів у фейлетони: «...мимоволі насувається питання, чи варт було авторові цю книжку видавати». Водночас Зерову прикро, що Терещенко – глибокий знавець і вмілий перекладач французької поезії – полишив цю справу, не продовжує «акліматизувати у нас цих поетів, йому відомих і близьких настроями» [27, с. 440-441].

Високий професіоналізм і майстерність критика засвідчує зеровська рецензія на збірку віршів «Цілую землю» досвідченого й глибокого поета, якого вважають попередником неокласиків у нашій літературі, полтавця М. Філянського («Життя й революція», 1928, № 9). Цей письменник завжди скупі інформував про себе читача, то ж цінне те, що М. Зеров дає короткі відомості про його творчий шлях, безумовний високий хист, заглибленість у культуру, уміння словом зворушувати й вражати. Однак поряд із цим констатує «застиглість» літератора, його невміння дослухатися до часу й устигати за ним, бо «вимоги ростуть, і навіть поетові з репутацією давнього майстра небезпечно тим нехтувати». Критик чітко мотивує, чому книжка «лишає по собі подвійне враження: справжнього ліричного хисту і разом – великої версифікаційної безпорадності», рекомендує авторові більше дбати про ритм, риму, мову, графіку вірша, бо інакше – щоразу крок назад [28].

Навіть ці дві останні проаналізовані рецензії М. Зерова демонструють, як він – на матеріалі творчості письменників-земляків, через прийом контрасту – показує крайні тенденції своєї літературної доби: коли митець іде на дуже тісну «смичку» з нею, або ж коли абсолютно ігнорує «злобу дня»; у кожному випадку це естетичний програв.

Отже, ми виявили в літературно-критичному доробку М. Зерова 35 постатей письменник-земляків, які творили в 1910–1920-х роках і привернули його увагу. Очевидно, цей перелік не остаточний: щодо кількох митців не вдалося встановити точних відомостей про їхнє походження, також можна було б розширити список іменами розробників нехудожнього жанру – критиків, дослідників художнього слова. Утім здійснений базовий аналіз дозволяє нам твердити:

1) М. Зеров активно цікавився полтавським крайовим письменством перших десятиліть ХХ століття – репрезентативним сегментом загальнонаціональної української літератури складної історичної доби;

2) його літературно-критичні публікації дають багатий, хоч і не вичерпний, матеріал для створення історії полтавського крайового письменства означеного періоду;

3) цінність цих праць у тому, що вони зафіксують імена літераторів, навіть попри не вельми хвалебну оцінку окремих доробків: справа сучасного дослідника крайової літератури поглиблювати знання про митців, формувати їхні літературні портрети, робити цілісні огляди творчості, надаючи системності уявленням про внесок того чи того автора в літературний процес України;

4) особливо значущим є те, що безумовна більшість названих критиком митців слова була репресована (у статті ми не завжди акцентували на цьому, адже в 1910–1920-х роках репресії ще не набули масово-нищівного характеру, проте крайня дата життя письменників виразно підтверджує сказане), тому важливо в наш час ретельно досліджувати ці персоналії, досі не позбавлені «білих плям», висвітлювати їхню творчість у навчальному процесі, пропонувати аспірантам, студентам, учням-учасникам МАНУ відповідні теми для наукових розробок;

5) ці праці – багатий матеріал для вивчення постаті самого М. Зерова – поета, перекладача, педагога, ученого з глибоким, дієвим інтересом до письменства своєї доби, небайдужим до його якісного рівня, інтелектуала й культурника, високого професіонала-літературознавця, духовно багатого, світоглядно зрілого українця, знищеного радянським тоталітарним режимом.

Джерела і література

1. Райбедюк Г. Б., Томчук О. Ф. Вивчення творчості київських неокласиків : навч.-метод. посібн. Ізмаїл : ТОВ РВА «СМИЛ», 2010. 348 с.
2. Панченко В. Повість про Миколу Зерова. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 1018. 624 с. (Серія «Постаті культури»).
3. Z. M. [Зеров М.]. А. Тесленко. *Зеров М. Українське письменство / упоряд. М. Сулима ; післям. М. Москаленко*. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 119–120.
4. З-ров М. [Зеров М.]. Семенко. *Prélude. Зеров М. Українське письменство...* С. 153–154.
5. Зеров М. Українське письменство в 1918 році. *Українське письменство...* С. 249–262.
6. М.И.К. [Зеров М.]. Полтавські свята. *Зеров М. Українське письменство...* С. 290–291.

7. Зеров М. [Савченко Я. Поезії]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 214–215.
8. Зеров М. [Левченко Г. Чернігівські силуети]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 233–234.
9. Зеров М. Леся Українка: з нагоди нового видання творів. *Зеров М. Українське письменство...* С. 266–274.
10. Зеров М. [Українка Леся. «В катакомбах» і ін. п'єси. Українка Леся. Поеми]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 339–340.
11. Зеров М. Леся Українка: критично-біографічний нарис. *Зеров М. Українське письменство...* С. 383–416.
12. Зеров М. [Головка А. Самоцвіти]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 274.
13. Зеров М. [Самійленко В. Україні]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 277–278.
14. Зеров М. [Скалки життя. Український декламатор.../ упоряд. С. Паночіні]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 228–229.
15. Пархоменко В., Загороднюк І. Український зоологічний журнал та видання-послідовники на тлі історії зоології в Україні. *GEO&BIO*. 2018. Т. 16. С. 123–146.
16. Зеров М. [Український декламатор]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 247–248.
17. [Зеров М.]. Н. М. Кибальчич : [некролог]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 249.
18. Зеров М. З листування Лесі Українки. *Зеров М. Українське письменство...* С. 470–472.
19. Подрига В. «Трісочка шевченківсько-кулішівського часу». Штрихи до літературного портрета Наталки Полтавки з нагоди 95-річчя від смерті. *Альманах Полтавського національного педагогічного університету «Рідний край»*. 2013. № 2 (29). С. 223–229.
20. Зеров М. Музагет. *Зеров М. Українське письменство...* С. 274–277.
21. Зеров М. [Передмова до збірника «Нова українська поезія»]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 317–325.
22. Зеров М. [Плевако М. Хрестоматія нової української літератури]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 351–353.
23. Зеров М. Українська література в 1923 році. *Зеров М. Українське письменство...* С. 353–362.
24. Зеров М. «Шляхи мистецтва». *Зеров М. Українське письменство...* С. 342–344.
25. Зеров М. В справі критично-бібліографічного журналу. *Зеров М. Українське письменство...* С. 421–427.
26. Зеров М. [Капустянський І. Валеріян Поліщук]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 456–458.
27. Зеров М. [Терещенко М. Чорнозем]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 440–441.
28. Зеров М. [Філянський М. Цілую землю]. *Зеров М. Українське письменство...* С. 624–626.

**ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. АНДРІЄВСЬКОГО
У КОНТЕКСТІ ІННОВАЦІЙНОГО ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО
РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ
ПРАКТИКИ (ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

Розглянуто метод, специфіку та значення освітньо-виховної роботи знаного полтавського педагога М. Андрієвського та можливості застосування його педагогічного доробку в реалізації євроінтеграційних засад в освітньому просторі України. Висвітлено зміст та методiku його управлінської діяльності, новаторський підхід до виконання управлінських завдань в умовах інтернатного закладу, що будувався на ідеї поєднання педагогічного, учнівського та батьківського колективів у єдиний шкільний колектив. Проаналізовано зміст громадсько-культурної та просвітницько-публіцистичної роботи М. Андрієвського. Наголошено на вагомому педагогічному й соціокультурному значенні діяльності педагога, його інноватики для гуманізації системи освіти другої половини ХХ століття та у реформуванні освітньо-виховного простору сьогодення.

Ключові слова: Михайло Костянтинович Андрієвський, педагог-новатор, інтернатна система освіти, Гадяцька загальноосвітня школа-інтернат імені Є. П. Кочергіна, виховання дітей-сиріт, інноваційна діяльність, євроінтеграційні процеси.

Важливою й необхідною умовою інтеграції національного освітнього простору України в європейську освітню систему є розбудова освіти на гуманістичних засадах західної цивілізації. Широкий спектр наукових розвідок щодо осмислення європейських цінностей та долучення до них у процесі формування єдиної європейської системи освіти в її розмаїтті національних освітніх галузей висвітлює проблеми багаторівневості та безперервності, якості, ефективності та доступності освіти. Особливо це стосується освітньо-виховних умов організації роботи з дітьми, що опинилися в складній життєвій ситуації: біологічних та соціальних сиріт; дітей, що не мають можливості отримати належний догляд і виховання в родині; дітей, які через різні причини й обставини виявляють ознаки девіантної чи деліквентної поведінки тощо.

Для повноцінного розвитку особистості дитини з певним складним життєвим досвідом велика увага приділяється відстоюванню її інтересів та створенню найбільш сприятливих умов, максимально наближених до сімейних, що передбачено Національною стратегією реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки. Перепрофілювання шкіл-інтернатів на невеликі інституції (до 10 осіб) та створення сімейних моделей установ

суспільного виховання для дітей-сиріт та дітей з певними соціально-психологічними проблемами сприятимуть подоланню психологічних труднощів, сенсорної та соціальної депривації; дозволятимуть широко застосовувати методи родинного виховання на основі міжособистісних стосунків, трудових обов'язків, сімейно-побутової культури тощо.

Звернення до досвіду навчально-виховних установ для дітей-сиріт ХХ століття, напрацювань знаних педагогів минулого, їхніх теоретичних і практичних розвідок з проблем суспільного виховання дітей, що опинилися в складних життєвих ситуаціях, може надати немало цікавих матеріалів у контексті інноваційного та євроінтеграційного розвитку соціально-педагогічної практики сьогодення. Яскравий досвід педагогічної та організаційної діяльності, новаторський підхід до розвитку, виховання й соціалізації дітей-сиріт в умовах суспільних навчально-виховних закладів залишив в історії української педагогіки Михайло Костянтинівич Андрієвський, відомий полтавський педагог, який упродовж 36 років працював на посаді директора Гадяцької загальноосвітньої школи-інтернату імені Є. П. Кочергіна. Чимало характеристик його педагогічної спадщини становить суттєвий інтерес у справі вдосконалення та євроінтеграційного розвитку сучасної освітньої практики і, насамперед, у контексті інституційної перебудови сучасної системи піклування про дітей-сиріт.

Одним із перших М. Андрієвський висловлював ідеї необхідності формування атмосфери родини як основного шляху гармонійного розвитку особистості вихованця. Він уважав, що на процес духовно-морального зростання особистості дитини, її світорозуміння, самопізнання, повноцінний інтелектуальний та фізичний розвиток ефективні педагогічні впливи мають засоби родинного виховання. У своїх статтях, виступах, доповідях, у книзі «Прилучення до життя» М. Андрієвський неодноразово вказував, що психолого-педагогічні особливості вихованців школи-інтернату, які вже мають певний негативний життєвий досвід, потребують спеціальних поступових корекційно-реабілітаційних заходів з усунення наслідків соціальної та родинної депривації [1, с. 144]. Педагог писав, що «непрості дитячі долі, які його оточували, хвилювали, турбували, змушували шукати шляхи для того, щоб школа-інтернат стала для всіх чотирьохсот дітей рідною, близькою, теплою, своєю домівкою...» [1, с. 143]. Для виконання поставлених завдань М. Андрієвський, згуртував педагогів і вихователів, соціальні, медичні, господарські служби школи-інтернату, батьківський комітет та опікунську раду в єдиний колектив однодумців.

Створення чітко організованої системи соціальних, трудових відносин, в яку вихованці включалися з перших днів перебування у школі-інтернаті, допомагало у вихованні достатнього рівня самостійності; сприяло розвитку духовних, моральних, фізичних

якостей, творчих здібностей дітей; надавало можливість засвоїти певні норми і правила соціуму, оволодіти досвідом поведінки та навчитися виконувати певні функції, необхідні для реалізації особистості в суспільстві та повноцінної життєдіяльності у майбутньому. М. Андрієвський писав, що «причина безініціативності, пасивності підлітка найчастіше криється не в бажанні, а в невмінні виявити себе. Кому ж, як не нам, педагогам, допомогти у цьому вихованцям?.. Адже інтернат – велика родина, і ми прагнемо, щоб діти не були позбавлені тепла і затишку, максимально наближеного до атмосфери хорошої сім'ї» [2, с. 73].

Створюючи внутрішкільні колективи, подібні до родинних (різновікові групи для виконання завдань із самообслуговування, самоврядування, суспільно корисної трудової діяльності), М. Андрієвський мав на меті допомогти дитині швидше адаптуватися до нових умов життя, до виконання сімейних ролей і певних обов'язків та індивідуальних доручень. Піклування старших вихованців про молодших у різновікових групах, закріплення за ними постійного складу вчителів і вихователів, робота з благоустрою школи та прилеглої території, праця на навчально-дослідних ділянках та на шкільній тваринницькій фермі, у теплиці, в розаріумі, у шкільному садку задавали загальну мету, спонукали до співпраці, об'єднували дітей і посправжньому їх ріднили, формували певні позитивні традиції та сімейні ритуали, запропоновані самими вихованцями. Так, традиційними заходами стали в Гадяцькій школі-інтернаті щотижневі лінійки для оголошення підсумків роботи (урочистий ритуал яких М. Андрієвський називав «духом дитячого самовиявлення») [2, с. 82]; зустрічі з випускниками різних років; щорічні святкування Дня народження школи-інтернату та Дня бабусь і дідусів; Свято яблуневого саду та багато інших.

По-родинному тепло й цікаво проходили і засідання вечірніх клубів «Поговоримо по щирості», «Мамині поради», «Подружка», «Ровесник», на які запрошували психологів, акторів, спортсменів, цікавих людей різних професій [3, с. 36-41]. Сучасний вихователь може знайти підтримку в М. Андрієвського також у питанні щодо обґрунтування системи моральних цінностей, які повинні лягти в основу поведінки молодої людини. Йдеться, певна річ, про загальнолюдські, позаісторичні цінності, які, переконаний педагог, не регулюються законом, а є природніми. М. Андрієвський приділяв глибоку увагу моральному вихованню особистості, робив акценти на необхідності таких життєвих чеснот як чесність, справедливість, відповідальність, працелюбність тощо.

Значний інтерес для модернізації вітчизняної освітньої системи становлять ідеї М. Андрієвського щодо трудового виховання. Він наголошував на трудовому вихованні школярів як на найважливішому

складникові навчально-виховного процесу в інтернатних закладах освіти, яке розглядалося як цілеспрямований систематизований процес, що має забезпечити соціально-психологічну та практичну готовність дитини до трудової діяльності, виробити певні моральні, інтелектуальні, фізичні якості, сформувати особистість дитини, здатної адаптуватися у реаліях соціуму після закінчення школи-інтернату.

Розробляючи форми, засоби, методи, розкриваючи сутність трудового виховання школярів в умовах інтернатних закладів освіти, М. Андрієвський указував на специфічні особливості формування основних компонентів трудової діяльності, їхню складну психологічну структуру при виборі ефективних методів роботи з дітьми-сиротами, а особливо із соціальними сиротами, що сприятиме не тільки поглибленому вивченню основ наук, вирішенню проблем виробничого навчання і професійної підготовки, а й формуванню свідомого ставлення до праці, активної життєвої позиції, що було і залишається, на думку педагога, основною метою трудового виховання, яке нерозривно пов'язане з загальним розвитком особистості – моральним, інтелектуальним, естетичним, фізичним.

Новаторський підхід М. Андрієвського до вирішення проблем соціалізації особистості вихованців загальноосвітніх інтернатних закладів полягає у виборі різних видів трудової діяльності школярів (навчальної, дослідницької, продуктивної, суспільно корисної, самообслуговуючої тощо) як посиленої форми участі в суспільному житті, засобу пізнання дійсності, взаємин дорослих, соціальних ролей та функцій, що сприяє формуванню й удосконаленню моральних переконань, підвищує активність, свідомість, самостійність, критичність та адекватність самооцінки, збагачує емоційно-вольову сферу школяра. «Я вважаю головним, – писав М. Андрієвський, – щоб дитина повірила в свої сили і здібності, глибоко усвідомила, що в неї є всі можливості стати повноцінною людиною, побудувати цікаве, захоплююче і радісне життя. Якщо учитель досягне цього – можна сміливо вважати, що основний обов'язок він виконав чесно» [4, с. 3].

Діяльність М. Андрієвського відіграла вагомий роль у гуманізації радянської системи інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Новаторський підхід до вирішення завдань системи державної опіки над дітьми-сиротами, дітьми, які залишилися без батьківського піклування, дітьми з неповних або багатодітних родин М. Андрієвський, дещо випереджаючи свій час, у своїй науково-практичній діяльності послідовно проводив з позицій дитиноцентризму – гуманного ставлення до дітей, які потребують особливої уваги. Педагог одним із перших проголосив максимуму необхідності формування родинної атмосфери як основної умови повноцінного розвитку особистості. Більше того, М. Андрієвський активно пропагував та впроваджував ідею всебічного й гармонійного виховання особистості,

на державному рівні закликав до реформування тогочасної системи інтернатної освіти.

Актуалізована М. Андрієвським гуманістична ідея всебічного й гармонійного виховання особистості не втрачає своєї актуальності і сьогодні. Ідея всебічного й гармонійного виховання співзвучна нашому часові оновлення та подолання застарілих стереотипів, динамічних змін у всіх сферах суспільного життя. Її дослідження свідчить, що вітчизняна педагогічна думка формувалася як складова європейської освітньо-виховної традиції. У наші дні досліджувана ідея, збагачена надбаннями століть, зберігає свою людинотворчу сутність, хоча її історія сповнена глибокого драматизму, перемог і поразок. Зосередження людства в умовах сьогодення на особистості, інтеграція Української держави до європейської спільноти забезпечили визнання й необхідність вивчення ідеї, стали об'єктивним явищем педагогічної реальності й підґрунтям її подальшого розвитку. Формування різних граней особистості в їх гармонійній єдності є надзвичайно складним завданням не лише для практики, але й для теорії виховання. Невипадково ця проблема викликала й викликає жваві дискусії і навіть розгубленість серед спеціалістів. Але ці суперечності, як указував Б. Год, не мають бути підставою для відмови від ідеї всебічного й гармонійного виховання, а лише привертають увагу до неї як до складного педагогічного феномену [5, с. 4, 395].

В основі педагогічної концепції М. Андрієвського була ідея комплексності усіх напрямів виховання: розумового, морального, трудового, патріотичного, інтернаціонального, екологічного, естетичного, фізичного. Відомо, що в основу поняття комплексного підходу до виховання покладено наукове положення про діалектичну єдність одиничного й загального, частини й цілого, висловлено всезагальний зв'язок явищ та їхня цілісність. Положення про цілісний підхід до явища, що вивчається; про всебічність його вивчення через встановлення взаємозалежностей і взаємозв'язків окремих складових його частин; про те, що в кожному окремому іманентно присутня особливість, сутність загального і, навпаки, кожне окреме, органічно вплітаючись в загальне, водночас набуває сутності і властивостей загального, збагачує його якісно своїми характеристиками, – це діалектичне положення і складає методологічну основу комплексного підходу до виховання, до проблеми всебічного розвитку особистості в процесі виховання.

Цінним, на наш погляд, є досвід М. Андрієвського щодо проведення профорієнтаційної роботи та популяризації ідей політехніцизму. Педагог зробив вагомий внесок у розробку складної науково-практичної системи профорієнтаційної роботи, її інформаційної і методичної основи, яку складають глибокі знання змісту і умов професійної діяльності, перспективи розвитку професій, форм та умов їх

здобуття, правильні уявлення школярів про вимоги професій до психофізіологічних та особистісних якостей людини, психодіагностична оцінка індивідуально-психологічних особливостей людини. Знайти оптимальне сполучення особистісних бажань і суспільних потреб – основна мета всієї системи профорієнтаційної роботи, яка на сучасному етапі перебудови інтернатних закладів освіти має найважливіше значення в системі соціального виховання дітей з певними життєвими проблемами. Конкретність, цілеспрямованість, планомірність і науково-методична забезпеченість професійної орієнтації, що характеризує теоретико-практичний доробок М. Андрієвського, може бути використано для подальшого вирішення проблем організації професійної орієнтації школярів в умовах загальноосвітніх інтернатних закладів та збагатити національний педагогічний досвід.

Необхідно також зазначити, що в Гадяцькій школі-інтернаті М. Андрієвський приділяв велику увагу організації та роботі науково-теоретичного семінару з вивчення спадщини відомих науковців минулого і психолого-педагогічного семінару за участю викладачів кафедри психології та педагогіки Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка. Там неодноразово проводилися виїзні засідання кафедр педагогічної майстерності, педагогічних технологій, педагогіки і психології, де науковцями надавалися консультації із різних проблем організації навчання й виховання школярів в умовах інтернатної установи. Гадяцька школа-інтернат стала опорною з усіх питань навчально-виховної роботи не лише в Полтавській області, а й у масштабах країни. Її часто відвідували іноземні делегації з різних країн світу: Німецької демократичної Республіки, Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Венесуели, Куби [3, с. 55]. Перша пересувна виставка як нова форма вивчення та поширення передового педагогічного досвіду, організована Полтавським інститутом удосконалення вчителів, була присвячена діяльності педагогічного колективу Гадяцької школи-інтернату. Дуже точно і ємко було охарактеризовано педагогічну й управлінську діяльність М. Андрієвського у листі заступника завідувача Полтавського облвню М. Лейка до Міністерства освіти Союзу РСР: «Гадяцьку школу-інтернат часто називають по імені її директора – школою Андрієвського. При цьому мають на увазі не просто будинок, де вчать хлопчики і дівчатка, а систему виховання, напрямок педагогічної думки, комплекс педагогічних прийомів і заходів. «Школа Андрієвського» – в цих словах визнання надбань Михайла Костянтиновича, його незаперечного авторитету. Адже в тому, чим живе колектив, в усіх його пересічних і великих справах, пошуках, тривогах, радощах – в цьому відчувається жива присутність директора, його воля, стиль, спрямовуюча тверда рука. Очоливши школу-інтернат, він наполегливо й цілеспрямовано творив, формував, удосконалював її...» [6, арк. 3].

Амплітуда напрямів діяльності М. Андрієвського була досить широкою: від освітньо-виховної та організаційно-педагогічної до наукової, громадсько-культурної та просвітницько-публіцистичної. Педагог був різносторонньою особистістю, а широкий спектр його ініціатив вияскравлював різні грані його педагогічної концепції. Будучи лідером та новатором в організації інтернатної освіти на Полтавщині, педагог не обмежував свою діяльність шкільним кабінетом. Він брав активну участь в різноманітних культурно-просвітницьких заходах, державно-політичному житті, активно публікувався в загальнодержавних, науково-педагогічних та інших періодичних виданнях. Він вів активне громадське життя: неодноразово обирався депутатом обласної і районної Рад народних депутатів, депутатом Верховної Ради СРСР; очолював обласну раду вчителів; був делегатом всесоюзних і всеукраїнських з'їздів працівників освіти. Слід вказати, що громадсько-просвітницька та публіцистична діяльність були для М. Андрієвського додатковою можливістю вирішувати проблеми освіти. Так, за його пропозицією до Конституції СРСР 1977 року було внесено уточнення щодо трудового навчання й виховання школярів.

Отже, необхідно підкреслити, що педагогічна спадщина М. Андрієвського сьогодні набуває особливої актуальності. Значну цінність для удосконалення сучасного освітнього методу становлять положення педагогічної концепції М. Андрієвського про психолого-педагогічні умови організації освітнього процесу в інтернатних закладах освіти, технології організації учнівського самоврядування, рекомендації щодо інтеграції соціальних та освітніх послуг як шляху втілення людиновимірних пріоритетів педагогічної діяльності. Значний інтерес також становить досвід М. Андрієвського щодо шляхів мотивації молоді до трудової діяльності, методики подолання педагогічної занедбаності, методів і форм поєднання теорії та практики (праця на навчально-дослідних ділянках, у теплиці, на тваринницькій фермі, гурткова робота, навчальні екскурсії тощо). Вагому практичну цінність для удосконалення організаційно-педагогічних засад навчально-виховної діяльності сучасних закладів освіти становлять ідеї та діяльність М. Андрієвського щодо досягнення гармонії традицій та інновацій в управлінні закладом освіти, шляхів самоорганізації колективу, методів активізації дослідницької роботи молоді. Педагогічна та громадсько-просвітницька робота М. Андрієвського, його науковотеоретичні напрацювання та багаторічний досвід практичної діяльності в галузі соціального виховання дітей в умовах інтернатної установи є дорогоцінним вкладом в розвиток історико-педагогічної науки періоду другої половини ХХ століття, який суттєво вплинув на формування парадигми соціально-педагогічної теорії та практики сьогодення, та може надати немало цікавих матеріалів на етапі її інноваційного та євроінтеграційного розвитку.

Джерела і література

1. Андриевский М. К. Интервью / Майорчик В. Путевка в жизнь: Народом призванные : книга интервью. Харьков : Прапор, 1982. С. 138–146.
2. Андрієвський М. К., Павелко В. В. Прилучення до життя. Київ : Політвидав України, 1979. 102 с.
3. Беседа В. М., Галушка Н. А., Кущенко А. Л., Беседа О. Г. Історія Гадяцької школи-інтернату. Гадяч : Вид-во «Гадяч», 2008. 136 с.
4. Сердюченко Г. Його покликання. Зоря Полтавщини. 1968. № 181. С. 3.
5. Год Б. В. Ідея всебічного й гармонійного виховання особистості в епоху європейського Відродження : дис. ... д-ра пед. наук : 13. 00. 01 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2005. 537 с.
6. Лист заступника завідувача Полтавського облвн М. Лейка на ім'я заступника Міністра освіти УРСР Ніколаєнка І. В. від 18 червня 1974 р. № 02/1920 щодо виконання наказу Міністерства освіти Союзу РСР № 22 від 5 березня 1973 року «Про заходи до поліпшення роботи шкіл-інтернатів». Державний архів Полтавської області. Ф. Р-4298. Оп. 8. Спр. 118. Арк. 1–9.

УДК 821.161.2.09Коваленко

Олександра Неділько

(**Науковий керівник:** учитель географії Полтавської гімназії № 8
імені Панаса Мирного Пархоменко Л. В.)
(Полтава)

ЗІРКА ПОЛТАВСЬКОЇ НАРОДНОЇ НИВИ: ГРИГОРІЙ КОВАЛЕНКО НА ТЛІ ЕПОХИ

У роботі представлено дослідження діяльності письменника, громадського і культурного діяча, видавця, дослідника історії та етнографії, художника, народного лікаря Григорія Олексійовича Коваленка на ниві народної освіти і культури. Особливу увагу авторки приділено діяльності Григорія Коваленка на посаді очільника Полтавського осередку «Просвіта» та всьому спектру її роботи.

Ключові слова: Григорій Коваленко, Микола Дмитрієв, журнал-тижневик «Рідний край», місячник «Життя і знання», «просвіта», I Всеукраїнському з'їзді «Просвіт».

У 2022 р. виповнюється 154-та річниця від дня народження одного із найбільш працьовитих українців-інтелігентів кінця XIX – початку XX століття, письменника, громадського і культурного діяча, видавця, дослідника історії та етнографії, художника, народного лікаря Григорія Олексійовича Коваленка. Життєвий і творчий шлях цього, воістину «невтомного трударя народної ниви Полтавщини», насправді є недостатньо дослідженим та висвітленим [3]. А між тим, саме йому у буремні роки Української революції 1917–1921 рр. судилося опікуватися народною освітою Полтавщини, займатися дослідженням і популяризацією минувшини тощо. Сьогодні, дослідження такого

подвижницького подвигу на ниві народної освіти і культури є досить актуальним, адже дає змогу уявити усю велич національно-патріотичного духу у нашому краї в роки Української революції.

Майбутній культурний і громадський діяч народився 24 січня 1868 року в присілку Липняки Переяславського повіту Полтавської губернії у родині, яка ревно зберігала козацькі традиції. Так згадує сам Григорій Коваленко про свою освіту: «Ріс у козачій родині, де не переривалася стара козацька традиція, освіта, культура. Діди й батьки були любителями і знавцями церковної науки і української поезії. Дід доброю українською мовою написав свою автобіографію, яка зберігалася і перечитувалася його нащадками. Здавна у сім'ї трималася, не переводячись, і традиція малярства. До 8-ми років я навчався дома, а коли вже добре вмів читати й писати, мене віддали в народну школу, курс якої я закінчив в 11 років. До 14-ти навчався самотужки, багато читав, допомагав у домашній роботі» [1, с. 67]. Далі буде Полтавська фельдшерська школа, посада земського фельдшера та вчителя у с. Дем'янець. Увесь час, Григорій Олексійович поєднував медицину із фольклористикою. Як приклад – поява праць «Про народну медицину в Переяславському повіті». Пізніші науково-популярні брошури «Клопіт в селі Білашівці», «Чума на людях», «Від чого вмерла Мелася» також були продиктовані бажанням піднести свідомість і культуру народу та поліпшити умови селянського життя [1, с. 65].

З 1895 року з допомогою письменника Бориса Грінченка і правника Іллі Шрага Коваленко перебирається до Чернігова, працює там діловодом, а пізніше – помічником секретаря міської управи, близько сходиться з М. Коцюбинським, В. Самійленком та іншими діячами культурно-освітнього руху. У Чернігові М. Коцюбинський, В. Самійленко, Б. Грінченко та Г. Коваленко організували видавничий проект літературного альманаху «Хвиля за хвилею». Як свідчать спогади сучасників, листування самого Григорія Олексійовича, Коваленкові під час реалізації цього проекту випадає чи не найважче завдання: листування з літераторами, редагування та підготовка до друку їхніх творів. І, на думку науковців, великою заслугою сааме Григорія Олексійовича було те, що в альманасі «Хвиля за хвилею» друкувалися Іван Франко, Осип Маковей, Дніпрова Чайка, Агатангел Кримський [2, с. 3].

Точних даних про причини переїзду Г. Коваленка у Полтаву 1905 року немає, але є припущення, що цьому посприяла його участь у відкритті пам'ятника І. Котляревському у 1903 р. [3]. Тут він улаштувався працювати секретарем міської управи й одразу ж зініціював – разом із Миколою Дмитрієвим і Панасом Мирним – створення міського товариства «Просвіта». Відомо, що статут товариства 1906 року було відхилено місцевою владою як проєкт

націоналістичної громадської інституції. Цією ж ініціативною групою було організоване видавництво журналу-тижневика «Рідний Край», Г. Коваленко став одним із відповідальних редакторів цього часопису. У ті ж роки під впливом В. Кричевського він захопився етнографією, українською історією й невдовзі подарував читачам цінний підручник «Українська історія». Упродовж 1913–1914 років невтомний дослідник видавав у Полтаві місячник народного здоров'я і природознавства «Життя і знання».

Під час Української революції 1917–1921 років Г. Коваленко перебуває в самому центрі громадсько-політичного життя Полтави: входить до Комітету українських поступових партій та організацій, входив до Української демократичної партії, 1905–1917 – до Української радикально-демократичної партії. Від українських демократичних організацій обирається до Полтавської міської думи, також до міської української просвітно-лекційної комісії, стає дійсним «народним лектором» [4]. У квітні 1917 року відбулися установчі збори Полтавського міського товариства «Просвіта». На них головою просвітян Полтави обирають Г. Коваленка. Від імені полтавської «Просвіти» він виголошує промову на I Всеукраїнському з'їзді «Просвіт» у вересні 1917 року в Києві. 1919 року Г. Коваленко створює комітет зі святкувань 150-річчя від дня народження Івана Котляревського. Звичайно, радянська влада міста була проти «націоналістичних» торжеств. Але організатори збираються на мітинг на могилі зачинателя нової української літератури, відслужують панахиду його пам'яті, у театрі проводять святковий вечір. До урочистостей тоді долучилося близько 20 тис. осіб.

У 1919–1921 роках Г. Коваленко працював інструктором народної освіти Полтавського повіту. Як історик та етнограф, він уходить до складу Полтавського наукового товариства при ВУАН. Був дійсним членом Полтавської губернської вченої архівної комісії, разом із В. М. Щербаківським, М. Я. Рудинським, В. О. Щепотьєвим, Л. В. Падалкою організував губернський Комітет охорони пам'яток. Після звільнення у 1924 року М. Рудинського, на знак протесту, припиняє діяльність у музейних проєктах. У 1920–1930 рр. Григорій Коваленко викладає біологію в Полтавській фельдшерсько-акушерській школі, деякий час працює директором цього навчального закладу. 1929 року в Харкові з'являється третє видання його підручника «Анатомія і фізіологія людини» [2].

Григорій Коваленко залишив певний слід і як художник-портретист та живописець. Серед його творів – оригінальні варіанти портретів Тараса Шевченка й Івана Котляревського, краєвиди Полтавщини, як-от «Хата на Павленках», «Над Ворсклою у Нижніх Млинах». Окремі роботи митця експонуються в Полтаві. Родина

Коваленків проживала в Полтаві по вулиці Уютній, 3, куди часто приходили студенти, оскільки у господаря була багата бібліотека. Про це органи УНКВС напишуть згодом в обвинувачувальних протоколах: «Коваленко в 1936 році у педінституті міста Полтави створив контрреволюційну націоналістичну групу. По його завданню учасники цієї групи розповсюджували націоналістичну літературу, вели роботу з підготовки кадрів для активних націоналістичних антирадянських виступів» [1, с. 69]. За сфабрикованим обвинуваченням «учасник і організатор підпільної контрреволюційної націоналістичної організації» 20 серпня 1937 року Григорій Коваленко був заарештований, а вже 15 грудня за постановою особливої трійки УНКВС у Полтавській області був розстріляний у міській в'язниці. Найтрагічніше, що місце його захоронення невідоме. Реабілітований 1969 року. Сьогодні біографічні відомості про Г. О. Коваленка можна по крупинках зібрати з різних джерел і ресурсів. А от бібліографія його творів залишається не дослідженою. Тож автор пропонує короткий перелік його друків, здебільшого маловідомих: «Від чого вмерла Мелася», «Вишнівська справа», «Вічний календар», «Вода в природі», «Ворожка (комедія на 1 дію», «Деятельность и значение И. П. Котляревского в истории украинского общества», «Жарти життя : оповідання», «З часів поривів і надій, 1900–1903: (оповідання та інше)», «Задачи и цели фельдшерско-акушерской организации», «Клопіт у селі Биляшівці: оповідання про сифіліс», «Людина і громада: Думки про добро і правду», «Море».

Джерела і література

1. Ревегук В. Я. Полтавці – поборники державної незалежності України. Полтава, 2015. 348 с.
2. П'ядик Ю. Фотографія з багатьма невідомими. *Вітчизна*. 1989. № 2. С. 194–205.
3. Ротач П. Г. О. Коваленко. *Полтавська Шевченкіана: спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії*. Полтава: Дивосвіт, 2013. Вид. 2-ге, випр. 960 с.
4. Справа по звинуваченню Коваленка Григорія Олексійовича. *Архів управління СБУ в Полтавській області*. Спр. 12089-С. 103 арк.
5. Ханко В., Юренко О. Григорій Коваленко. Енциклопедія сучасної України (ЕСУ). Електронний ресурс. Режим доступу: <http://esu.com.ua>

РОЗДІЛ 3

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ, АРХЕОЛОГІЧНІ, ЕТНОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 821.161.2-1:172.15]:070(477.64-25)

Олександр Ігнатуша
(Запоріжжя)

АКТУАЛЬНЕ ЗВУЧАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ ПОЕЗІЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917–1918 рр. НА СТОРІНКАХ ПРОВІНЦІЙНОЇ ПРЕСИ: ПРИКЛАД МІСТА ОЛЕКСАНДРІВСЬКА (ЗАПОРІЖЖЯ)

У статті актуалізована тема суспільних і творчих патріотичних рефлексій українців в умовах російсько-української війни 1917–1918 рр., які екстраполюються на сучасні події сьогодення. Зазначено, що поезія стала одним із засобів консолідації українського суспільства у боротьбі під час російсько-української війни. Об'єктом дослідження стала перша україномовна газета «Січ» повітового міста Олександрівськ Катеринославської губернії (пізніше – м. Запоріжжя), що видавалася весною-літом 1918 р. Аналізується зміст поетичних творів.

Ключові слова: місто Олександрівськ (Запоріжжя), газета «Січ», російсько-українська війна 1917–1918 рр., поетична творчість/

Широкомасштабна російська військова агресія проти України 2022 р. підкреслила важливість вивчення і осмислення уроків попередніх російсько-українських війн, з'ясування їхніх ідейних джерел, сутності позицій сторін, а головне – пошуку припинення та уникнення подібного. Війна це не тільки військові дії, а й бурхливі емоції на численні трагедії, пронизливі почуття та суголосні мільйонам людей настрої, які відлунюють століттями. Емоційний досвід попередніх поколінь вартий уваги як застереження і припинення війни.

Найближчий до нас в історії приклад такої війни – це війна, активну фазу якої більшовицька Росія розпочала проти України з грудня 1917 р.

Тодішня війна відобразилася у багатьох формах, у тому числі – й літературних. Поезія стала одним із засобів консолідації українського суспільства у боротьбі під час російсько-української війни 1917–1918 рр.

Зміст поезії дає уявлення про цілі, ступінь національної консолідації перед лицем ворога, яскраві події і типові форми військово-політичної боротьби, очікувані наслідки. Поетичний відгук на сторінках преси – багатозначне явище, у якому закодовано сутність і характер воєнного конфлікту та спроможність суспільства його адекватно осмислити. Окремим є аспект регіональний.

Об'єктом аналізу стала перша україномовна газета «Січ» повітового міста Олександрівськ Катеринославської губернії (пізніше – м. Запоріжжя), що видавалася весною-літом 1918 р. Сьогодні відомо про вихід принаймні 32 її номерів, перший із них датовано 1 травня, останній – 12 липня. Вона позиціонувалася як «надпартійна демократична часопис українських організацій», тому є підстави вважати, що віддзеркалювала настрої широких верств суспільства, споріднених ідеєю української національної єдності. Зі збережених двадцяти шести номерів газети у 14 номерах було вміщено 19 поетичних творів.

На жаль, прізвища більшості авторів приховані літературними псевдонімами. Вважаємо, що однією з головних причин приховування прізвищ був фактор строкатого ідейного середовища повітового міста південної України, яке не відзначалося високим рівнем національної консолідації.

Лише два зі зразків поетичної творчості, які дійшли до нас з газетою «Січ», підписані жіночими прізвищами – «Софія Полюсяк-Поліщук» та «В. Гречишкіна».

Більшість надрукованих поезій у газеті – лірика. Деякі типологічно наближаються до козацької/стрілецької пісні, іноді – мають епічну сюжетну лінію, з патріотичними зверненнями, деякі – з описовістю рідного краю. Більшість пронизана соціальною проблематикою: пригнобленості, поневолення люду і країни.

Однією з центральних тематик віршів є звернення до земляків. З такою назвою було опубліковано чотири поезії за підписом «Тр. Поліщук-Полюсяк». Автор – людина з українською національною самосвідомістю, звертається до українців, не поділяючи їх на класи чи партійні корпорації. Він кличе усіх, хто має силу, підійматися на захист здобутих у революції свобод проти московської навали. Автор висловлюється чітко й однозначно: «До праці, до гурту, до зброї, панове, / Аж поки не стане чужа нам Москва». Він обґрунтовує потребу розриву відносин з північною сусідкою: «Вона нас три віки і гнула й давила,/ І кров з нас цідила і кров ту пила!». Вірш закінчується закликком: «Уставайте ж, брати мої,/ Молоді орлята,/ Вас скликає знов до себе/ Україна-мати». Образ України-Матері сприймається як найвища святість.

Автор цитованої поезії – людина з християнською свідомістю, прагне, щоб у боротьбі пролилося якомога менше крові. Закликає мислити творче, адже загрозливою є недостатня консолідованість українського руху, який ще не здолав московські впливи і пастки.

Автор поезій показує корінну причину нещастя українців – поновлення агресії з Москви, проти якої потрібно знову підійматися на боротьбу. «Щоб хоч нашим дітям жити довелося,/ Не знавши Сибіру, кайданів, тюрми!». Поет свідомий, що правда на боці українців.

Окрему увагу у одній із поезій автор звертає на роль інтелігенції, яка має бути першою «в громадській роботі», ведучи за собою суспільство.

Патріотична поезія відігравала консолідуючу роль, спираючись на потребу єднання заради спільної перемоги над російським ворогом і побудови вільної України, у якій пануватимуть спокій, злагода і братерство.

Дві поезії у примірниках «Січі» підписані псевдо «Старий». Обидві мають мінорну символіку. Вони – відображення трагедії мільйонів російсько-української війни, втрачених життів рідних і близьких людей, підірваного здоров'я, знищених домівок. Одна з них – «Смерть стрільця», – пронизана невимовною тугою і щемливим болем за втраченими життями молодих воїнів, їх несповненим коханням, недоспіваними піснями.

Переважаючою була патріотична тематика. Прикладом такої поезії була «Гей гайдаки, вставайте до бою», підписана криптонімом О.К. Вона кликала до боротьби з ворогом, звертаючись до національних традицій. Свою боротьбу поет вважав справедливою, адже це «вороги взяли у нас», а не ми у них. Така боротьба підіймала прапор національної гідності: «Щоб Україну всі поважали».

Серед тих, хто поезією надихав до боротьби проти російського імперіалізму, був уродженець Запорізького краю Віталій Самійленко. Одна з його поезій – «Спогад» – про пов'язаність з рідним селом над річкою Конкою. Інший вірш, «Пам'яті батька», сповнений туги і смутку роздумів про поневолені степи.

Кілька віршів весни-літа 1918 року підписані псевдо «Гайдамака А.Д.К.». Один з них – «Ми боролись за свободу» – передає почуття воїна Української Держави. Автор впевнений у своїй правоті. Вірш дихає готовністю захищати Україну до останнього подиху. Він показує християнські засади, віру у щирі молитви, відчуття зобов'язаності перед пам'яттю полеглих побратимів. Поет завершує твір впевненістю у майбутнє і надихаючу силу української національної символіки: «Хай живе жовто-блакитний вільний прапор непохитний!».

Життєствердні рядки української патріотичної поезії допомагали жителям Запорізького краю у тяжкі години нерівної боротьби проти російських агресорів.

Українство провінційного Запоріжжя, як і переважної частини південного регіону України, чітко усвідомлювало смертельну загрозу особистому життю і всій Українській Державі у війні, розв'язаній Росією проти України, застерігало про цю небезпеку і кликало усіх до об'єднання у боротьбі проти багатолічного сильного і підступного ворога.

У 2022 році рядки поезій 1918-го звучать так само по-сучасному, як і сотню років тому. Історія знову поставила на кін саме існування України, яка черговий раз намагається вирватися з лабет нової російської імперії. І українська поезія, українське слово, мова, засоби масової інформації знову стають консолідуючими факторами і джерелами боротьби проти російської окупації.

УДК 3392.81(477):001.891

Галина Бондаренко
(Київ)

ЛОКАЛЬНА ГАСТРОНОМІЧНА СПАДЩИНА У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

У статті аналізуються сучасні напрями досліджень, пов'язаних з традиційною кухнею. Розглядаються локальні варіанти гастрономічної спадщини на прикладі Полтавщини(Лохвиччини). Досліджується значення інформаційної підтримки та культурної промоції місцевих кулінарних традицій у соціально-економічному розвитку громад, формуванні туристичного іміджу регіону.

Ключові слова: локальні дослідження, традиційна кухня, гастрономічна спадщина.

Кулінарні традиції народу пов'язують людей з їхньою культурною спадщиною, історією, всієї сукупністю набутих етносом знань, цінностей і практик. Їжа часто виступає маркером культурної ідентичності у той час як моделі харчування зазнають соціальних, політичних та екологічних змін. Процеси розвитку та стандартизації промислового виробництва продуктів харчування актуалізували запит на витіснені ними раніше традиційні продукти, що мали кустарне, місцеве, (етнічне, регіональне, символічне) походження. Одним з аспектів сучасної глобалізації на думку культурологів стало переосмислення етнічної кухні. Міграційний рух, розвиток туризму обумовили запити на «екзотичну», етнічну їжу на міжнародному рівні [10].

У 21 століття багато кулінарних традицій, традиційних страв народів світу віднесені до нематеріальної культурної спадщини, що потребує охорони та збереження. До Репрезентативного списку ЮНЕСКО з нематеріальної культурної спадщини (далі НКС) увійшли наприклад, гарбузовий суп жуму (Гаїті), арабська кава як традиція щедрості (Катар, Об'єднані Арабські Емірати), кулінарне мистецтво плескатого хліба на заквасці (Мальта), культура і традиції приготування узбецького плову, культура приготування українського борщу та ін. З 51 елемента НКС у Національному переліку (станом на жовтень 2022 р.) дванадцять складають локальні страви та традиції пов'язані з їх приготуванням [6].

Зростає кількість наукових досліджень традиційної кухні, її локальних варіантів. Нас в першу чергу цікавлять культурно-антропологічні, етнографічні дослідження, хоча вивченням їжі займаються також історики, соціологи, екологи, медики. З 1999 року Французьким інститутом гуманітарних і соціальних наук (Institut des Sciences Humaines et Sociales) видається багатомовний академічний журнал з відкритим доступом *«Anthropology of Food»* (Антропологія їжі), присвячений всьому комплексу питань, пов'язаних зі збереженням, використанням, виробництвом традиційної їжі, локальних продуктів у країнах Європи, що розглядаються у мультидисциплінарній перспективі. Чимало публікацій присвячені визначенню змісту термінів « традиційна їжа», «локальна їжа». «У 1993 році за французькою ініціативою було започатковано програму «Euroterroirs» з метою підготовки переліку регіональних продовольчих товарів ЄС. Її концепцію можна підсумувати таким чином: при визначенні якості продуктів як основні характеристики враховуються регіон їх походження, традиції і культура , пов'язані з ними. Харчові звички мають культурний аспект і сприяють національній ідентичності. Тому традиційні та регіональні продукти є частиною національної культурної спадщини» [11]. З 2019 р. у відкритому доступі з'явився «Journal of Ethnic Foods» (Журнал етнічних продуктів харчування), що належить до видавничої групи європейських наукових видань з біології та медицини, але як зазначено у редакційному звертанні до потенційних авторів: «Унікальність, різноманітність і креативність харчових традицій і культур, а також складну взаємодію суспільних і екологічних факторів можна повністю зрозуміти, розглянувши їх з перспективи етнографії, культурної антропології, здоров'я і благополуччя населення, біології, історії, екології та географії». Журнал має спеціальні випуски, наприклад, один з найближчих буде присвячений традиційній корейській ферментованій їжі, а також розміщує матеріали, що стосуються теоретичних питань традиційного харчування. У даному контексті

цікава стаття групи мексиканських науковців, що проаналізували всі відомі на період з 1995 р. по 2019 рр. 23 визначення традиційної їжі, а також порівнюють латиноамериканський та європейський досвід використання локальних продуктів. За одним з цих визначень: «Традиційний харчовий продукт належить до певного спільного простору та є частиною культури, яка передбачає співпрацю індивідів. Харчові звички мають культурний аспект і сприяють збереженню національної ідентичності. Тому традиційні та регіональні продукти є частиною національної культурної спадщини». До традиційних продуктів авторами відносяться також «продукт, який споживається або пов'язаний із певними святами та/або сезонами. Це вказує на те, що їх споживають не лише з метою харчування, а й що вони мають символічну цінність, пов'язану зі звичаями, ідеями та використанням того культурного потенціалу, у якому вони знаходяться. Саме цей аспект є чіткою характеристикою, яку використовують при диференціації традиційної їжі» [14].

Чимало публікацій стосуються етнічної кухні як маркера ідентичності у діаспорних групах. Про важливість збереження цієї частини власної культурної спадщини йдеться у розвідках про емігрантські спільноти. Цікавою видається думка, що при переїзді емігранти справляються з новою дислокацією та дезорієнтацією у новому середовищі, відтворюючи відчуття дому при приготуванні та споживанні звичної їжі. [13, с. 416] Це стосується і української діаспори у культурному житті якої кулінарні книги з української кухні мають великий попит. Деякі з них, такі як наприклад книга С. Стечишин «Traditional Ukrainian Cookery» вперше видана у 1957 р. англійською мовою у Канаді перевидавалась 18 разів. З недавніх видань варто згадати книгу Світлани Яковенко «Taste of Ukraine. Rustic cuisine from the heart of Ukraine». Сідней, 2013, видавництво Sova Books. Упорядниця дотримується вище згаданого визначення традиційної кухні, як явища культурної спадщини, тому читачеві, навіть зовсім не знайомому з Україною, можна скласти власне враження про її історію, звичаї, а не лише про кулінарні традиції та страви. Є окремі публікації, що стосуються окремих маркерів української кухні. З цього погляду цікава дещо тенденційна стаття британської фудблогерки та журналістки Катріни Колегаєвої про сало, що вийшла у 2012 р. у журналі «Gastronomica» – міждисциплінарному міжнародному журналі, що спеціалізується на дослідженнях їжі, у т.ч. культурно-історичних. Авторка зазначає, що опитані нею українці зазвичай не вважають сало маркером національної кухні, а якісним органічним продуктом, який «має бути на товщину на шість пальців» і розглядає російські анекдоти про українців, що їдять сало, а також детально зупиняється на характеристиці львівської ресторації «Музей

сала», який вона трактує як спробу окреслення ідентичності, хоч насправді заклад задумувався як комерційно-мистецька атракція [12, с. 104, 106].

Ще один напрям досліджень складають публікації присвячені ролі локальної традиційної кухні у розвитку туризму. Місцева їжа використовується у багатьох стратегіях маркетингу пов'язаних з розвитком індустрії туризму. Науковцями аналізуються локальні ресурси, значення традиційної їжі як інструменту згуртованості громади, засобу зміцнення її соціально-економічного стаковища. Під таким кутом зору досліджуються окремі гастрофестивалі, відомі туристичні маршрути, харчова культура окремих громад малих міст чи сіл [15].

В Україні за останні роки так само зріс інтерес до етнічної кухні, національної української кухні у її регіональному вимірі. Вивченням гастропадщини народу сьогодні займаються не лише науковці але й представники громадських об'єднань, журналісти, ресторатори. Опубліковано чимало підручників «Етнічна кулінарія», виявляється такий предмет вивчають у вищих навчальних закладах зі спеціалізацією, «готельний, ресторанний бізнес, туризм». [5] У підручниках та програмах навчання домінують відомості про національні кухні народів світу. Є видання з історії європейської, азійської, африканської кухонь. Нам зустрілось лише одне видання присвячене регіональній українській кухні, а саме кухні Поділля яка трактується авторами як «кухня семи культур», очевидно через проживання підручники проживання тут національних меншин [4]. Набуває поширення т.зв. кулінарна дипломатія – ознайомлення з культурою країни через її кухню. У 2020 р. Українським інститутом, одним із головних завдань якого є формування позитивного міжнародного іміджу України, з цією метою був здійснений проект «Україна/їжа та історія» [2]. Особливо актуальною ця форма дипломатії стала у час повномасштабного вторгнення росії в Україну. Якраз через неї відомі шефи та медійні особи – Юрій Ковриженко, Євген Клопотенко, знайомили мешканців країн Європи, США з українською кухнею, а гастрономічна блогерка, дослідниця української кухні Маріана Душар, відома під псевдонімом пані Стефа та історик Ігор Лильо, автор книги «Львівська кухня» (видавалась у 2015, 2019), читали лекції з презентацією страв галицької, львівської кухні, збираючи таким чином кошти на допомогу Україні та потреби ЗСУ. Минулого року вийшла нова книга відомої дослідниці традиційного харчування Лідії Артюх «Культура народного харчування українців: історико-етнографічні ракурси» [1]. Книга присвячена історії розвитку кулінарних традицій та харчових уподобань українців у регіональному та загальноукраїнському планах, простежена історична тяглість повсякденної та святкової їжі на

теренах України. Що стосується наукових досліджень саме полтавської кухні то на сьогоднішній день їх критично мало. У виданому Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ томі народознавчої спадщини **«Культура народного харчування»** Полтавщина представлена досить фрагментарно [3, с. 314-334]. З останніх розвідок можна згадати публікацію Н. Пісцової та М. Сахно про вживання рідких страв на Полтавщині [8].

Публікації у регіональних засобах масової інформації стосуються в основному гастрономічних фестивалів. Регіональну кухню популяризує своєю діяльністю етнологиня Олена Щербань, презентуючи її у власній етносадибі «Лялина світлиця», на започаткованому фестивалі «Борщик у полив'яному горщику» в Опішному, через виступи на телебаченні, радіо. З її ініціативи у меню ресторанів національної кухні з'явилась опішнянська качана каша. Цього року Пирятинською громадою та Інститутом громадянського суспільства був оголошений конкурс «Дослідження кулінарних традицій громади та субрегіону». Конкурс проводився у межах проекту «Розбудова ланцюжків доданої вартості у молочному та ягідному кластерах Пирятинської громади для розширення економічних можливостей молоді і сільських жителів та еко-орієнтованого зростання», за підтримки Європейського Союзу. Відповідно до стандартів ЄС, організаторами була визначена мета дослідження: «Гастрономічна спадщина – це самоідентифікація українців у різних регіонах, зокрема пирятинців, тому вкрай важливо зберегти кулінарні традиції та популяризувати їх, особливо в цей непростий час. Віднайдення старих забутих рецептур страв, які готували батьки, бабусі, прабабусі і які були притаманні саме в їхній родині або населеному пункті, дасть можливість створити рецептурно-історичну книгу громади та популяризувати осучаснені варіації страв місцевої кухні передусім серед туристів» [9]. За підсумками конкурсу, що відбувся 25 травня було зібрано 32 рецепти. Перше місце зайняла страва «шулики» з м. Пирятин, друге «затірка» з с. Березова Рудка, третє – борщ з цього ж села. Серед представлених страв – пиріжки з калиною, домашній хліб, галушки. Всі учасники конкурсу отримали цінні подарунки [7].

Діяльність обласних центрів народної творчості по виявленню та промоції локальної гастрономічної спадщини дозволила внести до Національного переліку елементів НКС, бузиновий десерт з Черкащини, рибну юшку з Харківщини, Центром дослідження української культури проводились конференції за даним напрямом досліджень. З Полтавщини, що славиться своєю гастрономічною спадщиною, поки що не надходило пропозицій стосовно включення до нього місцевих страв. Розтиражованим гастрономічним символом

Полтавщини стала галушка. Втім, як показують експедиційні дослідження сучасні її варіації у меню ресторанів не мають стосунку до аутентичної страви. Такої ж думки дотримуються деякі місцеві краєзнавці, етнологиня Олена Щербань. Тож чи має ресурс місцева гастропадщина Полтавщини і якою мірою може використовуватись як інструмент у туристичному брендуванні територіальних громад, їх соціокультурному розвитку? На нашу думку цей потенціал цілком реальний, але широкому загалу невідомий через недостатній ступінь дослідження саме цього явища народної культури, через брак етнографічних, краєзнавчих досліджень.

Спробую довести це на прикладах недавнього експедиційного обстеження Лохвиччини. У вересні 2020 р. групою науковців Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ було проведене експедиційне обстеження 26 сіл колишнього Лохвицького району. За матеріалами експедиції готується збірник. Нашими респондентками були в основному сільські жінки віком від 50 до 90 років, тому масив інформації, збереженої ними, стосується переважно 20 століття і частково, через збережені у пам'яті розповіді їх бабусь – кінця 19 століття. Деякі з цих жінок служили у поміщицьких маєтках у селах Токарі, Лучки, де навчилися готувати страви з панської кухні, рецепти яких збереглися у їх родин.

Нами записані цікаві розповіді про символічне значення їжі, визнання її оповідачами власним культурним маркером. Обидві стосуються подій Другої світової війни, зокрема перебування дівчат українок на примусових роботах у Німеччині. Мова йде про хліб та борщ. В одному випадку німець привіз вивезеній з України дівчині шматок чорного хліба від її матері у якої він квартирував, а господиня його викинула, спричинивши тій страждання (с. Свиридівка). В обох випадках страви, приготовані власноруч чи передані з дому, були цінні для дівчат саме своєю прив'язкою до рідної землі, дому, забезпечуючи їм почуття причетності до чогось більшого, до «свого». І іншому випадку дівчина працівниця наварила німецьким господарям борщу, а вони його так вподобали, що заставляли його готувати щонеділі (с. Риги). Упродовж 20 століття у селах Лохвиччини зберігалась традиція випікання хліба для власних потреб. Раніше хліб учиняли саморобними дріжджами, які готували з хмелю та висівок. З готового тіста викачували паляниці які випікали в печі на черені на капустаному чи кленовому (дубовому) листі. Вінички з листя заготовляли на зиму, зберігаючи його на горищі.

Традиційні галушки на Лохвиччині – це шматки тіста з пшеничного чи іншого борошна які відварювались у воді (чи бульйоні) і подавались із засмажкою. Найбільш смачними багато респондентів вважають гречані галушки. На думку інформаторки із с. Жабки їх

потрібно було варити у підкисленій воді. Традиційним для регіону є використання бурякового квасу для приготування борщу. Для його приготування брали червоний та цукровий буряки, інколи додавали кормові буряки («вони м'якші і не тягнуться, квас такий гарний, чистий. Цукровий буряк дає цукор, а той дає колір, багато не кинеш, буде чорний» с. Свиридівка). Сезонний варіант борщу передбачав використання лободи, пшінки – дикоросів, перенесених на обійстя, замість капусти. У багатьох селах Лохвиччини на свято Маковія обов'язково готували борщ з молодим півнем. За польовими матеріалами з Полтавщини відомої дослідниці традиційної кухні Лідії Артюх, борщ в родині завжди готувала старша жінка, яка складала своє старшинство тоді коли передавала це право молодшій за віком жінці. Оригінальною місцевою стравою є квасоляна юшка з маком.

Нами зафіксовані випадки вживання в їжу голубиноного м'яса. М'ясо диких голубів вважається делікатесним, але у випадках про які розповідають інформатори, це скоріше була вимушена міра. Фаршированих диких голубів готували на весілля у голодні повоєнні роки (с. Токарі, с. Яблунівка). Делікатесними стравами вважаються місцеві страви з тонких млинців: начинка і бабка. Для начинки з тонких млинців нарізали локшину, перемазували її маслом і подавали з м'ясною підливою. Для бабки таку локшину змішували з солодким сиром, сметаною і запікали. заливали Кисіль на Лохвиччині не напій а десертна страва, що обов'язково подається на весіллях, поминках, гостині. Розрізняють чорний (ягідний) і білий (молочний) густі киселі, які подаються до столу в мисках. Окремо варто розповісти про страви народної кухні, що вийшли з ужитку через зміну споживацьких смаків, трудоемкість процесу їх приготування чи відсутність продуктів (наприклад, конопляного насіння). Такою стравою є оладки з конопляного насіння – «бурхачі», пшоняники – млинці з товченого у ступі чи макітрі запареного пшона, традиційний ферментований десерт «кваша».

Як бачимо навіть з такого короткого опису, зафіксовані нами локальні страви досить самобутні, приготовані з доступних місцевих продуктів, багато з них мають ще й символічне значення, бо використовуються як обрядова страва. Ці страви можуть зайняти гідне місце у меню ресторанів, рекламуватися регіональними ЗМІ. Технології їх приготування базуються на досвіді, традиціях що передаються з покоління в покоління. Якщо користуватися усталеними в європейській науковій літературі термінами, ці продукти забезпечують «екологічно стійке етнічне харчове різноманіття», таке необхідне для вирішення глобальної продовольчої безпеки, громадського здоров'я. Таким чином наукові дослідження локальної гастрономічної спадщини завжди мають прикладний аспект.

Джерела і література

1. Артюх Лідія. Культура народного харчування українців: історико-етнографічні ракурси. К.: Вид-во ІМФЕ, 2020, 358с.
2. Брайченко Олена, Гримич Марина, Лильо Ігор, Резніченко Віталій Україна. Їжа та історія. Київ : ФОП Брайченко О. Ю., 2021. 286 с.
3. Етнографічний образ України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 8. Культура народного харчування / [Голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2018. 496 с. : іл.
4. Кулінарна етнологія: кухня семи культур і не тільки: навчально-методичний посібник для студентів (спеціальності 241 Готельно-ресторанна справа) / С. Е. Баженова, К. О. Белінська, Т. Є. Веселовська. Кам'янець-Подільський, 2020. 432 с.
5. Кулінарна етнологія : навч. посіб. / В. Ф. Доценко, А. В. Гавриш, О. С. Пушка та ін. ; за заг. ред. В. Ф. Доценка ; М-во освіти і науки України. Херсон : Олді-плюс, 2020. 756 с.
6. Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України. Електронний ресурс. Режим доступу: https://mkip.gov.ua/files/pdf/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BA%20%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%96%D0%B2%20%D0%BD%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_25.10.22.pdf
7. Підсумки конкурсу «Дослідження харчових традицій громади та регіону». <https://www.csi.org.ua/news/pidsumky-konkursu-doslidzhennya-harchovyh-tradyczij-gromady-ta-regionu/>
8. Пісцова Н., Сахно М. Побутування варених рідких страв на Полтавщині. *Архаїка і сьогодення. Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності : регіональний вимір*. Збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (24–25 вересня 2020 року). Полтава, 2020. С. 269–279.
9. У Пирятинській громаді досліджують кулінарні традиції: оголосили конкурс 14.05.2022 <http://journals.openedition.org/aof/405>
10. <https://np.pl.ua/2022/05/u-pyriatynskiy-hromadi-doslidzhuiut-kulinarni-tradytsii-oholosyly-konkurs/>
11. HiramTing^{ab}Sharon, Tan^cAlexandraRebecca, John Nastassia^a. Consumption intention toward ethnic food: determinants of Dayak food choice by Malaysians. *Journal of Ethnic Foods* Volume 4, Issue 1, March 2017, Pages 21. Електронний ресурс. Режим доступу: [https://ir.unimas.my/id/eprint/15633/1/Consumption%20intention%20toward%20ethnic%20food%20\(abstract\).pdf](https://ir.unimas.my/id/eprint/15633/1/Consumption%20intention%20toward%20ethnic%20food%20(abstract).pdf)
12. Holt Georgina and Amilien Virginie. Introduction: from local food to localised food Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.researchgate.net/journal/Anthropology-of-Food-1609-9168>
13. Kollegaeva Katrina. *Salo, the Ukrainian Pork Fat: Shrugs, Jokelore, and the “Six-Fingered”*. *Gastronomica*, Vol. 17, No. 4 (Winter 2017), pp. 102-110.

14. Parasecoli Fabio. Food, Identity, and Cultural Reproduction in Immigrant Communities Social Research: An International Quarterly .Johns Hopkins University Press Volume 81, Number 2, Summer 2014, pp. 415-439 . Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/265812885_Food_Identity_and_Cultural_Reproduction_in_Immigrant_Communities
15. 14.Rocillo-Aquino Zeltzin, Cervantes-Escoto Fernando, Leos-Rodríguez Juan Antonio, Cruz-Delgado Daniela, Espinoza-Ortega Angélica . What is a traditional food? Conceptual evolution from four dimension.// Journal of Ethnic Foods volume 8, Article number: 38 (2021). Електронний ресурс. Режим доступу: <https://journalofethnicfoods.biomedcentral.com/articles/10.1186/s42779-021-00113-4>
16. Stalmirska Anna Maria. Local Food in Tourism Destination Development: The Supply-Side Perspectives. Published online: 17 May 2021. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/21568316.2021.1928739>
17. Barska A. and Wojciechowska-Solis, J. (2018), Traditional and regional food as seen by consumers – research results: the case of Poland”, British Food Journal, Vol. 120 No. 9, pp. 1994-2004. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://doi.org/10.1108/BFJ-01-2018-0054>https://www-emerald-com.translate.goog/insight/content/doi/10.1108/BFJ-01-2018-0054/full/html?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc

УДК 393.05+393.2-55

Олена Таран
(Київ)

ПЕРЕДПОХОВАЛЬНИЙ ЦИКЛ ПОХОВАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ ЛОХВИЧАН: СУЧАСНИЙ СТАН ЗБЕРЕЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ

На підставі матеріалів етнографічної експедиції, проведеної у вересні 2020 р. в межах сіл колишнього Лохвицького району, здійснено фіксацію побутування звичаїв та обрядів, пов'язаних з передпоховальним циклом поховальної обрядовості українців зазначеного регіону. Аналізується стан збереження та трансляції фрагментів, які складають цей цикл, а також вплив глобалізаційних процесів на зміни у цьому сегменті обрядів родинного циклу.

Ключові слова: Лохвичина, українці, поховальна обрядовість, звичай, обряд.

Поховально-помиральні звичаї та обряди становлять поряд з родинними та весільними фундаментальну основу родинного циклу українців. Основу даної статті складають польові матеріали, отримані під час етнографічного обстеження сіл колишнього Лохвицького району (після адміністративно-територіальної реформи 2020 р. – Миргородського р-ну Полтавської обл.). Інтерв'ю, аналіз сімейних

фотоархівів, відео- та фотофіксація місцевих кладовищ) дали змогу скласти уявлення про локальні особливості поховально-поминальної обрядовості та зафіксувати сучасний стан побутування звичаїв та обрядів, пов'язаних із передпоховальним циклом поховальної обрядовості сучасних лохвичан.

Наукові праці наших попередників [1, с. 413-415; 2, с. 371-377] та зібраний нами етнографічний матеріал у селах колишнього Лохвицького р-ну дають змогу структурувати та реконструювати поховальний обряд лохвиччан.

Записані інтерв'ю підтверджують, що в регіоні досі міцно зберігається структура поховально-поминальної обрядовості в комплексі з трьома основними блоками: передпоховальним, поховальним та поминальним циклами. Усталені в народі віками уявлення про смерть, душу, рай, пекло, зв'язок живих і мертвих зумовили характер і послідовність усіх перед-, поховальних та поминальних обрядодій.

Предметом аналізу даної статті є передпоховальний комплекс, який складається з дій та уявлень, пов'язаних із підготовкою до смерті, передсмертним станом та обрядодіями над тілом до початку похорону: 1) підготовка смертного вбрання, 2) передчуття смерті, 3) прикмети «на смерть», 4) передсмертна агонія та її полегшення, 5) обмивання та спорядження померлого, 6) остання «ночівля» померлого в хаті.

У традиційній системі світосприйняття українців смерть є невідворотним кінцем земного життя. Усвідомлюючи це, літні жінки намагаються підготувати для себе та своїх чоловіків одяг та супутні атрибути похоронного обряду (свічки, рушники, хустки, покривала, тюль), тримаючи їх окремо у гардеробі: «[Мама] собі заготовила сорочку вишиту, керсетку вишиту – вона шила сама. Спідницю. Платок, хустка. Мама померла у вісімдесят шостому. [...] Так вона хотіла. Вона приготувала. «То на смерть». Платкі на віко, рушники. Взуття клали» (Гамаліївка); «Чоловікова бабуса – вона із нами жила – вона раніше, і моя бабуса, вона вишивала сорочку, оту вишиту сорочку [українську]. І її мама: «Ти мені, Маруся, виший сорочку на смерть». І вона вишила чорними і синіми нитками. Не красними, іменно на смерть. І ховали так. І свекруха мені сказала, я її ховала в українському. В 2005 році. В неї лежало все зв'язано, всі подарунки: тим, що обмивають, що несуть» (Ісківці); «Одягали [маму] так, як вона бажала: сестра моя була у Донецьку і вишила вона мені сорочку ізразу, лежить у мене, готова, і мамі таку саму» (Нижня Будаківка); «В мене на смерть сорочка мережкою, вишита, з довгим рукавом», «І батькові я таку на смерть положила: оту тово манишка, тільки білим. І матір, що ото вона вишивала, плаття шила чорне. Те, що вона готовила» (Безсали); «Мати на смерть приготувала. Я собі приготувала уже років

десять. Раньше одівали сорочки і карсетки, а тепер уже ні» (Білогорілка); «Люди готують. [...] Раніше одягали в то, що приготувала [свекруха]. Була в неї вишита кофта, була спідниця, українська, карсетка була. Платочок вона приготувала» (Вирішальне).

Наведені уривки інтерв'ю дають підстави впевнено стверджувати, що майже до останньої чверті ХХ ст. у комплекті жіночого смертного вбрання для літніх надавали перевагу українському національному одягу: вишитій сорочці та керсетці. Практика підготовки смертного вбрання особливо побутувала за радянських часів та першого десятиліття Незалежності, коли існував дефіцит предметів одягу та галантереї. Сьогодні потреба в такій підготовці відпала через наявність асортименту та пропозиції різноманітних бюро ритуальних послуг. Ще в середині ХХ ст. готуючись заздалегідь до смерті, окремі особливо побожні за життя готували для себе труну, яка могла зберігатись роками у клуні/сараї або на горищі і використовуватися як тара для зберігання зернових або сушини. Тримати порожньою труну вважалося за погану прикмету: «У нас дома на горищі із трицять другого року по шійсят сьомий рік була труна, дідусь помер, а з полу робили гроб, а син був столяр, а бабуся каже: «Ваня, роби й мені разом, сьогодні батько, а завтра я [помру]». [...] [В труні зберігали] жито, [...] до Нового року в труні були яблука» (Бербениці). У с. Вирішальне респонденти згадали, про поодинокий випадок зберігання труни наприкінці 1990-х рр.: «Дедушка був, що сам собі зробив труну». Принагідно зазначимо, що могли наперед робити і намогильний хрест. Так, у с. Гамаліївка місцевий мешканець викував хрест для себе та своєї дочки.

Згідно зі стійкими народними віруваннями існує низка прикмет, які можуть віщувати наближення смерті. До найпоширеніших належать раптові події, негаразди в хаті: «Такі тарілки лооовкі-ловкі [...] були, все в бухветі стояли. Тоді якось звалила я чи чарочку чи шось і трохи надколола. Мене аж здригнуло: це не на добре. І вскорості заболів [син і помер]» (Нижня Будаківка); «В півдев'ятої мама звонить: «Виїжжай, батьку погано». Я сідаю в машину, в мене дзеркало тіки хлоп! Зразу впало. Кажу: «Всьо! Тата нема» (Ісківці). Смерть для господарів або їхніх найближчих родичів чи сусідів віщує і неприродня поведінка птахів: «Сови нехароші птахи-віщуни, я точно знаю, і всі казали: та сова криче в того на хаті, там хвора людина, мабуть, скоро вмере, сова кигиче там – пугу[ку]є. А осьо тут за нами хата пуста, чоловік із цієї хати лежав у лікарні, я вийшла, [а] на хаті сидить вій – сова утром рано, я постояла, подумала, коли вона: «пу-гу, пу-гу», – сфатилась і полетіла; до вечора Микола вмер» (Яблунівка); «Отака птичка є, сич, оце в нас точно, як почуєш, що сич закричав – то то хтось вмере» (Безсали). Смерть когось в родині передвіщала зміна

поведінки домашніх тварин (насамперед собаки) : «[Як собака виє] – погано то вже, за хазяїном» (Часниківка); «собака долу мордою виє або яму на подвір'ї почина[є] рить – на смерть» (Гамаліївка).

Певними провісниками смерті є окремі сюжети зі снів. В таких снах померлий родич/предок приходить за живим – кличе до себе, уводить із собою, щось дає: «сниться, шо: приходять [померлі]. Недавно снилося: йшла я із сусідами, вони недавно померли. Вони співають, взяли мене у середину і пішли. І я пішла з ними. А тоді вдруге снилося: невістка приходила. Я з нею побалакала-побалакала і пішла од неї. Ото, кажуть, скоро вмреш. Воно, може, й враз сповниться, може, і через десять год» (Часниківка); «Він іде такий нарядний-нарядний, а я йому навстречу, я тоді до його, щоб його обнімать, а він мене пнув, я тоді вдруге до його обнімать, а він опять мене одіпнув, оце значить – ще... не врем'я... А я плачу та кажу: «Чого ти мене одпихаєш?» – І так і кинулася. Ще два годи житиму. Два рази мене одіпхнув...» (Лука).

Рудименти міфологічних уявлень про смерть зберігаються у тлумаченні снів, сюжет яких оповідає про будівництво чи руйнування хати / її частин (покуті, стіни, сволока, стріхи), роботу на землі (копання ями, обробіток ґрунту тощо): «Як насниться хата построєна. Мені часто сниться хата построєна нова, і я збираюся в неї жити йти, і в мене рушників нових немає, нема чим прибрать у хаті, то не той – не сполнялося ще...», «Снилося разів два, шо ми строїмо хату нову. Ну, я не думала протів чого воно сниться. [...] І мені приснилося шо ми гуляємо там. Ну ми реально так гуляли багато. Гуляємо – і стоїть так багато чобіт! І я шукала-шукала, один свій нашла, а другого ні. Оце ж кажуть, шо згубиш свого чоловіка. Та я чогось як проснулась та думаю: «Я його нашла, я його нашла». А я його так і не нашла» (Безсали); «Сниться мені сон: шо у нас сарай у вулиці стоїть, а внього – раз! – стіна тако впала. Я взяла топчанок і підперла його. Просипаюсь: йому шось погано – свекрові [невдовзі він помер]» (Ісківці); «Преснився сон мені, шо вже тата не було, а то тато живий, і [...] построєна: такий як чи сарай чи шось довге, і ми грязе'ю укриваємо, накидаємо. А я кажу: «Ой, тату, я дуже-дуже заморилася». А він кинув вальок, каже: «Ну ладно, через десять год докриємо». І якраз тато як умер, через десять год брат умер» (Нижня Будаківка); «Як огород орють і сниться, що ореш город і садиш картоплю, ото хтось умре в родині», «Сниться мені, що в мене тапочок – один порвався, а один цілий... І я взяла...не знайшла і викинула вже... Заболів і все...» (Яхники).

Останніми роками на Лохвиччині, як і по всій Україні, поступово відроджується християнська традиція соборування, наразі вона охоплює незначний відсоток населення, в основному

воцерковлених прихожан. Здійснення цього таїнства давало людині фізичне й моральне полегшення перед смертю, причащення супроводжувалось сповіддю, покайнням у всіх гріхах. Вірування про одужання соборованої людини як «нечистої», «тої, що живе не своїм життям», «заївшим чуже життя», відомі на Поліссі та Поділлі, в обстежених селах Лохвицького району не зафіксовані.

По можливості близькі, відчуваючи наближення смерті рідної людини, намагалися «прийняти смерть»: бути поруч до останньої секунди земного буття людини, поводитися тихо, щоб не «стривожити смерть». В іншому разі смерть могла проходити важче, вмираючий мучився. Згідно з народними уявленнями важку смерть приймають великі грішники, відьми, чаклуни, гріхи їх не відпускають, не дають спокійно вмерти. За таких обставин, коли людина важко вмирає, їй намагаються полегшити агонію: прочиняли двері, вікно, димар, іноді руйнувати сволок, зривати стелю: «Як умерла баба***, робили ту дирку там [у стелі], і вона зразу і кінчилась», «[Коли вмирають такі люди], пробивають [у стелі] дірки. Потолок пробивають, бо не вмира вона [відьма]», «Пробивали [стелю]. Пробивали, щоб дух пішов угору. Щоб витягло» (Гамаліївка); «Було, що і стелю розбивали... Пробивали дірку, бо не вмере. Вона мучиться і не може вмерти. То пробивали – це правда, я чула. [...] Бабуся стара вже була. Казали, що пробивали стелю. Пробивали, щоб дух пішов угору, щоб витягло» (Яхники).

Польові етнографічні матеріали свідчать про те, що респонденти вірять, що душа/дух виходить із тіла в момент настання смерті через рот: «Мати дихнули xxxx і вилетіла душа» (Ісківці).

Одразу після смерті члена сім'ї усі дії в родині спрямовуються на підготовку до похорону, вони мають очисне магічне призначення. Передусім повертають до стіни або покривають полотном усі дзеркала в хаті («щоб не відбивався у зеркалі і ше когось за собою не покликав»), зупиняють годинник, вимикають радіо/телевізор. Далі здійснювали обряд обмивання та спорядження (одягання) померлого. Зазвичай обмивати запрошують жінок літнього віку, які мають такий досвід і охоче відгукуються на допомогу: «[Запрошують] бажано таких уже, в кого діти жонаті, як у вас дочка не замужом чи син, то вас не можна туди пускати. Бо в тебе ще діти неопределені, не можна. Бабусьок старих в основном уже [запрошують]», «Дві жіночки миють. Да, всіх вони миють [незалежно від статі]. Вони ж і наряджають» (Вирішальне); «Старі жінки [мили]. Ніхто не одмовлявся. Усі слухали [прохання], усі йшли. [Сама] мила [також]. Вже мене кликали» (Нижня Будаківка); «Кликали. Бабусі' всі» (Гамаліївка); «Гукають бабачо'к, щоб її умили і вимили» (Ісківці); «Обмиваєм. Сусіди. Кличимо, своїм ні» (Білогорілка). Усі предмети, що їх використовують для обмивання, маркуються як шкідливі, «нечисті» для живих, тому їх або

позбуваються, або кладуть у труну до покійника (наприклад, рядно, на якому обмивали). Загальнопоширеним по всій Україні, і, відповідно, в селах Лохвичини, є правило виливати воду («вода», «мертва вода», «[вода] що обмивали покойника») після обмивання померлого в таке місце, яке не зашкодить живим: під тин, у вуличну вбиральню, найвіддаленіший куток городу, ділянка якого не обробляється. «Де ніхто не ходє, щоб ніхто не наступив» (Романиха), «де ніхто не ходить» (Яхники); «Десь вилити, щоб не топталися люди – ні свої, ні чужі. Найшвидше було, як то кажуть, у туалет. Туалети на вулиці в нас. Тряпку ту, що обтирали, – палять» (Безсали); «Воду під куш, деревинку, де не ходять» (Білогорілка); «Виливали в таке місце, щоб люди не ходили. Під дерево. Так самі ж тут кленки [клени ростуть навкруги]. І, знаєш, після Данюхи вилила ту водичку під кленок, і буря викрутила із корінням. Пропав той кленок, пропав» (Нижня Будаківка). Побутує стійке вірування, що воду після обмивання покійника беруть «на погане», щоб шкодити живим, хоча ще у ХІХ ст. її використовували з магічною лікувальною метою для «завмирання» хвороби.

Жінкам, які споряджали мерця, віддячували: «Цим бабочка'м тре' по платку і по куску матерії» (Ісківці); «Дають платочок або на спідницю [відріз тканини] або на плаття. І гроші давали» (Нижня Будаківка); «Дають платочок і кусок тканини на спідницю. Раніше давали [фартушок]. Років двадцять в основном як перейшли на матерію» (Вирішальне); «Подарок. От платочок – оце мені сусідки чоловік як вмер. Так платочок оцей сучасний блискучий. Раньше ж було шо, хустку дають, кусочок полотна. А це ото дають вибиті платочки» (Безсали).

Обмите тіло одягають у підготовлені нові (дуже рідко – чисті) речі. Це набір від нижньої білизни до верхнього одягу. Ми вже зазначали, що фактично до останньої чверті ХХ ст. літніх жінок обряжали в традиційний одяг (вишита довга сорочка, керсетка, хустка), чоловікам традиційну сорочку одягали до 1960-х років. Її витіснив міський тип одягу (сорочка, костюм або піджак та брюки). Із кінця ХХ ст. померлих споряджають у сучасний міський одяг фабричного виробництва: «Шось новеньке: костюм, рубашка нова, майка, труси, обуть, штани» (Часниківка); «Тепер нове вдівають, в теперішнє врем'я. А як нема – шо в кого є. Є чу'лки [панчохи] – надівають чулки як труси; немає – [тоді] гамаші, немає – кольготи, шо в кого є. Запинають. Чоловік [простоволосий]. Кладуть [головний убір] на подушці» (Вирішальне). Подекуди одягають у стилізовані елементи традиційного костюму, а не репліки. Насамперед, у вишиванки сучасного крою та дизайну, які не мають регіональних етнографічних рис цього виду одягу. Прикраси з коштовних металів

літні люди намагалися вже не носити, тому що знімати з мертвого тіла вважається гріхом, а в разі передчасної смерті лишали на покійнику : «Вже з мертвого не нада, як кажуть, знімать» (Нижня Будаківка). Згідно з етнографічними даними, зібраними у ХІХ – першій третині ХХ ст., покійника не взували, обмотували ноги онучами, пізніше чоловікам одягали шкарпетки, жінкам панчохи. У радянську епоху із тотальним пануванням атеїзму польові етнографічні матеріали констатують поступове використання взуття під час спорядження покійника: м'які домашні фетрові/вовняні капці, туфлі «не взували, але клали» (Гамаліївка); «рядом кладуть», «[Взували маму?] Батюшка зняв і поклав у труну. А я дуже любила боса ходити, і сказала своїй невістці, що в мене є чулки, носки, а не вбувайте мене: я боса тут любила ходити, і там буду ходити, – кажу, – боса» (Нижня Будаківка); «Взували в труну. Стали у всіх ноги боліть, що взувають. Тапочки треба тільки. Бабусі в мене померли – всіх взутими ховали. Запам'ятала, що бабів в тапочках ховали» (Ісківці); «Раньше взували, а тоді кажуть: болять в людей ноги, так кладуть. Коло ніг положить, що есть» (Вирішальне).

Уявлення про потойбічний світ, який респонденти називають «там», «туди», «той світ» як віддзеркалення земного зумовили намагання спорядити небіжчика особистими речами, які йому були необхідні на цьому світі. Насамперед, це штучні зуби, гребінці, окуляри, ціпок, улюблені частини одягу: «У мами два рядочки намиста було. Голубеньке і червоне. Голубеньке – наче, керамічне. А червоне – «добре». По-моєму, його положили її в гроб. [...] Мама не носила [вставні зуби], то не клали. От бачу я у людей, що дехто кладе» (Гамаліївка); «Кому могли ращоску, кому що... в мене любив курить: «давай положим курева». Мені бабуля казала: «мені оту кофту щоб ти положила!»» (Вирішальне); «якось разом вмерла жінка, то вона сказала, щоб їй поклали платок пуховий, бо вона його дуже любила, і щоб вклали шубу їй» (Безсали). Трагікомічні ситуації виникають, коли в останню путь споряджають прихильників оковитої: «сестра його двоюрідна прийшла та бутилку купила у магазині і отак йому під бік поклала» (Часниківка).

Свідченням про віру в потойбічне життя є і звичай класти покійнику гроші (монети, не купюри), щоб міг купити собі «місце», «хату»: «Оділи, в руки хрест і гроші – 40 копійок у карманчик. Ото 40 копійок до 40 днів буде викидати по копійці на тим світі, місто купляти собі» (Безсали); «Гроші обов'язково. Копійок скількісь. Кажуть, що нада, закон такий. Дать копійок, щоб викупила собі хату. «На тобі плату, – кажуть, – та купи собі хату». В носовичок, в кишеню або під руку так» (Нижня Будаківка); «Гроші клали. Монети клали у носовичок і в карман (обов'язково був) [в одязі]. В мами в керсетці був

карман. По кількості [ніхто не зважав], монетки. Паперові – ні, ніколи [не клали]» (Гамаліївка); «В карман завернута в платочку мелоч, гроші, немає значення [скільки], аби копійки. Щоб вони могли купити там собі місце. Щоб могли хату там собі купити» (Вирішальне). Правда, у м. Лохвиця один респондент акцентував, що клали саме паперові гроші. Перевірити цю інформацію не вдалося: «Носовичок. І хто п'ять рублів, хто двадцять кладе. А копійки кидали як вже засипали».

Традиція споряджати неодружених в останню путь у весільному вбранні, влаштовуючи похорон-весілля, дуже стійка. Її фіксують по всій Україні ще з ХІХ ст. На Лохвичині ця традиція зберігається у редукованому вигляді: «[молодих одядають] у весільне. [Квітку роблять?] Да» (Гамаліївка); «Дівчину кладуть у свадебном платтє. [...] Раніше то, у мене мамина сестра, її в українському ховали. Це ще я була отака [показує рукою невисоко від підлоги]. У нас у труну запинають усіх. І молоду. Надівають їй шарфик якийсь. Голова покрита повинна бути» (Ісківці); «Як молоду [споряджали]. Може у вінку. Можуть, – ще дужче жаль великий бере, а можуть красиве плаття чи що надівати. Хлопців у костюмі» (Безсали). Наведені цитати свідчать про відсутність весільних чинів та атрибутів, які репрезентують звичай похорону-весілля (коровай, гільце, квітка, воскова каблучка). Квітку ми зафіксували лише у Гамаліївці, але інформація про похорон-весілля стосувалася кінця ХХ ст.

Підготовлене тіло перекладали у труну того ж дня. Якщо ж труна не була ще готова, клали на широку лавку або дошку (не на ліжку!) головою до ікон, ногами до дверей. Труни зазвичай виготовляли в колгоспних майстернях на місцях, «у плотьні» до середини 1990-х років. В останні десятиліття послугу пропонують ритуальні служби та фірми. Дно труни викладали стружками (палити під ними не можна, бо «хата буде холодною»), стелили рядно або покривало. За народною традицією, подушку потрібно набивати сіном, а не пір'ям; пояснень такої дії респонденти не надали. До сіна могли додавати ароматні сухі трави (васильки, любисток). Підборіддя підв'язували хусткою, руки і ноги – мотузкою («лента», «зав'язки», «стьожки»), які перед опусканням в могилу знімали і клали в труну. У Токарях руки перев'язували «синенькою стьожечкою» і чоловікам і жінкам. Народна практика свідчить про використання мотузки в побуті з лікувально-магічною метою: «І ще були такі баби, що в кого нога болять, то тоже брали цією стяжечкою чи тряпочкою. Ну а тепер як батюшка сам забере і ті проводнічки і все і в труну покладе, бо кажуть, ворожок багато» (Токарі); «Щоб ноги не боліли брали... те, що в'яжуться руки і ноги» (Нижня Будаківка).

Померлого до обличчя вкривають покривалом (часто – тюлем), на лоб кладуть паперову стрічку з молитвою – прохідну. На столі біля мерця ставлять ікону відповідно до статі покійника (для чоловіків – Спасителя, для жінок – Богородицю); горить товста велика воскова свічка, вставлена у ємність із «з'єрном»: пшеницею або житом, дуже рідко – з вівсом. Іноді можуть поставити чарку з водою, накритою скибкою хліба: «Велика то то ж вона стояла у тій посудині у житі» (Токарі); «Свічка серед стола стояла, одна свічка товста така, свічка у зерні» (Жабки); «В якомусь зе'рнові. Або жита, або пшеницю, щоб можна свічку-ж поставить» (Нижня Будаківка); «Свічка стоїть у літровій банці, і трохи якщо є – жито. А як нема – пшениця» (Вирішальне). Цікавим було зафіксувати на Лохвиччині інформацію про відсутність правила ставити воду з часу настання смерті, а лише після поховання. Свічка стояла в хаті впродовж року, її запалюють на нетривалий час у період okazіональних поминань («Горіла на дев'ятини і на сороковини і до году. До году держалася ця свічка. [...] У нас на хуторі як батьки повмирали, як в мами стояла та свічечка, ну вона умерла, вже хата порожня була, то вона там і стояла і стояла у житі» (Токарі); «Цю свічку запалювали ж на другий день, як снідять носили. На дев'ять днів, на сорок днів. Оту одну свічку» (Гамаліївка); «[Свічку] запалюють. І кажуть: кожний вечір трошки – а хай погорить. Хоч п'ять минут – дорогу просвіщають мов би йому» (Вирішальне).

Період перебування покійника в хаті з традиційних трьох скоротився в окремих селах до однієї доби («переночував, та й все»). Весь час, поки покійник у хаті, тримали відчиненими ворота дворища та господарських споруд. Членам родини в ці дні заборонено виконувати господарські роботи в хаті і в полі, «щоб за ним не пішло». Окремі види робіт табуйовані на час похорону і для сусідів чи навіть усіх односельців: «Не можна ні консервірувать, ні стірать. Не можна дивиться у вікно на покійника» (Ісківці). Респондентки наголошують, насамперед, на городніх та кухонних роботах. У Вирішальному також побутує звичай першого життєвого громадського досвіду для дитини відвідин весілля, а не похорону: «[треба, щоб] дитина не побачила похорону до того часу, поки не побачить весілля. Раньше як розписувалися в клубі, то маленьких діток приносили, щоб воно першим побачило в своєму житті наречену, тоді вже не страшно йти на побачину».

Нічне перебування в хаті померлого супроводжується читанням Псалтиря. Читають воцерковлені старші жінки: «Як свекруха померла, я наймала – оце в нас жіночка ходє у церкву до батюшки, то я її просила, то вона вечором приходила читала Псалтир» (Вирішальне). Покійника відвідують літні односельці («раніше ходили бабочки. Допустім, похорон у нас, і вони ночували: сиділи там, молилися»

(Ісківці); «Було підуть у вечері, і ночують там ще. Як умре ночують» (Безсали) та родичами. Вони сидять біля покійника з вечора до ранку, тихо молячись та перемовляючись на теми, пов'язані зі спогадами про померлого. Таких людей прийнято годувати, «давать вечерю», до якої обов'язково має увійти гаряча страва. До початку ХХІ ст. такою традиційною стравою була локшина: «Ще там бабушок вгощали: якусь там локшину готовили», «Робили локшину і вечером бабочок отих локшиною [пригощали]. Обов'язково, щоб гарячим, казали, щоб пішов пар. Кажуть, як ото пішов пар, то душа поїла», «бабуля казала: «Сушіть мені локшини, щоб було мені на похорон!» Насушили – поїли, знову насушили [сміється]» (Ісківці); «хазяїва варять їсти: картошку, огірок, ковбаса. То вечеряють. Як він у залі – то в залі, а ні, то у передній. Як одна кімната, то біля нього вже. [Обов'язково треба, щоб щось гаряче було?] А картошка ж буде гаряча» (Вирішальне). Традиція ночувати біля померлого поступово відходить: «Колись ночували, а тепер ні. Угощали увечері, їсти давали. Гаряче: локшину якусь варили» (Часниківка). І сьогодні її подають, але не в усіх селах. Старожилка Вирішального Тетяна Іванівна Пихтіна наголосила, що локшина має бути лише домашнього приготування: «Бабушок вгощали: якусь там локшину готовили. Раніше ж локшину самі різали. На похорон готували локшину. Яйця, мука, вода, замісить тугенько його : розкатав, на сковородку кинув туди, щоб воно не спеклося, а таке, щоб різати його можна було. Потом його сушили. На дев'ятини чи сороковини нада локшину зробити, но там яєць треба багато. На молоці воно добріше було. Но в принципі та локшина була тільки домашня».

На ніч обличчя покійника вкривали покривалом («Накривали на ніч лице», Білогорілка), а зранку, з першими променями сонця «будили» та «вмивали», протерали обличчя ганчіркою («Як сонечко сходить, його умивають, відкривають [обличчя], Вирішальне»), яку викидали/спалювали або підкладали під тіло у труну.

Зазначені вище обрядодії складають передпоховальний блок поховального обряду жителів Лохвицького р-ну. Фіксація основних маркерів, як то віщування/передчуття смерті, підготовка смертного вбрання, полегшення агонії, обмивання/спорядження, свідчать про фактичне побутування передпоховальних звичаїв, яких дотримуються і на поч. ХХІ ст. Водночас, попри притаманний консерватизм, ритуали, пов'язані з поховально-поминальною обрядовістю, поступово втрачають свої окремі сегменти. Причини цього містяться у внутрішньосупільних процесах, внаслідок чого й виникають зміни в традиційній культурі, розмиваються етнічні маркери поховально-поминальної обрядовості.

Джерела і література

1. Гаврилюк Н. Поховальна та поминальна обрядовість / Історія української культури. Т. 4., кн. 1. Київ : Наукова думка, 2008. 1008 с.
2. Українська родина : родинний і громадський побут / упоряд. Л. Орел, ред. О. Веремійчик. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2000. 422 с.

УДК 26-872(477)

Юрій Вільховий
(Полтава)

ГРОМАДИ КАРАЇМІВ В УКРАЇНІ ТА НА ПОЛТАВЩИНІ: ЕТНОІСТОРИЧНА І РЕЛІГІЄЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті розкривається діяльність громад караїмів в Україні та на Полтавщині. Характеризуються особливості етнічного, культурологічного, релігійного розмаїття виокремлюються особливості побутування за межами етнічної батьківщини. Показано руйнування унікального пласту культури, який тривалий час формувався представниками різних етнічних груп.

Ключові слова: Караїми, Полтавщина, Крим, юдаїзм, релігійність, культура.

Історія багатьох народів повна складних, суперечливих і драматичних подій. У радянські часи був зруйнований унікальний пласт культури, який тривалий час формувався представниками різних етнічних груп. Серед малих народів сучасної України найбільш цікаві є караїми, проблема етнічної та релігійної ідентифікації яких є не розв'язаною і актуальною.

Караїми представляють собою цікаву для науки як в етнографічному, так і в релігійному плані етнічну спільноту. Цей народ наразі переживає процес етнокультурної асиміляції в етнонаціональному оточенні. Караїми занесені в Червону Книгу ООН, як найбільш малочисельний народ в світі. Вже через цей аспект їх життя вони представляють інтерес для вивчення.

У формуванні етноніма «караїми» відіграла роль співзвучність назви племені «караї» і назви спільноти, яка сповідує караїмську релігію – караїми. За однією з версій слово караїм – релігійний термін - походить від арабсько-гебрійської основи й означає «читаючі», «знавці Святого Письма».

Другою особливістю караїмів є те, що вони – автохтонного походження, якому присутня етнічна ідентичність, збереження мови і особливе віросповідання, яке характеризується співіснування традицій язичницьких вірувань прототюркського походження, реформованим юдаїзмом, а також традиціями, пов'язаними перш за все з ісламом.

Учені розглядають дві версії походження караїмів: «тюркську» і «єврейську». За мовою, традиціям роду та іншим ознакам вони визнані тюркським народом, в той же час, караїми традиційно сповідали караїмізм – релігію, споріднену юдаїзму, яку трактують або як секту юдаїзму [1].

Незважаючи на суттєві здобутки вітчизняного релігієзнавства, значна частина питань історії караїмів ще недостатньо вивчена. Історія східноєвропейських караїмів є одним з напрямів, які активно розробляються в широкому спектрі досліджень з проблем юдаїзму.

Маловивченим, і тому перспективним в даному контексті є питання про виникнення караїмських спільнот та особливості їх віросповідання на Полтавщині. Саме воно, як об'єкт вивчення, не може похизуватися багатою історіографічною традицією.

Загалом, історії цього народу присвячено чимало праць, але переважно дослідники розглядають різні аспекти життєдіяльності караїмів у Криму [18, 17] та Західній Україні. До другої половини ХХ століття відомості про караїмів збирали вчені – караїми за походженням (Б. Єльяшевича, С. Шапшала, З. Фірковича, М. Сарач). У їх працях відображені різні аспекти життєдіяльності караїмів [14, 13]. Великий внесок в вивчення історії караїмів зробив Д. Хвольсон, який присвятив своє життя дослідженню надгробних плит на караїмських цвинтарях, а також збору давніх рукописів і фрагментів [16, 15]. Висунуті ним висновки і положення, викликали полеміку в науковому середовищі, де знаходились як його критики, так і прихильники [12, 13]. У вивчення історії караїмського етносу значний внесок зробив також Ю. Кокізов, який вивчив велику кількість караїмських епітафій, склав календар, яким караїми користуються до сьогодні, є автором змістовного історичного нарису «Караїми» [6].

За радянських часів питання караїмів майже не досліджувалося. Тільки в останні десятиліття з'являються спеціалізовані розвідки про них. Вони намагаються відповісти на наступні запитання: чим є караїмізм – єврейською чи тюркської народністю; юдейською сектою чи окремою релігією.

Коли ми розглядаємо історію караїмізму на Полтавщині, то передовсім звертаємо увагу на Кременчук. Про інші райони розселення караїмів у нашій області відомості дуже скупі і розрізнені. Кременчук же є «Історичним центром» караїмізму на Полтавщині.

З 1764 по 1783 рр. Кременчук був столицею створеної Новоросійської губернії, в 1783–1789 рр. у місті знаходились адміністративні органи управління Катеринославського намісництва. Як наслідок, протягом майже сорока років Кременчук був центром державної колонізації (військової і цивільної) південноукраїнських земель.

Міграційні хвилі, які котилися по Новоросії, прибивали до міста людей різних національностей. Деякі з них осідали в Кременчуці назавжди. За даними різних джерел, в другій половині XVIII ст. в місті жили греки, поляки, караїми [9, с. 132, 134], які з'явилися в Кременчуці через розселення караїмів з Таврійської губернії. Самі караїми пояснювали своє переселення з Криму та Таврійської губернії тим, що у них був досить високий рівень освіти (серед них було багато лікарів, інженерів, адвокатів) і тому їм «в Криму зазвичай нічого робити ось вони і розсіялися по всій Росії» [11, с. 86].

Представників цього народу в Кременчуці приваблювали стрімко зростаючі торгівля і індустрія де вони могли знайти гідне застосування своїм знанням. Саме караїми, стали піонерами кременчуцької тютюнової промисловості.

Спочатку в місті нараховувалося близько 10 караїмських родин, але вже в січні 1858 р. в Кременчуці проживало 65 осіб (41 чоловік і 24 жінки), що було більше ніж в усій Катеринославській губернії – 58 осіб (41 чоловік і 17 жінок) [4, с. 23]; при цьому загальна кількість караїмського населення Російської імперії на 1863 р. становила 7 737 особи [2, с. 120]. Після реформ 60–70-х років XIX ст. число караїмів Кременчука стрімко зростає в 1871 р. в Кременчуці нараховується вже 40 караїмських сімей – 205 осіб. Чисельність кременчуцьких караїмів до революції була нестабільна, вона то зростала, то спадала: 1877 р. – 525 осіб, 1897 – 207 осіб; в 1901 р. караїми складали близько 0,2% от загальної кількості населення міста.

Переважне положення, якого караїми добилися в сфері імперського громадянського законодавства, давало їм значні переваги на відміну від євреїв-равиністів, які відчували на собі всю важкість антиєврейського урядового курсу (подвійне обкладання податками, оголошення «межі осілості»). Закон, прийнятий в квітні 1863 р., проголошував: «Караимы, находясь под покровительством общих законов Российской Империи, пользуются всеми правами, предоставленными русским поданным, смотря по состоянию к которому кто из них принадлежит» [12, с. 303].

Кременчуцькі караїми вносили свою частку – «1/2 пая (арехов) на утримання духовного правління. Розмір пая встановлювався від кількості караїмів, які проживали в місцевості, тому найбільший пай (25) був у караїмів Євпаторії так як там проживала більшість етносу» [11, с. 81].

На початку XX ст. в Кременчуці існувало караїмське благодійне товариство, яке очолював С. Мангубі. Будівля товариства була розташована поруч із лютеранською кірхою – в Кременчуці мирно співіснували представники різних релігій, етносів і культур.

Активну роль у житті караїмської громад Кременчука відігравав Ю. Я. Іліка зайнятий в тютюновому виробництві [7, с. 94]. Значні кошти на потреби Кременчуцької караїмської громади надавав Марк Моїсєєвич Кальфа – купець 2-й гильдії, крупний караїмський промисловець і землевласник, власник тютюнової фабрики «Кальфа-Нь».

Кременчуцькі караїми цікавилися життям інших громад та своєю історією. Вони передплачували журнал «Караїмське життя», який виходив в 1911–1912 рр. Цей журнал можна було придбати і в вільній торгівлі у виконуючого обов'язки газзана С. М. Кумиша [7]. Представники кременчуцької громади були присутні і на першому з'їзді караїмів в 1911 р.[11].

Караїми внесли свій вклад в історію міста. Як правило це були освічені, заможні люди, які мали можливість займатися благодійністю. Це інженер Даниїл Самойлович Черкес, який був запрошений з Харкова для допомоги в організації обслуговування міської каналізації, юрист Ходжаш Самуїл Моїсейович, який народився в Кременчуці (1881–1942). Завдяки діяльності Ходжаша багатьом караїмам за часів Другої світової війни вдалося уникнути розстрілу. Хоча самого Самуїла Моїсейовича в 1942 р. було страчено за відмову стати міським головою Євпаторії.

Центром релігійного і громадського життя караїмів була кенасса. Перша кременчуцька кенасса з'явилася у 1852 р. Вона була обладнана в приватному будинку, в районі земської лікарні. Молитовний будинок караїмів був затверджений урядом у 1872 р. Одночасно почалися збори коштів на побудову кенаси. 30 караїмських родин внесли свої кошти. У 1891 – 1893 рока за проектом архітектора Покровського було побудовано нову будівлю кенаси.

Виконання обов'язків газзана у 1863 р. було доручено купцю, раббану, який переселився з Харкова – Авруму Капону. У 1871 р. газаном кременчуцької кенаси став Моше Султан-Оглу (Султанський). З 1899 р. до березня 1917. старшим газаном був Мордехай Фенерлі, а з лютого 1916 р. і до закриття кенаси в 1928 р. – Якуб Шамаш.

У 1928 р. караїмська община була ліквідована радянською владою, а в будівлі кенаси облаштували спочатку клуб, пізніше склад, а потім морг. У радянські часи приміщення кенаси було розділено на два поверхи, в зв'язку з чим змінилася форма вікон і вони були зроблені також на другому поверсі. Зникли Скрижалі Заповіту (Лухот), які прикрашали карниз, а також огорожа із декором навколо будівлі.

У районі арт складів, на ділянці, викупленій громадою, був розташований караїмський цвинтар. Цей район називали «Шук Ходжаша», бо там знаходився сад Ходжаша. Караїмський цвинтар, більшовики знищили у 30–40-х роках ХХ ст.

Кременчуцькі караїми, на відміну від кримських, не ховали померлих у дольменах. Форма могил і надгробків найрізноманітніша: це і прямокутні плити, і труновидні саркофаги, і стели, і вертикальні обеліски. На відміну від християн, мусульман і юдеїв, караїми ховали своїх померлих у напрямі північ-південь.

Таким чином, ми бачимо, що незважаючи на невелику чисельність кременчуцької громади караїмів вона відіграла помітну роль в історії міста.

Як вважають дослідники-релігієзнавців, в ранньохристиянський час караїмізм як вчення потрапив спочатку до Крим, а потім поширився і на Україну. Сусідство із мусульманами і християнами вплинуло на культ караїмів – у кримських караїмів вживаються молитовні килимки, чого не згадується в спогадах про караїмів, які покинули територію Криму і оселилися в Україні.

Особливістю кременчуцьких караїмів було також те, що з часом вони європеїзувалися, їх одяг звички майже не відрізнялися від місцевого населення.

Цікавим було також й те, що вони видавали молитовники, які були написані не тільки караїмською і давньоєврейською, але й російською мовами. Видані у Вільні молитовники вміщували караїмський переклад молитви «Отче Наш». Це пояснюється тим, що в релігійному побуті караїмів України у XV–XIX ст. їх народна розмовна мова відігравала значно більше значення, ніж у більшості оточуючих їх народів. Достатньо пригадати переважання латинської і польської мов в літургії литовців і білорусів (католиків); церковнослов'янської у українців і білорусів (православних так і греко-католиків); івриту у євреїв-ашкеназів.

На відміну від ортодоксальних юдеїв, караїми допускають змішування молочних продуктів і м'яса в їжі, не носять талісманів, знімають взуття перед входом в храм. У силу заперечення караїмами, шлюби між ними і ортодоксальними юдеями неможливі, що створює серйозні побутові ускладнення.

Перед молитвою у караїмів обов'язкове омивання рук і ніг. Приміщення для чоловіків і жінок розділені. Службу в храмі веде газзан (священик). Він читає молитви по черзі з парафіянами. Молитви у караїмів складаються в основному з псалмів. По суботах і в свята читаються духовні піснеспіви (земер). Неучасть у богослужінні вважається однією з важких релігійних провин. Головних свят у караїмів три: Песах (Великдень) приурочений до перших ячмінних жнив, Шавуот (П'ятидесятниця) – до перших жнив пшениці, Сук-кіт – до осіннього збору врожаю. Визнаючи Пурим, караїми не дотримуються посту. Ханука не є у караїмів святом, оскільки не згадується в Біблії.

Караїми твердо вірять у відплату за добрі і злі справи, у воскресіння з мертвих і у вічне життя (тобто якщо людина в продовженні свого земного життя підготував себе добрими справами, то при розставанні з цим світом, переходить в інший світ, духовний за своїм змістом, в якому буде жити вічно). Своїх померлих кременчуцькі караїми ховали не в дольменах, як кримські, а в могилах на яких ставили різноманітні пам'ятники (стели, плити).

Однією із сокровених сторінок стародавніх вірувань караїмів є поклоніння Тенгрі біля Священних Дубів святилища Балта Тіймез. Саме на цьому «культурному перехресті» спостерігається перетин двох духовно утворюючих начал - культу Тенгрі і культу Дерева, які є одними з основних елементів тюркської культури. Це явище на наш погляд, інтерпретується лише з позицій значного тюркського компонента в етногенезі караїмського народу.

Караїмські церемонії – поклоніння деревам (насамперед, дубам), відзначалися ще в XIX ст. Так, у посуху процесія прямувала з кенаси до святилища. Попереду йшов гахам, який ніс сувої Старого Заповіту. У дубів присутні молилися Тенгрі про дарування дощу. Дуби висаджували цвинтарях, їх забороняли рубати.

Існувало повір'я, що людину, яка виявила неповагу до дубів спіткає кара, а ревнителі культу, навпаки будуть винагороджені. Більше того, осквернителів святинь чекала сувора помста з боку караїмської громади. Спокута за осквернення святині носило навіть мала характер кривної помсти.

Таким чином, на наш погляд, караїзм в Україні і на Полтавщині суттєво не відрізнявся від караїзму в Криму. Проте були і певні особливості: поховання померлих, видання релігійних книг трьома мовами. У караїмів Криму, до речі, зберігалися окремі елементи шаманізму.

Караїми як етнос зникають, їх чисельність постійно скорочується. За переписом 2001 року їх кількість не перевищує двох тисяч осіб, з них в Україні - 481. Єдиний шлях збереження етносу лежить через визначення терміну «корінний народ», через залучення уваги держави та наукової спільноти до проблеми збереження караїмської ідентичності. У цьому плані наразі етнорелігійне і національне законодавство України суттєво прогресує (на прикладі закону про корінні національності).

Джерела і література

1. Гаркавец А. Караимский молитвенник. М.-Алматы, 2006. С. 12. <http://bookre.org/reader?file=615989&pg=19>
2. Иноверцы в Новороссийском крае и Бессарабии в 1863 г. *Новороссийский календарь на 1865 год*. Одесса: тип. Нитче, 1864. С. 120.

3. Капланов Р. М. К истории караимского литературного языка. Труды. Интервью. Воспоминания. М., 2010. С.13–23.
4. Каплановский И. З. Друг людей. Нравоучение караимскому юношеству с приведением текстов великих писателей священных книг. Одесса, 1886.
5. Караимский молитвенник / Сборник подготовил газзан Евпаторийской кенаса Тирияки В. З. Евпатория: Оджакъ, 2002.
6. Кокизов Ю. Д. Караимы. СПб., 1990.
7. Кончина Ю.Я. Илика. *Караимская жизнь*: ежемесячный журнал. Книга 10. М., 1912. С.94.
8. Лютостанский И. Талмуд и евреи. Том II. М.: Православное издательство «Энциклопедия русской цивилизации», 2009. 158 с.
9. Николайчик Ф. Д. Город Кременчук. Исторический очерк. СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1891. 217 с.
10. Общие заметки о караимах. *Караимская жизнь*: ежемесячный журнал. Книга 3. М., 1911. С. 37–71.
11. Первый национальный караимский съезд в Евпатории. *Караимская жизнь*: ежемесячный журнал. Книга 1. М., 1911. С.70–86.
12. Полное собрание законов Российской империи. Том 38. СПб, 1866. – 940 с.
13. Фиркович А.С. Авне-Зиккарон. Путевые заметки. *Караимская жизнь*. М., 1911. № 6.
14. Фиркович А. С., Лебедев В. В. Загадка 15000 древних рукописей. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Симферополь, 1991. Вып. 2. С. 130–140.
15. Хвольсон Д. А. Ивритские древности в Крыму. *Труды первого Археологического съезда в Москве*. М., 1871. Т. 2. С. 583–589.
16. Хвольсон Д. А. Восемнадцать еврейских надгробных надписей из Крыма. М., 1866.
17. Шапшал С. М. Караимы и Чуфут-Кале в Крыму. Краткий очерк. СПб., 1896.
18. Шапшал С. М. Караимы СССР в отношении этническом. *Караимы на службе у крымских ханов*. Симферополь, 2004. С. 6–34.

УДК 394(477)«18/19»

Лариса Шаповал
(Полтава)

ГЛИНЯНИЙ ПОСУД У КАЛЕНДАРНИЙ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯХ

У статті виокремлені традиційні форми глиняного посуду, які виготовлялися гончарями в ХІХ–ХХ ст. для приготування й споживання святкових страв, виконання господарських робіт, відправлення релігійних культів, обрядів за народним календарем. Наголошується на асортименті, декорі видів «празникового» глиняного посуду, способах, терміні використання, визначеному й закріпленому українським звичаєм функціональному призначенні, поза яким керамічний посуд практично не використовувався у повсякденному побуті українського народу.

Ключові слова: гончарство, глиняний посуд, календарна обрядовість, обряд, звичай, свято, «празниковий посуд», горищик, глечик, макітра, миска.

Одним із давніх і традиційних промислів і ремесел на території України з часів неоліту є гончарство. Розвитку гончарства сприяли об'єктивні умови – наявність покладів високоякісних глин, що мають червоний, чорно-бурий або світло-сірий кольори. Це зумовило виникнення центрів керамічного виробництва: на Київщині – Дибинці, Васильків, Канів, Нові Петрівці, Моринці, Гнилець, Полтавщині – Опішне, Хомутець, Комишня, Чернігівщині – Ічня, Городня, Короп, Ніжин, Олешня; Сумщині – Кролевець, Шатрище; Харківщині – Ізюм, Нова Водолага, Волині – Рокита, Дубровиця; Поділлі – Бубнівка, Бар, Кришинці; Західна Україна – Косів, Пистинь, Коломия на Івано-Франківщині, Ужгород, Хуст, Вільхівка, Дубовинка на Закарпатті. На початку ХХ століття в Україні існувало 700 місцевостей де займалися гончарством. Майстри виробляли глиняний посуд для приготування, зберігання й подавання на стіл страв (горщики, миски, полумиски, глечики, макітри,ринки, тикви, барильця, довжанки, баньки, куманці) та декоративний посуд, кахлі, черепицю, цеглу, димарі, дитячі іграшки.

В умовах сучасного зацікавлення традиційно-побутовою культурою українців, який спостерігаємо останнім часом, інформації стосовно використання глиняного посуду в календарні свята українцями бракує, чим обгрунтована актуальність даної статті. Не вивчені в повному обсязі: асортимент, особливості форми та декору видів глиняного посуду, способи, термін використання, страви, які в ньому готувалися, особливості купівлі глиняного посуду та зберігання продуктів. Названих аспектів торкалися вчені: Х. Вовк [1], О. Воропай [2], Л. Данченко [3], І. Зарецький [4], О. Клименко [5], О. Коваленко [6, 7], Ю. Лащук [8], С. Литвиненко [9], К. Матейко [10], Л. Метка [11], Р. Мотиль [12], І. Несен [13], О. Пошивайло [14, 15, 16, 17], І. Пошивайло [18], К. Рахно [19], Я. Рижеко [20], Т. Романець [21], В. Скуратівський [22], Л. Шульгіна [23], А. Щербань [24, 25], О. Щербань [26, 27, 28].

З середньовіччя до кінця ХХ століття в кожному гончарному осередку України визначилася певна кількість традиційних форм глиняних виробів, які виготовлялися гончарями і якими задовольнялися потреби населення для приготування і споживання страв, зберігання продуктів, виконання господарських робіт, забезпечення умов життєдіяльності, відправлення релігійних культів, обрядів. «Окремий глиняний виріб мав чітко-визначене й закріплене звичаєм функціональне призначення, поза яким він практично не використовувався. Кожному виду глиняного посуду були притаманні свої орнаментальні композиції. Про інформативно-охоронну роль керамічних розписів свідчить канонізований у часі вибір тих частин поверхні посуду, які слід було оздоблювати», – зазначає О. Пошивайло [14, с. 321].

Глиняний посуд активно використовувався українцями від ХІХ – до першої половини ХХ ст. у повсякденному вжитку, для здійснення обрядів під час календарних свят. Узявши за основу святково-обрядове призначення, цей посуд відноситься до умовної групи під назвою «празників глиняний посуд» [28]. Празниковий посуд використовували раз на рік. Використавши, його мили і чистим, порожнім, зберігали на полицях, у мисниках, у чулані-кладовці, на горищі, у коморі [23, с. 152]. «Для приготування й подавання до столу головних Святвечорових, Різдвяних страв: куті та узвару використовували два полив'яні глиняні горщики», – наголошує О. Щербань [27].

Керамічний посуд присутній у народних звичаях і обрядах, зокрема землеробського циклу. До певних календарних свят приурочувалося виготовлення гончарями посуду та ритуальних предметів, які нерідко були в центрі обрядових дій. Так, ранньою весною, коли дівчата вперше починали співати веснянки, варився горщик каші, виносився на вулицю, закопувався і прибивався кілком. Мотивування закопування горщика – різне, іноді протилежне одне одному. «В одному випадку це робиться немовби для того, щоб «на кашу та вулицю парубки ходили», а в другому – «щоб на нашій вулиці ні духа живого». У веснянці на адресу дівчат, що зробили це, лине прокляття: «бодай же Ви, сучі дочки з ума посходили!», «щоб трясця напала», «щоб не говорили». У веснянках на Лубенщині обрядові дії з горщиком розцінюються як чародійство, а мотивом обрядового дійства постає шлюбна магія. Впадає в очі жіночий характер обряду, його зв'язок із символікою плодючості», – зауважує О. Щербань [2]. Навесні в центрі уваги хліборобів було забезпечення родючості землі в поточному році, тому магічне викликання, ритуальне забезпечення цього проходило лейтмотивом весняної обрядовості українців, а виразним побутовим уособленням плодоносних сил землі був горщик з кашею. Закопування горщика – вияв магії: глиняний горщик повниться минулорічними плодами (кашею) так і земля – велетенська посудина, повинна наповнюватися щедрими дарами. У звичаї закопувати горщик з кашею етнографи вбачають рудименти жертвоприношень землі [18, с. 107].

Особлива роль відводилася глиняному посуду в новорічному циклі календарних свят українців. Відповідальним моментом урочистостей було приготування та поїдання ритуальної страви – куті з узваром, яка готувалася тричі: на Святвечір (6 січня), Голодну кутю (18 січня), Щедрий вечір (13 січня). Етнографічні джерела наголошують на тому, що напередодні Різдва на Святвечір кутя й узвар готувалися в куплених нових двох горщиках з покришками. Різдво (7 січня) – свято народження нового світу, а тому й посуд мав

бути новим, ритуально-чистим, невживаним, не оскверненим [26, с. 190]. Кутя – різновид каші, для її приготування користувалися дво-трилітровими горщиками-кашниками (горнятами, горщатами), а для узвару використовували більші горщики. О. Щербань зазначає, що «горщики для куті та узвару могли бути і використовуваними. Так, Ганна Діденко з Опішні повідомляла, що «горщик помий, постав на наступний рік. Я в ньому не варю нічого, крім куті один раз на рік. Оскільки узвару вживали більше ніж куті, його варили в більших горщиках. Від рецепту куті залежав вид глиняного посуду під час подавання її до столу. Рідку кутю та узвар на Святвечір ставили на покуті в горщиках з покриттями. Коли родина сідала за стіл, кутю подавали у великій, спільній мисці» [26, с. 191]. На Чернігівщині, де була поширена густа кутя, узвар подавали в глечиках. Глечики «на свячену воду», вони були багато прикрашеними. В селах Поділля на Різдво використовували «поставці на кутю» – спеціальний посуд, у якому готували кутю, ставили на покуті та подавали її до столу [26, с. 191]. Керамолог Л. Шульгіна зазначала, що: «найпростіші форми поставців, нагадують глибоку миску, однак усією своєю будовою мають відмінну від миски форму й належить до фігурного посуду. Поставці, старовинні, мають різноманітні форми; поставці на кутю роблять з полив'яними, гарно розписаними покриттями, що до них приліплюють примхливі вуха. Поставці, як і миски для приносу, розписують із зовнішнього боку; всередині здебільшого пишуть побілкою хреста. Орнамент поставців, зважаючи на їхній розмір, здебільшого буває рясний та чільний. Поставці на кутю роблять великі» [23, с. 152].

На покуті під іконами на сіні окрім горщиків із кутею та узваром ставили у горщиках зварені горох і капусту. Капусту – навпроти куті, горох – проти узвару. Ці чотири горщики накривали книшами й пирогами, а прибирали їх разом із горщиками з покутю лише на третій день. Їжу споживали з глиняних мисок. Після вечері ту миску, з якої їли узвар, не мили, а кожен клав у неї ложку, догори денцем таким чином, щоб ложки оточували миску вінцем, на ложки клали книш. За народними віруваннями, вранці дивилися: чия ложка перевернулася – той з родини найпершим умре [22, с. 309]. Для Святої вечері, вносили в хату сіна, розкладали його на покуті й ставили в новому горщику «кутю», узвар, зверху клали печену хлібину із сіллю, які знаходились там до закінчення обіду в день Богоявлення Господнього (Водохреще). Старші з родини, з пляшкою, «кувшином» чи «кубишкою» йшли за свяченою водою. Господар цією водою кропив господарські будівлі, худобу, виливав її хрест навхрест у криницю. Потім з пирогом у руках позначав крейдою хрести не лише на воротах, дверях, вікнах, але й на господарському начинні. Перші хрести ставили на нових горщиках з

кутею та узваром. Перед вечерею випивали трохи свяченої води, починали і закінчували вечеряти кутею. У мисках після вечері залишали потроху куті та узвару для «Долі», а «то вона може весь рік не їла». По закінченню Святої вечері діти «носили вечерю» хрещеним, родичам, сусідам. Принісши в глиняній мисці, накритій паляницею та обв'язаній рушником, куті з медом, діти подавали її в руки, зокрема хрещеному батькові і говорили: «Прислав батько й мати з хлібом і сіллю, нате Вам, тату, вечерю!». Той приймав, дякував, куштував вечері, підсипав куті й меду, переміняв хліб, давав гроші (2, 3, 5 копійок), гостинці та відпускав [26, с. 193]. У горщиках-двійнятах, з'єднаних докупі, з ручкою-кільцем на дотичних вінцях на Святвечір малі хрещеники носили хрещеним батькам кутю та узвар [16, с. 130]. На Різдво могли дарувати один одному нову макітру так як і на Великдень. На свято Богоявлення Господнє (Хрещення, Водохреща) святити воду в глечиках для святої води – орнаментованому полив'яному глечику, у якому носили воду до церкви на освячення [15, с. 128].

На свято Стрітення Господнє (14 лютого) в глиняних глечиках святити воду. «Стрітенська свята вода» використовувалася нашими предками для окроплення новонароджених телят та інших домашніх тварин [26, с. 193]. Вареники на Масницю (Колодія) складали й подавали в глиняних макітрах і мисках. Окрім того миски використовувалися для приготування тіста для мандрик на Петрівку. Мандрики складали в макітру чи ринку [26, с. 193].

Основними великодніми стравами українців є паска та крашанки. Тісто на паску в Опішні (Полтавщина) вчиняли у глиняній макітрі розміру (30–40 л), яку використовували один раз на рік. Для випікання пасок у селах Наддніпрянщини послуговувалися спеціальними глиняними формами циліндричної форми з дном, облитими всередині поливою з прямими, але трохи розхиленими стінками [26, с. 194]. Подекуди, керамічні пасківники робили високими, з невеликим денцем, в інших місцевостях навпаки, вони були широкі й низенькі. Пасківники могли мати невеликі ручки-наліпи або вушка. Іноді їхні стінки мали вдавлені вертикальні жолобки [3, с. 70]. У різних регіонах України побутували різні назви: пастівники, пасочники, тазики, тазки, форми, ставці, ставчики, бабники, риночки для пасок, бугельники [10, с. 46]. Форми спечених пасок різнилися залежно від форми посудини, у якій випікалися. У передсвяткові дні існував звичай в українців купувати нові форми для пасок для себе і на подарунок. Гончарі масово виготовляли такі вироби. Нові глиняні форми для випікання пасок перед використанням необхідно було обов'язково облити водою, що найменше на добу. Інакше під час випікання, форма під впливом температури «витагне» вологу з тіста,

паска вдається сухою [25]. У жінки-господині, якщо вона дотримувалася традиційних приготувань з обов'язковим випіканням паски, накопичувалася певна кількість глиняних форм для пасок (від двох-трьох до десяти). Під час тривалого використання пасківники задимлювалися зовні, просочувалися жиром з середини, але їх не викидали, іноді навіть передавали в спадок. Другою великоднєвою стравою є фарбовані варені яйця – крашанки. Для фарбування яєць використовували керамічну риночку з ручкою з широким верхом, у яку зручно класти яйця та вибирати. Х. Вовком зафіксовано використання маленького глиняного горщика для розтоплення воску, у який вмочували прилад-паличку (писачок) для нанесення його на яйце під час виготовлення писанок на Великдень [1, с. 188]. Для кожної з фарб використовували новий горщик, оскільки лише пофарбовані в червоне яйця святили, а для «галуніння» яєць на Великдень використовували макітри. Також, глиняна макітра слугувала для вчинення опари на паски [27, с. 89].

Спеціальний посуд використовували для освячення великодніх страв, які несли до церкви. Я. Риженко в праці «Форми гончарних виробів Полтавщини» наводить відомості про те, що не так давно «ганчарі Полтавщини виробляли так звані «ставчики» – великі тарелі, використовувані виключно для освячення пасок. Наприкінці першої третини ХХ ст. «ставчики» вже не виготовлялися [20, с. 27]. В асортименті глиняних виробів «ставчики» згадував Іван Зарецький [4, с. 89]. На свято Великодня, як на заході, так і на сході України до початку 1930-х рр., запікали в печі молочних поросят у глиняних посудинах – поросятниках, поросятниці – сплюснутій по довжині «ринці» для запікання м'яса, птиці [16, с. 142]. У Бубнівці в поросятниці несли спечене порося святити до церкви. Л. Шульгіна зафіксувала відомості про те, що «бубнівські поросятники були великими, глибокими, плескатими з двох боків, мали одне чи два вуха, приліплені до опуклих боків» [23, с. 134]. Великоднім посудом, який спеціально виготовляли в Бубнівці (Поділля), були «пейсахові тарілки». Вони «бувають не дуже великі, плиткі і мають брижастий край, розписують їх скромніше від звичайних мисок» Саме брижасті краї відрізняють ці миски від звичайних. На Великдень використовували «поставці» на сир, у яких його святили [23, с. 152]. Після Масляної було дозволено вживати горілку – «полоскати зуби». Жінки пили горілку не з «чарок», а з нових покришок, до того ж з господарською метою: «щоб на пшениці зони не було» [26, с. 196].

На Святого великомученика Георгія Побідоносця (Єгорія, Юрія) 6 травня українці святкували і постували, щоб «Єгорій скотину спас від звіра», «на Єгорія скотині подавали (харч), та й вила заховай». Відбувався вигін худоби на поле, хресний хід на озимину, після

освячення води й окроплення полів бували загальні гуляння (Охтирщина). Воду несли у глечиках – тиквах [26, с. 1966]. Х. Вовк згадував про глечик із молоком, сир, масло, які ставили на дернову лавку на свято Юрія [1, с. 188].

На Зелений тиждень у четвер неодружені дівчата «завивали вінки на всі святки» [22]. Звичай завивати березу: приготовано їжу (пироги, солодощі, яєчня), усе чисто, посеред двору лежала молода зрубана берізка, під нею горщик із водою. Дівчата ходили по двору, сиділи на призьбі хати. Хлопці несли в руках приготовану їжу, інші – відра з пивом на палицях. Одна з дівчат гурту підходила до дерева, перекидала горщик із водою, брала берізку в руки. Заспівували дівчата разом пісню й усі йшли гуляти в ліс [2, с. 213]. У понеділок, пісня заговин на Петрів піст, «жінки глечики полощуть», тобто збиралися жінки й у складчину пили горілку в корчмі чи шинку. На другий день після дня Апостолів Петра і Павла (12 липня) є свято яке, називається «Полупетра» або Петрового батька. На Слобожанщині колись у цей день різали трьох півнів і варили борщ у трьох горнятах – «три борщі, бо святий Петро три рази відрікався від Христа» [2, с. 146].

Весняно-літні обряди давнини тісно пов'язувалися з магією «небесної» води, а використання при цьому предметів гончарного виробництва зумовлювалося народними уявленнями про здатність викликати й припиняти атмосферні опади належать до магічних властивостей глиняних виробів. Така взаємозалежність впливала з аналогії: як посуд є місткістю для рідини так і небо тримає в своїх за коморах дощі, вологу. У народі вірили, що виконуючи ритуальні дії з глиняним посудом, можна викликати або зупинити опади. Дослідники вказують на значущість зв'язку посуду з вогнем і з кипінням води, які й могли асоціюватися з громом та процесом творення хмар» [18].

Поширеним елементом обряду викликання дощу в Україні було вкидання в колодязь (криницю) горщиків. Причому в магічній практиці вимагалось користуватися краденим посудом: необхідний для обряду горщик чи глечик треба було спершу вкрасти у сусіда-гончаря або вдови. Акт викрадання посуду імітував-викрадання дощу. Виконавцями ритуалу були дівчата або вдови, котрі виділялися з поміж інших за ознакою ритуальної чистоти. На Чернігівщині етнографами відзначені випадки вкидання в колодязь горщиків, наповнених борщем. Обрядове закликання дощу дітьми «Іди, іди, дощику, зварю тобі борщику чи на дощ чи на сонечко. Очини, Боже, оконечко!» відтворювало забутий релігійний ритуал дорослих. У звертанні збереглися відголоски давніх ритуальних жертвоприношень надприродним силам, персоніфікацією яких виступає дощ. Задобрювання дощу здійснювалося як з метою його викликання і для його припинення [14, с. 333].

У календарних й родинних обрядах українського народу досить часто застосовувалися куришки (курушки) – ритуальні глиняні вироби у вигляді фігурної конусоподібної посудини з вирізами різної конфігурації на високому копиті. У центральних, східних областях України поширеним був виліплений з глини образ храму: куришки своєю формою нагадували стилізовані одnobанні, рідше – трибанні, п'ятибанні церкви [25].

Гончарні ряди на торгах і ярмарках України на храмові свята неможливо уявити без баринь з курками і без них, вершників та свистунців у вигляді тварин – коників, котиків з трьома головами, птахів з бичачими та іншими головами, баранів, півників, курочок, качечок, чаєчок з чаєнятами. Ця антропоморфна і зооморфна пластика була пов'язана з аграрними та скотарськими культами предків. Барині – це символічні образи антропоморфних божеств. Вчені вважають, що подібні статуетки трипільської культури виготовлялися до новорічного циклу заклинальних обрядів та до календарних свят весняного і осіннього рівнодення. Глиняні свистунці приурочувалося до весняно-осінніх землеробських свят народного календаря. Поширеною є прикмета, що шум і свистіння відганяють нечисту силу. Свистунці є оберегами від нечисті та для дітей. Ними супроводжувалося відправлення землеробських культів, релігійних свят, для яких суттєвим було забезпечення ритуальної чистоти середовища виконання обряду [14, с. 330].

Українські господині для приготування страв на свято і в будень користувалися глиняною макітрою (для розтирання маку, вчинення тіста), мисками, глечиками, кухликами, ринками (подавали в них вареники, млинці, голубці, запікали м'ясо, овочі). До складу кухонного інвентаря заможної селянської сім'ї, окрім дерев'яних та металевих виробів входили горщики, яких налічувалося 15 штук. Використовувалися вони за різним призначенням, а тому були 4–5 гончарських величин. «Слово горщик є основною назвою для позначення рівновеликого глиняного посуду опуклої форми з широким отвором і невисокими вінцями, з вушком або без нього. Проте воно зустрічається у варіанті «горшок», зокрема на позначення великої посудини, поряд із цим словом уживається «горшок і горшок великий. Залежно від розміру й призначення побутують такі назви як «горща» (1 л), «горшечок, «горшчик» (більший, ніж горща), «підворотен» (3 л), «піден'їзок» чи «піден'їзковий горшок» (8–10 л), «сніз» або «сноз» (30 л)», – зауважує С. Литвиненко [9, с. 146-147]. Для горщиків, що ставилися в піч тримали 3–4 покоришки. У великому полив'яному горщику для опари заправляли тісто. Сім'ї, котра мала одну чи кілька корів, необхідно було 10–20 глечиків. Для розтирання маку та інших потреб використовували 2–3 макітри, а одну з них

тримали про запас. Для святкового застілля використовували 4 миски, а ще декілька зберігалося на горищі. Кілька найкращих мисок виставлялися в миснику бо у вжитку вони були тільки на свята. Серед столового посуду в XIX ст. з'явився чайник, череп'яні кухлі та полив'яна солянка [25]. Такий основний склад кухонного інвентаря варіюватися залежно від рівня розвитку місцевого гончарства та економічної спроможності української сім'ї. Зазначимо, що на свята завжди подавали страви до столу в найкращому посуді, тому під час Різдва та Великодня він був найдорожчим, найдекорованішим. Це були миски з мисника, фігурний посуд складної форми, вазки на вареники. Теперішні вазки схожі на форми міських супових ваз; старовинні вазки являють собою низку оригінальних, гарних форм – зауважує Л. Шульгіна [23, с. 153]. Міцні напої (горілку, наливки) подавали в великих барилах і маленьких барильцях.

Таким чином, у календарній обрядовості українців у XIX–XX ст. глиняний посуд використовувався доволі широко. Цей посуд відрізняється від звичайного, часом, способом використання, в окремих випадках – формами, декором, окремими його елементами. Різдвяним чи великоднім «празниковим» глиняним посудом були: горщики, поставці, пасківники, поросятники, пейзажні миски, ринки [27]. Побутувала назва пісний посуд, посні горщики – нові гончарні вироби або ті, у яких готувалися пісні страви; використовувалися для відправлення релігійних культів, обрядів; горщики, у яких страви готувалися тричі на рік: на Різдво, напередодні Хрещення й на Головосіку [16, с. 141]. Такий посуд міг бути новим, купленим перед святом. Купивши його та відповідно, за всіма правилами, приготувавши до використання, господині готували в ньому святкові страви, а в деяких видах посуду навіть подавали готові страви до столу [16, с. 230]. Реалізація гончарних виробів, особливо посуду, дитячих іграшок, здійснювалася самими майстрами, які роз'їжджали по селах на возах з високими плетеними кошикоподібними кузовами, заповненими посудом, із закличками «по горшки». Вартість виробу визначалася кількістю зерна, що вміщала посудина. Гончарі вивозили керамічні вироби на ярмарки, базари розташовуючи їх в гончарному ряді прямо на землі. Це одна з характерних рис українських ярмарків, що надавала їм специфічного колориту.

Джерела і література

1. Вовк Хведір Студії з української етнології та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Т. 1-2: етнографічний нарис. Київ: Обереги, 1993. 592 с.
3. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Подніпров'я. Київ: Мистецтво, 1974. 190 с.

4. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. Полтава: Типо-литогр. Л. Фришберга, 1894. 3 нен., II, 126, XXIII, VI, 11 с.
5. Клименко О. Українська мальована миска. *Народне мистецтво*. 2008. №3/4. С. 28–33.
6. Коваленко О. Гончарська термінологія XVI–XVIII століть: проблеми історії та атрибутування. Заповідна Хортиця : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». Запоріжжя, 2011. Спец. вип. С. 74–78.
7. Коваленко О. Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини). Опішне: Українське народознавство, 2008. 144 с.
8. Лащук Ю. П. Українські гончарі. Київ: Тов-во культур. зв'язків з українцями за кордоном. 1968. 40 с.
9. Литвиненко С. З гончарської лексики східностепових говірок. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка*. Філологічні науки. 2000. № 4. квітень. С.146–149.
10. Матейко К. І. Народна кераміка західних областей Української РСР XIX–XX ст. Матейко. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 108 с.
11. Метка Л. Глина і Глиняний посуд в українській народній медицині (XIX – початок ХХІ ст.): монографія. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. 248 с.
12. Мотиль Р. Українська димлена кераміка XIX – початку ХХІ ст. Історія. Типологія. Художні особливості. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2011. 208 с.
13. Несен І. Гончарний посуд. Народна культура зраненої землі: каталог. Київ: Довіра, 1997. С. 17–18.
14. Пошивайло О. Гончарство в системі традиційно-побутової культури українців. *Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 1*. Опішне: Українське народознавство, 1999. С.304–338.
15. Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). Опішне: Українське народознавство, 1993. 280 с.
16. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. Київ: Молодь, 1993. 408 с. (С.206–207).
17. Пошивайло О. Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку ХХ ст. (у зібранні Російського етнографічного музею в Сакт-Петербурзі) / автор-упорядник О. Пошивайло; художник Ю. Пошивайло; фотограф Т. Пошивайло. Опішне: Українське народознавство, 2010. 632 с.
18. Пошивайло І. Феноменологія гончарства: семіотико-етнологічні аспекти. Опішне: Українське народознавство, 2000. 432 с.
19. Рахно К. Глиняний горщик: життя після смерті. *Полтавська думка*. 2009. №47. 19 листопада. С.15.
20. Риженко Я. Форми ганчарних виробів Полтавщини. *Науковий збірник Харківської науково-дослідної катедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія*. Харків, 1930. Т.9. вип.2. С.22–42.
21. Романець Т.А. Різновид гончарного посуду. *Народна творчість та етнографія*. 1986. № 1. С.60–62.
22. Скуратівський В. Русалії. Київ: Довіра, 1996. 734 с.
23. Шульгіна Л. Ганчарство в с. Бубнівці на Поділлі. *Матеріали до етнології*. Київ, 1929. Т.2. С.111–200.
24. Щербань А. Декор глиняних виробів Лівобережної України: від неоліту до середньовіччя: монографія ; Ін-т керамології, від-ня Ін-ту народознавства НАН

- України, Нац. Музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Полтава: АСМІ, 2011. 247 с.
25. Щербань А. Форми та призначення українського глиняного посуду другої половини XIX – першої третини XX століття. *Народознавчі зошити*. 2015. №2(122). 2015. С. 435–444.
26. Щербань О. В. Глиняний посуд в народній культурі харчування українців Наддніпрянщини (друга половина XIX – початок ХХІ століття) : монографія. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. 272 с.
27. Щербань О. Глиняний посуд «на празник» або в чому готуємо різдвяні та великодні страви. *Берегиня*. 2011. № 2. С. 86–91.
28. Щербань О. Український празниковий глиняний посуд (кінець XIX – перша половина XX століття. Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу: зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук. конф. «Одеські етнографічні читання». Одеса, 2011. С.335–343.

УДК 069.51:908(477.53-25)]:[39:631.12+94(477.65-22)"1956/1961"

Людмила Чеботарьова
(Полтава)

«ЗАТОПЛЕНА ІСТОРІЯ»: ГОСПОДАРСЬКЕ НАЧИННЯ ТА РЕМАНЕНТ ЖИТЕЛІВ С. ЖОВНИНЕ

Стаття розповідає про музейні предмети – речі повсякденного вжитку – хатнє начиння, сільськогосподарський інвентар, обладнання для ткацтва, які побували в сільських родинах, затопленого водами Кременчуцького водосховища, старовинного козацького с. Жовнине.

Ключові слова: музейні предмети, фонди Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, реманент, господарське начиння, сільськогосподарський інвентар, побутові речі селянина, с. Жовнине, Кременчуцьке водосховище.

*«Хотів би поклонитись рідній хаті, а ні, – хоч рідному двору,
Та вже нема села на карті! Нема його і на яву!..»*

Іван Жученко

Полтавщина – мальовничий, багатий природними ресурсами, давньою історією і культурою край. Здавна на її території люди займалися землеробством, скотарством, різноманітними ремеслами й промислами. Зокрема, в XIX – на поч. XX ст. були досить поширені теслярство, столярство, бондарство, стельмаство, гребінництво, плетіння, ложкарство. Господарське начиння та реманент виготовляли з доступних у регіоні природних матеріалів. Майже у кожній родині займалися прядінням і ткацтвом. Із розквітом промисловості в Україні народні ремесла і промисли, не витримуючи конкуренції, почали

занепадати. З часом втрачалися навички і вміння виготовлення селянського господарського реманенту, тому в родинях з особливою шаную відносилися до таких речей.

У фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігаються музейні предмети, історія побутування яких пов'язана з існуванням старовинного села Жовнине, що розташовувалося в долині р. Сула – лівої притоки Дніпра. В Іпатіївському літописі перша згадка про це село, як про поселення з назвою «Желді, Желні» датується 1116 р. Його заснував князь Ярополк Володимирович для переселення сюди жителів м. Дрютеска (Друцька) Полоцького князівства, полонених під час походу Володимира проти мінського князя Гліба [1, с. 330]. Місто-фортеця князівської доби було збудоване як опорний пункт для захисту південно-східних кордонів Русі [2, с. 166]. Вже в 1802 р. Жовнине віднесене до Золотоніського повіту Полтавської губернії, а в II пол. XIX ст. село стало волосним центром [3, с. 58-59].

Із 1927 до 1980-х рр. на Дніпрі створено шість гідроелектростанцій і каскад водосховищ. На той час було вирішено проблему безперебійного забезпечення електроенергією і водою населення, промисловості та сільського господарства, забезпечено роботу гідроелектричних, теплових та атомних станцій, водного транспорту. Проте, відбулося масштабне затоплення значних площ земель, змінено гідрологічний, гідрохімічний та гідробіологічний режими річки; порушені інженерно-геологічні умови прибережних зон та природні процеси перетворення річкової екосистеми на озерно-річкову [4, с. 136]. У зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС із 1956 по 1961 рр. було переселено 212 населених пунктів, де проживало 133 тис. осіб (39,6 тис. дворів) та втрачені історичні землі Полтавської, Кіровоградської та Черкаської областей [5]. Серед затоплених сіл опинилося Жовнине, що належало до Жовнинської сільської ради Градизького району Полтавської області [6, с. 46]. З 1959 р. село перенесене з долини Сули на захід, на підвищену терасу Дніпра, за 6 км від колишнього місця розташування, за 48 км на південний схід від смт Чорнобай та за 58 км від залізничної станції Золотоноша I [7]. Деякі господарства переселені до Кременчуцького району Полтавської області, до Херсонської і Кримської областей. Після переміщення на нову територію село Жовнине деякий час входило до Глобинського району Полтавщини, а від 27 січня 1964 р. разом із селами Вереміївка, Кліщинці, Тимченки, віднесене до складу Золотоніського району Черкаської області [6, с. 11].

Знаково, що до моменту затоплення с. Жовнине у 1956 р. музейниками було здійснено декілька відряджень, до Градизького району Полтавської області. Адже під час етнографічних,

археологічних або природничих експедицій науковці музею збирають значну частину нових предметів, що збагачують колекцію закладу. У результаті поїздки 1956 р. від селян було отримано 28 одиниць різноманітного традиційного інвентарю: п'ять – куплено за 25 карбованців у О. І. Солонець, а ще дев'ять одиниць господарства передала безкоштовно; решта речей подарована місцевими мешканцями М. М. Базиною, Х. Л. Радик, І. І. Корнійченком, Ю. В. Батрименком, В. П. Редьком. У музеї до процесу приймання предметів на постійне зберігання та їх обліку протягом 1956–1957 рр. були залучені музейні працівники: В. О. Грінченко, С. П. Устименко, В. О. Пайдем, В. І. Химерик, Ф. М. Сквирська, Г. О. Сидоренко. Наразі речі віднесено до груп зберігання «Дерево» та «Метал» [8, 9]. Декілька речей, зокрема дерев'яна діжа з кришкою, яка була куплена під час експедиції в О. І. Солонець, та лопата дерев'яна для висаджування хліба в піч, подарована селянином В. П. Редьком, були передані в 1974 р. (згідно із наказом міністерства культури УРСР № 133 від 09.04.1974 р.) до Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського, для побудови експозиції музею-садиби письменника [10]. Отже, нині у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігається 26 одиниць основного фонду побутових речей селян із Жовниного. Колекцію умовно поділено на дві групи: господарське начиння та селянський реманент. Усі предмети тривалий час використовувалися в родинних вищезгаданих дарувальників. Виготовлені були у II половині XIX на початку XX ст.

До першої групи віднесене хатнє начиння – дерев'яні коряки (Др 180, Др 189), миска (Др 161), сільниця (Др 173). Серед речей – решето (Др 152), яке використовувалося зазвичай для просіювання зерна та борошна. Воно має вигляд дерев'яної обичайки з натягнутою на неї з одного боку сіткою, від сита відрізняється більшими вічками на сітці. Передані були також мірки для зерна та борошна (Др 174, Др 178); дерев'яна цеберка для води (Др 177); дійниця (Др 151) – невелике дерев'яне відро бондарної роботи з двома невисокими вушками і натягнутою у них дужкою [11, с. 73]. Уваги заслуговує сікач (М 1591), подарований О. І. Солонець, який має вигляд широкого леза, прикріпленого до дерев'яної основи з довгим держаком. Таке кухонне приладдя використовували для подрібнення коренеплодів та капусти.

Друга група музейних предметів представлена селянським реманентом: граблі (Др 163), рептух (Др 179), коса (М 1604), вила (Др 188), штилі або рожени (Др 182, Др 185), довбня для розколювання дров (Др 184), ярмо двоволове дерев'яне (Др 191). Дерев'яні граблі та рептух побутували в господарстві Ольги Ільківни Солонець. Відомо, що граблі – знаряддя для загібання сіна, соломи,

скошених зернових культур, в українських родинх виготовляли двох видів: дерев'яні та залізні. Ручні дерев'яні граблі склалися з валка довжиною до 90 см, у який знизу під прямим кутом (чи трохи навскіс) забивали зубки (переважно 9–10) 10–12 см завдовжки, а збоку – держак (граблисько). Останній робили з рівної гілки ліщини з подвійною, а то й потрійною розвилкою на кінці [11, с. 39]. Рептух – незамінний у сільському господарстві інвентар, що використовували переважно для перенесення сіна, соломи та інших покісних рослин. Має вигляд плетеного з мотузок мішка, прикріпленого до двох дерев'яних дуг.

Ще одним цікавим архаїчним знаряддям праці, переданим до музею жителем села І. І. Корнійченком, можна вважати дерев'яні вила, що використовувалися для складання сіна та снопів. Виріб має вигляд прямої круглої палиці з двома ріжками на кінці, довжиною 163 см. Загалом, найбільш поширеними були дво- і триріжкові вила, так звані – рогульки з молодого деревця, що мало відповідне розгалуження гілок. Залежно від призначення – держак робили довшим (до 3–4 м) або коротшим (до 1–1,5 м) Простішим за конструкцією був так званий одноріг (рожен) або штиль – гладко обтесана жердина довжиною 3–5 м, за метр до кінця якої був кілок або природний сучок. Рожен використовували звичайно при скиртуванні снопів [11, с. 38–39]. Декілька таких виробів були передані до музейної колекції жовнинськими господарями В. П. Редьком та Ю. В. Батрименком.

Серед реманенту чільне місце як музейний предмет займає ярмо двоволове дерев'яне, передане селянином М. М. Базикою, в родині якого воно побутувало довгий час. Виріб являє собою упряж для робочої великої рогатої худоби, виготовлене з дерев'яних брусків, з'єднаних у вигляді рами, яку одягають на шию тварин і замикають занозами.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. домашнє ткацтво українців, незважаючи на розвиток фабричної промисловості, складало усталений комплекс технічних прийомів та знарядь праці, що сформувалися протягом століть. Тому, верстати та різні пристрої для виготовлення різноманітного начиння можуть бути цікавими як частина побуту українців. Із с. Жовнине до музею було передано: мотовило (Др 162), витушки (Др 149, Др 190), сукало для сукання цівок (Др 175), верстат дерев'яний для в'язання рукавиць (Др 187), верстат для в'язання начиння до ткацького верстата (Др 150), човник для ткацького верстата (Др 172), дригуль (Др 186).

Виготовлення домотканих тканин неодмінно пов'язане з використанням мотовила та витушки. Господині для перемотування ниток використовували мотовило – стрижень 1,5 м завдовжки з ріжками на одному кінці та перпендикулярно встановленим брусом –

на другому. Одночасно з перемотуванням рахували: одне пасмо – 10 чисниць – 30 ниток (нитка – одиниця міри, що означає довжину нитки при обведенні її кругом мотовила). Після просушування пряжу – так званий міток – знімали з мотовила і добре відзолювали у жлукті – видовбаній колоді без дна. За необхідності частину ниток фарбували рослинними, тваринними та мінеральними барвниками. Потім мітки перемотували на клубки за допомогою витушки. Пристрій має вигляд підставки, висотою 40-70 см, в якій закріплені навхрест дві планки, довжиною 110 см, з чотирма «кониками» на металевій вісі. Жінки ніколи не мотали ниток уночі, адже за повір'ям біля хати буде мотатися нечистий [11, с. 63].

На прикладі комплексу предметів українського побуту з одного села Полтавщини можна сформулювати уявлення про різноманітність господарського начиння та реманенту. Народні майстри створювали настільки зручні та ефективні знаряддя праці, що це дозволяло їх використовувати тривалий час як у ХІХ, так і у середині ХХ ст.

Жовнине як населений пункт зникло із карти Полтавщини. Та не зникло із нашої пам'яті. Саме розглянута вище збірка, що походить звідти, нині є частиною фонду Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, зберігає «затоплену історію».

Джерела і література

1. Шерстюк В. В. Археологічний комплекс І: городище та селище давньоруського літописного «града» Желні (Желді), козацького сотенного містечка Жовнин (Святилівка І) (археол.). *Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область. Глобинський район* / Упорядн.: наук. ред. В. О. Мокляк ; автори статей: В. А. Андрієць, О. М. Білик, І. М. Гавриленко та ін. Полтава: «АСМІ», 2014. С. 329–332.
2. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск первый / Издано под ред. действ. членов комиссии: В. И. Василенка, Л. В. Падалки и И. Фр. Павловского. Полтава: Электрич. Типо-Литограф. П. А. Дохмана, Александровская улица, 1905.
3. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год: с прилож. к отделу «Материалов для статистики Полтавской Губернии» / Составлена членом-секретарем комитета Павлом Бодянським. Полтава: Изданная Полтавским губернским статистическим комитетом. – С. 58–59.
4. Дегодюк Е. Г, Дегодюк С. Е. Еколого-техногенна безпека України. К.: ЕКМО, 2006. 306 с.
5. Назарій Вівчарик. Затоплене минуле [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://pres-centr.ck.ua/print/news-9100.html>.
6. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1943–2002 рр.): довідник з історії адміністративно-територіального поділу. Полтава «Полтавський літератор», 2002. 377 с.
7. Гудим Валентина Затоплені села Полтавщини – дорога до світлого майбутнього чи рукотворне горе [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zorya.poltava.ua/zatopleni-sela-poltavshhini-doroga-do-svitlogo-majbutnogo-chi-rukotvorne-gore/>

8. Інвентарна книга ПКМВК «Др-1» (розпочата 1948 року) 398 арк.
9. Інвентарна книга ПКМВК «М-1» (розпочата 1948 року) 398 арк.
10. Акт передавання від 10.06.1974. *Робочий архів фондів ПКМ ім. Василя Кричевського.*
11. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. К.: Либідь, 1994. 256 с.

УДК 069.5:[738.1+738.2]

Оксана Сулима
(Полтава)

ВИРОБИ БОРИСА ПЯНИДИ У КОЛЕКЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Стаття присвячена дослідженню збірки творів художника-кераміста Бориса Пяниди, що зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського. Охарактеризовані особливості фаянсових виробів майстра з Буд.

Ключові слова: Б. П. Пянида, фаянс, колекція, художник, смт Буди, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Панорама мистецького життя України другої половини ХХ століття суперечлива та неоднозначна за стилістичною спрямованістю та співвідношенням напрацювань народних і професійних митців. Історична завершеність цього етапу художніх шукань, що складає невід'ємну частину візуального мистецтва України, потребує аналізу, інтерпретації та артикуляції комплексу питань.

Свій талант у галузі художньої промисловості продемонстрували безліч майстрів, які створювали як предмети масового виробництва, так і оригінальні виставкові зразки, то черпаючи натхнення у традиційних формах і образах, то експериментуючи з новими прийомами і технологіями. До обдарованих керамістів 1960–1990-х років належить Заслужений художник України, член Національної спілки художників України Б. П. Пянида (1935–2020).

Творчість Бориса Петровича – митця, що своє творче життя присвятив переважно Будянському фаянсовому заводу (1959–1996), – є прикладом авторського мистецтва [1, с. 35]. Незважаючи на те, що багато його робіт тиражувалися тисячами екземплярів, художник ні на мить не зупинявся у своїх естетичних пошуках.

Науковий дискурс про діяльність Будянського фаянсового заводу складають розвідки Л. Большакова, Н. Мироненка, Т. Марченко, Ю. Лобанова, Т. Безрукової та інших. Творчість художника Б. Пяниди стала предметом ґрунтовних досліджень мистецтвознавців В. Ханка та В. Завершинського.

Основу науково-популярного твору літературознавця Л. Большакова становить розповідь про діяльність художників фаянсового заводу в Будах [2]. Цінною особливістю книги є те, що автор, провівши особисті бесіди з художниками заводу, окреслив специфіку роботи кожного з майстрів, створив «колективний портрет» митців Будянського фаянсового заводу.

Мисткині Н. Мироненко та Т. Марченко проаналізували розвиток художньо-стильових особливостей будянського художнього фаянсу у різний періодів існування заводу [3-6]. Дослідниці акцентують увагу на глибинних зв'язках між діяльністю кожного окремого майстра та спільною творчістю всього колективу [3, с. 172].

Автори академічного багатотомного видання «Історія декоративного мистецтва України» у контексті наскрізного мистецтвознавчого аналізу широкого історико-культурного матеріалу також приділили значну увагу діяльності Будянського фаянсового заводу. Окремішно розкрита творчість численної когорти художників-професіоналів, у тому числі Б. П. Пяниди [7].

Фундаментальністю та багатством фактажу відзначаються наукові праці мистецтвознавця В. Ханка 1980–2000-х рр. [8-9]. Саме Віталій Миколайович відкрив етап наукового осмислення творчості Бориса Петровича, а згодом поглибив інтелектуальний наратив про майстра. Дослідник української порцеляни В. Завершинський зосередився на стильових рішеннях та композиційних прийомах циклу жіночих образів Б. Пяниди 1960–2000-х рр. [1].

Колекція виробів із фаянсу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі ПКМВК) розмаїта за характером і вельми цікава за своїм змістом. Вона почала формуватися ще на зорі існування Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (назва ПКМВК упродовж 1891–1920 рр.). На сучасному етапі її складають як зразки масової продукції, так і авторські вироби. Парадоксально, що роботи уродженця Полтавщини Б. П. Пяниди потрапили до музейної збірки лише у 2019 р. Саме тоді до фондів Музею надійшла цінна мистецька колекція відомого в Україні мистецтвознавця Віталія Ханка (більше 2,5 тисяч предметів) [10, с. 468]. Серед творів митців-керамістів три авторства Б. П. Пяниди – декоративний таріль «Поклик», декоративний таріль із зображенням квітів, розливна ложка зі столового сервізу «Надія». Останні два предмети демонструвалися у розділі «Авторські вироби» виставки нових надходжень до фондів Музею «Щедрий дар мистецтвознавця Віталія Ханка». Вона розгорнулася у Виставковій залі ПКМВК наприкінці вересня 2019 р. та радувала добірними зразками різних видів мистецтв ХІХ–ХХІ ст. небайдужу громадськість до кінця року [11, с. 129].

Наступне поповнення збірки творів Бориса Петровича відбулося через рік. 18 вересня 2020 р. музейні співробітники – Олександр Ткаченко, завідувач науково-дослідного відділу фондів та Оксана Сулима, завідувачка сектору означеного підрозділу – відвідали привітну родину Пянид. Під час відрядження до містечка Буди Харківської області ми поспілкувалися з Борисом Петровичем, який з теплотою згадував про рідну полтавську землю, та його дружиною Людмилою і отримали у подарунок два набори для вареників «Чорнобривці» та «Ягода», набір салатників «Ніжні квіти» [12].

Начерк про творчі пошуки та джерела натхнення Бориса Пяниди навів у своїй книзі Леонід Большаков. Художник під час інтерв'ю розповів про пристрасть до прогулянок лісом та наголосив «...звірів і птахів не просто малюю – люблю їх...». Одного разу під час моціону він почув пташиний крик і помітив сорок, що кружляли у вишині, наполохані незваним гостем. Тут таки виконав замальовку, а згодом з'явилося блюдо «Гвалт», на якому по колу літали птахи [2, с. 172]. Цей же дослідник серед тарелів, що ними художник «намагається охопити максимально широке коло тем», згадує і «Поклик» (1983 р.) [2, с. 179]. Борис Петрович у розписі цього виробу втілює драматичний момент. Погляд відразу фокусується на птахові із розпростертими крилами та піднятою до гори чубатою голівкою: чи то пташеня, що випало з гнізда кличе про допомогу, чи то котрась пташина відбилась від зграї. Однак, відчуття тривоги і внутрішньої напруги транслюють не лише фігура, зафіксована у поривчастому русі, але й відповідні барви: сіро-зелена, сіро-синя, сизо-коричнева, брунатна. Композиційні рішення твору, його стримана колористика та певна стилізація у побудові пташки наближають образ до народного розпису із його наївними рисами. Відповідним чином майстер структурує простір виробу, не порушуючи округлість тарелю. З одного боку, художник розміщує домінуючу фігуру по центру, при цьому пташина грудка, крила та лапки кривизною ліній повторюють округлість вінець. Із другого боку, митець вводить до площини твору низку елементів, що додатково підкреслюють значення кола як вихідної форми для всього художнього задуму. Невипадково навколо птаха розміщене стилізоване листя, що спрямовує рух лівої і правої частини твору до центру, таким чином плавно заокруглюючи загальну архітектуру.

Флористичні композиції належать до улюблених мотивів декоративних розписів Бориса Пяниди. Дослідники підкреслюють, що вони завжди різні, неповторні за обрисами, то фантазійні, в яких вгадуються ремінісценції стилю бароко, то прості, наївні, по-дитячому зворушливі, як твори народних майстрів [7, с. 417]. Орнаментально-образна композиція декоративного тарелю з квітами теж підпорядкована формі виробу. Акцент твору – велика

багатопелюсткова квітка, обабіч якої розміщена квіткова голівка меншого розміру й світлішого забарвлення та напіврозкритий бутон. Період буйного зросту і пишного цвітіння виражається не лише через яскравий колірний наголос на квітах, але й динамічність рисунку листя, яке виростає з однієї стеблини та ледве вміщується на дзеркалі тарелю, майже виплескуючись на його вінця. При цьому пагони розміщені таким чином, щоб за допомогою їх переплетіння створити відчуття руху по колу (проти годинникової стрілки).

Художнє оформлення згаданих вище тарелей об'єднує кілька рис, характерних для творчої манери митця. По-перше, графічні композиції, використані для оздоблення, вписані в тондо – «дивне коло», що звучить символічно, уособлюючи гармонію, завершеність замкнутої форми. По-друге, художник застосовує прийом тіньової рефлексії як формуючого компоненту, що підкреслює рух композиції по колу [1, с. 39]. По-третє, автор уникає гострих кутів та прямих ліній, тим самим підкреслюючи м'яку плавність властиву фаянсу, як матеріалу. Окрім того, на денці кожного виробу є авторська монограма «ПБ».

Мистецтвознавець Віталій Ханко наголосив, що більшість фаянсових виробів у кераміста виникли від ліричного сприйняття довколишньої дійсності, спогадів дитинства. Назва села Надежда, що побіля рідного села, дала поштовх мистецько-образній уяві Бориса Пяниди для творення сервізу відомого під назвою «Надія», праця над ним тривала три роки 1977–1979 [8, с. 412]. Сервіз налічує 84 одиниці: супна ваза, миски, розливна ложка, підливник, сільниця, гірчичниця, перечниця, хрінниця, набори для вареників, риби, салату, узвару, холодних напоїв, масла, сирників, вази для квітів. Митець дав нове, свіже й небанальне прочитання творчого використання традиційного посуду, підкресливши гру і чистоту фаянсу насиченим квітковим підполивним малюванням [9, с. 116]. У фондах ПКМВК зберігається розливна ложка від цього комплекту. Вона виконана у кобальтово-зеленій холодній тональності, щедро розписана з обох боків великими квітково-листяними композиціями, що надають виробу урочистості та значущості.

Серед найліпших із наборів посуду, що призначалися для масового виробництва, дослідники називають комплект для вареників «Чорнобривці» (1996 р.). Для нього характерна фольклорна основа, образність, поєднання високої мистецької та технологічної культури [8, с. 411]. Його складають 11 предметів столового призначення: вареничні велика і мала з покриттями, миски, чашки, кухоль, друшляк для вареників. Із назви відразу зрозуміло, яка улюблена українська квітка надихнула майстра на створення оздоблення цього набору посуду. Чорнобривці виконані керамістом у стилізованій манері, однак

легко впізнаються завдяки акуратним багатопелюстковим суцвіттям та гіллястим стеблам. Художник використав теплу насичену тональність для передачі мажорного настрою оздоблення: пелюстки квіток виграють природніми колірними переходами від жовтих та бурожовтогарячих до охристо-коричневих барв.

Другий із подарованих Борисом Петровичем до фондів Музею набір для вареників має назву «Ягода» (1985 р.) та суголосний за оформленням до салатників «Ніжні квіти» (1974 р.). Обидва комплекти столового посуду демонструють схильність художника створювати вишукані й водночас прості фасони виробів. Поєднані з безхитрісними малюнками в ніжних, прозорих пастельних розливах підполивного розпису солями, вони творять цілісність, органічну єдність [8, с. 413]. В орнаментах, що так природно «обгортають» округлу поверхню вжиткових речей митець любив використовувати модифіковані традиційні рослинні візерунки та флористичні мотиви, у даному випадку – округлі плями «ягоди» та зірочки-квіти. У цих наборах мелодійний наспів круглясто наповнених форм мисок, кухлів, розливної ложки підтриманий простими орнаментами. Світлий настрій співзвучно вторить бадьорим холодним відтінкам – сріблясто-сірим і блакитним, утвореними солями кобальту і марганцю [9, с. 115].

Зразки виробів майстра-кераміста Бориса Петровича Пяниди із музейного зібрання відносяться до останнього двадцятиріччя його творчої діяльності і демонструють найголовніші досягнення художника на ниві фаянсового виробництва за цей період.

Художник першим на Будянському заводі освоїв та впровадив підполивний розпис фарбами й солями металів, що надавало технічні можливості для створення унікальних за образністю виробів. Експерименти Б. Пяниди дозволили йому краще зрозуміти «характер» живопису солями, навчитися його контролювати та підпорядковувати своїм творчим ідеям [2, с. 180]. Кераміст використовував різні прийоми для втілення естетичних задумів: поєднував розмиті образи, народжені оксидами металів, із графічною промальовкою деталей щільними мазками; застосовував тональні контрасти і переливи кольорів; як формуючий компонент композицій приміняв тіньову рефлексію; з метою підкреслення округлих форм фаянсових виробів унікавав гострих кутів і прямих ліній тощо.

Художник-кераміст – митець із особливим баченням та сприйняттям буття, адже творче переосмислення (стилізація) навколишньої дійсності, зокрема природи, проходячи через мистецьке горнило його свідомості трансформується у таку форму/образ, що максимально доцільно підкреслить структуру, матеріал та призначення виробу. Борис Пянида був саме таким творцем, який не втрачав зв'язок із традиційним декоративно-вжитковим мистецтвом, добре

знав технологічні можливості фаянсу, природу цього матеріалу, однак повякчас навчався, експериментував та «щасливо поєднав раціональність академічних знань із споконвічною стихійністю національного чуття і смаку» [8, с. 414].

Джерела і література

1. Завершинський В. В. Цикл жіночих образів 1960–2000-х років у художньо-декоративному розписі Б. П. Пяниди : стильові та композиційні особливості. *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*. Харків, 2018. Вип. 1. С. 34–39.
2. Большаков Л. Н. Рисунок на фаянсе : Непридуманная повесть о будянском Петушке. Харьков : Прапор, 1986. 226 с.
3. Марченко Т., Мироненко Н. Технологические приемы декорирования изделий будянского фаянса. *Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст.* Збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи. Харків : Курсор, 2010. Вип. 1. С. 172–177.
4. Мироненко Н. Г. Будянский фаянс – преемственность традиций. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. Харків, 2010. № 4. С. 127–129.
5. Мироненко Н. Значение будянского фаянса для современного искусства Украины и возрождение его традиций. *Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст.* : зб. наук. статей з пам'яткоохоронної роботи. Харків : Курсор, 2010. Вип. 1. С. 178–182.
6. Мироненко Н. Г. Художньо-стилістичні аспекти розвитку мистецтва будянського фаянсу. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. Харків, 2011. № 4. С. 142–145.
7. Сержант Л. Фарфор і фаянс. *Історія декоративного мистецтва України : у 5 т. / голов. ред. Г. Скрипник*. НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ : в-во ІМФЕ, 2016. Т. 5. С. 405–424.
8. Ханко В. Фаянс Бориса П'яниди. *Ханко В. Полтавщина : плин мистецтва, діячі : мистецтвознавчі праці*. Київ : видавець О. Ханко, 2007. С. 409–414.
9. Ханко В. Феномен маестро фаянсу Бориса П'яниди з Буд, що на Харківщині. *Образотворче мистецтво*. Київ, 2019. № 3. С. 114–117.
10. Ханко В., Сулима О. Колекція вченого-мистецтвознавця Віталія Ханка у фондї Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток* : зб. наук. ст. Харків : Майдан, 2021. Вип. XVI. С. 468–516.
11. Кондратенко Н., Сулима О. Щедрий дарунок мистецтвознавця Віталія Ханка. *Образотворче мистецтво*. Київ, 2020. № 2. С. 128–129.
12. Поповнення музейних фондів авторськими виробами Б. П. Пяниди. URL: <http://pkm.poltava.ua/ua/podii/1606-neshchodavno-muzejni-fondi-popovnilisya-avtorskimi-virobami-z-fayansu-zasluzhenogo-khudozhnika-ukrajini-b-p-ryanidi.html>

Дарія Воронкіна
(Науковий керівник: доц. Коваленко О. В.)
(Полтава)

**КРУЖАЛА СКІФСЬКОГО ЧАСУ ІЗ ЗАХІДНОГО УКРІПЛЕННЯ
БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА
(За матеріалами досліджень Петра Гавриша попелища №7)**

У публікації подані матеріали із розкопок та розвідок Пера Якимовича Гавриша на попелищі №7, яке розміщене на території західного укріплення Більського городища раннього залізного віку. В колекції археологічного кабінету Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка зберігається 25 глиняних ліплених кружал, які не автор, на жаль, не встиг опрацювати. Подана коротка історія досліджень цього археологічного об'єкту. Кружала з цієї колекції і вводяться до наукового обігу – вони типологізовані за класифікацією Анатолія Щербаня, детально описані та систематизовані.

Ключові слова: Більське городище, Петро Гавриш, попелище, ранній залізний вік, кружало, прядіння.

Відома археологічна пам'ятка – Більське городище раннього залізного віку не потребує окремого представлення і широко відома не лише спеціалістам. Щороку результати досліджень, цієї унікальної пам'ятки вводяться до наукового обігу. Це матеріали, як новітніх досліджень, так і не відомі до цього часу напрацювання попередників, які в силу різних причин, не були оприлюднені раніше. До таких матеріалів належить і невеличка колекція глиняних ліплених кружал, які зберігаються в колекції археологічного кабінету Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка. Вони походять із досліджень Петра Якимовича Гавриша (1956–2018), відомого українського археолога, доцента університету, багаторічного дослідника Більського городища та інших пам'яток раннього залізного віку в Полтавщині [1, с. 74-75]. Нажаль, дослідник не встиг опрацювати ці матеріали. Співставивши їх зі звітом про археологічні дослідження [2, арк. 92] та атрибутувавши, подаємо їх коротку характеристику.

Ці матеріали походять із попелища №7 Західної фортеці Більського городища, який знаходиться за 150 метрів на південний захід від північно-східного в'їзду в фортецю (рис. 1). Він входить до системи із п'яти добре помітних на поверхні попелищ розташованих майже по колу, діаметром 80–100 м. Це попелище є крайнім на півночі цього кола та є найбільш помітним [2, арк. 4-5].

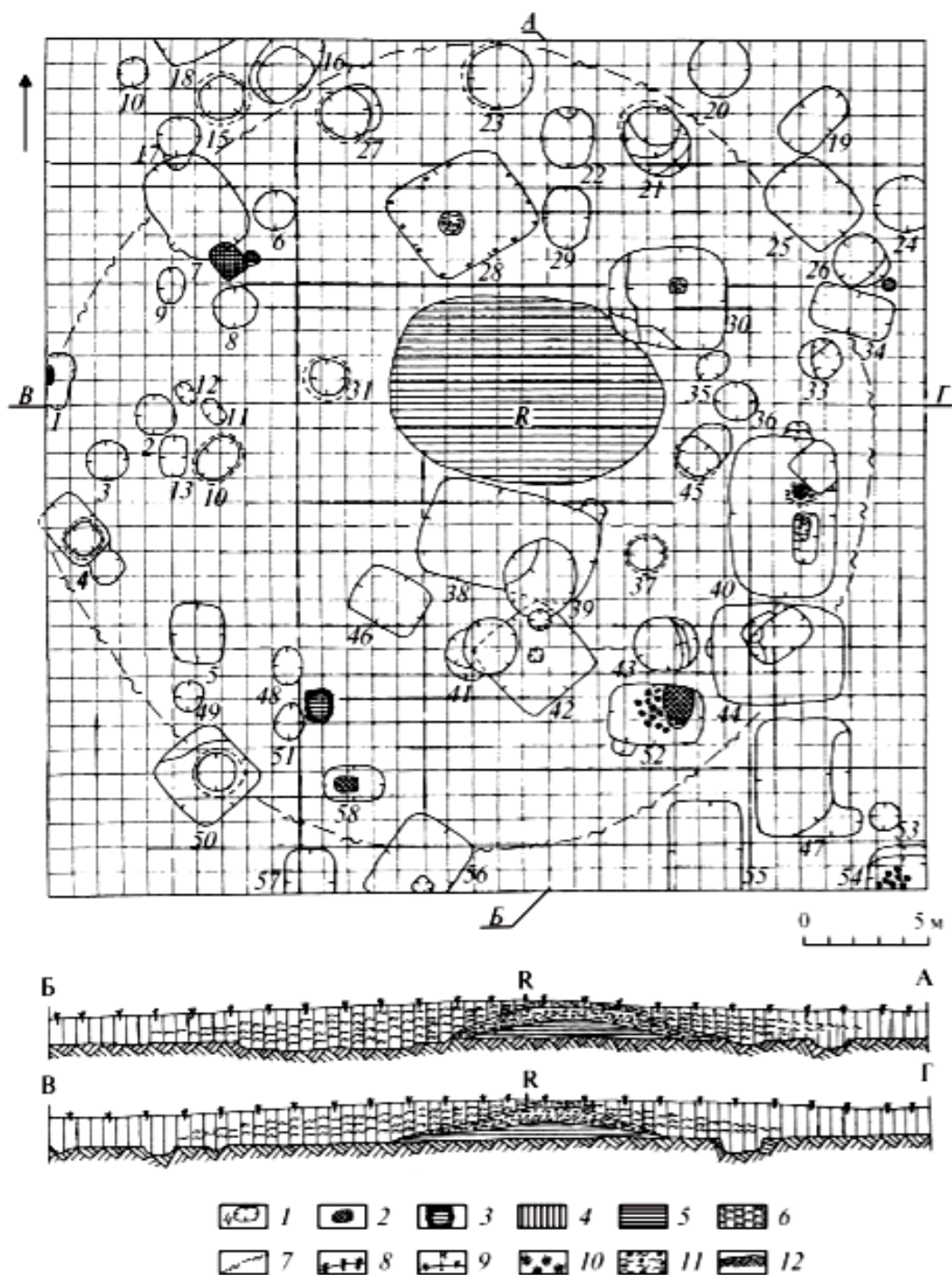

Рис. 1. План розкопу 1993–2003 років на попелищі №7 Західного укріплення Більського городища.

Умовні позначення: 1 – ями із відповідним номером, 2 – рештки глинобитних печей, 3 – рештки глиняних жертвників з кам'яною обкладинкою навколо, 4 – культурні нашарування, 5 – похований чорнозем, 6 – культурні нашарування з домішками попелу, 7 – межа зольної плями на зораній поверхні попелища, 8 – сучасна поверхня попелища, дерен, 9 – основний репер розкопу, 10 – скупчення шматків глиняної обмазки, 11 – зольні нашарування, 12 – материк.

Схема Петра Гавриша. Публікується за: Гавриш, П.Я., Задніков, С. А. 2011, рис. 1, с. 102.

Вивчення попелища №7 ще у 1906 році розпочав відомий російський археолог, один з фундаторів археологічної науки, Василь Городцов. Однак, його дуже стислий виклад інформації про цей розкоп засвідчує, що результати дослідження його мало зацікавили. Пізніше, відомий скіфолог Борис Шрамко зробив доповнення до них, зокрема ввів до наукового обігу археологічну колекцію знахідок зроблених під час розкопок 1906 року, яка наразі зберігається в Державному історичному музеї Росії в Москві, а, отже, недоступна для опрацювання [3, с. 33-34].

Систематичне і детальне вивчення території попелища №7 здійснила у 1997–2003 роках археологічна експедиція «Висока Левада» Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка, під керівництвом Петра Гавриша. Загальна площа розкопу, закладеного на попелищі склала 1225 кв. м, розміри 35 × 35 м. Він повністю охопив територію попелища та частину прилеглої до нього території (*рис. 1*). Результати і висновки дослідження були опубліковані керівником експедиції Петром Гавришем одноосбно та у співавторстві [4-6].

У 1999 році, в період навчальної археологічної практики, з 29 червня по 16 липня, метою експедиції «Висока Левада» були розкопки північної периферії зольника №7 на площі 150 кв. м і збір підйомного матеріалу на території культурного шару біля цього попелища [2, арк. 2-3]. В результаті цієї діяльності було зібрано колекцію підйомного матеріалу, за даними звіту – 33 виробів із глини. Наразі, у фонді археологічного кабінету університету ПНПУ імені В. Г. Короленка зберіглося 28 предметів. На жаль, автор досліджень не встиг їх опублікувати, тому перед передачею до музейного фонду України, вирішено ввести їх до наукового обігу.

Переважну більшість цієї колекції складають кружала – 25 одиниць. Вони є наймасовішими знахідками пов'язаними з прядінням і ткацтвом на більшості археологічних пам'яток Євразії. Відомо, що кружала нанизували на веретена для збільшення ваги, обертового імпульсу, інерції під час крутіння, швидкості, надання обертанню рівномірності та запобіганню сповзання намотаної пряжі. Про таке їх використання у прядінні свідчать сліди від втягування веретена та залискованість поверхні, що контактувала з ниткою [7, с. 305-306].

За спеціалізованими дослідженнями Анатолія Щербаня, глиняні кружала на території Лівобережно-Дніпровського лісостепу України впродовж VII – початку III ст. до н.е. переважно спочатку виліплювали, надаючи бажаної форми, і лише після проколювали отвір циліндричним чи конусоподібним стержнем [8, с. 56-62]. У виготовленні кружал з зібрання використовували циліндричний стержень.

Поверхня чотирьох з 25 артефактів є лискованою, інші – ніяк не оброблені, шерехаті. Також на поверхні помітні сліди домішок дрібнозернистого піску, як і на більшості подібних виробів зі Східного укріплення Більського городища [9, с. 26]. Можливо наявність таких домішок може свідчити про те, що кружала були виготовлені з тієї ж формувальної глиняної маси, що і посуд [10, с. 75]. Відбитків зерен, рослин, ниток або пальців немає, є лише сколи та подряпини, вторинного характеру.

Колір поверхонь кружал різниться у діапазоні від темно-сірого до блідо-жовтого відтінків, більшість мають плямисту поверхню і сірі у зламі, що свідчить про режим і умови випалювання та відповідно їхню якість.

За формою осьового перерізу наявні у зібранні підйомного матеріалу кружала можна типологізувати за відповідною типологічною таблицею-схемою поданою керамологом Анатолієм Щербанем у його монографії «Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII- початку III ст. до н.е.» [8, с. 38]. Вона відрізняється від попередніх розроблених класифікацій, тим що охоплює всі відомі на сьогодні форми кружал раннього залізного віку і є компактною у записі, що полегшує подальше використання результатів дослідження [8, с. 38-39].

Тип 1. Конусоподібні:

підтип 1. Конічні (рис. 2)

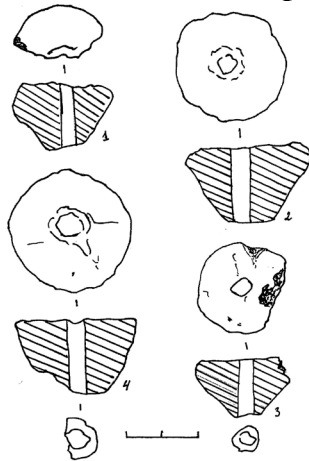

Рис. 2. Конусоподібні конічні кружала із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення. Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, ТЗ. Малюнок Дар'ї Воронкіної. Публікується вперше

підтип 2. Зрізаноконічні (рис. 3).

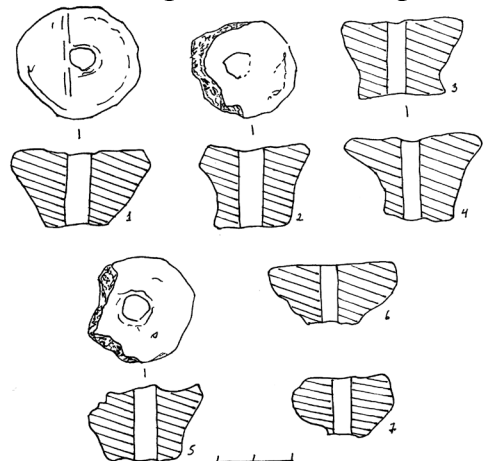

Рис. 3. Конусоподібні зрізаноконічні кружала із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення. Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, ТЗ. Малюнок Дар'ї Воронкіної. Публікується вперше

Тип 2. Біконічні:

підтип 1. Біконічні (рис. 4)

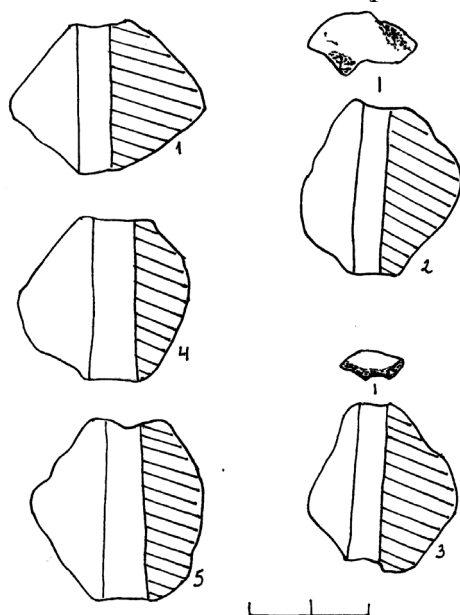

Рис. 4. Біконічні кружала із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення.
Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя
чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний
університет імені Володимира Короленка, ТЗ. Малюнок Дар'ї Воронкіної.
Публікується вперше

підтип 2. Біконічні зі зрізаною вершиною (рис. 5)

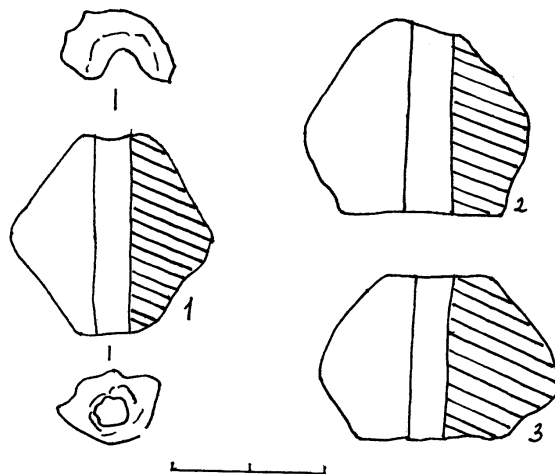

Рис. 5. Біконічні кружала із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення.
Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя
чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний
університет імені Володимира Короленка, ТЗ. Малюнок Дар'ї Воронкіної.
Публікується вперше

Тип 3. Сфероподібні:

підтип 1.
Сфероподібні
(рис. 6).

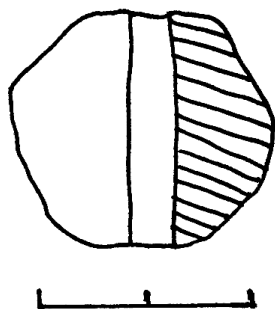

Рис. 6.
Сфероподібне
кружало із
досліджень Петра
Гавриша. Глина,
ліплення. Попелище
№7 Західна фортеця
Більського
городища, перша
половина – третя
чверть VI ст. до н.е.,
ранній залізний вік,
Полтавський національний
педагогічний
університет імені
Володимира
Короленка, ТЗ.
Малюнок Дар'ї
Воронкіної.
Публікується
вперше

підтип 2. Сфероподібні
зі зрізаною вершиною
(рис. 7).

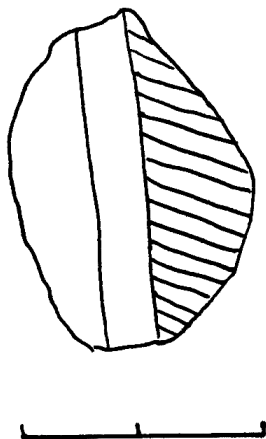

Рис. 7. Сфероподібне
кружало із досліджень Петра
Гавриша. Глина, ліплення.
Попелище №7 Західна
фортеця Більського
городища, перша половина –
третя чверть VI ст. до н.е.,
ранній залізний вік,
Полтавський національний
педагогічний університет
імені Володимира
Короленка, ТЗ. Малюнок
Дар'ї Воронкіної.
Публікується вперше

підтип 3. Сфероподібні
зі зрізаною вершиною
та основою (рис. 8).

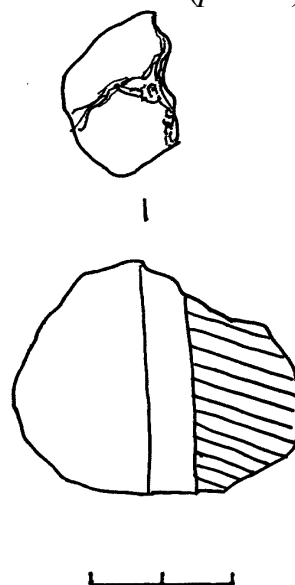

Рис. 8. Сфероподібне
кружало із досліджень
Петра Гавриша. Глина,
ліплення. Попелище №7
Західна фортеця Більського
городища, перша половина
– третя чверть VI ст. до н.е.,
ранній залізний вік,
Полтавський національний
педагогічний університет
імені Володимира
Короленка, ТЗ. Малюнок
Дар'ї Воронкіної.
Публікується вперше

Тип 4. Діскоподібні (рис. 9).

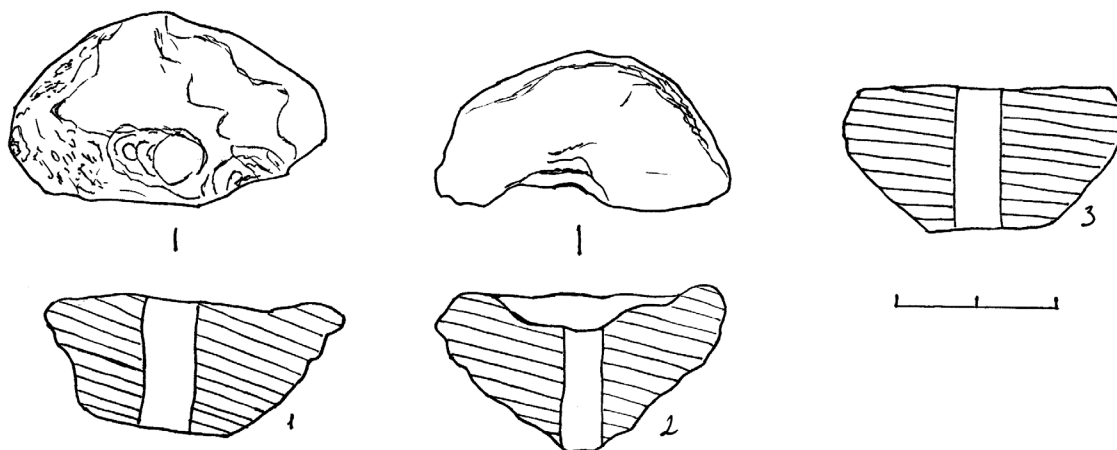

Рис. 9. Діскоподібні кружала із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення.
Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя
чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний
університет імені Володимира Короленка, ТЗ.
Малюнок Дар'ї Воронкіної. Публікується вперше

Підтримуючи думку Костянтина Смірнова, Анатолій Щербань припускає, що кружала знайдені на попелищах могли використовувати як культові предмети, однак через те, що на території розкопу попелища № 7 «жодної відбитої частини пошкодженого кружальця» не знайдено, результати досліджень цієї території радше виступають як контраргумент до цього припущення (рис. 10) [8, с. 27].

Серед предметів з колекції підйомного матеріалу є дві дрібні заокруглені глиняні намистини, без ушкоджень та зламів. У більшої намистини, діаметр, якої – 1,4 см, а висота – 1,2 см поверхня необроблена та блідо-жовтого кольору, можливо її не обпалювали, у отворі знахідки помітні сліди від мотузки, яку через цей отвір протягували (фото 1-2). Поверхня меншої намистини, з діаметром – 1,3 см та висотою – 1,2 см, заглажена, насичено помаранчевого кольору і має більш декоративний вигляд. Також, до складу колекції, із розвідок на попелищі, входить уламок вінець лискованої миски чорного кольору, з сильно заокругленим всередину верхнім краєм (фото 3) [2, арк. 49].

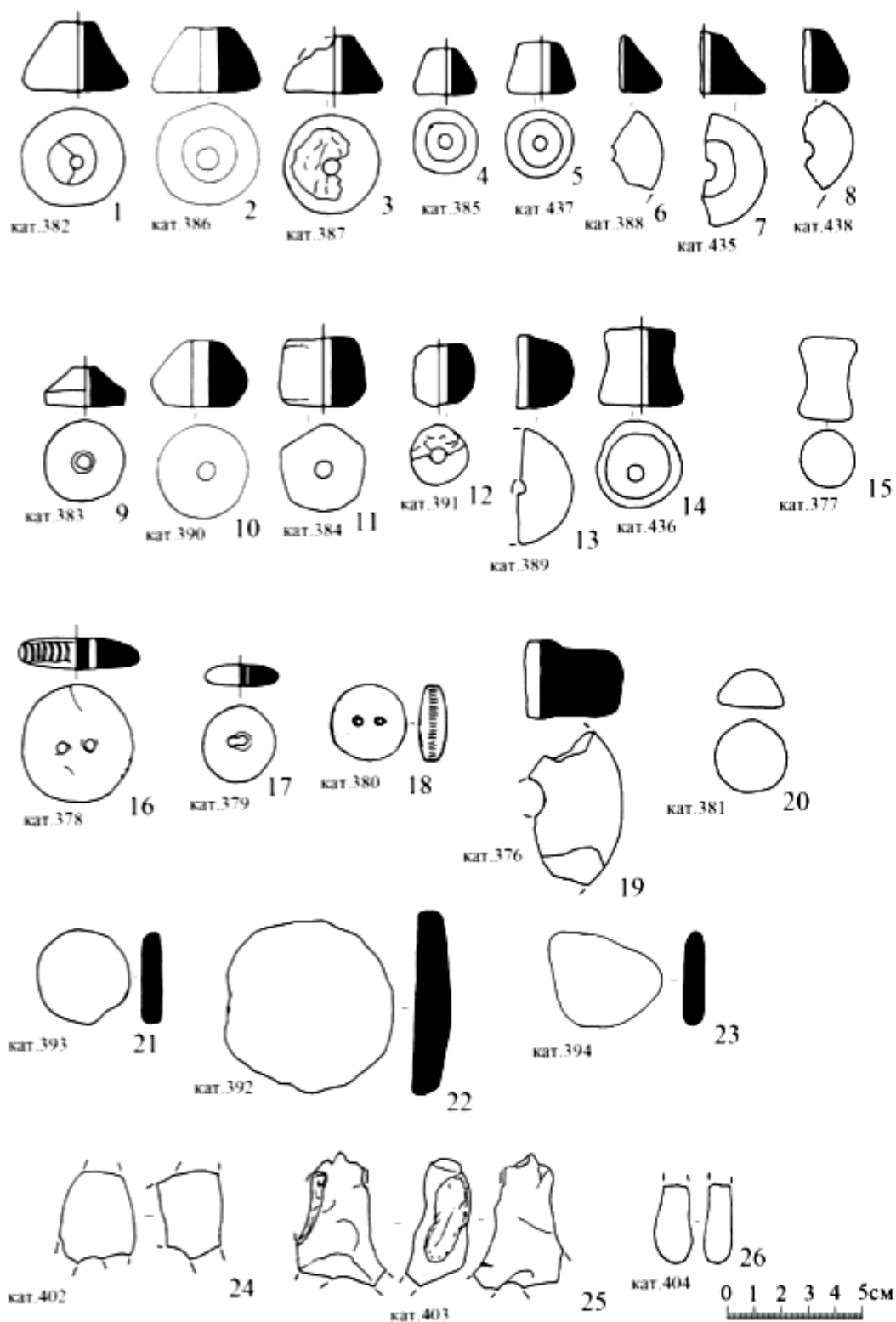

Рис. 10. Вироби з глини знайдені в культурному шарі Попелище №11: кружала (1-14), катушка (15), гудзики (16-18), диск (19), фішка (20), обточені стінки посудин (21-23), статуетки (24-26). Глина. Ліплення.

Попелище №11 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік. С. А.

Публікується за Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. мал. 2.

Знахідки Петро Гавриш попередньо датував VII-V ст. до н.е. [2, арк. 49-50]. Можливо, хронологічні межі можна дещо уточнити. Кружала з колекції підйомного матеріалу розкопу попелища №7 подібні за формою, за матеріалом з якого вони зроблені, з кружалами з розкопок попелища №11, які у 1958 році на території східної частини Західного городища проводив Борис Шрамко. У 2018 році «до 60-річчя від початку археологічних розкопок експедиції харківського університету під керівництвом Б.А. Шрамка на Більському городищі» була видана монографія «Археологічний комплекс «Більське городище. Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.)» під авторством Бориса Шрамка, Ірини Шрамко та Станіслава Заднікова. У монографії зазначене уточнене датування та атрибуція археологічних знахідок, у тому числі 18 кружал, які аналогічні 25 кружалам з колекції Петра Гавриша. (Шрамко та ін., 2018, с. 102-103). Спираючись на останні розробки у періодизації скіфських пам'яток Ірина Шрамко відносить знахідки з попелища №11 до періоду з першої половини по третю чверть VI ст. до н.е. [11, с. 135-137]. Враховуючи інші матеріали з комплексу попелища №7, датування означених кружал можна звузити до VI ст. до н. е.

Таким чином, невелика збірка матеріалів кружал до VI ст. до н. е. із розкопок та розвідок Пера Якимовича Гавриша на попелищі №7, яке розміщене на території західного укріплення Більського городища сприяє розширенню джерельної бази з історії прядіння цього періоду та уточнює певні хронологічні та типологічні аспекти цього виробництва.

Фото 1-2.

Кружала із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення. Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, ТЗ. Публікується вперше.

Фото 3. Уламок вінця чорнолискованої миски із досліджень Петра Гавриша. Глина, ліплення. Попелище №7 Західна фортеця Більського городища, перша половина – третя чверть VI ст. до н.е., ранній залізний вік, Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, ТЗ. Публікується вперше

Джерела та література

1. Коваленко О. В., Луговий Р. С., Романенко В. В. Історія археологічних досліджень Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. *Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи*. Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю (7-8 лютого 2020 р., м. Суми). Суми: ФОП Цьома С.П., 2020. С. 74–76.
2. Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження 1999 року в Більському городищі скіфському часу на Полтавщині. *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. І: Експедицій. Полтава: 2000. 132 арк.
3. Шрамко Б. А. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*: зб. наук. пр. Полтава: Археологія, 1996. С. 29–54.
4. Гавриш П. Я. Культові об'єкти й артефакти на попелищі №7 Більського західного городища. *Феномен Більського городища – 2016: до 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища*: збірник наук. пр. і мат-лів конф. / Ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождасенко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін. / ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». К.: Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. С. 73–82.
5. Гавриш П. Я. Основні підсумки дослідження попелища № 7 у Більському городищі. *АЛЛУ*. 2006. №1(19). С. 11–20.
6. Гавриш П. Я., Задніков С. А. Антична кераміка в матеріалах зольника 7 Західного укріплення Більського городища. *Археологія*. 2011. №3. С. 101–109.
7. Очерки истории техники докапиталистических формаций / под. общей редакцией академика В. Ф. Миткевича. М.-Л.: Издательство академии наук СССР, 1936. 462 с.
8. Щербань А. Прядіння і ткацтво у населення Лівобе-режного Лісостепу України VII – початку III століття до н.е. (за глиняними виробами) / Анатолій Щербань. Київ : Молодь, 2007. 256 с.
9. Радзівєвська В. Є. Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії. *Археологія*. 1979. № 32. С. 19–26.
10. Шрамко Б. А. Нові дані про господарство скіфської епохи / Борис Андрійович Шрамко. *Вісник ХДУ*. 1966. № 17. Історія. Вип. 1. С. 73–82.
11. Шрамко Б. А., Шрамко І. Б., Задніков С. А. Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.). Археологічний комплекс «Більське городище». Вип. 1. [Відп. ред. І. І. Корост]. Харків-Котельва: ХНУ імені В.Н. Каразі на; ІКЗ «Більськ», Майдан, 2018. 300 с.

Аліна Аленіна
(Науковий керівник: доц. Вільховий Ю. В.)
(Полтава)

СТАРООБРЯДЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – XIX СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена феномену старообрядництва на території Лівобережної України, причини його виникнення та поширення. Зазначені вектори актуальності теми, зокрема в контексті сучасних російсько-українських відносин. Показані події, пов'язані з регіональною локалізацією старообрядництва у певних місцевостях. Стаття узагальнює матеріали досліджень учених, які займалися цією проблемою.

Ключові слова: старообрядництво, старовіри, Лівобережна Україна, попівці, безпопівці.

З часів запровадження християнства у Київській Русі серед православного духовенства панував демократизм у виборності церковних ієрархів та соборності ухвалення рішень. Такі традиції розповсюдились і північно-руськими землями. Проте у середині XVII століття московський патріарх Никон провів реформу, яка призвела до втрати конфесійної єдності православного населення Московського царства. Авторитарність, з якою здійснювалось реформування православної Церкви, викликала хвилю невдоволення як серед прихожан, так і серед духовенства. Перші були незадоволені проголошенням старих обрядів, успадкованих з Візантії через Київ, помилковими та не канонічними. Другі обурились свавільними методами управління, що насаджувались духовенству. Православне населення було розколоте, внаслідок чого розпочалась непримиренна, кривава боротьба «ніконіан – новообрядців» з «розкольниками – старовірами»

Метою дослідження авторки є показати процес утвердження на території України старообрядництва, географічні вектори переселення носіїв старообрядництва та особливості традицій, хронологічну локалізацію другої половини XVIII ст. тощо. Також важливо акцентувати увагу, чому старообрядці розпочинають переселятися до міст, отримувати статус міщан. Авторка також здійснює аналіз урядових заходів щодо старовірів та обґрунтований їхній вплив на міграцію прихильників старообрядництва. Обґрунтовано думку про те, що старообрядці відіграли важливу роль у колонізаційній політиці Російської імперії.

Поява і вплив старообрядництва на його формування на території Слобожанщини пов'язані з впливом донських старовірів. Саме в контексті історії старообрядництва на Дону слід розглядати утворення в кінці XVII ст. старообрядницьких поселень на Сіверському Донці, які згодом увійшли до Старобільського повіту. Однак у Сумському та Охтирському повітах, що знаходилися в безпосередній близькості до двох інших старообрядницьких центрів – Чернігівщини та Стародубщини, – протягом досліджуваного періоду не було зареєстровано жодного старообрядця. Причини даного феномену ще мають бути з'ясованими. Як відомо, вже з кінця XVII ст. старообрядці розділилися на два основні напрямки – попівців та безпопівців, кожний з яких незабаром розділювався на велику кількість напрямів і сект, званих толками та згодами. У матеріалах державного обліку 1825–1843 рр. попівці позначалися як «старообрядці, що приймають священство», а безпопівці – як «розкольники, що не приймають священство, але поклоняються іконам»

Зростання кількості старообрядців, які належали до міських станів, почалося ще з другої половини XVIII ст., коли Катерина II указом від 14 грудня 1762 р. дозволила старообрядцям за власним бажанням обирати рід занять: або повертатися до свого колишнього поміщика, від якого вони втекли, або ставати державними селянами, або записуватися у купецтво. Як зазначає П. І. Мельников, це мало особливе значення для подальшого розвитку старообрядництва. Старообрядці й раніше у своїй господарській діяльності робили особливий наголос на промисли та торгівлю. Тепер же старообрядці відносно вільно оселялися у великих містах, багатіли, і вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. значна частина російських капіталів опинилася у руках старообрядців, що були приписані до міських станів. Ці загальноімперські тенденції мали місце і на Харківщині. У 1764 р. старообрядці були вперше офіційно зареєстровані у Харкові. І дуже скоро старообрядці склали значну частку серед купецтва міста [5, арк. 1-2; 5, арк. 1-38; 5, арк. 1-35].

У Катеринославській губернії осередком старообрядництва став Словоносербський повіт. Так, уже перепис Азовського намісництва 1778 р. називає поселення Білу та Ольховатку цього повіту «розкольничими слободами» [9, с. 61]. Ще одне село Словоносербського повіту – Городищі, куди стали прибувати старовіри стародубських слобод. Православні місіонери називали його центром розколу. Сюди неодноразово приїжджали лідери цього руху. За першим переписом в Катеринославській єпархії налічувалося 9393 старообрядців [5, с. 780-784]. Одним із важелів

впливу на старовірів був феномен єдиновір'я. Це був певною мірою компроміс між офіційним православ'ям та старообрядництвом, який виник та поширився на теренах Південної України. Результатом цього компромісу стало приєднання в 1780 р. на підставі єдиновір'я пр. Нікіфором (Феотокі) розкольників села Знаменка до православної церкви. Він дозволив старовірам користуватися стародруками та співати за їхнім обрядом [2, с. 69]. З приходом на місце влади Катеринославського та Херсонського архієпископа Амвросія справи з наверненням до єдиновір'я пожвавилися. В 1787 р. до князя Г. Потьомкіна з'явилася велика депутація старовірів. Вона мала на меті приєднатися до єдиновір'я. Уже протягом 1788 р. архієпископом Амвросієм було зроблено низку рукопокладень старообрядців у священники, що ще більше поширило сферу впливу єдиновірців на населення регіону [14, с. 243]. Проте, Катерина II не надала старообрядцям тих прав, якими користувалися решта підданих в імперії. Зокрема, старообрядцям заборонялося будувати власні церкви, молитовні будинки та каплиці, мати при них дзвіниці [3, с. 31]. Продовжили лояльну політику по відношенню до старовірів уряди Павла I та Олександра I. Павло I також зробив деякі поступки старообрядцям. Зокрема, у жовтні 1800 р. уперше за багато років з'явився указ, за яким старообрядцям дозволялося ремонтувати старі та будувати нові церкви й каплиці. Владу цікавила статистика. Для правового закріплення єдиновір'я в державі у 1800 р. імператор затвердив складені Платоном, митрополитом Московським «Пункти або правила єдиновір'я». Однак єдиновір'я виконувало функції виключно проміжного етапу при наверненні старовірів на офіційний варіант православ'я. Починаючи з серпня 1811 р., Олександр I від губернаторів щорічно до 1 січня й 1 липня вимагалося надавати в міністерство поліції списки старовірів, за якими визначалася їх чисельність [12, с. 37]. Ліберальний період у ставленні до старовірів закінчився зі смертю імператора Олександра I та приходом до влади Миколи I [1, с. 99]. Так, уже протягом 1826 р. майже нанівець було зведено раніше отримані старовірами права. Вийшли укази про збір даних про всі «розкольніцькі» молитовні приміщення та про заборону будувати відповідні молитовні будинки. У 1830 р. набули чинності правила, які обмежували права старообрядницьких богаділень та монастирів, а також було впроваджено заходи про порядок нагляду за цими закладами, у серпні заборонили в'їзд у Росію старообрядців із-за кордону, вибирати на громадські посади в містах. Обмежувалися виборчі права й у сільській місцевості [12, с. 106-107]. Репресивна політика уряду Миколи I щодо старообрядців тривала до смерті цього імператора у 1855 р. Порушників закону

судили, накладали різноманітні штрафи, висилали у Сибір та Закавказзя, таємно стежили за духівництвом, монастирями і скитами. Звичайно, такий тиск породив низку сектантських напрямів у православ'ї, основною причиною виникнення яких стала неможливість здійснювати повне й тривале богослужіння. Уряд застосовував заходи для викорінення нової ієрархії: священників та єпископів заарештовували та відправляли до в'язниці. Під гоніння підпали богадільні та молитовні споруди і Катеринославщини. У першій половині XIX ст. богадільні були передані веденню поліції, а згодом їх діяльність була визнана незаконною. Були закриті також школи при богадільнях. За офіційними даними за період з 1847 р. по 1852 р. були закриті 282 молитовні споруди губернії [9, с. 46]. За правління Миколи I були зняті хрести з усіх молитовних споруд, було заборонено будівництво нових та ремонт старих (1826 р.). В Ольховатці з того часу з каплиць зняли дзвони, священників заарештували, але сама церква залишилася цілою, згодом, у 1840 р. вона згоріла, а відбудувати її не дозволили. Особисті права старообрядців також зазнали обмежень, ведення метричних книг було передане поліції. Шлюби старообрядців не визнавалися законними. У 1841 р. був виданий наказ скласти для старообрядців сімейні списки і не допускати в них змін щодо збільшення. Це означало, що влада силоміць зобов'язувала дітей старообрядців хреститися за обрядами православної церкви [6, с. 469]. Всі справи про відхід від віри були вилучені з ведення суду і вирішувались адміністративним чином, що викликало додаткові зловживання. Сотні старообрядців без всякого приводу підлягали переслідуванням, арештам та засланням. Тільки за офіційними джерелами, з 1843 по 1849 рр. було притягнуто до суду більше 24 663 старообрядців за різні вчинки, які стосувалися віросповідання [6, с. 470].

Традиційно вважається, що старообрядництво (принаймні в XIX ст.) було виключно народним релігійним рухом, що включав селян та міські стани, а вищі шари суспільства відійшли від «розколу» ще в кінці XVII ст. Однак в рапорті Зміївського земського суду харківському губернатору Сергію Михайловичу Муханову від 15 травня 1847 р. зазначається, що в 1845 р. померла поміщиця Філіп'єва, яка останньою з сімейства Філіп'євих сповідувала «розкол».

Після встановлення у 1858 р. для старообрядців полегшених правил уряд почав уважніше вивчати це явище, дійшовши висновку, що, крім негативів, старообрядництво зберегло й розвинуло багато позитивного, зокрема сприяючи процвітанню громадського життя,

значному поширенню грамотності серед населення [4, с. 1408]. У 1860 р. влада пішла на деякі поступки старообрядцям. Так, Олександр II затвердив положення Комітету міністрів, за яким замість щорічних свідчень купців про належність до офіційної церкви вводилися разові посвідчення, оскільки купців-старовірів було надзвичайно багато, на що вказували результати десятого всенародного перепису населення країни. Влада записувала в купецтво «без різниці сект» на тимчасовому праві до вказаної гільдії [13, с. 86]. 13 листопада 1863 р. міністерство фінансів розіслало циркуляр, який суттєво розширював права старообрядців-купців [12, с. 606]. Їм почали видавати постійні купецькі посвідчення. У 1867 р. уряд порушив питання про дарування старообрядцям деяких цивільних прав. Проте, на території Катеринославщини простежуємо дещо інші тенденції. Зокрема, 1862 р. в селах Городищі, Ольховатка, Оріхово з'явився «свій» священник – Л. Фатеев, рукопокладений кавказьким єпископом. Але згодом за вінчання старообрядця та православної він був засуджений та висланий на Кавказ. У 1862 р. в Ольховатці опечатали молитовний будинок, що був збудований на кошти купця Г. Рижкова, самого ж купця арештували [10, с. 167]. Реальна зміна державної політики щодо старообрядців настала в період так званої реакції Олександра III (1881–1894 рр.) У 1883 р. цар надавав право богослужіння «розкольникам» за умови виконання загальних правил благочинного й громадського порядку; дозволялося ремонтувати молитовні споруди, не змінюючи їх зовнішній вигляд, тощо [11, с. 178]. За законом 1884 р. для того, щоб почати будівництво молитовних будинків, старообрядцям необхідно було отримати дозвіл Міністерства внутрішніх справ [7, с. 745-747]. З приходом до влади Миколи II Синод, який діяв разом з урядом, продовжував і заборони, і переслідування у боротьбі зі старовірям. У звіті Катеринославської єпархіальної училищної ради про стан церковно-приходських шкіл та грамоти Катеринославської єпархії за 1895–1896 навч. рік вказується, що при Городищенській та Ольховатській школах Слов'яносербського повіту, при церквах Соборній в м. Таганрозі, у селах Григорівці та Покровському Олександрівського повіту, у м. Ростові й селі Олександрівці Ростовського повіту, у кожній благочинній окрузі Новомосковського повіту та всіх приходах Павлоградського повіту відкриваються бібліотеки, основна робота яких полягає у боротьбі із старообрядництвом [8, с. 13].

Отже, правові відносини українських старообрядців та самодержавства не мали під собою демократичного підґрунтя, а завжди носили або кон'юнктурний, або репресивний характер.

Основну мету владні структури вбачали у долучені старообрядництва до єдиної православної церкви, у тому числі через механізм створення єдиновір'я. Основні територіальні центри поселення старовірів були на Катеринославщині, Харківщині та Чернігівщині.

Джерела і література

1. Абакумова-Забунова Н. В. Русское население городов Бессарабии XIX в. Кишинёв, 2006. 520 с.
2. Авдеева О. С. Вплив колонізаторської політики Російської імперії на формування релігійної структури Північного Приазов'я (остання чверть XVIII – XIX ст.). Сборник научных трудов SWorld. Иваново: МАРКОВА АД, 2013. Вып. 4. Т. 48. С. 68–72.
3. Варадинов Н. В. История Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург: тип. М-ва внутр. дел, 1858–1863. Кн. 8: История распоряжений по расколу.
4. К истории единоверия. Церковный вестник (Санкт-Петербург). 1909. № 44. 140 с.
5. Мероприятия по борьбе с сектантством. Екатеринославские епархиальные ведомости, 1897. № 32. С. 780–784.
6. Моїсеєнко Л. М. Старообрядці в Україні в XIX – на початку XX ст. (на прикладі Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії). Історія релігій в Україні: наук. щоріч. 2013 рік / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич ; Ін-т релігієзнавства – філія Львів. Музею іст. релігії та ін. Львів: Логос, 2013. Кн. 1. С. 461–471.
7. Ольховатская Свято-Покровская община Екатеринославской губернии. Церковь. Москва, 1908. № 21. С. 745–747.
8. Отчет Екатеринославского епархиального училищного совета о состоянии школ церковно-приходских и грамоты Екатеринославской епархии за 1895–1896 учебный год. Екатеринослав: Печатня С. П. Яковлева, 1897. 135 с.
9. Пірко В. О. Заселення степової України в XVI–XVIII ст. Донецьк: Донец. культуролог. центр, 1998. 210 с.
10. Поспеловский Д. Русская Православная Церковь в XX веке. Москва, 1995. 511 с.
11. Постановления по части раскола. Санкт-Петербург, 1858. 143 с.
12. Свято-Покровская община Екатеринославской губернии. Церковь. Москва, 1908. № 21. С. 745–747.
13. Таранець С. В. Правове становище старообрядців у Росії наприкінці XVII – на початку XX ст. Укр. іст. журн. 2012. № 3. С. 78–88.
14. Тригуб О. П. Релігійні трансформації на півдні України у XIX – на початку XX ст. URL: <https://history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/73.pdf>. С. 343–344.

Іван Безкоровайний

(**Науковий керівник:** учитель української мови та літератури
Полтавської гімназії № 8 імені Панаса Мирного Богодиста С. П.)
(Полтава)

**РОЛЬ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО У РОЗВИТКУ
ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА
ПОЛТАВЩИНИ**

(**на основі аналізу орнаменторики та прикладного мистецтва
автора**)

У роботі подано аналіз орнаменторики та прикладного мистецтва Василя Кричевського у аспекті впливу митця на розвиток декоративно-прикладного мистецтва Полтавщини.

Ключові слова: Василь Кричевський, орнаментальна творчість, декоративність, керамологія, гончарство, текстиль, гобелени, ангобові тло, Полтавське земство.

Динамічний прорив до європейського досвіду, насиченість провідними тенденціями, в основі яких лежать процеси синтезування національних основ з модерними відкриттями, потяг до втілення філософських уявлень – все це знайшло вияв у творчій спадщині В. Кричевського. Будь-яка сфера його діяльності відкриває неповторний шлях динаміки новітніх ідей, що оновлювали традиції і відкривали нові обрії творчості мистця. Вивчення багатогранної, етнографічної спадщини Василя Кричевського, має важливе для духовного відродження української нації та збереження старожитностей Полтавського краю.

Василь Кричевський приділяв особливу увагу орнаментові в усіх його виявленнях. Він стверджував, що орнамент є виявом намагання людини прикрасити речі навколо себе. В мистецтві не існує сталого погляду на орнамент. Дехто вважає його за допоміжний засіб, який підвищує естетичну вартість речей. Інші – за самостійну ділянку декоративного мистецтва, хоча вживається в комбінації з іншими. «Василь Григорович, відводячи орнаментові почесне місце поміж мистецьких засобів людини, був глибоко переконаний, що другий погляд єдино-правильний», – стверджує В. Павловський [34; 120].

Кричевський вивчав походження українського народного орнаменту, ще в молоді літа він досліджував його в етнографічному, історичному, географічному аспектах – вивчаючи типи народних орнаментів в українського та сусідніх народів. Василь Григорович в орнаменті вбачав надзвичайну силу спроможну створити настрій. Це

міг бути вплив способу розташування ліній орнаменту та плям; які можуть бути монохромні чи з доданими кольорами, як з тембрами різних інструментів у музиці. В. Кричевський зазначав: « ми охоплюємо орнамент оком одночасно, а музика рухається перед нами в часі. Тому враження й настрій від орнаменту створюється відразу, як і від будівлі в архітектурі. В архітектурі найсильніше враження створюється тоді, коли будівля доповнена орнаментом – і саме таким, що своїм настроєм є в гармонії з нею, а не суперечить їй» [34, с. 121].

Вище зазначеному є підтвердження – орнаменти, які були представлені на виставці до 140-річчя академіка Василя Кричевського (1873–1952) та з нагоди заснування Музею мистецької родини Кричевських у Будинку Кричевського-Лебішака в с. Опішня, в минулому будівля гончарного навчально-показового пункту Полтавського земства. Оригінали орнаментів Василя Григоровича привезені з чужини нащадками архітектора: внуком Василем Васильовичем Лінде-Кричевським та правнуком Василем Васильовичем Лінде-Дункан, які були почесними гостями на Урочистій академії з нагоди заснування Музею родини Кричевських. Організаторами святкового дійства були співробітники та вчені Національного музею-заповідника гончарства, Інституту керамології НАНУ.

В. Кричевський komponував орнаменти так, що за мистецькими якостями вони могли бути використані як декоративний мотив, для тканини чи на драперію, або на декоративне панно [34, с. 122]. Спочатку він малював сітку координат на папері, потім позначав допоміжні лінії, а далі – починав додавати штрихи; поступово намічались лінії, площини, плями і так виникав візерунок. Василь Григорович вносив у композицію рослинні елементи або фігури. Орнамент був чорного чи сірого кольору, бо виконувався олівцем, додаючи кольорові лінії чи плями. Закінчивши композицію він брався за нову, повертаючись до старих і розробляючи новий варіант старої теми. «Мені здається, що я розв'язую алгебраїчне завдання; це змушує мене забути про дійсність», – говорив він дружині Євгенії. «Своєю строгістю, стриманістю й простотою рисунка, вибагливістю фантазії, абстрактні орнаментальні композиції В. Кричевського нагадують музику Баха...», – зазначає В. Павловський [34, с. 122]. Як бачимо, Василь Григорович віддавався орнаментальній творчості в найтяжчі періоди життя, він поринав у цю інтимну для нього творчість і вона рятувала його від депресії, намагаючись розв'язати якусь нову проблему, що ставала перед ним у процесі творчості.

Творчість Василя Кричевського у прикладному мистецтві мала міцну основу, що полягала у знайомстві з технікою створення речей. Вивчаючи народне мистецтво, він не обмежувався збиранням і

дослідженням взірців народної творчості. Знаючи, що характер речі та її прикрас зумовлені її матеріалом і технікою обробки матеріалу Кричевський вивчав техніку виготовлення предметів щоденного вжитку. Ще в залізничній школі одержав ґрунтовне теоретичне знання техніки обробки дерева та металів. Пізніше Кричевський навчався у гончара Гладиревського в с. Опішні – виточував на гончарному колі тарілки та експериментував з розписування їх поливою з різьки та карбуванням рельєфного орнаменту по поверхні глини – техніка, майже не вживана тоді в Опішні [34, с.111]. Працювати в прикладному мистецтві розпочав рано, оформляючи інтер'єри, для яких проектував килими, декоративні тканини, меблі, кераміку, вироби з металу. Слід відзначити, що всі його роботи пов'язані з народною творчістю, у них прослідковуються народні мотиви. Це в свою чергу дає нам можливість на основі збережених виробів та замальовок орнаментів вивчати етнографічні особливості регіонів України. Даний матеріал є цінним для етнографів, мистецтвознавців тим, що він відображає розвиток народної творчості, її перехід від простих елементів до складних у різноманітних формах вираження. На жаль, ця сфера діяльності Кричевського мало вивчена у вітчизняній етнологічній науці.

Перш за все хотілося звернути увагу на мистецьку працю Василя Григоровича в текстильних матеріалах, оскільки, за час творчої діяльності в прикладному мистецтві найбільше проектів створив для текстильних виробів. У 1894 році, працюючи у Бекетова спроектував фасад будинку в мавританському стилі для банкіра Дмитра Алчевського і розробив його внутрішнє оформлення. В. Кричевський виконав на бажання замовника проект мавританського килима на підлогу в вестибюлі (його виткали на килимовій фабриці у Варшаві). Коли Варвара Терещенко, дочка відомого поміщика і дружина Ханенка, заснувала школу килимарства, Василь Григорович відвідував її, даючи поради вчителям, створював композиційні рисунки до килимів. Останньою великою роботою Василя Григоровича в текстилі був килим-гобелен, розміром приблизно до 5×7 метрів, проект на доручення Управління в Справах Мистецтв при Наркоматі Освіти для Українського павільйону на Всесоюзній Сільськогосподарській виставці в Москві, що мала відкритися в липні 1939 року. Килим, представлений у павільйоні, мав орнаментальну композицію з квітами; його виготовили в Решетилівці на Полтавщині, найбільшому килимарському центрі. В репортажі з виставки читаємо: «Вся стіна проти входу зайнята величезним чудовим килимом, витканим майстрами народного мистецтва за ескізом архітектора-художника В. Г. Кричевського» [34, с. 112].

Під час праці над внутрішнім оформлення будинку Полтавського Земства він проектував заповні для вікон і драперії в ряді приміщень. Він виконував ці проекти, на бажання Ханенко, в різних стилях, але його підхід до їх трактування був індивідуальним. Як пише В. Щербаківський у своїх спогадах про Кричевського, він «ніколи не повторював сліпо старих форм. Він перетворював їх до творчості мистецьких вимог сучасності та відповідно своєму власному мистецькому почуттю. В своїх творах він стежив за розвитком західного мистецтва, але і вмів вдало поєднувати із національно-українськими мотивами. Так само й інші килими, які носили зовсім інший характер, вони все змінювалися, але в цілком обдуманому і правильно вибраному напрямі» [34, с. 115]. Працюючи над оформленням історичної секції ВУАН в 1928–1929 рр. Василь Кричевський розробив проекти вибілок, якими мали бути драпіровані стіни приміщень. Він скомпонував орнаменти для цих вибілок відповідно до призначення приміщень [34, с. 115].

Мистецький доробок Василя Кричевського в проектах для дерев'яних виробів не менший, ніж для текстилю. Працюючи над внутрішнім оформлення будинку Полтавського Земства, Кричевський зробив ряд проектів дерев'яних виробів – різьблених столів, крісел, лавок. Він розробив орнаментальну різьбу для сволюку та балюстради балкону (хорів) у залі засідань і для дверей з одвірками. Розробляючи деталі різьби не копіював готові взірці, а творив нові, але дотримуючись традицій народної творчості [34, с. 115]. Всі дерев'яні вироби архітектор проектував з одним спільним орнаментальним мотивом: комбінацією двох поставлених вістря догори трикутників із системою шевронів поміж ними або з комбінацією шевронів і трикутника чи ромба. Цей орнаментальний мотив, виконаний з дерева різних кольорів, поєднує всі елементи в єдине ціле; він споріднений з народними орнаментальними мотивами геометрично стилізованого дерева чи квітки [34, с. 118].

Василь Кричевський часто використовував кераміку та майоліку як архітектурно-декоративний засіб. Він вживав кераміку в проекті оформлення будинку Полтавського Земства: на фасаді і всередині. Під час праці як директор Керамічного інституту у Миргороді виготовив проекти керамічних ваз і письмового прибору, прикрашеного синім орнаментом на білому ангобовому тлі, а пізніше створив кілька проектів декоративних тарілок та кахлів.

Мистецький доробок Василя Григоровича Кричевського з металу найменший і відомості про нього дуже скупі. Можна згадати залізні ворота з простим геометричним орнаментом і залізну ковану огорожу для садиби будинку Полтавського Земства та фігурні завіси для багатьох дверей у ньому; добре відомі були в свій час ковані залізні бильця сходів та кована орнаментальна клітка ліфта на

7 поверхів у будинку Михайла Грушевського, виконані зі стилізованим у трикутники народним мотивом виноградного грона на лозі у Києві. На жаль ми не можемо досліджувати оригінали даних робіт, адже вони знищені попередниками в зв'язку з військовими подіями, крім деталей, що знаходяться у Полтавському краєзнавчому музеї.

Джерела і література

1. Атлант українського храму: Василь Кричевський. *Артанія*. 2010. № 1. С.86–94.
2. Безякін В., Дорофієнко І., Рутковська О. Охорона пам'яток – справа державна. Нове дослідження споруди музею Т. Г. Шевченка в Каневі архітектора Василя Кричевського. *Студії мистецтвознавчі*. 2011. Число 2. С.114–121.
3. Блакитний Є. Василь Григорович Кричевський доп. на пленар. конф. і відкритті виставки творів В. Г. Кричевського 29 груд. 1962 р., до 10-ліття його смерті (1952–1962). Нью-Йорк : Вільна Академія Наук, 1963. 32 с.
4. Блакитний Є. Кричевські. *Образотворче мистецтво*. 1998. №2. С. 53–57.
5. Бондаренко Р. Екслібриси Кричевського – одні з найкращих у світі. *Освіта України*. 1998. 9 грудня. № 50. С. 10.
6. Василь Кричевський – автор дизайну національного герба України. *Хрещатик*. 2009. 11 лютого. С. 14.
7. Галян Г. Акварелі родини Кричевських. *Зоря Полтавщини*. 2000. 22 лютого
8. Галян Г. Катерина Кричевська-Росандіч (80-ліття від дня народження). *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток* : зб. наук. ст. Полтава, 2008. Вип. IV. Кн. 2. С. 66–79.
9. Галян Г. Поетичні акварелі художника (до 100-річчя Василя Кричевського). *Зоря Полтавщини*. 2001. 16 березня.
10. Галян Г. Полтавський Земський дім (краєзнавчий музей) і родина Кричевських. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток* : зб. наук. ст. 2004 р. Полтава, 2005. С.551–566.
11. Галян Г. Про маловідому, але визначну особистість української культури – К. В. Моценка. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток* : зб. наук. ст. Полтава, 2010. Вип.V. С.401–423.
12. Єремєєв І. Герб родини мистців Кричевських. *Вечірній Київ*. 1997. 8 серпня. С. 16.
13. Журавель О. Велич і трагедія Кричевських. *Українська газета*. 1999. 9 вересня. С. 6.
14. Каталог робіт В. Г. Кричевського (малярство, графіка) у збірці Полтавського краєзнавчого музею. Полтава : Дивосвіт, 2007. 12 с.
15. Кодак І. Майстер книжкового корабля. *Українське слово*. 2003. 13–19 лютого (№ 7). С. 10.
16. Кричевський Б. З історії роду Кричевських. *Хроніка-2000*. 1997. №19/20. С.239–256.
17. Кричевський В. Про роботу над фільмом «Тарас Шевченко». *Кіно*. 1926. № 12. С. 12–14.
18. Кричевський В. Розуміння українського стилю: (в архітектурі, як наприклад – будинок полтавського земства, нині – полтавський краєзнавчий музей). *Народне мистецтво*. 2010. №3-4. С. 8–10.

19. Лагутенко О. Василь Кричевський і Олександр Довженко. *Родовід*. 1994. №9.
20. Ларкін Ю., Лебедев Г. Увічнення пам'яті В. Г. Кричевського. *Народна творчість та етнографія*. 1998. № 5/6. С.144–146.
21. Лебедев Г. Визначний діяч українського мистецтва – Василь Кричевський. *Образотворче мистецтво*. 1993. № 2. С. 26–29.
22. Лебедев Г. Повернення в Україну спадщини художників Кричевських. *Київська старовина*. 2000. № 6. С.143–150.
23. Лебедев Г. Творець українського стилю Василь Кричевський. *Київська старовина*. 1997. № 6. С. 118–131.
24. Лінде-Кричевський В. Художня династія Кричевських [Василь Лінде-Кричевський] : інтерв'ю / Наталя Дмитренко. *Україна молода*. 2010. 6 серпня.
25. Магда В. Г. Кричевський як архітектор, етнограф та художник на Шишаччині. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток* : зб. наук. ст. 2001–2003 рр. Полтава, 2004. С.345–348.
26. Малаков Д. Київські адреси Кричевських. *Жива вода*. 1997. №7. С. 2–7.
27. Малаков Д. Кричевські в Києві. *Родовід*. 1997. № 1. С.67–86.
28. Малаков Д. Художники Кричевські. *Вечірній Київ*. 1997. 2; 5 серпня.
29. Маричевська О. Український архітектурний модерн Василя Кричевського : (будинок Полтавського Земства). *Образотворче мистецтво*. 2003. № 4. С. 56–58.
30. Мельник О. Тріумф і трагедія Василя Кричевського. *Українська газета*. 2003. 29 травня; 4 червня.
31. Мистецька родина Кричевських : каталог робіт виставки, присвяченої 50-літтю з дня смерті і 130-річчю від дня народження В. Г. Кричевського / уклад. Галян Г. І ; Полтавський краєзнавчий музей. Полтава : Дивосвіт, 2002. 21 с.
32. Митці України /за ред. А. В. Кудрицького. К.: Укр. енцикл., 1992. 898 с.
33. Невоїса О. Опішнянський листковий пиріг : (IV Тиждень Національного Гончарного Здвиження в Опішні «Здвиг – 2012»: глина та метал). *Ковальська Майстерня*. 2012. № 3. С.90–95.
34. Павловський В. Василь Григорович Кричевський: життя і творчість : монографія. Нью-Йорк : Вільна Акад. наук, 1974. 222 с.

УДК 784.4(477.53)-053.2

Марія Богута

**(Науковий керівник: учитель української мови та літератури ліцею
№ 1 імені І.П. Котляревського Білик Н.)
(Полтава)**

СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ФОЛЬКЛОРНОЇ ГРУПИ ВОКАЛЬНО-ХОРОВОЇ СТУДІЇ «ДОМІНУС»

Статтю присвячено вивченню одного з репрезентантів народнопісенних традицій міста Полтави – фольклорній групі вокально-хорової студії «Домінус». З оперттям на праці сучасних науковців локалізовано місце Полтави на українській фольклорній мапі, з'ясовано роль фольклорної групи вокально-хорової студії «Домінус» в розвитку народно-пісенного співу. Досліджено історію появи й

становлення колективу, наведено критерії добору його репертуару, коротко схарактеризовано походження пісень. Здійснено жанрову класифікацію зафіксованих творів, проаналізовано їх поетичний аспект.

Ключові слова: українська народнопісенна творчість, фольклорна група вокально-хорової студії «Домінус», народна пісня, фольклорний гурт, народнопісенне виконавство, народнопісенні жанри.

Безперервний процес українського націотворення позначений збереженням і дослідженням фольклорної спадщини, зокрема пісенної, яку почали активно збирати й вивчати ще в ХІХ ст. Засвоюючи і використовуючи попередній досвід, нові покоління збагачують та удосконалюють його, роблять свій внесок у процес ідентифікації нації, адже через народну творчість кожна нація відтворює себе, свою культуру, характер і психологію. Із традиційним народним побутом міцно пов'язане художнє явище, що зазначено у дослідників під назвою «фольклор». Як суттєва частина загальнонаціональної народної творчості, з глибини віків бере початок дитячий музичний фольклор, який у різних своїх жанрах відображає динаміку людського життя в усьому розмаїтті його форм, починаючи з колиски.

Українська дитяча народно-музична культура представлена двома пластами – фольклором, який виконують дорослі для дітей, та фольклором, який виконують самі діти [15]. Такий поділ аргументується насамперед тим, що від самого народження дитини, музично-естетичне та етнонаціональне виховання повністю залежить від родини, а також від культури, яка її оточує. Адже, у цей період формується емоційний та розумовий розвиток дитини, мовленнєва та музична інтонація і лексика.

Один зі способів збереження фольклорного надбання є діяльність численних вокальних колективів, які продовжують регіональні традиції, удаючись до автентичного виконавства. З-поміж науково-публіцистичних праць про колективи Полтави, що популяризують українську народну пісню, можемо виділити такі аспекти досліджень: становлення основних мистецьких сфер, зокрема музичної культури Полтавщини ХІХ-початку ХХ століття (Литвиненко А. І.) [10], творча діяльність колективу та репертуар українського народного хору «Калина» (Бурбан М. І. [2], Гайдамака В. М. [3], Гнатюк Л. А. [4], Коваленко В. [8], Павленко Н. О. [13], Сулаєва Н. В. [16]), історія створення Жіночого хорового театралізованого ансамблю «Жінхоранс» (Дем'янко Н. О. [5]), творчий шлях пісенно-танцювального ансамблю «Полтава» Полтавської обласної філармонії та Народного фольклорного ансамблю «Жива вода» імені Павла Бакланова через призму життєпису їх хормейстера й керівника Л. Бакланової (Любченко Д. [11]), характеристика Народного фольклорного ансамблю «Маланка» [12] тощо.

Аналіз джерел з означеної тематики дає змогу зробити висновок, що сфера наукових досліджень з вивчення колективів, які мають у своєму доробку зразки регіонального фольклору, обмежена професійними або студентськими самодіяльними колективами. Актуальність теми нашого дослідження зумовлена тим, що дитячі пісенні колективи як популяризатори українського фольклору не були предметом спеціального дослідження, що зумовило мету дослідження – вивчити діяльність фольклорної групи вокально-хорової студії «Домінус» як репрезентанта народнопісенних традицій.

З Полтавщиною пов'язане життя і діяльність багатьох митців та громадських діячів минулого та сьогодення: композиторів, музикознавців, етнологів, кобзарів та лірників, музикантів, виконавців народних пісень, збирачів-фольклористів. Полтавщина стала батьківщиною композиторів М. Лисенка, братів Г. Майбороди та П. Майбороди, І. Дунаєвського, О. Білаша, творчість яких виростала на народнопісенному ґрунті. З Полтавщини бере початок діяльність таких видатних музикантів, як В. Іконник, М. Микиша, М. Кондратюк, Д. Петриненко, Р. Кириченко та інших. Серед видатних фольклористів, які записували на Полтавщині та опрацьовували перлини народного співу, також О. Вересай, М. Максимович, В. Верховинець, О. Сластіон, Є. Ліньова, Ф. Попадич, Я. Степовий.

Вокально-хорова студія «Домінус» проектувалася її очільницею та натхненним директором як дитячий багатоголосий хор для талановитих, обдарованих дітей, яким «не байдужа наша культура, цікава класична, фольклорна, духовна музика» – зазначила у своєму інтерв'ю «Полтавському віснику» Людмила Портна. За підтримки приватного підприємця виробничо-господарської компанії «Автотранс» Сергія Михайлика, який обстоює ідею соціально відповідального бізнесу, у 2015 році було засновано дитячу студію «Домінус». Варто зазначити, що свою назву вокально-хорова студія отримала за ініціативи Людмили Портної та керівника Творчого центру Олега Писаренка від назви першої гами «до», що в перекладі означає «Господній» [6].

До команди одностудійців, які інвестували свої знання, досвід, талант та дорогоцінний час у дітей заради благородної справи, на той час долучилися такі митці своєї справи, як старший викладач кафедри музики Полтавського національного університету імені В. Г. Короленка Сергій Жмайло, заслужений артист України Валерій Соколик, керівник творчого центру Олег Писаренко.

У своєму інтерв'ю газеті «Полтавський вісник» співзасновниця Людмила Портна зазначає, що разом із меценатом Сергієм Михайликом приділяла велику увагу найменшим дрібницям щодо облаштування мікроклімату колективу: приміщенню, музичним

інструментам, технічним засобам, добору педагогічного колективу тощо. Особлива подяка за надання приміщення виказується Полтавському обласному академічному театру ляльок, який став затишною домівкою для вихованців «Домінуса» [6]. Символічно, що перше заняття хору відбулося за благословення архієпископа Полтавського та Кременчуцького Федора 8 листопада 2015 року.

Нині на заняттях, як і планувалося від початку заснування колективу, навчаються талановиті діти від 4-х до 16-ти років на безоплатній основі. Серед завдань роботи педагогічного колективу: розвиток музичного слуху, пам'яті, постановка голосу, виховання гарного смаку через знайомство з творами всесвітньо відомих композиторів тощо. Серед іншого діти мають можливість відвідувати заняття зі сценічної постановки, виконувати авторські пісні, долучитися до уроків з викладачами, що є визнаними майстрами своєї справи. Заняття з хорового співу проходять тричі на тиждень в ігровій формі з авторськими розспівками. Дуже показова у рамках нашого дослідження маленька, але важлива деталь – методика викладання ґрунтується на відомій, роками перевіреній хормейстерській школі саме полтавських викладачів Н. М. Шейко та А. Ф. Отича. Це ще раз підтверджує, що збереження істинної фольклорної спадщини можливе тільки за дотримання регіональних традицій, навіть, у такій складовій як методика викладання.

Нині при вокально-хоровій студії «Домінус» діють такі відділення:

- академічного співу (хормейстери Анна Оксеніченко, Тетяна Кучер);
- народного і автентичного співу (хормейстери Аліна Зінченко, Оксана Дронова);
- естрадний вокал (хормейстер Маргарита Марченко).

Під час узятим нами інтерв'ю у керівниці фольклорної групи вокально-хорової студії «Домінус» Аліною Зінченко, ми дізналися, що на початку свого заснування утворився хор академічного співу, і тільки через рік виникла ідея створити відділення народного та автентичного співу, яка була втілена у життя. Нам було цікаво дізнатися, що Аліна Зінченко свого часу завершила факультет філології та журналістики ПНПУ імені В. Г. Короленка. За часів студентства вона відвідувала Народний фольклорний ансамбль «Жива вода» імені Павла Бакланова, по завершенню навчання не змогла залишити улюблену справу – народну пісню і створила власний колектив з трьох колежанок, який з легкої руки тодішнього ректора ПНПУ імені В. Г. Короленка М. І. Степаненка отримав назву «Стрибожі внуці». Гурт мав непересічну манеру співу, якою усі захоплювалися під час відвідування вистав у Полтавському

академічному обласному українському музично-драматичному театрі імені Миколи Гоголя, де працювали три унікальні співачки.

Зважаючи на те, що Людмила Портна збирала навколо себе непересічних особистостей та майстрів своєї справи, то не змогла не запросити Аліну Зінченко педагогом у «Домінус» очолити саме фольклорну групу. Спочатку у відділенні народного і автентичного співу було близько десяти дітей, згодом чисельність збільшилась до 25–27 вихованців. З початком повномасштабної російсько-української війни кількість вихованців зменшилася, адже деякі діти переїхали до інших регіонів України як вимушені переселенці. Дітей беруть до колективу переважно з 6 років. Особисто відвідавши репетицію фольклорної групи вокально-хорової студії «Домінус», ми пересвідчилися, що у колективі панує дружня невимушена атмосфера, яка покликана навчити цінувати спільну справу у колі справжніх друзів – різновікових вихованців колективу.

Вважаємо за доцільне згадати ще й те, що за 8 років існування фольклорна група вокально-хорової студії «Домінус» виступаючи на багатьох заходах різного рівня стала упізнаваним колективом не тільки у м. Полтаві, а й за його межами. Про колектив постійно згадують обласні газети, сайти органів влади та інтернет-видання, висвітлюючи культурні події краю. Протягом свого існування учасники студії змогли презентувати свої здобутки на міському, всеукраїнському та міжнародному рівнях. Вихованці зокрема є володарями гран-прі Міжнародного багатожанрового фестивалю-конкурсу «Нашого цвіту – по всьому світу», лауреатами I ступеня Міжнародного дистанційного фестивалю-конкурсу «Golden Star» (Польща), лауреатами I ступеня XIV Міжнародного фестивалю-конкурсу «Grand fest summer», лауреатами II ступеня Міжнародного дистанційного конкурсу-фестивалю «Зірки Греції 2021», лауреатами I ступеня Всеукраїнського дистанційного конкурсу мистецтв «АртО2», лауреатами I ступеня авторського проекту композитора Євгена Петриченка «Коляда-Триб'ют», що реалізувався за підтримки Українського культурного фонду в партнерстві з Національним будинком органної та камерної музики України та UA: Радіо Культура тощо.

Колектив має свою сторінку у соцмережах Facebook та Instagram. З 2020 року по 2022 рік у зв'язку зі складною епідеміологічною ситуацією в Україні та введенням військового стану в країні виконавча активність вокально-хорової студії «Домінус», на жаль, помітно знизилася.

У дослідженні сутності окресленого феномену зазначимо, що існують різні жанрові класифікації народних пісень. Наприклад, О. С. Смоляк розмежовує пісенну фольклористику на групи: до першої

належать колискові, забавлянки, пісні-казки, небилиці та пісні із казок; другу групу власне дитячого музичного фольклору складають такі музичні жанри, як дитячі музичні ігри, заклички, прозивалки, звуконаслідування, примовки, колядки, щедрівки, церковні коляди, веснянки-гаївки тощо [15]. Л. Єфремова диференціює народні пісні з опертям не лише на поетичні, але й на музичні характеристики: дитячий фольклор, календарно-обрядові пісні, родинно-обрядові пісні, необрядова пісенна лірика та епіка, соціально-побутова лірика та епіка, історичні пісні та балади, жартівливі й танцювальні пісні [7]. Дотримуючись традиційного поділу, І. Руснак розмежовує обрядові пісні (календарно-обрядові та родинно-обрядові), епічні пісні (думи, історичні пісні, балади) та ліричні пісні (соціально-побутові, родинно-побутові, пісні літературного походження, танкові співанки) [14, с. 56-185].

У активному репертуарі фольклорної групи вокально-хорової студії «Домінус» загалом налічується 31 твір. Пісні виконуються як а капельно, так і задаючи ритм автентичними музичними інструментами серед яких є граблі, гребінь, тертушка, рубель, дерев'яні жабки, бубни, барабан, дзвіночки тощо.

Формуванням репертуару займається керівник колективу Аліна Зінченко з опертям на такі критерії: відповідність віковим особливостям вихованців колективу, відповідність вокальним можливостям дітей, текстова обрядовість. Як бачимо, у наведених критеріях немає регіонального складника. Разом з тим, частину репертуарних творів фольклорної групи «Домінус» зафіксовано, зокрема, у Полтавському регіону: «Як посію жити в яр», «Пішла Дуня жито жати» (цикл жартівливих пісень), «Де ти Купайло, ночувало?» (цикл купальських пісень).

Є серед пісенного репертуару твори, зафіксовані в багатьох інших регіонах, як-от серед пісень різдвяного циклу: с. Вугли Хмельницького району Вінницької області («У городі Віфлеємі»), с. Розкошівка Вінницької області («Ой учора, із вечора пасла Маланка два качора»), с. Велика Груша Волинської області («Ой ду-ду, ду-ду, з ким же я буду»); у репертуарі жартівливих пісень: с. Козацьке Чернігівської області («Антон, Криве колесо/ Настя холостюшка була»), с. Карильське Чернігівської області («Да просив мене Герасим»), с. Ясенове Сумської області («Як посію жито в яр»).

Критичний аналіз репертуарних пісень дав змогу їх поділити за порами року на:

а) *різдвяний цикл*: «А в нашого хазяїна», «А сьогодні та й син Божий народився», «Ой як же було ізпрежди віка», «Ой ду-ду, ду-ду, з ким же я буду», «Коляд, коляд, колядниця», «Ластівочка прилітала», «Меланка ходила», «Ой у лісі, в лісі церковка стояла», «Ой учора,

ізвечора пасла Маланка два качора», «У городі Віфліємі», «Колядин, колядин я у батька один», «Як сів Ісус Христос та й вечеряти»;

б) *весняний цикл*: «Весна зіму похиліла», «Ой, весняночко, де твоя дочка й Уляна», «Іди зима до Кракова», «Вийди, вийди Іванку», «Виходьте веснянки», «Да зіма наша біла», «Кроковеє колесо», «Ой, весна, красна», «Ой нумо, нумо зеленого Шума»;

в) *літній цикл* (жниварські та купальські пісні): «Вже женчики не рано», «Де ти, Купайло, ночувало?», «Наша Магаринка купалочка».

Окремою групою у репертуарі представлені жартівливі пісні: «Антон, криве колесо/Настя холостюшка була», «Да просив мене Герасим», «Гречаники», «Ой на горі жито, сидить зайчик», «Комар і муха», «Як посію жито в яр», «Пішла Дуня жито жати». Під час аналізу ми помітили, що назвами пісень слугують перші рядки тексту. Кількісно переважає перша група – 12 пісень різдвяного циклу проти 9 зразків весняного циклу та усього 3-х жниварських та купальських пісень літнього циклу. Пріоритетність різдвяних пісень пояснюється, по перше, домінуванням такого критерію добору репертуару як відповідність вікові учасників; а по-друге, самою специфікою цих пісень, адже вони видовищні та театралізовані.

Фольклористи-дослідники й науковці наголошують, що народні пісні мають певні мовні особливості (Л. Єфремова, І. Руснак, С. Чайка). Провівши аналіз репертуарних творів фольклорної групи «Домінус» ми виявили такі:

– мовну транскрипцію голосних у словах *на здоровля замість на здоров'я* («У городі Віфлеємі»);

– зміни серединного або кінцевого голосного [и] на [і] у дієслівних формах (неозначені та особові форми) та словах інших граматичних класів (іменників): *да їдять дівки гусятину* замість *гусятину* (Ой, весняночко, де твоя дочка й Уляна);

– варіювання та зближення вимови звуків [и] та [і] (зімувалє не співалє замість *зимували* не співали («Виходьте веснянки»), зіма – зима («Кроковеє колесо»), коли буває важко розрізнити при слуховому сприйманні;

– у піснях різдвяного циклу зустрічаємо застарілі слова: ізпрежди віка («Ой як же було ізпрежди віка»), у колядках – елементи старослов'янської церковної лексики та русизми: *в Египет бежала* («У городі Віфлеємі»), *Подай, синку, да райські ключі* («Як сів Ісус Христос та й вечеряти»), *хлопцями ноги виправляйте* («Весна зіму похиліла»), *да зіма наша біла... пошла зіма* («Да зіма наша біла»);

– у купальських піснях віднайшли притаманні цим пісням початкові рефрени «Купайла ночувайла!» («Де ти, Купайло, ночувало?»);

– повторення окремого слова чи його частини: у жартівливій пісні «Антон, криве колесо/Настя холостюшка була» слово «Антон» повторене 12 разів підряд, у творі «Да прости мене Герасим» – слова «Герасим», «грати», «не люблю», «не піду», «долиною», «сокирою», «усий», «куций», «підпоїли», «підкроїли», «околіла», «підкроїла», «грошей», «довший», «жита», «шита» – по 4 рази кожне слово;

– окремі слова співаки виділяють та обігрують, повторюючи для посилення оспіваної емоції «Ой, дай Бо» («Ой як же було ізпрежди віка»), «Щедрий вечор» («Як сів Ісус Христос та й вечеряти»);

– широке вживання додаткових стартових для протяжного пісенного стилю (на початку строфи, рядка «ой», «ой да», «ох і», «та», «гоп», «да гей гей», «о-хо-хо») у більшості пісень та таких же вставних слів в кінці або в середині рядка («Ой як же було ізпрежди віка», «Ой учора, ізвечора пасла Маланка два качора», «У городі Віфлеємі», «Да просив мене Герасим та інші»).

Отже, у ході дослідження ми дійшли висновків, що за сім років існування фольклорна група вокально-хорової студії «Домінус» сформувала свій репертуар із народних пісень, зосередившись передовсім на календарно-обрядових творах з різних регіонів України. Пісенний доробок співвідносяться з віком учасників та їх вокальними можливостями. Особлива увага колективу приділена збереженню манери виконання, що традиційна для Полтавщини.

Джерела і література

1. АРТпроект #ЗНАЙ_НАШИХ: Народний фольклорний ансамбль «Жива вода» імені Павла Бакланова URL : http://pnpu.edu.ua/news/artpro%D1%94kt-znaj_nashih-narodnij-folklornij-ansambl-zhiva-voda-imeni-pavla-baklanova.html
2. Бурбан М. І. Самодіяльний український народний хор «Калина» Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка. *Українські хори і диригенти*. Дрогобич. 2006. С. 178–179
3. Гайдамака В. М. Соковитим і сильним голосам «Калини» – 30 років. *Село Полтавське*. 2009. 8 травня. С. 9.
4. Гнатюк Л. А. Втілення ідей В. М. Верховинця у процесі художньо-естетичного виховання сучасної молоді (з досвіду роботи Українського народного хору «Калина») : зб. наук. праць. Полтава. 1999. С. 53–60.
5. Дем'янко Н. О. В. М. Верховинець: три стадії підготовки до створення «Жінхорансу». *Постметодика*. 2009. № 7. С. 44–48.
6. Дітей запрошує до співу хорової капела «Домінус». *Полтавський вісник*. 2015. № 50. 11 грудня. С. 10–11.
7. Єфремова Л. Стиль народних пісень Подніпров'я (за матеріалами сучасних експедиційних досліджень). *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 5–6. С. 27–33. URL : <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=2242>
8. Коваленко В. Концертна діяльність українського народного хору «Калина» за кордоном. *Наукові здобутки студентів і магістрантів – школі ХХІ століття* : зб. наук. праць. Полтава. 2004. Вип. 4. С. 237–240.

9. Лещенко С. Вокально-хорова студія «Домінус» запрошує. *Полтавський вісник*. 2018. 9 серпня. С. 11-12
10. Литвиненко А. І. Полтавщина: музична культура (XIX-початок XX століття) : навч. посіб. К. 2011. 184 с.
11. Любченко Д. «Пісня – то моє життя» (ювілейне пошанування хормейстера пісенно-танцювального ансамблю «Полтава» Полтавської обласної філармонії, керівника Народного фольклорного ансамблю «Жива вода» ПНПУ імені В. Г. Короленка, заслуженого діяча мистецтв України Лариси Бакланової). *Рідний край*. 2019. № 1 (40). С. 220–225.
12. Народний фольклорний ансамбль «Маланка» URL: <https://www.pdau.edu.ua/content/narodnyy-folklorny-ansambl-malanka>
13. Павленко Н. О. Калина. Енциклопедія Сучасної України. 2012. Т.12. URL : https://esu.com.ua/search_articles.php?id=10454
14. Руснак І. Є. Український фольклор : навч. посіб. К.: Видавничий центр «Академія», 2010. 304 с.
15. Смоляк О. С. Український дитячий музичний фольклор : підручник-хрестоматія для викладачів та учнів. Вип. 1. Тернопіль : ЛІЛЕЯ, 1998. 78 с.
16. Сулаєва Н. В. Місце автентичних музичних творів у естетичному вихованні майбутнього педагога. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка* (педагогічні науки). Луганськ. 2009. Вип. 11(174). С. 266–272.

УДК 39(477)(092):070.41

Ростислав Коляда, Ірина Рева
(Полтава)

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ГОЛОВИ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ВУАН АНДРІЯ ЛОБОДИ

Автором проведено історіографічне дослідження та розкрито діяльність голови Етнографічної комісії ВУАН Андрія Митрофановича Лободи в аспекті організації та здійснення видавничої діяльності. Подано перелік історичних праць Комісії, їх зміст та значення. Окремо представлено дослідження друкованих органів Етнографічної Комісії «Етнографічний вісник» та «Бюлетень Етнографічної Комісії», їх місце серед періодики Комісії.

Ключові слова: Етнографічна Комісія, Андрій Митрофанович Лобода, «Етнографічний вісник», «Бюлетень Етнографічної Комісії».

В історії українського народознавства 20-ті роки XX століття характеризуються піднесенням національної свідомості, зростанням інтересу до історії та культури, розгортанням масового краєзнавчого руху, активності наукової еліти у дослідженнях і збереженні для майбутніх поколінь культурно-історичної спадщини українців. Науково-організаційними та координаційними центрами етнографічних досліджень в УСРР стали установи Всеукраїнської

Академії Наук. Важливу роль в організації збиральницької і дослідницької роботи відіграла Етнографічна Комісія, яка в різних організаційних документах не має усталеної назви: вона фігурує як Фольклорна чи Етнографічна, то як Етнографічно-фольклорна. Зважаючи на це, тема дослідження виявилася для автора актуальною для подальшого вивчення та об'єктивної оцінки діяльності сучасними вченими діяльності Етнографічної комісії при ВУАН та її очільника А.Лободи в аспекті видавничої діяльності Комісії.

У 20–30-х рр. XX ст. установи ВУАН підготували оригінальні праці з етнографії, що мали наукове та практичне значення. Лобода Андрій Митрофанович як керівник Етнографічної комісії досліджував український, слов'янський епос. Його перу належать статті з історії та етнографії, фольклористики, присвячені діяльності М. Максимовича, В. Антоновича, П. Куліша, ґрунтовні літературознавчі праці, нариси з історії вітчизняного театру, освіти. Популярними були посібники з народної творчості, української літератури підготовлені А. Лободою з тексту лекцій і віддруковані на правах рукопису для потреб студентів, опублікував близько 100 наукових праць [7, с. 49]. На жаль, не зберігся архів ученого, його наукова праця – докторська дисертація «Шексперизм в России», яку він писав понад десять років, що в 1914 р. була схвалена до друку в «Университетских известиях», не побачила світу через труднощі з друком у воєнний час. У роботі Етнографічної Комісії ВУАН брав активну участь В. Петров. Йому належать праці з проблем етногенезу слов'ян, походження українського народу, фольклору, а саме: «Місце фольклору в краєзнавстві» у книзі 1 «Етнографічного вісника», 1925 р., «Коротенькі пісні» 1917–1925 рр.: переднє слово», «З фольклору правопорушників», «Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок», «Українські варіанти легенди про неплідну матір та ненароджені діти: записи Ю. С. Виноградського, С. М. Терещенкової», «Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі». В Етнографічній Комісії постійно поповнювалася бібліотека, в основу якої було покладено колекцію етнографічних видань Я. Новицького. На січень 1928 р. книгозбірня налічувала 700, а у січні 1930 р. – 1800 одиниць літератури [1, с. 90]. Плідною була робота Кабінету музичної етнографії під керівництвом К. Квітки: етнографічна експедиція записала на фонограф історичні пісні, думи, провадилася культурно-просвітницька робота, музично-етнографічні вечірки. На сторінках «Записок Етнографічного товариства» у «Вступних увагах до музично-етнографічних студій» К. Квітка виклав положення розвитку етно-музикології в Україні. Головним завданням учений вважав дослідження генези й еволюції народної музики в порівняльному аспекті, як приклад: «До питання про тюркський вплив на українську народну мелодію», «Ритмічні

паралелі в піснях слов'янських народів». В сфері музичної етнографії працювало Музичне товариство імені Леонтовича. У 1923–1931 рр. товариство видавало журнали «Музика», «Музика мас», «Історія української музики» М. Грінченка. Співробітники Етнографічної Комісії прагнули створити методичну базу для народознавчих досліджень на місцях. У 1923 р. видали «Програми для збирання етнографічних матеріалів» – автори О. Курило, В. Ляскоронський, В. Кравченко, Є. Рихлік. В «Етнографічному віснику». У 1925–1932 рр. за редакцією А. Лободи і В. Петрова було вміщено 150 публікацій з питань фольклористики, етнографії, 100 рецензій на українські та зарубіжні видання [15, с. 27]. Розвідки друкувалися у Записках історико-філологічного відділу, Збірнику історико-філологічного відділу, «Записках Етнографічного товариства, Матеріалах до етнології, Первісне громадянство, його пережитки на Україні», «Побут», «Бюлетень Кабінету антропології та етнології імені Ф. Вовка [1, с. 78]. Колективною монографією Етнографічної комісії є «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань: Чумаки» (1930 р.). А. Лобода, В. Петров, В. Білий, Н. Букатевич, І. Галюн, В. Камінський, В. Ляскоронський, С. Терещенко, Я. Риженко, Н. Малеча комплексно висвітлювали розвиток чумацтва в XVI–XIX ст. [1, с. 88]. У 1930 р. В. Петров, упорядкувавши зібрані під час експедицій матеріали, на засіданні Комісії виголосив доповідь «Чумацтво на Звенигородщині за матеріалами Етнографічної комісії ВУАН», Н. Букатевич – «Чумацтво у Степовій Україні» й «Чумацтво в першій половині XIX ст.», Я. Риженко – «До економіки чумацтва на Полтавщині» у другій половині XIX ст.».

«Етнографічний вісник» – це друкований орган Етнографічної Комісії, один із фольклорно-етнографічних осередків. Відбиваючи характер діяльності Комісії, яка виділялася розмахом збирацької та дослідницької праці, інтересом до побуту і народної творчості, «Етнографічний вісник» займав чільне місце серед періодики: «Матеріали до етнології», «Первісне громадянство та пережитки на Україні», «Побут». В «Етнографічному віснику» у 1925–1931 рр. вміщувались публікації з фольклористики та етнографії, рецензії на радянські й зарубіжні фольклорно-етнографічні видання, інформацію про роботу Етнографічної Комісії ВУАН, авторами яких були: А. Лобода, К. Квітка, В. Петров, П. Попов, К. Черв'як, В. Білицька, В. Білий. Друкувались праці російських етнологів та фольклористів: Д. Зеленіна, Є. Кагарова, О. Нікіфорова [9, с. 38]. На сторінках «Етнографічного вісника» А. Лобода та В. Петров виступили з програмними статтями, в яких визначалися організаційні засади діяльності Етнографічної комісії, ставилися завдання перед етнографією та фольклористикою, намічалися шляхи її розвитку.

Збірник приділяв увагу методиці збирання фольклорно-етнографічних матеріалів. Під рубрикою «Статті й матеріали з історії української етнографії» друкувалися публікації, бібліографічні покажчики, повідомлення про рукописи фольклорних записів, які зберігалися в архівах та нариси про діяльність українських учених. Як зазначає С. Музиченко, «Вісник» приділяв увагу вивченню давньоруських вірувань, обрядів українців. Керуючись настановами Етнографічної Комісії, часопис друкував матеріали з фольклору й побуту євреїв, болгар, греків та інших народів [8, с. 129]. В першій книзі «Етнографічного вісника» було вміщено статті А. Лободи «Сучасний стан і чергові завдання української етнографії», К. Квітки «Музична етнографія на заході», О. Пчілки «Українські народні легенди останнього часу», В. Петрова «Спроби монографічного дослідження села». П'ята книга «Етнографічного вісника» була ювілейним збірником на пошану Д. Багалія з нагоди 70-ліття та 50-ї роковин наукової діяльності. В ній опублікували матеріали вчені: Д. Зеленін («Східнослов'янські хліборобські обряди, качання і перекидання по землі»), В. Камінський («Ґрунтове дослідження про свято Купала на Волинському Поліссі»), Д. Яворницький («Рибальчі заводи на низу Дніпра»), А. Носов («Матеріали до антропології України. Українці Поділля»). Шоста книга «Етнографічного вісника» (1928 р.) присвячена пам'яті археолога, етнолога, музеєзнавця Д. Щербаківського де друкувалися статті К. Квітки, В. Петрова, М. Корниловича, інформація про Музей Слобідської України ім. Г. Сковороди в Харкові. Спадкоємцями «Етнографічного вісника» стали часописи «Український фольклор» (1937–1939 рр.), «Народна творчість» (1939–1941 рр.), «Народна творчість та етнографія» (1957 р.).

«Бюлетень Етнографічної комісії» як друкований орган наукової установи відображав дослідження духовної, матеріальної культури: традицій, звичаїв, обрядів, вірувань, народного календаря, легенди та пісні, орієнтував етнологів на точність і повноту збору народознавчого матеріалу, друкував матеріали методологічно-інструктивного характеру, плани дослідницької роботи, інструкції, програми з окремих питань, вказівки щодо організаційної роботи, огляди літератури, зразки вправ і дослідів, відповіді на запитання кореспондентів до Комісії. Редагували «Бюлетень Етнографічної Комісії» академіки А. Лобода та В. Петров [8, с. 50]. «Бюлетень» мав інструкційно-інформативний характер, відіграв важливу роль у розгортанні збирацької роботи. Цінною рисою видання, як і діяльності Комісії, був підхід до вивчення фольклору, побуту та народного мистецтва в їх природному комплексі, органічному взаємозв'язку. Друкувалися програми про дукачі, рушник, розраховані на вивчення народного мистецтва, гаївки з характеристикою їх музично-

хореографічних рис, особливостей побутування. В програмах присвячених матеріалам, пов'язаним з сільськогосподарськими роботами: сівбою, косовицею, підкреслено важливість фіксації нового в народній культурі, викликаного економічними перетвореннями в селі. Були програми спрямовані на вивчення релігійних вірувань та обрядів: «Вірування про бджіл», «Вірування про небо», «Програма для збирання відомостей про звичай гріти мерців», «Народні вірування про веселку», «Вірування про кота». Вміщений у «Бюлетені Етнографічної комісії» запитальник для збирання матеріалів з народного календаря розробили В. Кравченко, А. Лобода та В. Петров, які скеровували збирача на записування звичаїв, обрядів, вірувань, легенд, казок, прислів'їв, приказок, загадок, пісень, танців, наголошуючи на залишках дохристиянської основи поезії та обрядовості, пов'язаною з господарською діяльністю людини. Випуск «Бюлетня» присвячено поєднанню фольклорно-етнографічної праці зі шкільним навчанням, подано методичну розробку вивчення учнями села, району фіксацію явищ у побуті, громадському житті, релігії. Динаміка кількості кореспондентів наступна: 1926 р. – 300 осіб, 1930 – 2000 осіб., більшість – це учні, студенти. Серед кореспондентів середнього, старшого віку більше селян, вчителів, агрономів, лікарів ніж робітників. В 1930 р. Комісія розробила програми для вивчення побуту робітників, форм праці: соціалістичних змагань, ударництва [7, с. 75].

Отже, «Етнографічний вісник» і «Бюлетень Етнографічної Комісії» – друковані органи, головним завданням яких було друкування статей методологічно – інструктивного характеру, програм з окремих питань та огляди тематичної літератури.

Джерела і література

1. Андреев В. М. Діяльність В.Петрова в Етнографічній Комісії ВУАН (1921–1933 рр.). Український історичний журнал. 2012. № 5. С.77–83.
2. Божко Л. М. Діяльність Етнографічної комісії ВУАН з вивчення народної культури Поділля у 20-х рр. XX ст. *Вісник Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка*. 2004. Вип.75. С. 60–62.
3. Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. К.: КНУ імені Т. Шевченка, 2002. 92 с.
4. Курас І., Водотика С. Філія Всеукраїнської Академії Наук у Ленінграді. *Київська старовина*. 1996. № 1. С. 86–92.
5. Лобода А. Сучасний стан і чергові завдання української етнографії. *Етнографічний вісник*. 1925. Кн. 1. – С.1-7.
6. Мельничук Л. Діяльність установ Української Академії Наук по вивченню гончарних промислів Поділля (20-ті рр. XX ст.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. К., 2001. Вип.16. С.283–290.
7. Музиченко С. Андрій Лобода До 100-річчя з дня народження. *Народна творчість та етнографія*. 1971. № 3. С.74–77.
8. Музиченко С. До 50-річчя заснування Етнографічної Комісії Всеукраїнської Академії Наук. *Український історичний журнал*. 1971. № 6. С.128–130.

9. Музиченко С. Новим життям народжений. *Народна творчість та етнографія*. 1971. № 5. С.38–45.
10. Музиченко С. М. Біля витоків української радянської етнографії. *Народна творчість та етнографія*. 1986. № 4. С.21–33.
11. Павлова О. Ю. Історія української культури : навчальний посібник : Центр учбової літератури, 2012. 368 с.
12. Перетц В. Н. А. М. Лобода (Некролог), Известия АН СССР. VII серія. 1931. №5. С. 519.
13. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: нарис історії. К.: Наукова думка, 1993. 416 с.
14. Попов П. М. Академік Андрій Лобода як фольклорист. *Народна творчість та етнографія*. 1959. № 2. С.43–50.
15. Проскурова С. Етнографічна комісія ВУАН та її роль у вивченні чумацтва (1921–1931). *Етнічна історія народів Європи* : зб. наук. праць. 2000. Вип. 4. С.75–80.
16. Рубан О. Етнографічна Комісія Академії Наук. *Народна творчість та етнографія*. 1999. № 4. С.126–132.
17. Скрипник Г. А. Роль Української Академії Наук в краєзнавчо-етнографічному дослідженні Поділля (20-ті рр. XX ст.). V Республік. наук. конф. з історичного краєзнавства : тези допов. і повід. ; Кам'янець-Подільський ун-т, Кам'янець-Подільський, 1991. С.355–364.
18. Скрипник Г. Етнографічна діяльність В. Кравченка. *Народна творчість та етнологія*. 2002. № 5-6. С.20–30.
19. Стельмах Г. Ю. Етнографічні дослідження в Академії Наук Української РСР за 40 років. *Народна творчість та етнографія*. 1959. № 4. С.18–19.
20. Швидьку Г. К. Катеринославський слід академіка Андрія Лободи. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті* : зб. наук. праць / Дніпропетров. нац. ун-т імені Олеся Гончара, кафедра історії України. Дніпропетровськ, 2012. Вип.10. С. 183–193.

УДК 94(477-22):2-45-18/19”(045)

Інна Корольова
(Черкаси)

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕТИП МАТЕРИНСТВА: ВЗАЄМИНИ БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Зроблено спробу всебічного аналізу українського архетипу доброї матері. Охарактеризовано постать матері в українському суспільстві кінця ХІХ – початку ХХ ст. Визначено характерні риси життя та виховання дітей у батьківському домі, початок їхнього самостійного життя. Для створення цілісної картини описано особливості стереотипних правил тогочасного соціуму, які впливали на сімейне життя молоді. Показано плюси і мінуси становища української жінки у селі означеного періоду.

Ключові слова: архетип, жінка, родина, материнство, дитина, суспільство, стереотип.

Будь-яке суспільство наповнене багатьма етнічними архетипами. Українське не стало винятком. На думку дослідників, найпотужнішим серед усіх архетипів українського народу був і залишається архетип доброї матері, який зародився ще в період існування Трипільської культури. Про нього у своїх творах згадували Тарас Шевченко, Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Ольга Кобилянська, Степан Васильченко та інші [1, с. 108-109].

Етнічні архетипи повинні бути вербалізовані для того, щоб їх сприйняла індивідуальна свідомість. Одним із різновидів вербалізації зазначеного архетипу виступає мати-природа, що може собою уособлювати ще землю та Батьківщину. Інший різновид прослідковується в усній народній творчості, образами якої дуже часто бувають гарні, спокійні і працьовиті жінки-господині. Апогеєм же вербалізації архетипу доброї матері є Богородиця [1, с. 110].

Култ Богородиці був у великій пошані серед українців цієї доби: храми Діви Марії, численні молитви, пісні, ікони – все це було практичними розсадниками культу жінки, культу матері, зокрема, в найшляхетнішому понятті того слова. На думку Атанасія Григорія Великого завдяки християнству й Церкві український народ впродовж своєї історії не потребував жодних феміністичних рухів [2, с. 21].

Ні для кого не секрет, що українська жінка суттєво відрізнялась з-поміж представниць прекрасної статі інших слов'янських народів. Наприклад, на відміну від «великороски», українська селянка значно глибше усвідомлювала й усіляко відстоювала власну людську гідність. Часті випадки її безкомпромісної поведінки у конфліктних ситуаціях регулярно спостерігалися як у сімейному, так і громадському житті [3, с. 108].

Сакральне ставлення українців до матері знайшло своє відображення у багатому фольклорі. Тоді казали: «Хто мамку зневажає, того Бог карає», «Хто не слухає неньку, послухає біду», «За мамині сльози – Бог долю зморози», «Мати сама не з'їсть, а дітей нагодує», «Доти ягнятка скачуть, поки матір бачать». Усі ці вислови пронизані щирою любов'ю та повагою до неньки. Але чи завжди ці благородні почуття були щирими?

Довгий час місія української матері возвеличувалася та ідеалізувалася. Цій фантастичній жінці була відведена жертвна роль слухняної доньки, люблячої сестри, турботливої онуки, покірної дружини, а найголовніше – багатодітної матері. Вважалося, що мати багато дітей – заповітна мрія кожної українки. Однак, сучасні дослідження доводять, що часто в цій ідилії траплялися винятки [4, с. 244]. Як виявилось, заклопотана сільська жінка не завжди хотіла щороку народжувати, часто не встигала тримати дім та дітей в ідеальній чистоті, а найгірше – могла позбавитися від небажаної вагітності, не зважаючи на осуд оточуючих.

Засоби, що використовувалися жінками для запобігання вагітності мали магічне та раціональне походження. І якщо перші свідчать про властиві українцям елементи міфологічного світогляду, то другі були дуже небезпечними, а іноді навіть смертельним для життя відчайдушної жінки [4, с. 246]. Для переривання небажаної вагітності українки охоче вживали відвари з різних рослин (материнки, барвінку, шафрану, вишневої кори, лушпиння цибулі). Для кращого ефекту випивали настоянки із пороху, ртуті, сірки або просто міцну горілку [4, с. 250]. Найсміливіші жіночки погоджувалися на тогочасні оперативні втручання, які проводилися «бабками-абортістками». Ці «спеціалісти» використовували такі інструменти, що їх легко було сплутати із середньовічними приладами катів. Не дивно, що більшість пацієнток стікали кров'ю, помираючи або залишаючись каліками.

Етнографічні свідчення кінця XIX – початку XX ст. і сучасні польові записи одностайно засвідчують, що в українському традиційному суспільстві, народна мораль однозначно засуджувала вживання контрацептивних засобів та застосування абортів, насамперед через страх гріха дітовбивства та невизначеної позасмертної долі ненародженої дитини. Але в деяких випадках страх перед невизначеним майбутнім перевищував людських осуд і жінки брали на себе відповідальність у вирішенні цього питання [5, с. 257].

Не дивлячись на всі складнощі сімейного життя, протягом кінця XIX – початку XX ст. кожна молода людина намагалася якнайшвидше створити родину для того аби розширити свої права. Ще однією причиною такого палкого бажання одружитися було негативне ставлення до самотніх: презирство, кпини та насмішки – менше що на них чекало. Траплялися випадки, коли неодружені чоловіки і жінки позбавлялися батьківського спадку або його частина суттєво зменшувалася [6, с. 420].

Після одруження молодята повинні були потішити батьків онуками, адже діти були необхідним атрибутом сімейного життя. Старі мудрі люди не втомлювалися повторювати: «Хата з дітьми – базар, а без дітей – пустка», «Хата без дитини – цвинтар» [7, с. 153]. Кількість дітей теж була важливою: чим більше, тим краще. Молодим подружжю часто бажали на Різдво: «Роди, Боже, жито, пшеницю, а в запічку дітей копицю» [8, с. 129].

Дуже часто діти розглядалися українцями XIX–XX ст. як додаткова робоча сила. Саме тому більше цінувалися сильні та витривалі сини, а не милі і хазяйновиті доньки, бо «Хто годує дочки, той ходить без сорочки, а хто годує сини, той готує суми» [9, с. 153].

Життя українців кінця XIX – початку XX ст. складно назвати безтурботним та легким, саме тому й відсоток дитячої смертності був високим. Діти мерли так часто, що в народі почали казати: «Склянок та дітей ніколи нема досить: склянки б'ються, а діти мруть». В той же час, коли, не дай Боже, помирав котрийсь із батьків, то говорили інше: «Як умре дитина – то мала щербина, а як тато або мама – то велика яма». У той непростий час по-справжньому цінним вважалося життя дорослого, а дітям залишалося зростати в атмосфері тотальної байдужості та прагматичності старших представників сімейства [9, с. 10-11].

За народним неписаним правилом діти завжди повинні були слухати своїх батьків: «Не послухаєш тата, послухаєш ката», «Нема в світі правди, як рідная мати». Батьки говорили: «На то я й батько своїй дитині, щоб до розуму довести її, а воно не розумне, як же ж б то мене не слухало?». Така сліпа покора тривала до тих пір, поки дитина не створювала власну родину і не починала самотійно господарювати.

Із самого дитинства дітей готували до одруження. Наприкінці XIX – початку XX ст. вибір другої половини рідко коли відбувалося без згоди батька та матері. Люди вірили, що батьківське благословення – запорука добробуту і щастя. Проте, траплялися випадки, коли самотійний вибір дитини засуджувався. Про один з них писав ще Т. Г. Шевченко у всім відомій соціально-побутовій поемі «Катерина», що включає в себе і опис реакції матері Катерини на її особисту трагедію:

«...Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся!
Не вертайся, дитя моє,
З далекого краю...» [10, с. 97].

Отже, життєві труднощі змусили наших предків доволі прагматично підійти до питання продовження власного роду та виховання молодого покоління. Період XIX–XX ст. не був часом для сентиментальності, тому дорослі часто ігнорували душевні потреби та переживання своїх дітей. Як результат – поява різних стереотипних уявлень, забобонів, самонавіювання, які не втратили актуальності навіть зараз.

Джерела і література

1. Українське народознавство : навч. посіб. / За ред С. П. Павлюка, передмова М. Г. Жулинського. 3-є вид., випр. Київ : Знання, 2006. 568 с.
2. Записки НТШ. В 244 т. Т. 181. Релігія в житті українського народу. Зб. матеріалів наук. конф. у Рокка ді Папа (18–20.X.1963) / за ред. В. Янева. – Мюнхен – Рим – Париж: НТШ, УБНТ, УВАН, УВУ, 1966. 292 с.
3. Присяжнюк Ю. Деякі «таємниці» етнонаціонального портрету українського «чоловіка» початку XX ст. *Український селянин*. 2002. № 4. С. 106–111.

4. Ігнатенко І. Жінка та її ненароджені діти: традиційні вірування й уявлення українців про контрацептиви та аборти. *Народна культура українців: життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М.Гримич.* Київ : Дуліби, 2012. – Т.3: Зрілість: Жіноцтво, жіноча субкультура. 2012. С. 244–257.
5. Лебеденко Ю. Тема родинних стосунків в українських прислів'ях і приказках із компонентом «хата». *Київська старовина.* 2012. № 1. С. 152–155.
6. Українці. Історико-етнографічна монографія : у 2-х кн. / за ред. А. Пономарьова. Опішне : Укр. народознавство, 1999. Кн. 1. 528 с.
7. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) : моногр. / О. Кісь. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. – 271 с.
8. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнограф. нарис : у 2 т. Мюнхен : Укр. вид-во, 1958. Т. 1. 308 с.
9. Чубинский П. П. (1839–1884). Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии : очерк. СПб : Тип. Майкова, 1869. 41 с.
10. Шевченко Т. Поезія 1837–1847 : у 6 т. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 92–109.

УДК 821(477)-34:398(=161.2)

Надія Нечипоренко
(Науковий керівник: доц. Шаповал Л. Л.)
(Полтава)

ЛІТЕРАТУРНИЙ ОБРАЗ КОЗАКА-ХАРАКТЕРНИКА В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ

У статті йдеться про один з аспектів історії козацтва – відображення образу козака-характерника у фольклорі. Фольклор розглядається як важливе джерело народних уявлень про героїзм козаків. Проаналізовано літературні твори української літератури, у яких сюжетні фабули розкривають риси козаків загалом та їхніх яскравих представників – характерників.

Ключові слова: козацтво, козаки-характерники, український фольклор, українська література.

Козацька доба в історії України – одна із найяскравіших і одночасно найтрагічніших сторінок нашої держави. Цей феномен нашої нації, зосередив у собі не лише потяг до свободи, а й намагався всіма силами досягти поставленої мети. Незвичайна особливість козацтва полягала в тому, що з часу своєї появи воно переросло вже в окремий суспільний стан, зі своїми правами та обов'язками, а найголовніше територіями.

З поміж усього великого козацького війська, існував один вищий стан особливих воїнів – характерників, їх ще можна назвати

«хранителями давньої мудрості та сили». Легенди про незвичні уміння козаків складали ще за їх життя. Дії характерників автори намагалися зобразити якомога яскравіше, динамічніше, аби викликати подив у слухача. У народних оповідках образ характерника часто ідеологізували, а вміння його та дії підлягали гіперболізації. Говорили, що де з'являється Мамай, туди перед цим прилітає сокіл. Цей птах за народним світоглядом був уособленням свободи козака. При написанні роману письменники зустрічали та опрацьовували фольклорні матеріали про козаків-характерників, і це накладало свій відбиток на їх художні твори, наукові праці істориків, фольклористів. Характерництво, як таке, завжди було пов'язано з фантастичними вміннями та діями людини. Найпопулярнішими літературними жанрами для оспівування своїх народних героїв козацької доби української історії були історичні пісні, перекази, легенди, романи, оповідання.

На сьогодні наукової інформації про характерництво залишилося надзвичайно мало, тому вивчення, дослідження науковцями даних з цієї проблеми дещо ускладнена. Так, першими, хто згадував характерників у своїх наукових працях були Д. Яворницький [18, 19, 20], П. Куліш [8], на сучасному етапі дослідженнями займалися В. Пилат [15], Ю. Фігурний [16], Ю. Котляр [6], Т. Каляндрук [5]. Аби тривалий час зацікавлювати читача, дослідники намагаються всіляко прикрасити та нестандартно подати певні художні образи своїх героїв, їх дії, або історії життя українського козацтва. Так, надзвичайно поширені у історичних романах, та і в художній літературі загалом – художні засоби, за допомогою яких, читач і захоплюється і запам'ятовує сюжет книги.

Так, перейдемо до конкретних прикладів. П. Панч у своєму романі «Гомоніла Україна», настільки яскраво та загадково подав образ Богдана Хмельницького при обранні його гетьманом: «... знову задзвонили дзвони і від усіх сотень і куренів рушили прапороносці. Було таке враження, ніби на гетьмана вітер жене язики полум'я, а наблизившись, вони перед вогнем гетьманових очей припали до землі і на якусь хвилю упокорились, скам'яніли» [14, с. 321]. Оскільки даний роман відноситься до панорамного жанру, то автор досить вдало використав характерні для цього прийоми, образ гетьмана виглядав монументально, як такий, перед ким усе завмирає, ніби визнає його зверхність.

Р. Іваничук у своєму романі «Мальви» зобразив Богдана Хмельницького подібно до образу Мойсея, який веде народ, бачить мету, а за ним прямують його військо, народ і країна загалом, козаки «сліпо йдуть за ним» [3, с. 601]. Дещо схоже автор подав і образ Авелія, у творі «Журавлиний крик», його, як віщуна Р. Іваничук порівнював з біблійним пророком [2, с. 356].

У своїй трилогії «Хмельницький» автор Іван Ле яскраво зобразив миттєвість реакції та розум Богдана Хмельницького, при описі епізоду битви козаків з іспанцями у Франції. Використовуючи метафору – «неначе й кулі вклонялися перед цим нестримним завзяттям», автор показав усталену налаштованість, цілеспрямованість та волю гетьмана [11, с. 193]. Швидкість бою приписував і Якову Остряниці, В. Чемерис у романі «Фортеця на Борисфені», описуючи стрімкість бою [17, с. 411]. А от ставлення до гетьмана Богдана Хмельницького І. Ле намагався теж укарбувати людських думках, зазначивши, що вороги сприймали Хмельницького як переможця – «Хмельницький в сорочці звитяжця народився!» [11, с. 253].

І. Ле зображував Петра Сагайдачного войовничим та активним гетьманом, який прагнув слави та визнання, він використовував різні невербальні засоби комунікації, зокрема, міг порухи булав заміняти рухами бороди, а поранена рука рахувалася як символ військового завзяття та войовничості [10, с. 89-93]. Прагнення козацької слави презентують наступні рядки: «Сагайдачний не йшов, а метеликом летів на привабливий вогник слави при королівській поблажливості в тому, аж до сліпого послушенства. На тому й виростав аж до гетьмана...» [10, с. 74].

У романі Ю. Мушкетника «Яса» наявний образ звіра поданий дещо видозмінено. Автор описує те, як Магомет IV уявив Івана Сірка чудовиськом, зарослим шерстю [13, с. 21]. Наявні асоціації з тваринним світом і в романі «Погоня», цього ж автора. А саме, стан головного героя: «На обличчі Білокобилки проступило щось хиже, очі горіли жарко» [12, с. 110].

Зазначимо, що давня традиція порівнює воїнів з вовками. Це символ військової доблесті, чоловічої честі, а також приналежності до певної касты воїнів. Даний культ притаманний і українським козакам характерникам, зокрема можна згадати про надзвичайні здібності Івана Сірка обертатися хортом.

І. Ле, у своєму романі «Наливайко», зображує героя грізним, таким. Який наганяє страх на ворогів, митець за допомогою різних художніх засобів, автор характеризує українського характерника як казкового героя: «Наливайко ... як звір, кинувся просто в лоб кінноті гетьмана.... Від його шаблі та з-під копит його страшного білокопитного коня кресався вогненний слід, горіло поле бою, а від пекельної посмішки на його устах божеволіли найзавзятіші ротмайстри у поручники» [9, с. 350]. Письменник створив художній образ Северина Наливайка досить романтичним, використовуючи гіперболічні порівняння, роблячи акцент на раптовості дії та на яскравих взаємохарактеристиках. Усі ці засоби І. Ле застосовує задля того, аби яскравіше зобразити стосунки героя з прекрасною

половиною суспільства – жіноцтвом. Так, шляхтичка Барбара відразу захопилася зовнішніми якостями козака, і для неї він був таки й же невідомий, як і природа України [9, с. 23].

М. Вінграновський порівнює військовий загін Северина Наливайка з зимовою природою України: «У стволах козацьких рушниць вигравала на сопілках хурделиця, а лева голих шабель гострив, як точило, вітер...» [1, с. 528]. Вінграновський дуже влучно за допомогою метафори зміг передати силу погляду героя, коли від очей Северина «дихнуло інеєм» [1, с. 484].

А. Кулаковський, автор роману «Северин Наливайко», наділив головного героя твору особливими здібностями: магічною силою та гіперболізованим вмінням перемагати ворогів. Наприклад, описав нескореність та непереможність козака, коли після пострілу та спису, герой продовжив іти на ворогів, а потім розібрався і з рештою ватаги, що не могла його спинити [7, с. 424-425].

О. Ільченко вдало розкрив вміння козака Мамає в бою: «Врубався він у ворожу гущину, як у ліс темний і лягали нападники покосами...» [4, с. 459-460]. Досить популярним було порівняння надзвичайно вдалого бою, з повсякденням, роботою на землі. Цей прийом застосовує, наприклад, Р. Іваничук, у романі «Мальви», де Стратон «З сатанинською силою косив ... ворожі голови» [3, с. 613].

При описі зовнішності козаків, автори досить часто користувалися особливими прийомами, художніми засобами: порівняннями, метафорами, саме вони і визначають подальший хід картини світу. Ю. Мушкетник досить вдало подав портрет Івана Сірка, коли той, знаючи правду про обман царевича, не видав своїх думок. І вже коли мова дійшла до прямих переговорів, чіткість позиції, характер, автор передав за допомогою художнього засобу метафори: «У Сіркових очах прочитувалась непохитна воля» [13, с. 64].

Одна із небагатьох панорамних битв описана в романі Ю. Мушкетика «Яса». Це бій під час походу на Крим, який описаний автором досить яскраво та насичено, за допомогою епітетів, метафор тощо. Гіперболізуючи надзвичайні та фізичні здібності Івана Сірка, автор говорить про його особливе призначення для козаків: «Сірко йшов попереду козаків, шабля миготіла над його головою, й миготів червоний шлик шапки: і для козаків, і для татар отаман здавався майже велетнем» [13, с. 455]. Наявність символічного значення певних речей у тексті теж говорить про особливості зображення головного героя. Так у цьому ж романі «Яса», Іван Сірко повертаючись додому згадував свої молоді роки, і серед його думок був присутній «барвінок» – символ кохання. Письменник намагався яскраво та більш трагічно передати муки кошового отамана, який мав стратити земляків, що не хотіли повертатися додому, і власне сам кошовий отаман не особливо

був радий, навіть навпаки мав душевні муки, за які тривалий час намагався розплатитися [13, с. 473]. Ю. Мушкетник у романі «Погоня», порівнює молодого козака з дубовим корчем, вказуючи таким чином на його міць та силу, про розум говорив високий лоб героя, про мудрість – немолодий вік. Мав гарний характерницький зір [12, с. 4].

З вищеподаної інформації, можна дійти висновку, що українські письменники, фольклористи намагалися якомога яскравіше передати образ козака-характерника, героя козацької доби української історії, використовуючи при цьому наукові знання, легенди повір'я, але свого досконалого естетичного виду воно набувало саме через уведення до тексту художніх засобів. Усе це базується на образно-емоційному мовленні фольклорних жанрів усної народної творчості: легенд, міфів, пісень, дум, казок тощо.

Джерела і література

1. Вінграновський М. С. Вибрані твори. передм. Л. М. Талалая. Київ: Дніпро, 2004. 832 с.
2. Іваничук Р. Журавлиний крик : іст. роман. Львів : Каменярь, 1989. 375 с.
3. Іваничук Р. Твори. У 3 т. Т. 1 ; передм. В. Яворівського Київ: Дніпро, 1988. 616 с.
4. Ільченко О. Є. Твори. У 2 т. Т. 1. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця : роман ; передм. М. Логвиненка. Київ: Дніпро, 1979. 693 с.
5. Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників. Львів: ЛА «Піраміда», 2007. 288 с.
6. Котляр Юрій Вадимович. Козаки-характерники: ведичний і фольклорний аспекти. *Наукові праці. Історія*, 2011. 147(134).
7. Кулаковський В. М. Максим Кривоніс: іст. роман; Северин Наливайко. Київ: Укр. Центр духовної культури, 1998. 560 с.
8. Кулиш П. Записки о Южной Руси. В 2 т. Санкт-Петербург: Издал П. Кулиш, 1856–1857.
9. Ле І. Твори. У 7 т. Т. 4. Наливайко: історичний роман. Київ: Дніпро, 1969. 455 с.
10. Ле І. Твори. У 7 т. Т. 6. Хмельницький: історичний роман. У 3 кн. Кн. 2. Київ: Дніпро, 1970. 418 с.
11. Ле І. Твори. У 7 т. Т. 7. Хмельницький: історичний роман. У 3 кн. Кн. 3. Київ: Дніпро, 1970. 498 с.
12. Мушкетик Ю. Погоня: роман; Прийдімо, вклонімося... : роман. Київ: Український Центр духовної культури, 1997. 440 с.
13. Мушкетик Ю. Яса: роман; післямова В. Смолія. Київ: Рад. письменник, 1987. 597 с.
14. Панч П. Твори. У 4 т. Т. 1. Вступ. ст. В. Дончика. Київ: Дніпро, 1972. 551 с.
15. Пилат В. С. Бойовий Гопак. Львів: Логос, 1999. 356 с.
16. Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства. Київ: Вид.дім. «Стило», 2004. 308 с.

17. Чемерис В. Л. Фортеця на Борисфені: іст. роман. Київ: Укр. письменник, 1993. 463 с.
18. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1990–1991. Т.1. 592 с.
19. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1990–1991. Т.2. 1991. 560 с.
20. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1990–1991. Т.3. 1991. 560 с.

УДК 069.1:908(477.53)]:[398.332.4:792.09:004.031.42

Катерина Штепа, Олеся Васецька
(Полтава)

**ЕТНОГРАФІЧНИЙ ІНТЕРАКТИВНИЙ ТЕАТРАЛІЗОВАНИЙ
ЗАХІД «КОЗА ІДЕ, НОВИЙ РІК ВЕДЕ»
НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ЕКСПОЗИЦІЙНОГО ВІДДІЛУ
ЕТНОГРАФІЇ (МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА)**

Захід розроблено у межах комплексної програми «Музей – школі» та «Музей – вузу» з метою покращення комунікації між музеєм та навчальними закладами. А також задля поглиблення знань учнів та пробудження їхньої зацікавленості щодо духовних надбань українського народу. Для вчителів, соціальних педагогів, керівників гуртків, музейних працівників.

Ключові слова: культура, музей, музейна педагогіка, обрядодія, Щедрий вечір, Меланка, Коза.

Здавна для людства було важливо зберігати власні духовні скарби, втілені у значущих для поколінь або й цілих народів артефактах. Відповідно до законодавства України саме музеї є установами, створеними для вивчення, збереження, використання та популяризації надбань національної та світової культурної спадщини з науковою та освітньою метою.

Як заклад, що є дієвим інструментом важливих соціокультурних процесів, музей, виконує роль медіатора між експонатом і відвідувачем. Він має практично безмежний освітньо-виховний потенціал, що перебуває у полі зору важливої наукової дисципліни – музейної педагогіки.

Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського має давні традиції просвітницької діяльності. Напрямок музейної роботи з молоддю чітко фіксують комплексні програми «Музей – школі» та «Музей – вузу». Відповідно до них науковці закладу проводять етнографічні, природничі, історичні, науково-виховні інтерактивні заходи, поєднані з тематичними майстер-класами, а також –

театралізовані екскурсії. Їх розробка у своїй основі містить як традиційні педагогічні методи і прийоми, так і суто музейно-педагогічні, серед яких варто виділити дослідницький та реконструкції, порівняльних аналогій, ігрові технології та театралізацію. Остання, зважаючи на дієву участь відвідувачів під час інсценізацій, розігрування певних сюжетів за ролями, сприяє візуалізації подій і явищ та перетворює їх на активних «сучасників» минулих подій, що, звісно, кардинально впливає на очікувані результати.

Духовні надбання будь-якого народу є найпершою ознакою його самобутності й унікальності, а, отже, основним доказом існування окремої нації як автономного соціокультурного явища. Так, вивчення і донесення до широких суспільних верств інформації про етапи їхнього історичного розвитку та відкриття власних етнографічних скарбів послугувало утворенню не однієї незалежної Європейської держави.

Яскравим прикладом цього є внесок романтичних ідейно-художніх течій у процес активізації («відродження») таких народів Європи як чеського, словацького, сербського, фінського, румунського, шотландського, німецького і, звісно, українського. Романтичний естетизм, що протиставляв промисловості й соціальним потрясінням урбанізованого середовища простоту і красу фольклору, спричинив культурні вибухи всередині роздроблених і почасти поневолених етносів. Саме це, як зазначають дослідники, і стало передумовою виникнення або спроби утворення нових держав упродовж ХІХ – початку ХХ ст.

Тож і у час збройного протистояння агресорові, яке розпочалося ще 2014 року, розробка заходів, які б ретранслювали давні обряди Полтавщини і всієї країни у новому, більш цікавому для школярів форматі, є справою державного масштабу.

Традиції та обрядовість нашого народу формувалися упродовж багатьох століть на ґрунті уявлень предків про світобудову. Споконвіків вони не лише слугували задля зв'язку поколінь, але й забезпечували, завдяки відповідним обрядодіям, неперервність циклу природи, а отже, і буття всього суцього, як і самого космосу. Ритуальні дійства були оберегом від нечистої сили, лихоліття, такого як неврожай чи епідемічні захворювання. Давали надію на добробут і щасливе майбутнє. Вони відображали всі важливі зміни, що супроводжували нові етапи розвитку соціуму: релігійні, економічні, політичні.

Прикладом цього є комплекс зимової та весняної обрядовості. Здавалося б, традиційні дійства цих сезонів кардинально відмінні, але вони, усе ж, дотичні. Так, більшості українців взагалі незрозуміло, чому саме на Святвечір у відомій щедрівці «прилітає ластівочка».

Отже, розробка сценарію тематичного заходу, присвяченого давній новорічній обрядовості, потребувала досить ґрунтовної дослідницької підготовки.

З цією метою були опрацьовані роботи видатних українських науковців: П. Чубинського, В. Скуратівського, Н. Яковенко.

Розробка сприятиме розширенню світогляду молоді, вихованню підростаючого покоління, яке пізнаватиме світ через призму любові до національної культури.

Мета заходу. Поглиблення знань учнів про культурні традиції власного народу; виховання поваги та інтересу до національного фольклору через відродження народної новорічної обрядовості та залучення до неї молоді. Популяризація музейного простору та поглиблення співпраці між музеєм та навчальними закладами.

Завдання заходу:

1. *Освітні:* ознайомлення учнів з основними обрядодіями новорічного святкування наших пращурів – щедруванням та «водінням» Кози й Меланки на Полтавщині; роз'яснення сутності традицій і звичаїв свята серед школярів.

2. *Розвивальні:* розвиток комунікації й основ спільної діяльності учасників, їхньої творчої уяви та здібностей, дрібної моторики; формування сценічних навичок; здобуття нових практичних знань та вмінь.

3. *Виховні:* формування нестандартного способу мислення, що відповідає тенденціям особистісно орієнтованої освіти; виховання патріотизму та поваги до історії власного народу.

Методи і форми реалізації завдань: у процесі підготовки і проведення заходу були використані словесні, наочні, практичні методи: розповідь, бесіда, ілюстрації й демонстрації, проблемно-пошуковий та реконструкції.

Рекомендований вік: діти молодшого та середнього шкільного віку.

Учасники: учні, науковці, педагоги, соціальні працівники.

Форма проведення: інтерактивний, етнографічний, театралізований захід.

Тривалість: 1 година.

Технічне забезпечення: екран, проєктор, презентація.

Реквізит: жіночий національний костюм; намисто, хустки, віночки, пояси, костюми тварин, лікарів, цигана (для учасників дійства).

Науково-методичне забезпечення:

1. Гавриш П. Я. Полтавський народний календар: історико-етнографічні нариси / П. Я. Гавриш, Р. Л. Гавриш, В. В. Копил. – Полтава, 2002. – 212 с.

2. Закон України «Про музеї та музейну справу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80>].

3. Комплексные программы «Музей – школе», «Музей – вузу». 1986 г. // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (НА ПКМ імені Василя Кричевського). – Ф. 11. – Спр. 3750. – 23 арк.

4. Комплексна програма «Музей – вузу». 2008 р. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Ф. 11. – Спр. 3840. – 8 арк.

5. Комплексна програма «Музей – школі». 2008 р. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Ф. 11. – Спр. 3841 – 10 арк.

6. Музейна педагогіка – синтез досвіду: Метод. м-ли / Автори-упоряд.: Горовий А. В., Топилко О. В., Лучук Т. Є., Завадська О. А. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – 84 с.

7. Самсакова І. Виховання особистості учня засобами музейної педагогіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///C:/Users/Middle%20ages%20history/Downloads/3045-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-5465-1-10-20190503.pdf>.

8. Скуратівський В. Т. Дідух: Свята українського народу / В. Т. Скуратівський. – К.: Освіта, 1995. – 272 с.

9. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования: [в 7 т.]. / собрал П. П. Чубинский. – Т. 3. Народный дневник, изданный под наблюдением действ. чл. Н. И. Костомарова. – Санкт-Петербург, 1872. – 506 с.

10. Яковенко Н. Вступ до історії: науково-популярне видання / Н. Яковенко. – К.: «Часопис «Критика», 2007. – 375 с.

Очікувані результати:

1. Ознайомлення учнів із давніми традиціями й обрядами святкування Щедрого вечора та цікавими особливостями зимово-весняного календарного циклу.

2. Формування інтересу учнів до фольклору й традицій українського народу, пробудження у них патріотизму.

3. Популяризація музейного простору завдяки співпраці між музеєм, навчальними закладами, бібліотеками та громадськими організаціями.

Дійові особи: Ведуча, Меланка, Коза.

Хід дійства

Ведуча. Добридень, любі мої школярики, розумні, гарні й талановиті хлопчики та дівчатка. Я – співробітниця Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Ви, мабуть, знаєте,

що музеї – це заклади, де можна дізнатися нове, перенестися у минуле або, навіть, і у майбутнє. Тож, як ви зрозуміли, сьогодні на вас чекають справжні дива. Ми поговоримо про новорічні свята, точніше про те, як їх відзначали наші далекі предки. У цей період, як вірили вони, відкриваються двері у потойбіччя, йде боротьба добра зі злом, тож надзвичайно важливим для давніх українців під час святкувань було правильно поводитися та виконувати всі обряди.

У ці казкові та незвичайні дні з нами також можуть траплятися найчарівніші, найдивовижніші, а часом і досить кумедні історії. Тож рушаймо до пригод!

Діти, а які ж свята початку січня ви знаєте?

(Діти називають).

Так, але це ще не все. Ми певно забули ще про одне *(два, три)* свято. Нам допоможе його пригадати цікава схема *(схема у презентації – День Святого Миколая, 8 березня, Покрова, Водохреще, Старий Новий рік, Різдво, Івана Купала, Святий вечір, Меланка, Спас)*. Але будьте уважні, бо в ній є ще й зайві празники.

(Діти називають).

А тепер давайте розмістимо усі ці свята у правильному порядку.

(Діти називають).

Так, саме у цій послідовності проходять новорічно-різдвяні празники!

Вони віками залишалися періодом переходу від одного життєвого циклу до іншого, тому в наших предків виникло безліч забобон пов'язаних із цим. У нашого народу навіть існували певні правила, тобто обряди і традиції, відзначення свят. Передусім такі:

- 1) прибирати й прикрашати житло;
- 2) готувати смачну їжу та напої, передусім кутю й узвар, але на кожне свято потрібно було ставити на стіл специфічні страви;
- 3) відвідувати богослужіння, присвячені православним празникам;
- 4) щедро обдаровувати колядників, щедрівників і посипальників;
- 5) до Водохреща не виконувати важкої роботи, передусім не прати на відкритих водоймах.

Аби відігнати від господарства злих духів та повернути добробут, наші прадідусі й прабабусі обов'язково використовували символічні предмети. Їх могли ставити на обрядове місце у господі, носити з одного двору в інший чи навіть підвішувати до сволака.

Ви, певно, добре знаєте деякі з них, але інші будуть для вас зовсім загадовими. Тож пропоную розгадати ці атрибути новорічних свят під час гри «Хто швидше?» *(дітям роздаються картки із зображеннями. Потрібно швидко назвати їх: вертеп, зірка, дідух, солом'яний павук, зерно, 12 страв, кутя, вода, свічка, ковбаса, пироги).*

Мої ж ви розумнички, все вгадали, з усіма символами розібралися. Але ж чи розумієтеся ви на обрядах новорічних свят? Дітки, як називаються спеціальні пісні, що виконують ватаги молоді у дворах односельців у цей період?

Так – колядки і щедрівки. Мабуть, всі ви брали участь у цих дійствах, але ж яка між ними різниця?

(Відповідають)

Дійсно, колядки виконують на Різдво або, інколи, на Святвечір ватаги юнаків у найкращому одязі з різдвяною зіркою та вертепом. А щедрують 13 січня, тобто у день пам'яті преподобної Меланії Римлянки. Роблять це дівочі або змішані гурти, де учасники перевдягаються у різних персонажів. У народі цей день також звуть Щедрим вечором або Старим Новим роком, оскільки 14 січня відповідає 1 січню за менш точним, юліанським, календарем.

Діти, а чи не приходили ще до вас Меланка та Коза, головні герої щедрувального дійства?

(Відповідають)

Тобто, ні Меланка, ні Коза жодного разу не були у ваших домівках?

Меланка *(виходить чоловік, одягнений у народний дівочий одяг, тримає в руках різдвяну зірку)*: Та хіба ж можна щедрувати без Меланочки? Та як же це без мене?

З'являється Коза: Ме-ме, і без мене? Ви певно забули, що Коза-Дереза за три копи куплена, пів бока луплена, можу рогами заколотити, хвостом замести, ме-ме-ме.

Ведуча. Дивіться, діти, яке диво. До нас Меланка й Коза завітали! Тож зараз ви побуваєте на справжньому новорічному карнавалі, який влаштовували в давнину українці в останній день року, тобто на «Меланки».

Меланка: Мене спорядили за давньою народною традицією, щоб разом із іншими рядженими персонажами «козою», «циганом», «лікарем», «ведмедем», «котом», «дідом» щедрувати, бажати добробуту, багатого урожаю, здоров'я усім господарям нашого села, до яких ми обов'язково зайдемо. Але на роль Меланки обирали не кожного парубка. Щоб стати нею, ох і натерпівся ж я! Підбирали щедрувальники хлопця гарного, круглоликого, білолицього, високого, а ще веселого та кмітливого! Одягли мене у гарний одяг: вишиту сорочку, спідницю, підперезали поясом, не забули про віночок та намиста. А щоб усім сподобався наш гурт, мені ще й щоким бурячком нарум'янили. То ж як, діти, гарна з мене вийшла Меланка цього річ?

Коза: Та хтозна чи така вже й гарна, але що хвастовита – чистісінька правда! І ото вже запам'ятайте, малята, головна сьогодні я, бо все дійство присвячене мені. Козу заводять у хату з музикою й

танцями, потім я маю символічно померти, як Старий рік. Ох і переполоху ж тоді через мене! Та такого гвалту нароблять аби я ожила, як прийдешній рік, як усі трави й дерева навесні...

Меланка: Та де? Та як? Та на Полтавщині вряди годи Козу і взагалі могли не водити! Лише мене. А бувало, що і взагалі самі лише дівки щедрувати йшли, без парубків. Так тоді не одну, а декількох Меланок вели: усіх вбирали святково, чепурили намистами й хустками кольоровими. Ото вже краса, як зайде до хати гурт із десятиох Меланок, що майорять, ніби квіти навесні!

Ведуча: Почекайте, почекайте – годі вам сперечатися хто головніший. Ви краще поясніть усім нам, навіщо це ви ось обидві весну згадали? До неї ж іще півтора місяці?

Коза: Як?

Меланка: Чого?

Коза: Так ластівочка ж прилетіла сьогодні до кожного двору!

Меланка: Так «сивая зозуленька» ж усі сади облітала! Хіба ж ви, дітки, не чули, що у щедрівках часто згадують перелітних птахів, які повертаються до нас лише у теплу пору. Та і сам щедрик – це малесенька пташечка, якої взимку ви не зустрінете на просторах України.

Ведуча: Бачу, що ви вже не перший рік щедруете та меланкуєте, багато знаєте про всі традиції святкування Нового року українцями у давнину. Розкажіть і нам, чому в цих обрядових піснях така дивина і не відповідність порам року.

Коза: Справа у тім, любі мої, що з давніх давен наші пращури святкували настання нового року навесні. Найчастіше у день весняного сонцестояння. Пізніше – 1 березня, коли православна церква вшановує преподобну мученицю Євдокію (Явдоху). Але бувало, що і під час першої весняної місячної повені. Тож і веснянки, і щедрівки здавна були обрядовими піснями, які закликали весну – пору оновлення природи і початок нового циклу сільськогосподарських робіт.

Меланка: Але приблизно 300 років тому на наших землях відлік літ почали проводити, як і у більшості країн Європи, з 1, за новим стилем, або 14, за старим календарем, січня. Тобто, останній день року відтоді припадає на мій празник, Меланії Римлянки, а перший – на Василя Великого. Відтоді пісні, де згадують перелітних птахів, та символічне засівання зерном будинку, коли хлопчики новорічного ранку йдуть «посипати», перейшли із весняного до зимового циклу свят.

Ведуча: От тепер, дітлахи, ми вже розібралися в усіх таємницях обрядових пісень. Але мені геть незрозуміло чому ви лише удвох прийшли на це свято, де ж ваші гурти? Куди поділи «ведмедя», «кота», «лікаря», «цигана»? Чи ви вирішили не ділитися ні з ким нащедрованим?

Меланка: Та це все вона винна (показує на Козу)! Через оцю капосницю решта гурту розбіглися.

Коза. Ме-ме! То це я пакосна? На себе подивись. Отакої вередливої Меланки зроду-віку не зустрічала. І всі ж їй не такі: то щедрівки не ті співають, то не туди мелодію виводять. От і не захотів ніхто з нами ходити. Ме-ме, ще й тепер нас ніхто не пускає до оселі, не слухає пісень святкових...

Меланка. Що робити? Бо увесь рік, як каже українська народна традиція, може вдатися поганий, коли не пощедрувати!

Ведуча: Діти, здається я знаю як їм зарадити. Давайте будемо з Козою і Меланкою гурти водити й щедрувати, гарний Новий рік закликати! У мене й костюми для всіх знайдуться! І обов'язково, як і ведеться, всі отримають гостинці. То чи ж згодні ви? Тоді гайда перевдягатися.

(Діти отримали маски «кота», «ведмедя», капелюхи з пером для «циган», «лікарі» – пов'язки на руку з червоним хрестом, іграшкові стетоскопи та шприци; решті учасників роздають стрічки – хлопці пов'язують їх як пояси, а дівчатка перев'язують ними волосся).

Ведуча: Отже, у нас сформовані 2 гурти щедрувальників. Один водить Меланку. Інший – Кізоньку. Ми усі виконуватимемо завдання, але не прості, а «щедрувальні». А ви *(до Кози і Меланки)* допомагайте дітям, не вередуйте, бо знову всі розбіжаться.

(Коза й Меланка йдуть до дітей, щоб очолити процес).

Ведуча: Дорогі наші учасники, зараз кожен гурт має заспівати по щедрівці. Вирішіть швиденько, яку саме хочете.

(Гурти обирають по щедрівці й по черзі виконують перший куплет).

Ведуча: Молодці, як же гарно у вас вийшло! Бачу, що всі ви справжні таланти. Але зараз ми перевіримо вашу кмітливість. Погляньте на екран. На нього виведені і пронумеровані птахи, яких можна зустріти на наших теренах. Кожна команда має знайти серед них і назвати саме ті, яких ми зустрічаємо у щедрівках. Тим, хто уважно слухав сьогоднішню розповідь, буде значно легше.

(На екрані зображення дев'яти птахів, серед яких ластівка, зозуля та щедрик).

Ведуча: Та й кмітливі ж ви, усіх пташок впізнали. Молодчини.

Коза: Ой, йой-ой-йой...

Меланка і ведуча: Що з тобою, Кізонько?

Коза: Та щось так кепсько стало... Зле мені: у боку коле, хвіст не піднімається, ноги підкошуються...

Меланка: Знаю я, що з Козою – вона помирає, як старий рік.

(Коза опускається на підлогу).

Ведуча: І що ж робити тепер? Як нам Кізеньку вилікувати? Козуню, рідненька, чуєш, не помирай! Але ж серед гуртів є лікарі. Ану ж, ідіть до нас!

(Два перевдягнених лікарі підходять до Кози).

Меланка: Гей, медична допомога, послухайте чи б'ється ще у неї серце? А може їй допоможе ін'єкція? Ану вколить Кізеньку в руку.

(Лікарі роблять уколи Кози).

Ведуча: Погляньте, у Кізеньки вже хвіст засмикався, ногами перебирає, скоро і замекає.

Коза: Меееее! Ой-ой, та досить уже мене колоти. Я вже здорова, як ніколи!

Ведуча: То коли вже і Коза воскресла, Новий рік вдасться на славу!

Меланка: І нехай він принесе всім нам мир, злагоду й благополуччя.

Коза: А ще здоров'я вашим рідним, і щоб усі негаразди оминали ваш дім.

Ведуча: Що ж, діти, а тепер давайте защедримо.

(Звучить мелодія «Щедрика», всі учасники заходу разом виконують пісню).

Захід завершується виготовленням традиційної нитяної іграшки «Кози».

РОЗДІЛ 4

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК. РОЛЬ МУЗЕЇВ У РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

УДК 7.078-051:[069:908](477.53)(092) Бобровський П.П.

Олександр Супруненко, Руслан Супруненко
(Полтава)

ВНЕСОК МЕЦЕНАТА ПАВЛА БОБРОВСЬКОГО У СТАНОВЛЕННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ В ПОЛТАВІ

Здійснений аналіз меценатської діяльності відомого полтавця, військового розвідника Павла Павловича Бобровського (1860 – після 1944) з поповнення колекції Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. Охарактеризовано склад подарованої ним місту збірки старожитностей і матеріалів музейного значення з історії Стародавнього Єгипту, античної доби, історії та етнографії народів Близького Сходу і Центральної Азії, Індії, Китаю та Японії. Показані результати діяльності благодійника зі створення в музеї окремого відділу народознавства, а також наведені невідомі біографічні дані жертводавця.

Ключові слова: Бобровський П. П., Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, народознавча колекція, Полтавський художній музей (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка, Стародавній Єгипет, антична доба, Індія, Іран, Судан, Китай, Японія.

Багатюще зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського включає близько 300 тис. експонатів, що пов'язані з історією Полтавщини, Лівобережжя України, а також належать до світової історико-культурної та мистецької скарбниці. У його складі є чимало унікальних речей, подарованих меценатами, зокрема, полтавцем Павлом Павловичем Бобровським (1860 – після 1944).

Тема зібрання П. П. Бобровського знайшла постановочне вирішення у працях Г. А. Скрипник, О. Б. Супруненка та О. М. Тіткова, де наведені відомості щодо життєвого шляху і діяльності мецената, склад цієї непересічної колекції [10; 13, с. 38-40; 14, с. 38; 17]. Стосовно атрибуції предметів зібрання визначного полтавця, то доводиться констатувати помітну нерівномірність його вивчення, з домінуванням уваги до предметів давньоєгипетської та античної збірок [1, с. 3-12; 2, с. 6; 3, с. 91-103; 15; 16; 19, р. 2, 49,

52-310], значно менше – до вивчення колекцій із Близького Сходу, Китаю та Японії [5-6; 11; 12; 17; 18], а також початок дослідження добірки зброярських артефактів [4-6]. До цієї діяльності долучалися як відомі вчені – археологи та єгиптологи [10; 16; 19], так і полтавські історики [1; 12; 15; 17], знані музейники, зброезнавці і краєзнавці [2; 5-6]. Проте, вивчення всього масиву предметів надзвичайно багатої колекції, її долі та безкорисливого внеску мецената ще має чимало перспектив.

Наш земляк, який залишив Полтаві цей безцінний дар, був вихованцем Полтавського кадетського корпусу. Народився 28 грудня (8 січня) 1860 р. в Полтаві, у дворянській родині. Його батько був лікарем у кадетському корпусі. Відомий як вдумливий дослідник та впроваджувач закордонних медичних практик. У родині Бобровських було 4 сини, 2 доньки. Всі сини стали військовими, до речі, закінчили Полтавський кадетський корпус [9]. Пізніше Павло Павлович отримав вишкіл 1-го Військового Павлівського училища. За 28 років служби пройшов шлях від унтер-офіцера до підполковника артилерії. Вищу освіту здобув у Миколаївській військовій академії Генерального штабу. Звільнений у відставку в чині «полковника із мундиром і пенсією». Службу проходив в артилерійських частинах, розквартированих в Олександрії, Харкові, Херсонській і Таврійській губерніях, пізніше – в Петербурзі [13, с. 39]. Впродовж служби виконував завдання військової розвідки, отже, мав змогу подорожувати світом як більш-менш заможний колекціонер.

Жага до колекціонування з'явилася у П. П. Бобровського тоді, коли він по службі відвідував Крим, околиці Ольвії та Кавказ. Там він почав збирати речі для власної колекції [13, с. 40]. Крім колекціонування, відомий як жертводавець спорудження Нижньомлинського, сучасного Свято-Георгіївського храму у селі Нижні Млини під Полтавою [7], де провів дитинство, мав батьківський будинок (дачу) і де жили та на цвинтарі якого були поховані його рідні.

Співпрацю з Природничо-історичним музеєм губернського земства розпочав у 1894 р., коли завідувач музею М. О. Олеховський запросив тоді ще капітана П. П. Бобровського поповнити колекції закладу предметами «класичної» історії та різною екзотикою. Офіцеру сподобалась ідея створення «збірки класичних старожитностей» [1]. І ось протягом 1903–1915 рр. П. П. Бобровський подарував музею більше 2700 предметів археології, нумізматики, мистецтва, етнографії, листівок, книжок, зібраних під час подорожей [14]. Створений за задумом і фінансовою участю мецената «відділ народознавства» проіснував до 1940 р. Всі експонати, вітрини, етикетаж в ньому були придбані чи виготовлені за кошти офіцера й подаровані музею [17].

Звісно, у все це він вкладав не тільки чималі власні статки, а й гроші, отримані на виконання певних завдань під прикриттям заможного колекціонера [8].

У 1920 р. він разом із братом Сергієм виїхав до Лівану. Як повідомляли родичі мецената (з ними він мав контакти до початку Другої світової війни), жив там, брав участь у діяльності емігрантської амбасади [13], негласно виконуючи певні завдання розвідки, в т. ч. зі створення єврейської держави в Ізраїлі. Офіційно вважається, що помер після 1944 р. у столиці Лівану – Бейруті. Проте, Надзвичайний і Повноважний посол України в Лівані І. І. Осташ на бейрутських цвинтарях зміг виявити лише поховання С. П. Бобровського. Відомий фотознімок надгробку офіцера-полтавця на одному із кладовищ Тель-Авіва, де датою його смерті значиться 1945 рік.

На початку колекціонерської діяльності Павло Бобровський купував випадкові знахідки на півдні імперії – в Криму та на Кавказі, згодом – за кордоном. Він уперше побував там восени 1883 р. У 1885, 1894, 1900 і 1903 рр. офіцер здійснив 4 подорожі по європейських, африканських країнах та Близькому Сходу, фотографувався у Парижі, Римі, біля пірамід в Гізе та в Олександрії. Далі здійснив навколосвітню подорож, відвідавши країни Африки, Індію, Індонезію, Китай та Японію. І майже всюди, винятково офіційно купував речі для музею в Полтаві. Така колекція, на його думку, повинна б була ознайомити полтавців із життям народів світу, наблизити їх до розуміння світової історії [13, с. 41-42].

Першим даром музеєві була магічна фігурка-ушебті фіванського жерця доби Нового царства Панефернефера 1085–950 рр. до н.е. із блакитного фаянсу – унікальний експонат із ієрогліфічним написом, придбаний на офіційному розпродажу в Каїрському музеї [16]. Надалі авторські списки пожертвувань мецената з кожним роком зростали та публікувалися у річних звітах музею [10].

Найзначнішим із дарів П. П. Бобровського була *збірка давньоєгипетських старожитностей*. 215 речей репрезентували мистецтво й матеріальну культуру Стародавнього Єгипту: це – вироби з каменю, фаянсу, дерева, кераміки, металу, фрагменти тканин, папірусів, мумії тварин, фаянсові амулети, прикраси, ушебті тощо. Колекція містила й унікальні пам'ятки. Її окрасою виступала керамічна модель поховального човна з гребцями-нубійцями доби Середнього царства з Півночі Судану, конус-печатка з Фіванського некрополю, знайдений неподалік пізніше відкритої гробниці фараона Тутанхамона, канопи з кераміки та єгипетського фаянсу [12]. Найяскравішим шедевром збірки був рельєф із зображенням голови фараона Псаметіха I середини VII ст. до н.е. з Фів [18], а найвартіснішим – колекція посуду додинастичного періоду з

Верхнього Єгипту [15]. Витонченістю з-поміж *речей птолеміївського періоду* з Єгипту відзначалася добірка олександрійських теракот, в тому числі витончена статуетка бога мовчання Харпократа [1], керамічні світильники *коптського періоду* [3]. Колекція знахідок *античної доби* включала кераміку з Афінського некрополю, мармурову плитку з написом із Помпей, 5 давньогрецьких амфор, посудинки з Ольвії й деталі теракот із Херсонесу.

Були й *пам'ятки з арабського Єгипту*: світильники, уламок пісковикової плити з написом, сфероконічна посудина – попередник сучасних бойових гранат, алебастрове вікно з вітражем із мечеті, шитво і прикраси, 12 музичних інструментів XIX ст. Серед *речей із Судану та Ефіопії* вирізнявся кинджал у піхвах із крокодилячої шкіри, а також інші зразки озброєння, прикрашені вишуканим гравіюванням [14].

Невеликі колекції характеризували побут *Туреччини*, матеріальну культуру народів *Середньої Азії*. *Перські* мистецькі вироби складались із кахлів, шитва, мідних посудин, вкритих східними арабесками, сталевих «рогатин» з інкрустацією, шоломів, булав-буздиганів [6]. Побут *народів Кавказу і кримських татар* був представлений жіночим одягом, прикрасами, посудом та музичними інструментами, зразками озброєння XVII–XVIII ст. Етнографічні матеріали зі *Східного Сибіру* складались із хутряного вбрання, посуду з дерева і берести, ламаїстського дерев'яного вівтаря, зразків одягу, в тому числі церемоніальне вбрання лами тощо.

Культуру *Індії* репрезентували зразки художнього ремесла – металевий посуд, скриньки, тканини, добірка холодної зброї з інкрустацією і воронінням, залізні бойові сокири-табари XVIII – початку XIX ст. [11].

Значна колекція надавала уявлення про культуру *Китаю* – одяг і прикраси, речі домашнього вжитку, мистецькі витвори, акварелі, кераміку, сницарські вироби, різьбярство по дереву й кістці, фарфорові вази, печатки на камені та інше. Сюди входили й мечі різних типів, кілька гладкоствольних рушниць з фітильним замком, луки, сагайдак, алебарда типу «кван-до», шкіряні порохівниці. Особливою яскравістю відзначалися вироби художнього мистецтва *Японії* XVII–XIX ст., з-поміж яких були зразки озброєння – мечі-катани та ножі самураїв, два комплекти самурайських обладунків – гусоку [17].

Усе це склало так званий «народознавчий» відділ Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, що розміщувався у двох залах мансардного поверху музею. Станом на 1919 р. він складався з 3712 предметів, із яких 2777 пожертвував П. П. Бобровський. Із утворенням у 1940 р. Полтавського художнього музею колекція була розподілена між краєзнавчим та художнім

музеями [13, с. 43]. До останнього надійшли близько 800 предметів художнього ремесла народів Сходу.

У вересні 1941 р. частина з них потрапила в евакуацію (до Тюмені, Уфі). Археологічні пам'ятки і давньоєгипетські матеріали залишилися в окупованій Полтаві. Тодішні співробітники музею берегли ці реліквії. Проте, з експозиції предмети античності епізодично грабувалися офіцерами й солдатами вермахту, східні килими вилучалися для гітлерівських командирів гарнізону. Восени 1943 р. в оповитому полум'ям будинку музею загинула значна частина колекції і майже весь його науковий архів. Після повернення на згарище 140 давньоєгипетських речей знайшла і склеїла співробітниця музею Г. О. Сидоренко. Вивезені нацистами античні посудини в побитому вигляді повернулися до Полтави вже 1948 р. Іранський, кавказький і кримський металевий посуд, що залишався в музеї, знайшли під завалами тиньку, він був пошкоджений вогнем, оплавлений. Недоторканими збереглися лише природничі колекції, які науковці часу окупації завчасно перенесли до сараю [14].

До початку 1960-х рр. пошкоджені експонати час від часу піддавалися реставрації. Цей процес продовжується й донині. Наразі збереглася *майже половина* предметів зі складу дару мецената (більше 1100) у Полтавському краєзнавчому та Художньому музеях, з десятків – у Кременчуцькому краєзнавчому, кілька зразків зброї на початку 1970-х рр. були передані до Львівського арсеналу й Миргородського літературно-меморіального музею Давида Гурамішвілі.

З середини 1980-х рр. у краєзнавчому музеї розпочалася поетапна атрибуція й пошук предметів цієї колекції у складі існуючого депаспортизованого післявоєнного зібрання, реставрація обгорілих речей. Окремі артефакти реставрувалися аж до початку 2020-х рр., деякі й на сьогодні відібрані для реставрації у Харківській філії Національного реставраційного центру України на 2023–2024 рр.

Понад 30 вишуканих мистецьких пам'яток зібрання П. П. Бобровського прикрашали експозицію Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка. Ширше предмети цього зібрання були представлені в основній експозиції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського: відділах історії козацької доби, нової історії, природи та розділі з історії закладу. А найбільш виразні будуть вміщені до спеціалізованої експозиції «Унікальні предмети у зібранні музею».

Як бачимо, зібрання мецената і мандрівника П. П. Бобровського продовжує «жити», приносячи людям радість спілкування з прекрасним і вічним. І, сподіваємося, його науковий та мистецький потенціал ще далеко не вичерпаний та чекає на вдумливих дослідників.

Джерела і література

1. Античная керамика в собрании Полтавского краеведческого музея: каталог. Сост. Супруненко А. Б. Полтава, 1987. 36 с.
2. Древнеегипетские памятники из музеев СССР: каталог выставки [науч. ред. О. Д. Берлев, авт. вступ. ст. С. И. Ходжаш]. М.: Союзрекламкультура, 1991. 87 с.
3. Захожай Г. О. Збірка античних світильників у Полтаві. *Полтавський археологічний збірник*, число друге. Полтава: Полтав. літератор, 1994. С. 89–106.
4. Кондратенко Н. Зразки вакідзасі зі зброярського зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст., вип. XV. Харків: Майдан, 2020. С. 433–443.
5. Кондратенко Н. Японський меч «катана» із зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст., вип. X. Полтава: Дивосвіт, 2015. С. 521–532.
6. Кондратенко Т., Кондратенко Н. Пернач і буздиган: зброя та інсигнії влади. *Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка*: зб. ст. та мат-лів до Четвертої наук. конф., [вип. 4]. Київ; Полтава: ТОВ «АСМІ», 2020. С. 154–159.
7. Мокляк В. О., Павленко В. А., Пустовіт Т. П. Нижні Млини с., Полтавський р-н, Православної церкви (з 1900-х – УПЦ МП) громада. Георгіївська церква. *Полтавіка. Полтавська енциклопедія у 12-ти т. Т. 12: Релігія і церква*. Полтава: Полтав. літератор, 2009. С. 424–425.
8. Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: воспоминания. Полтава, 1991. 46 с.
9. Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава: изд. ПУАК, 1912. 238 с.
10. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України: становлення і розвиток. К.: Наукова думка, 1989. 304 с.
11. Сулима О. Дивовижний Схід: мистецькі й історичні реліквії XVIII–XX ст. з народознавчих колекцій музею. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст., вип. XIV. Полтава: Арбуз, 2019. С. 486–500.
12. Супруненко А. Б. Памятники древнеегипетского искусства в собрании Полтавского краеведческого музея: каталог выставки. Полтава, 1986. 64 с.
13. Супруненко О. Б. Зібрання П. П. Бобровського. *Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції*: зб. наук. пр. Полтава, 1991. С. 38–48.
14. Супруненко О. Б. Забута колекція. *Наука і суспільство*, № 6. К., 1991. С. 38–39.
15. Супруненко О. Б., Тітков О. В. Колекція кераміки додинастичного Єгипту в Полтаві. *Український керамологічний журнал*, № 2–4. Опішня: Україн. народознавство, 2003. С. 101–107.
16. Тарасенко М. О. Ушебті Панефернефера з колекції Полтавського краєзнавчого музею. *Археологія*, № 3. К., 2020, С. 24–39.
17. Тітков О. В. Східний світ у колекціях Полтавського краєзнавчого музею. *Музеї. Меценати. Колекції*: зб. наук. пр. Київ; Полтава: Археологія, 2000. С. 22–28.

18. Шимко К. Зображення голови фараона в давньоєгипетській колекції Полтавського краєзнавчого музею. *Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 61-ї Міжнар. наук. конф. мол. вчених*. Харків: Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. С. 313–314.
19. Berlev O., Hodjash S. Catalogue of the Monuments of Ancien Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States. *Orbis Biblicus et Orientalis*, 17. Fribourg (Switzerland): University Press, 1998, 328, 210 p.

УДК 069.1:82(477.53-25)

Марина Голубнича
(Полтава)

МУЗЕЙНА КОМУНІКАЦІЯ У ПРАКТИЦІ ПОЛТАВСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Розкриваються сучасні форми музейної комунікації з громадськістю, досвід реалізації напрацювань музейно-екскурсійної діяльності. Описані тематичні екскурсії, які передбачають театралізацію музейного екскурсійного дійства з показом повсякденного побуту І. П. Котляревського. Репрезентуються науково-пізнавальні проєкти, які отримали схвальні відгуки. Показана гнучкість форм діяльності музею-садиби І. П. Котляревського в сучасних умовах воєнного стану.

Ключові слова: музей-садиба І. П. Котляревського, І. П. Котляревський, Полтава, музейна екскурсія, науково-пізнавальний проєкт.

Полтавський літературно-меморіальний музей І. Котляревського – єдиний в Україні музейний заклад, котрий презентує життя і творчість першого класика нової української літератури. Полтава не була б духовним осердям України без такого закладу, адже тут живе дух Котляревського і повсякчас відчувається його матеріальна присутність.

Музей поета є хранителем його долі: він збирає, зберігає, вивчає та експонує істинно національні святині - архів письменника, видання його творів, матеріальну та духовну культуру тієї далекої історичної епохи.

Складається з двох об'єктів: літературної частини (відкрита 1952 р.), де через майстерно скомпоновану експозицію передається неповторна атмосфера епохи формування національної літератури. Тут зберігається рукописний архів поета, твори мистецтва, вишукані меблі, рідкісні видання поч. ХІХ–ХХ ст. Серед останніх – «Енеїда» 1809 року видання – єдине прижиттєве видання з автографом поета.

Меморіальний комплекс – Садиба І. П. Котляревського (відновлений у 1969 р. з нагоди 200-ліття від дня народження поета за малюнком Т. Г. Шевченка 1845 р.) – куточок старосвітської патріархальної Полтави XVIII – поч. XIX ст.

Магістральний вектор діяльності закладу орієнтуємо на розвиток музею, що відповідає соціально-культурним та патріотичним запитам суспільства, сприяє формуванню національної свідомості, зберігає національну пам'ять і водночас працює на залучення відвідувачів, створення цільової аудиторії.

Музейну комунікацію розглядаємо як синтез основних напрямків музейної діяльності: збиральницької, наукової, експозиційної, культурно-масової та освітньо-виховної. Інакше кажучи, це фактично вся діяльність музею, який спілкується з відвідувачем через музейну експозицію, забезпечуючи спілкування з об'єктами культури, освітні проекти, майстер-класи та навіть через персонал музею – музейних доглядачів, садівників тощо.

Найцінніший наш скарб – це музейна колекція та інтелект науковців, що у поєднанні дозволяють нам розвивати систему створення нових проектів та форм музейної діяльності, пошуку можливостей для створення додаткових ресурсів фінансування і залучення додаткових коштів до музею. Але на цьому шляху у музейній установі виникає багато труднощів і проблем. Подолання їх можливе за умови партнерства з органами місцевого самоврядування, громадою м. Полтави, об'єднання зусиль міжмузейного середовища та продуманої стратегії розвитку закладу.

Так, на базі музею-садиби І. Котляревського успішно реалізується тематична екскурсія «Полтавські кулінарні витребеньки». Ця послуга передбачає театралізацію музейного екскурсійного дійства: перевтілення науковця музею у доглядачку оселі І. Котляревського, яка добре знає його повсякденний хатній побут, звички, настрої, уподобання і, передаючи на мовному рівні полтавський діалект початку XIX ст., веде розповідь про домоустрій великого українського поета та ще й з дегустацією деяких кулінарних страв, які згадує в «Енеїді» І. П. Котляревський.

Схвальну оцінку отримав науково-пізнавальний проект «Хто він – Іван Котляревський? Портрет невідомого всіма знаного». Продовженням цієї ідеї стала презентація в рамках Днів європейської спадщини пішохідної квест-екскурсії з елементами театралізації «Портрет невідомого всіма знаного», яка сконцентрувала увагу навколо маловідомих сторінок життя і творчого шляху генія української землі І. П. Котляревського.

Літературно-археологічна експедиція «Шляхами творів І. Котляревського» – це той проект, який став поштовхом для

літературно-краснознавчих досліджень полтавської молоді. Переконані: як дорога у великий світ починається з батьківської стежки, так і пізнання великої української літератури починається з літератури рідного краю. Без знання свого рідного, без його поцінування і шанування неможливо належно перейнятися більш віддаленим. Наші «розкопки» створюють можливість здобути цікаві факти з історії створення творів І. П. Котляревського, ознайомитися з біографією та звичаями українського народу.

Ініціюючи такі проекти, ми привертаємо увагу громадськості до культурної спадщини міста, розповідаючи про їх історичну та архітектурну цінність. І найважливіше – ми популяризуємо унікальний комплекс літературно-історичних меседжів, котрі залишив нам Іван Петрович Котляревський, які дають можливість контактувати з живим словом поета: через архітектурну споруду, малюнок, скульптуру, пам'ятник, рукопис.

Запроваджуючи інноваційні проекти, Полтавський літературно-меморіальний музей І. Котляревського зберігає статус потужної науково-дослідної установи і робить впевнені кроки до розвитку спеціальної системи заходів з організаційного та економічного забезпечення майбутніх модернізаційних проектів. Такі реалії музейного сьогодення наштовхнули на ідею розміщення свого експозиційного простору в Інтернеті.

Так, у 2019 р. розпочалася копітка робота над створенням інформаційно-презентаційного матеріалу для користувачів онлайн-формату. Музей І. Котляревського є автором 6 туристичних маршрутів для створення унікального мобільного додатку, який містить низку сферичних панорам з можливістю переходів з кімнати в кімнату, з парку в сквер, з одного музею в інший. Саме через онлайн-комунікацію ми прагнули наочно продемонструвати відвідувачеві зовнішній вигляд будівлі, музею, здійснити прогулянку його залами, оглянути визначні історичні пам'ятки та місця, мотивуючи його прийти наживо до музею. Результатом цієї роботи стала участь у грантовому проєкті спільно з рекламною агенцією «LAMPА AGENCY» у межах програми «Створюємо інноваційний культурний продукт 2019» від Українського культурного фонду. І здійснити таку віртуальну подорож з 1 листопада 2019 р. стало абсолютною реальністю, виконавши декілька простих кроків: зайти на сторінку музею чи на сайт «Poltavaopen» та обрати заданий маршрут відповідно до бажання.

Такі форми роботи дозволяють музею І. Котляревського бути одним із найвідвідуваніших літературних музеїв Полтави. Навіть під час пандемії COVID-19, в умовах жорстких обмежень щодо відвідування музею нам вдалося втримати високий рівень суспільної

зацікавленості, актуальності й популярності серед відвідувачів завдяки інтернет-мережі. Онлайн-формати стали рівноправним способом комунікації, де разом з традиційними відвідуваннями виставкових проєктів сталої музейної практики набувають онлайн-візити до музею. Так народилися цікаві музейні проєкти:

- проєкт #тематичні_онлайн-екскурсії, серед яких найбільш резонансними були «Спогади Мізинчика», «Як святкували Різдво у цій господі», «Козацька героїка в «Енеїді» І. Котляревського», «Із мальв, чорнобривців, калини сформувалась душа України», «Музей, який доступний кожному»;

- проєкт #котляревський_традиції (із етнографічних та історичних розвідок музею);

- проєкт #котляревський_експозиція (серія унікальних музейних предметів);

- проєкт #котляревський_кураторська виставка.

Під час карантину не зупинилась музейна комунікація щодо реалізації освітніх проєктів. Для користувачів Facebook, Instagram, Youtube свою ефективність довели:

- музейна освітня платформа: «Експрес-урок для 9 класу» за участі викладачів ПНПУ імені В. Г. Короленка;

- навчальна майстерня з художнього мистецтва «Техніки роботи з фарбою» (художник-педагог Ю. Багацька);

- музейний-адвайзер «Художня інтерпретація образу і творчості»;

- музейні онлайн-круглі столи, семінари, конференції для студентства та фахівців тощо.

З моменту повномасштабного вторгнення рф ми чітко усвідомлювали, що захист колекцій наших музеїв та загалом нашої культури – це збереження української державності. Ми є активними компонентами цього процесу як і наша армія. Враховуючи, що війна це динамічний процес, ми одразу подбали про безпеку нашої фондової колекції та запустили алгоритм діяльності музею під час воєнного стану.

Перед котляревцями постали нові виклики сьогодення: відповідальніше ставитися до безпеки у її широкому розумінні та водночас боротися словом, широко використовуючи об'єкти історичної пам'яті та культури. Адже музей-садиба першого національного літературного класика музеєфікує винятково цінну територію стародавньої Полтави, місце народження української мови, літератури, театру. Територія садиби – комплекс предметно-меморіальних споруд з гармонійним поєднанням типової рослинності (фітоценозу) українського містечка доби Гетьманщини – дозволила реалізувати цікаві тематичні екскурсії: «Хата біля старої брами»,

«Іванова гора – духовне осердя Полтави», «Українські генії: поети і святі з Іванової гори», «Лампове паті на хаті» тощо.

Так, в умовах воєнного стану за результатами статистичних спостережень відділу туризму та культурної спадщини Департаменту культури, молоді та спорту Полтавської міської ради щодо проведення цьогорічного екскурсійного сезону за підсумком трьох літніх місяців у комунальних музеях Полтави лідером став саме літературно-меморіальний музей І. Котляревського.

Наведений факт є ще одним прикладом музейної комунікації, де музейники, об'єднавши зусилля зі своїми партнерами – Полтавською дитячою музичною школою №1 імені Платона Майбороди та Полтавськими осередками Національної спілки фотохудожників України, Національної спілки художників України, міською спілкою екскурсоводів та краєзнавців, зробили головне – підтримували людей через безцінні культурні та історико-етнографічні джерела.

Всього протягом трьох літніх місяців 2022 року послугами літературно-меморіального музею І. П. Котляревського скористалося майже 4 тис. осіб, із них п'ятсот осіб – ВПО. Музейний спец рахунок поповнився на 103,4 тис. грн. До речі, ми єдиний серед комунальних музеїв міста, котрий упродовж літа ц. р. був постійним ініціатором благодійної акції для містян та внутрішньо переміщених осіб: двічі на тиждень (щовівторка та суботи) здійснювалось безоплатне екскурсійне обслуговування.

Отже, досвід музею І. Котляревського свідчить, що залишається сталим інтерес до як до постійної експозиції, так і до традиційної форми музейної комунікації – екскурсії. Ми залишаємось унікальною установою, яка розробляє бренд і пропонує високоякісні послуги. Сучасні умови фактично обумовили зміну форми комунікації музею. Ми вибудовуємо дружній простір, який мотивує та заохочує до пізнання теми музею знов і знов. Відвідувач обирає сам, які культурно-просвітницькі заходи йому відвідати чи прийти до музею аби зустрітись із друзями, однодумцями тощо.

Ці всі кроки дають можливість втримати високий рівень суспільної зацікавленості, актуальності й популярності установи серед відвідувачів.

В умовах нових суспільно-громадських викликів, що постали перед музейною галуззю після 24 лютого ц. р. музей активно вивчає запити і мотивації української спільноти, шукаючи своє унікальне місце культурного осередку, де задовольняються духовні потреби громадян.

Олексій Гура
(Полтава)

ЗАВЕРШЕННЯ АРХІТЕКТУРНОГО ОНОВЛЕННЯ СПАСЬКОГО ХРАМУ М. ПОЛТАВИ У ХІХ СТ.: ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕКСТЕР'ЄРУ ТА ІНТЕР'ЄРУ

У статті простежено динаміку архітектурного оновлення Спаського храму Полтави упродовж ХІХ століття. Вказано різні точки зору функціонування церкви Преображення Господнього. Охарактеризовано джерела фінансування Спаського храму, описано особливості інтер'єру та екстер'єру церковної споруди тощо.

Ключові слова: Спаський храм, церква Преображення Господнього, інтер'єр, екстер'єр, прихожани, пожертвування, духовенство, архітектура.

Спаський храм Полтави є унікальною історичною пам'яткою давньоруського архітектурного стилю. Його історія безпосередньо пов'язана з церквою Преображення Господнього. Упродовж тривалого часу Спаський храм виконував роль приділу, тобто додаткової, меншої за розмірами будівлі із власним престолом. Церква Спаса Нерукотворного могла бути прибудованою до основної церкви Преображення Господнього або вписаною у її ансамбль. Дискусії навколо цього питання тривали ще у ХІХ столітті.

Маємо також розбіжності і в поглядах на період функціонування Преображенського храму. Зокрема краєзнавець В. Бучневич вважав, що після відновлення церкви в 1706 році, вона проіснувала до 1810 чи 1811 року. Через старість храм розібрали, а усе начиння та ікони були перенесені з нього до збереженого вівтаря. Ця частина приділу і стала окремим храмом Спаса Нерукотворного. Служіння у Спаській церкві тривало до 1830 років, а на тому місці, де був головний престол Преображення, покладено великий камінь (на сьогодні не зберігся) [1, с. 172].

Відомий дослідник І. Павловський вважав, що церква Преображення Господнього була розібрана у 1811 році, а «більш збережений приділ на честь Спаса Нерукотворного Образа збережений. Поблизу храму, на відстані 13,5 аршин був встановлений камінь, який вказує на місце головного престолу Преображенської церкви» [2, с. 203].

Історик М. Сементовський зазначав, що Преображенський храм було відновлено після пожежі лише у 1717 році. Через поганий стан споруди церква була розібрана у 1804 році. Таке рішення, на думку М. Сементовського було продиктовано і тим, що храм не вписувалася

у нове планування міста. Саме тому церква була розібрана, а на місці престолу встановили великий камінь [3, с. 152].

Редактор «Полтавських губернських відомостей», історик-краєзнавець П. Бодянський дотримувався думки, що собор Преображення Господнього розібрали на початку XIX століття через старість. Іконостас та церковне начиння з нього перенесли до приділу церкви Спаса Нерукотворного Образу, де служба продовжувалася до 1830-их років [4, с. 87]. Автор зазначав, що Преображенська церква існувала на старій карті Полтави 1804 року. В пояснювальній записці до неї йшлося, що храм був дерев'яним, з приділом та дзвіницею. Церкву розібрали упродовж 1810–1811 років [4, с. 94].

Дослідник історії Спаського храму, священник К. Гапанович вважав, що початок припинення існування Преображенського храму було покладено указом Полтавського духовного правління від 27 березня 1802 року. Зокрема, в документі йшлося «...старосте всемерно разобрать означенную Преображенскую, а на крайность снять верхние куполы по залом, до восьмого числа текущаго месяца, дабы она паче чаяния своим падением кому какого вреда причинить не могла под опасением строжайшаго за все то взыскания, а как помянутая придельная церковь ныне занята полковым священником, то дабы оный оттуда выступил и вам ее представилъ немедленно...» [5, с. 861].

До 1810 року Спаський храм був самостійним. Починаючи з 1810 до 1847 рр. він був приписаний до Успенського собору. З 1847 до 1852 – самостійним, із 1852 до 1862 рр. – приписним, із 1862 до 1865 рр. – самостійним, із 1865 до 1875 – знову приписним, із 1875 до 1899 рр. віддана тимчасово священнику 33 піхотного Єлецького полку. Починаючи з 1899 р. Спаський храм був приписаний до собору [6, с. 148]. В архівах духовної Консисторії зазначено, що упродовж 1811–1847 рр. [7, с. 313]. Із 1847 по 1849 рр. Спаська церква була самостійною, далі приписною і упродовж 1862–1866 рр. – самостійною. Спираючись на ці ж джерела В. Бучневич наводить дещо відмінні дані. Зокрема, з 4 вересня 1848 року храм був самостійним; упродовж 1852–1862 рр. – приписним; із 1862 – до 31 грудня 1865 року – самостійним. Відповідно до наказу Полтавської духовної консисторії від 17 листопада 1875 року № 10024, Спаська церква була надана для богослужінь священнику 33 піхотного Єлецького полку (до 20 грудня 1898 року) протоієрею Павлу Гапановичу [1, с. 179]. Враховуючи ці дані, можемо припустити, що Преображенський храм було розібрано упродовж 1802–1811 рр.

У 1830-х роках навколо Спаського храму, ймовірно, існував дерев'яний футляр. Він міг покривати як усю церкву, так і її частину. Цей футляр, як і сам храм був у дуже поганому стані. Спираючись на

малюнки Спаського храму початку XIX століття, К. Гапанович припускав, що укріплення споруди, окрім купола, відбувалося за рахунок деталей розібраного Преображенського храму [8, с. 681]. Зокрема, у рапорті священика М. Кійкова від 3 листопада 1839 р. № 85 до Полтавської будівельної комісії йшлося про «...можливе укріплення близького до руйнації приділу церкви, який не має нічого спільного з її фасадом, який, без сумніву, збудований на багато раніше...» Далі о. Кійков зазначав, що у літній час з боку Успенського собору за клопотанням церковного старости були встановлені в окремих місцях споруди дубові балкони та ліквідовані пустоти в даху [8, с. 682].

Полтавський інженер, капітан А. Леонтович у своєму рапорті Полтавській будівельній комісії від 31 жовтня 1839 року № 75, доповідав: «стіни храму міцні, коридорна прибудова, яка йде по усій довжині храму, з середини утримується новими підпорами, а от дах упав зовсім на стіни церкви [8, с. 682].

Відповідно до нового планування вулиць м. Полтава Спаська церква підлягала знесенню у 1838 році через свою старість [9, с. 445]. Проте новий етап в історії Спаського храму розпочався по іншому завдяки візиту до Полтави майбутнього імператора Олександра II 10 жовтня 1837 року [10, с. 14; 11, с. 163]. На той час «церква була дерев'яною, маленькою, однокупольною, звичайного малоросійського стилю і до того ж такою старою, що її хотіли розібрати» [12, с. 16]. Після огляду храму спадкоємець пожертвував на його реконструкцію та будівництво кам'яного футляру 2000 крб і 5000 крб для найбільш бідніших мешканців міста [13, с. 5]. Московське купецтво «на виконання волі імператора» надало 2000 крб асигнацій [14, с. 66-67]. Дворянство Полтавської губернії зібрало на цю справу 10000 крб. Полтавське міське товариство пожертвувало 460 крб асигнацій, а купець першої гільдії П. Ворожейкін – 100 крб. [2, с. 203]. Велику частину коштів надав особисто тодішній Полтавський губернський предводитель дворянства І. Капніст. За клопотанням генерал-губернатора Малоросійського краю, графа О.Г. Строгонова було відкрито на один рік підписку по всій імперії (циркуляр 5 лютого 1838 року). Полтавський губернатор (1828–1840 рр.) П. І. Могилевський видав відповідний циркуляр 10 лютого 1838 року. Зокрема в ньому зазначалося: «повітовим предводителям дворянства, поліцмейстерам, городничим, міським головам, а також земським судам, ...перших прошу, а останнім наказую негайно розпорядитися відкрити підписки в містах та повітах на пожертву суми...з-поміж усіма станами губернії...» [1, с. 411].

Проте збір коштів на облаштування Спаського храму в Полтавській губернії відбувався повільно. Про це писав у своєму

черговому циркулярі від 16 грудня 1838 року П. Могилевський. «До цього часу надходження пожертвувань із ввіреної мені губернії дуже слабке, у незначній кількості, тоді коли із інших губерній сума поповнюється регулярно» [1, с. 412]. Врешті решт, зібрана в такий спосіб сума складала 19403 крб. та 7½ коп сріблом [3, с. 152], за іншими даними від 23000 до 25000 крб. сріблом [2, с. 203; 4, с. 88]. У звіті Міністерства внутрішніх справ за 1838 рік вказується сума 44000 крб. [10, с. 416].

За проектом Харківського міського архітектора А. Тона у 1845 році навколо Спаського храму, у вигляді намету, було розпочато зведення кам'яного футляру. І. Павловський вказував, що архітектором був не А. А. Тон, а відомий на той час петербуржець К. А. Тон [2, с. 203]. Кошторис робіт складав 94,347 крб. 40 коп асигнаціями (сріблом 6,956 крб 40 коп). Кременчуцький купець Пац виконав роботи з підряду за 5,600 крб. [1, с. 413]. Рештою коштів відновлено в первинному вигляді іконостас, пофарбовані стіни зсередини, відремонтовано підлогу. Правий приділ храму, де знаходилося зображення Угодника Афанасія, було розібрано. Замість старої дерев'яної дзвіниці, яка знаходилася на відстані 5 саженів (приблизно 11 м) і складалася із чотирьох стовпів, перекладини та даху, збудували нову кам'яну [12, с. 16]. Всередині будівлі для підтримки стін встановленим чотири кам'яні стовпи: два в храмі вірних та два у вівтарній частині. Фактично поверх Спаської церкви облаштували подібну за формою кам'яну будівлю з вільними по периметру ходами. На зібрані для Спаського храму кошти у 1849 році збудували новий бронзовий монумент «Пам'ятник спочинку Петра І» за проектом архітектора О. Брюлова [7, с. 314; 15, с. 507]. Решта пожертвувань у розмірі 3077 крб була передана храму на поточні ремонтні роботи.

27 червня 1845 року, на честь річниці Полтавської битви, церкву освятив полтавський архієпископ Гедеон [10, с. 163; 4, с. 88; 8, с. 683]. Церемонія освячення храму розпочалася о 10 год. ранку. Після її завершення перед літургією Гедеон привітав усіх присутніх. «Дивен храм сей, християне, по своєму знаменитому событию. Он стал теперь на память грядущим временам и поколениям..., любовью Благочестивого Царя нашего Николая Первого храм сей обновлен, украшен и вновь поставлен в долготу дней... Принесем Господу Богу благодарение, за то, что Он благоволил освятить нам сей храм, дабы в нем приносилась жертва умилоствления, жертва хваления и благодарения... Да напишутся в тебе имена благодетелей твоих и всех во власти заботившихся о твоём возобновлении! Свят храм да будет и дивен в правде!...» [16, с. 241-244].

На думку протоієрея, автора низки праць із краєзнавства, П. Мазанова «у завершеному вигляді оновлений Спаський храм постав лише у 1847 році, а освячення храму відбулося 4 вересня 1847 року» [7, с. 314]. Дослідник історії церкви, священник А. Грановський теж вважає, що церква була освячена у 1847 році [6, с. 147]. Археолог та краєзнавець В. Бучневич відносив освячення храму до 27 червня 1845 року, тоді як 4 вересня 1847 року «відбулося освячення і завершення будівництва дзвіниці храму» [1, с. 177].

Після завершення ремонтних робіт Спаський храм на середину ХІХ століття був невеликою одноглавою кам'яною спорудою. Його довжина за даними П. Бодянського складала $10\frac{2}{3}$ сажнів (всередині), ширина – $4\frac{2}{3}$, висота з хрестом $9\frac{2}{3}$ [4, с. 88]. За даними В. Бучневича – довжина $10\frac{3}{4}$ сажнів, ширина – $4\frac{3}{4}$, а висота $9\frac{2}{3}$ сажнів. Збудована церква була в основному із міцного дубового лісу та вкрита гонтом [1, с. 177]. Зовні храм нагадував човен із обшальованими стінами та однією позолоченою главою [7, с. 315]. Між кам'яною стіною та дерев'яною основою церкви проходив коридор шириною в $1\frac{1}{2}$ аршина (1 м 7 см). Престол був один – в ім'я Спаса Нерукотворного Образу (16 серпня), дверей троє (західні, північні і південні), вікон дев'ять.

Цікавою є форма і влаштування бані Спаського храму – західно-північного типу на чотирьохкутній основі плану. Порівнюючи Спаський храм із західноукраїнськими та північноукраїнськими регіональними архітектурними зразками, дослідник М. Рудинський припускав, що на нього вплинула перш за все колонізація Лівобережжя переселенцями. Це призвело до поєднання плану і форм південно-східного та північно-західного типів – 8-кутник та зрізані бані, 4-кутник та випуклі бані [18, с. 10].

Всередині церква була розділена на чотири частини: старі сіни, притвор, храм, вівтар. Збереженню традиційної трьохдільності храму сприяло цікаве архітектурне рішення – сіни служили притвором, а древній притвор був з'єднаний аркою з середньою частиною споруди. Праворуч від входу в сіни знаходився невеликий боковий вівтар, призначений для складу церковних речей, а за ним, поруч з вівтарем, ризниця. Інтер'єр храму залишався незмінним [1, с. 178]. Між сінами та притвором збереглися лутки дверей. Два невеликих кліроси вміщували три–чотири особи. Через підпорні колони вівтарна частина була тісною. Загальна місткість храму – до 150 осіб [8, с. 684, 686].

У 1863 р. храм всередині було знову відремонтовано коштами полтавського купецтва. Великі пожертвування зробила купчиха Анастасія Недоборська [8, с. 683]. До ремонту вівтар Спаського храму не був прикрашений. В ньому була лише одна ікона Преображення Господнього на горішнім місці. Розміри образу – 15 x 10 вершків (44,45 см x 66,68 см) [8, с. 687]. Ця ікона після оновлення була в

позолоченій рамі та знаходилася праворуч у вівтарній частині. На ній було зображено Гору Фавор, Спасителя. У підніжжі гори – святі апостоли Петро, Яків та Іван. Нижче – Преображенський собор та архієрейський герб, який тримали два янголи з написом: А. И. М. Б. И. А. Н. Г. чи М. Л. М. Б. П. А. Н. Г. На звороті вказана дата – 23 жовтня 1770 р. [7, с. 318; 12, с. 20]. П. Мазанов, який знайшов цю ікону на церковному горищі, припускав, що на ній зображено саме згорілий Преображенський собор. Історик, етнограф, дійсний член Української Академії наук О. Левицький заперечував: «Зображуваний собор є кам'яним, з круглими бічними баштами, трьома притворами, напівциркульними вікнами та масивними карнизами. За формою куполів, фронтонів та щитів зображення скоріше нагадує типові київські храми XVII–XVIII століть» [12, с. 21].

Горішнє місце було прикрашено п'ятьма іконами, які, на думку П. Мазанова, пожертвувала пані Увроцька. Афанасія Іванівна Увроцька, була вдовою колезького асесора. Упродовж усього життя займалася благодійністю, підтримувала храми. Зокрема, лише упродовж 1856–1864 рр. вона пожертвувала на будівництво Новоселівського Преображенського храму в Полтаві 2100 крб [18, с. 22]. Для порівняння, річна винагорода за службу колезького асесора складала 135 крб. на рік [19, с. 172]. Після смерті А. Увроцької була започаткована іменна стипендія для вихованців Полтавського єпархіального жіночого училища [20, с. 675; 21, с. 638; 22, с. 643; 23, с. 985].

По середині горішнього місця знаходився образ Спасителя, праворуч – у весь зріст Івана Хрестителя, ліворуч – Божої Матері, митрополита київського Петра, євангеліста Івана Богослова разом із мученицею Іриною. К. Гапанович вказував, що ці ікони були подаровані А. Недоборською [8, с. 687]. За престолом, навпроти вікна, був образ Спаса Нерукотворного, написаного на склі. «Коли сонце кидало свої промені на вівтар, ця ікона ставала дивовижною, ніби парить у повітрі на атмосферній сукні...» [7, с. 319].

У лівому кутку вівтаря знаходився старий жертovníк. Це була напівкругла шафа з дверцятами. За характером живопису та прикрасами він скоріше за все був виготовлений у XVII столітті [12, с. 19]. Всередині на стінках жертovníка зображені святителі: Василь Великий, Григорій Богослов та Іван Златоуст. Написані були також страждання Спасителя в різних варіантах. Зовні, на лівих дверцятах, зображено Ісуса Христа та Моління про чашу. Внизу – пророк Ілля. Поверх жертovníка був позолочений різьблений кіот: в центрі – образ Благовіщення, праворуч – священномученик Ігнатій Богоносець, ліворуч – великомучениця Євфимія, зверху – Бог Отець [7, с. 319].

Іконостас храму складався з трьох ярусів. На нижньому – місцеві образи Спасителя та Божої Матері у визолочених вінцях у кіотах старовинної різьби. Кіоти пофарбовані блакитною фарбою та прикрашені золотими поздовжніми смужками. Кожен кіот із двома різними колонами. Біля бічних дверей, з лівого боку, такий же кіот, тільки менший – у ньому знаходився образ Божої Матері. П. Бодянський припускав, що судячи з розміру і техніки живопису цього образу, він розміщувався перед царськими воротами, проте пізніше, у 1858 році, був замінений іншим, у позолоченій рамі. Праворуч розміщувався храмовий образ Нерукотворного Спаса зі срібним вінцем навколо голови [13, с. 2; 12, с. 18]. Схожі думки висловлював О. Левицький: «Крайній лівий кіот (із іконою Божої Матері) мав подібність із середнім (з іконою Спасителя) і, вочевидь, до 1858 року складав йому пару. Причт планував повернути його на колишнє місце – ліворуч від Царських воріт (*станом на 1903 рік – авт.*) [12, с. 18].

Після оновлення храму в 1863 р. у першому ярусі іконостасу, поблизу храмового образу, з'явилися ікони з зображенням Олександра Невського та Марії Магдалени [7, с. 316]. Розміри образів достатньо великі – близько 2½ аршин. Обрамлені вони були позолоченими багетними рамами, писані по дереву. Всього подібних ікон А. Недоборська пожертвувала п'ять. Зокрема, образ Івана Богослова та мучениці Ірини [8, с. 686].

Посередині другого ярусу іконостасу, над царською брамою, розміщувалася велика ікона Розп'яття на золотому полі. Нижче вміщена невелика ікона Божої Матері. По обидва боки знаходилися великі образи Спасителя і Божої Матері, на золотому, барельєфами прикрашеному полі. Навколо них, подвійними рамками, зображувалися дванадцять свята. По кутках були пророки: Даниїл – ліворуч та Іван Хреститель – праворуч [1, с. 178].

У центрі верхнього ярусу іконостасу знаходився невеликий образ поховання Христа в труну. По обидва боки знаходилося шість зображень пророків, а найвище – ікона Воскресіння Христового. Ці шість ликів пророків, ймовірно за все, належали розібраний у 1811 році Преображенській церкві [12, с. 18]. Така загальна композиція іконостасу, розміри ікон, їхнє взаємне розташування та кольорова гама дає підстави стверджувати, що він був збірним і складеним із різних частин іншого великого храму [4, с. 89]. У 1903 році, після чергового ремонту церкви, до верхнього ярусу іконостасу були додані ікони: Господа Саваофа, Ісуса Христа, Святої Трійці та Покрови. Окрім них К. Гапанович згадував праворуч убрус (Нерукотворний Образ), ліворуч – ікону Божої Матері невеликого розміру. З двох останніх образів кіоти були зняті [8, с. 685].

В середній частині храму (храмі вірних), нижче купола, розміщувалися писані на полотні в дерев'яних з позолотою рамах, зображення семи Вселенських соборів. На них вказано авторство та час створення – Герасим Німий, 1667 рік. На одній із картин, яка розміщувалася в притворі праворуч, була вказана дата їхнього поновлення – 1777 рік [1, с. 179]. У 1903 році ці картини були відновлені знову [8, с. 686]. На думку П. Мазанова, ці картини «...ніби повчають прихожан твердо дотримуватися православ'я і не відхилятися в хибні повчання...» [7, с. 317].

Царські двері були старими, мали великий розмір. На них містилося зображення архангела Михаїла та Господа на престолі [8, с. 688]. Кожна створка мала по три ікони в медальйонах. Над воротами – ікона Божої Матері в колі на позолоченому фоні. На північних дверях – Антоній Печерський, на південних – цар Костянтин. Праворуч, вгорі, біля іконостасу розміщувалася ікона Георгія Побідоносця, нижче – Божа Матір. Ліворуч на стіні розміщений образ Миколи Чудотворця, нижче – Ісус Христос біля ганебного стовпа. Ікона була великого розміру – $2\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2}$ аршина [8, с. 686].

У колишньому притворі, який з'єднувався аркою із основною частиною храму, було вміщено образ Успіня Божої Матері. По сторонах – чудотворці Антоній та Феодосій печерські. Письмо цих ікон старе, часів іконостасу. Біля колон розміщувалися два дубових кіоти, пожертвовані настоятелем храму Михайлом Кирієнко-Волошином. Праворуч біля стіни – третій кіот з образом Серафима Саровського, подарований прихожанами [8, с. 685].

У притворі храму праворуч розміщувалася ікона святого Афанасія Константинопольського. Написана вона у березні 1655 року. Поновлений був образ стараннями колишнього настоятеля храму протоієрея Самойловича (*можливо тут автор має на увазі настоятеля Лубенського Троїцького храму Стефана Самойловича – авт.*), його дружини Марії та Марка Чалевського у травні 1813 року. Нижче на іконі зображено Лубенський монастир. Розмір ікони: довжина $1\frac{3}{4}$ аршини, ширина – $1\frac{1}{2}$ аршини [1, с. 180]. По обидва боки притвору встановлені кіоти із зображенням казанської Божої Матері – праворуч та Миколи Чудотворця – ліворуч. Тут же, у давніх сінях, стояв свічний столик. Над центральними дверима була старовинна ікона в католицькому стилі, на якій зображено зняття Ісуса з хреста. Він лежав на колінах у Скорботної Божої Матері, груди якої пронизані мечем. Видно також Голгофу та хрест. Нижче вісім силабічних віршів. Зокрема, «О болезнь, о жалость! Сын зрится прободенный, Язвляет меч утробу Девы изощренный. Зри затворены очи, неимущи света, Жаждный язык в крови, не даюшь ответа...» [7, с. 317]. Довжина образу 1 аршин 15 вершків, ширина – 1 аршин $5\frac{1}{2}$ вершків [1, с. 180].

Із церковного начиння були: панікадило на двадцять свічок, три давні срібні лампади. Дві з них мали круглу форму, різного розміру, проте з однаковими малюнками. Третя – чотирикутна.

Серед священного посуду: дискос, зірниця та чаша срібна з позолотою з написом: «Сей кельх надал раб Божий Иоан Красноперич, Судия Полтавский до храму С. Спаса и сыном своим Данилом, за отпущение грехов своих. Року 1707 месяца марта 1-го» [8, с. 688]. Чаша ця зберігалася у соборному храмі. Дарозберігальниця у формі церкви, давня, виготовлена зі срібла низької проби. На ній зображено Нерукотворний Образ [1, с. 181].

У наявності було три стоячих срібних хрести. Позолочений напрестольних хрест, який містив образи мощів святих угодників, мав великі розміри. Його пожертвувала у 1852 році пані Неплюєва, коли настоятелем був протоієрей М. Кійков [7, с. 321; 8, с. 689]. П. Бодяньський та О. Левицький згадують напрестольний хрест із написом: «Сей крест надал раб Божий Иоан Красноперов, Судия Полтавский до храму С. Спаса., 1706 года месяца марта 1-го» [4, с. 93; 12, с. 21]. Український історик та етнограф М. Арандаренко згадував великий напрестольний хрест «гарної роботи, чеканки, срібний з позолотою, вагою понад 5 фунтів (понад 2 кг – авт.) [23, с. 33]. За відсутності інших даних ми не можемо стверджувати, що тут мова йде про два різні чи ті самі напрестольні хрести.

На початку XX століття із ризниці нічого не збереглося. У наявності була великого розміру старовинна плащаниця XVIII століття, писана на шовковому червоному штофі. Образ Спасителя на ній нагадував Петра І. К. Гапанович припускав, що її подарував храму хтось із полтавців, які отримали шведські матерії як трофеї. І. Павловський допускав дарування плащаниці духовенству самим Петром І [8, с. 688].

У 1890 році Спаський храм та дзвіниця за міські кошти були обнесені дерев'яною огорожею, а погост засаджений деревами. На початку XX століття було здійснено відновлювальні роботи церкви і сформовано храмовий комплекс Спаса Нерукотворного Образу. У такому вигляді церква проіснувала до 1930-х років.

Таким чином, історія Спаського храму Полтави була нерозривно пов'язана із церквою Преображення Господнього. Формування екстер'єру та інтер'єру храму Спаса Нерукотворного упродовж XIX століття стало можливим після припинення існування церкви Преображення. Велику роль відіграв історичний символізм Полтавської битви. Проте головним фактором, який уможливив відновлення та збереження Спаського храму стали старання та пожертвування його прихожан і священнослужителів.

Джерела і література:

1. Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках : с пл. Полтав. битвы и достопримечательностями г. Полтавы. Полтава : Типо-Литогр. Губерн. Правления, 1902. 442 с.
2. Павловский И. Ф. Полтавская битва и ее памятники : С рис., планом города и карт. военных действий 2-е изд.: Полтава : Тип. Губ. правл., 1895. 130 с.
3. Сементовский Н. Церковь Спаса Нерукотворенного образа в Полтаве. Северная пчела : газета политическая и литературная. 1846. № 38.
4. Бодянский П. И. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год: с прилож. к отделу «Материалов для статистики Полтавской Губернии» : Изд. Полт. Губ. Стат. Ком., 1865. URL: https://nibu.kyiv.ua/elfond/pamtna_knigka_poltavskoy_gubernii_za_1865_g/pamtna_knigka_poltavskoy_gubernii_za_1865_g.pdf
5. Полтавские епархиальные ведомости. 1909. № 16. URL: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/ffa5/ffa59d80-6044-4be5-b301-d41536d3bc2b.pdf>
6. Полтавская епархия в ее прошлом (до открытия епархии в 1803 г.) и настоящем (историко-статистический опыт). 1901. Вып.1. 418 с.
7. Полтавские епархиальные ведомости. 1870. № 8. URL: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/f7/d3/f7d3e6ae-78da-4bbe-a195-7639409b15ff.pdf>
8. Полтавские епархиальные ведомости. 1909. № 18. URL: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/70/70/7070e9db-9a8c-4a2b-88ac-076c4435b78f.pdf>
9. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквях в России / сост. А. Ратшин. Москва : Ун-т типография, 1852. 566 с. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/Spravochniki/polnoe-sobranie-istoricheskikh-svedenij-o-vseh-byvshih-v-drevnosti-i-nyne-sushhestvuyushhih-monastyryah-i-primechatelnyh-tserkvah-v-rossii/>
10. Журнал Министерства внутренних дел. 1860. Ч. 44. Сентябрь. 590 с.
11. Журнал Министерства народного просвещения. 1852. Ч. 76, № 12. Декабрь.
12. Левицкий О. И. Отчет об осмотре старинных храмов в г. Полтаве и в мм. Богачке и Шишаках, Миргородского уезда Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. Киев : Ун-т. Тип., 1903. Кн. семнадцатая. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=13266>
13. Бодянский П. И. Достопримечательности Полтавы. Полтава : Типография Губернского правления, 1850. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/poltava-istoricheskie-ocherki/istoricheskie-ocherki?id=7938>
14. Материалы для истории московского купечества. Общественные приговоры. Москва : Типо-литография Товарищества И.Н. Кушнерев и К., 1899. Т. 4. URL: https://rusneb.ru/catalog/000202_000005_2697884/
15. Полтавские губернские ведомости. 1850. № 35.
16. Полтавские губернские ведомости. 1845. № 26.
17. Рудинський М. Я. Архітектурне обличчя Полтави Полтава: Накладом газети «Рідне Слово». 1919. 35 с.
18. Полтавские епархиальные ведомости. 1864. № 2. URL: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/c2/d5/c2d585fe-a1cd-4d07-bfa5-26c75361470a.pdf>

19. Брезицкая Л. А., Кодан С. В. Институциональное оформление государственной гражданской службы в предреформенной России (1800–1850 гг.). Российский юридический журнал. 2006. № 3(51). С. 136.
20. Полтавские епархиальные ведомости. 1878. № 14. URL: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/0f/6c/0f6cc310-421e-4319-bce0-c638834e2ac6.pdf>
21. Полтавские епархиальные ведомости. 1880. № 14. URL: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/78/17/7817fea9-2bc8-410d-8fca-181705cf76a7.pdf>
22. Полтавские епархиальные ведомости. 1881. № 13. URL: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/b3/e0/b3e07d74-746f-4ecd-a6dc-f730303a0034.pdf>
23. Полтавские епархиальные ведомости. 1910. № 15. URL: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/ff/9b/ff9b9943-0c7d-4e5a-815d-b99d645c213a.pdf>
24. Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии, Николая Арандаренка, составленные в 1846 году : в трех частях. Полтава : тип. Губернского Правления, 1848–1852.

УДК94(477.53-21)»1914/1918»

Олександр Лимар
(Полтава)

**ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ЗЕМЛЯКАМ – УЧАСНИКАМ ПЕРШОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914–1918 рр.
У С. ЯРЕСЬКИ МИРГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

У статті міститься опис пам'ятного знаку, віднайденого в ході моніторингових експедицій науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та розшук у відкритих електронних джерелах архівних матеріалів про яреськівчан-учасників Першої світової війни 1914–1918 рр.

Ключові слова: Яреськівська волость, піхотний полк, прикордонний полк, Перша світова війна 1914–1918 рр., пам'яткознавство, мобілізовані.

Під час моніторингових експедицій наукових співробітників науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського було виявлено пам'ятний знак землякам-учасникам Першої світової війни 1914–1918 рр. у с. Яреськи Миргородського району. Пам'ятний знак являється складовою частиною меморіального комплексу, присвяченого подіям Другої світової війни.

Встановлений у 2015 р. на честь яреськівчан – учасників Першої світової війни 1914–1918 рр. Пам'ятний знак – це гранітна стела з зображенням Георгіївського хреста і пам'ятним написом: «Від героїв

колишніх часів не лишилося з часом імен. Ця пам'ятна дошка встановлена в пам'ять про офіцерів, солдатів, матросів Яреськівської волості, які брали участь в Першій світовій війні 1914–1918 років, що загинули, лишилися живими але незаслужено забуті. Вічна їм слава. Від вдячних нащадків с. Яреськи. 2015 р.» [1, с. 274-275].

У події Першої світової війни 1914–1918 рр. було втягнуто більшість країн Європи та їх колонії, США, Японію та Близький Схід. Вперше в історії людства війна точилася не лише на землі та морі, а й у повітрі.

Військовий конфлікт такого масштабу потребував значних ресурсів – економічних, матеріальних та людських. Він коштував людству 8,4 мільйона життів безповоротних втрат [2, с. 445].

З перших днів війни українці активно залучались російською владою до участі в ній. Лише в селах українських губерній з 1914 по 1917 рр. було мобілізовано майже 2,8 мільйона осіб. У відсотковому відношенні військовослужбовці-українці переважали навіть росіян [3, с. 28].

У Полтавській губернії, яка на той час входила до складу російської імперії, до армії було мобілізовано 49,4% працездатних чоловіків, які були задіяні у сільському господарстві [4, с. 36-37].

Під час роботи з архівними матеріалами часів Першої світової війни 1914–1918 рр. виявлене 31 прізвище уродженців села Яреськи, мобілізованих до військових частин та з'єднань російської імперії:

Абраменко (Авраменко) Матвій Михайлович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 63-го піхотного Углицького полку. Захворів 18.01.1917 р. Вибув у лікувальний заклад [5, арк. 65/188].

Вацав (Вацов) Пантелеймон Іванович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 145-го піхотного Новочеркаського полку. Потрапив у полон у період 24.07.1916 – 01.09.1916 рр. в районі н.п. Бугач [6, арк. бн].

Гелей Василь Максимович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 44-го піхотного Камчатського полку. Отримав поранення в бою 24.08.1916 р. на Австрійському фронті [7, арк. 203].

Горобець (Городец) Олександр Петрович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 202-го піхотного Горійського полку. Захворів 26.08.1916 р. Вибув у лікувальний заклад [8, арк. 778].

Городзюк Петро Степанович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Молодший унтер-офіцер 400-го піхотного Хортицького полку. Отримав поранення 28.11.1917 р. поблизу с. Паніковіце. Вибув

у 52-й евакуаційний пункт м. Радзевилів (зараз – м. Радивилів Рівненської області) [9, арк. 204].

Гуржій Трохим Савич. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Молодший унтер-офіцер 1-го Проскурівського полку. Отримав поранення 15.07.1916 р. [10, арк. 594].

Даценко Іван Тимофійович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 291-го піхотного Трубачевського полку. Вибув з неуточнених причин [11, арк. 1022].

Демиденко Петро Галактіонович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Молодший унтер-офіцер 76-го піхотного Кубанського полку. Вибув з невизначених причин 21.06.1916 р. поблизу с. Садзавка (нині – с. Саджавка Коломийської територіальної громади Івано-Франківської області) [12, арк. 280].

Дзюба Василь Федорович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Старший унтер-офіцер 257-го піхотного Євпаторійського полку. Отримав поранення 20.06.1916 – 21.06.1916. Вибув у госпіталь с. Бурчаки [13, арк. 506].

Дмитрик Микита Стефанович (Степанович). Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 71-го піхотного Белевського полку. Отримав поранення в бою 27.05.1916 р. [14, арк. 1348].

Єрмолов Митрофан Ісидорович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 47-го піхотного Українського полку. Зник безвісти 27.04.1915 р. в районі м. Заршин (нині – адміністративний центр сільської гміни Сяноцького повіту Підкарпатського воєводства, Польща) [15, арк. 82].

Короленко Євдоким Петрович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Підпрапорщик 189-го піхотного Ізмаїльського полку. Отримав вогнепальне поранення з проникаючим ураженням кісток рук 13.10.1914 р. в бою на ст. Самбір (нині – м. Самбір, Львівська область) [16, арк. 623].

Крахмалець (Крохмалець) Іван Артемович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий. Потрапив у полон [17, арк. 16205].

Левцун Яків Григорович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 103-го піхотного Петрозаводського полку. Отримав поранення в бою 25.05.1916 р. поблизу фольварку Стадниця на Гіпсарці [18, арк. 265].

Мартось Василь Тимофійович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 36-го піхотного Орловського полку. Отримав поранення в бою [19, арк. 115].

Матюца Михайло Степанович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 16-го піхотного Ладозького полку. Отримав поранення в бою за висоту 389 3.06.1916. Вибув у 2-й Сибірський перев'язувальний загін [20, арк. 33].

Недобачій Іван Іванович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 102-го піхотного Вятського полку. Захворів 30.12.1915 р. Вибув у лікувальний заклад [21, арк. 951].

Никітенко (Микитенко) Семен Трохимович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 240-го піхотного Ваврського полку. Загинув у бою [22, арк. 343].

Омеляненко Степан Павлович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 36-го піхотного полку. Отримав в бою перелом правого стегна та поранення правого передпліччя. Вибув у лікувальний заклад. Помер 29.09.1914 р. Похований у м. Жолкев (нині – м. Жовква Львівської області) [23, арк. 823, 824].

Півториця Іван Михайлович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 410-го піхотного Усманського полку. Отримав поранення 20.06.1916 р. Вибув у перев'язочний загін 103-ї піхотної дивізії [24, арк. Бн].

Редько Федір Кирилович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 295-го піхотного Свирського полку. Зник безвісти 12.07.1917 р. поблизу с. Романівка [25, арк. 448].

Рияслов Феодосій Григорович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 4-го прикордонного полку. Отримав поранення в бою 01.06.1916 р. в районі м. Ляхович (нині – м. Ляховичі Берестейської області, Республіка Білорусь) [26, арк. 642].

Робочий Семен Іванович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 47-го піхотного Українського полку. Зник безвісти 27.04.1915 р. в районі м. Заршин (нині – адміністративний центр сільської гміни Сяноцького повіту Підкарпатського воєводства, Польща) [27, арк. 82].

Рудич Іван Павлович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 202-го піхотного Горійського полку. Зник безвісти 14.07.1915 р. [28, арк. Бн].

Саненко Іван Олексійович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 158-го піхотного Башкадикларського полку. Зник безвісти 20.07.1917 р. [29, арк. 244].

Тарасенко Трохим Павлович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 406-го піхотного Щигровського полку. Отримав поранення в бою 16.08.1917 р. [30, арк. 69].

Тимошенко Іван Іванович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 202-го Горійського піхотного полку. Отримав поранення в бою 9.07.1915 р. [31, арк. Бн].

Чуб Андрій Іванович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 47-го піхотного Українського полку. Зник безвісти 27.04.1915 р. в районі м. Заршин (нині – адміністративний центр сільської гміни Сяноцького повіту Підкарпатського воєводства, Польща) [32, арк. 82].

Чуб Максим Васильович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 103-го піхотного Петрозаводського полку. Загинув в бою 25.05.1916 р. поблизу фольварку Стадниця на Гіпсарці [33, арк. 492].

Чуб Федір Федотович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 102-го піхотного Вятського полку. Захворів 14.05. 1915. Вибув у лікувальний заклад [34, арк. 386].

Шепітько Герасим Григорович. Полтавська губернія, Миргородський повіт, Яреськівська волость, с. Яреськи. Рядовий 36-го піхотного полку. Загинув від травми черепа [35, арк. 701].

Ставлення до цієї війни в українських губерніях коливались від «торжества і гніву» на початку військових дій у 1914 р. до «танення монархічних почуттів» вже навесні та влітку 1915 р., коли розпочалися поразки царської армії. Серед сільського населення, яке було основою для мобілізації, стало відчуватися вороже ставлення до вищої імперської влади [36, с. 104-118].

Джерела і література

1. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Шишацький район. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. С. 274–275.
2. Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. С.445.
3. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна. Українські землі в центрі цивілізаційної кризи / Упоряд. О. П. Реєнт. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. С.28.

4. Ревегук В. Я. Селянство Полтавщини в добу Української революції 1917–1921 рр. Полтава: Полтавський літератор, 2017. С.36–37.
5. РДВІА. Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів). Ш. Без номера. Я. № 65-А. Арк. 65/188.
6. РДВІА. Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (полонені). – Ш. Без номер. Я. 6132-А. Арк. Бн.
7. РДВІА. Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів). Ш. Без номера. Я. № 754-Г. Арк. 203.
8. РДВІА. Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів). Ш. Без номера. Я. № 823-Г. Арк. 778.
9. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 1. Іменні списки солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). Спр. Іменні списки втрат солдатів 400 піхотного Хортицького полку «Смерті» поранених, убитих і контужених у бою з ворогом поблизу с. Паніковіце з 12 листопада по 12 грудня 1917 року. Арк. 204.
10. РДВІА. Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів). Ш. Без номера. Я. № 883-Г. Арк. 594.
11. РДВІА. Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів). Ш. Без номера. Я. № 907-Д. Арк. 1022.
12. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 1. Іменні списки солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). Спр. Іменні списки втрат солдатів 76 піхотного Кубанського полку. Док. № 7290. Іменний список втрат нижніх чинів 76-го піхотного Кубанського полку з 5 червня по 1 липня 1916 року. Арк. 280.
13. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 1. Іменні списки солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). Спр. Іменні списки втрат солдатів 257 піхотного Євпаторійського полку. Док. № 133678. Список втрат 257 піхотного Євпаторійського полку з 1 червня по 21 червня 1916 року. Арк. 506.
14. РДВІА. Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів). Ш. Без номера. Я. № 945-Д. Арк. 1348.
15. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 1. Іменні списки солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). Спр. Іменні списки 47 піхотного Українського полку про втрати солдатів на фронтах. – Док. № 205019. Список втрат 47 піхотного Українського полку за квітневі бої за 1915 рік. Арк. 82.
16. РДВІА. Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів). Ш. Без номера. Я. № 1570-К. Арк. 623.
17. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 3. Іменні списки втрат солдат і офіцерів I Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). Спр.

- Список російських нижніх чинів, які перебувають в полоні в Австрії. Арк. 16205.
18. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 1. Іменні списки солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). Спр. Списки втрат солдатів 103 піхотного Петрозаводського полку. Док. № 5094. Список нижніх чинів 103 піхотного Петрозаводського полку загиблих, зниклих безвісти, а також поранених і контужених з 20 травня по 6 липня 1916 року. Арк. 265.
 19. РДВІА. Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів). Ш. Без номера. Я. № 4290-М. Арк. 115.
 20. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 1. Іменні списки солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). Спр. Іменні списки 16 піхотного Ладозького полку про втрати солдатів на фронтах. – Док. № 135774. Список нижніх чинів 16 піхотного Ладозького полку, убитих, поранених, тих, які потрапили у полон, зниклих безвісти, а також померлих від ран і взятих у полон ворогом в бою 3 червня 1916 року. Арк. 33.
 21. РДВІА. Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів). Ш. Без номера. Я. № 2399-Н. Арк. 951.
 22. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 1. Іменні списки солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). Спр. Списки солдатів 240 піхотного Ваврського полку. Док. № 239115. Іменний список убитих, поранених, зниклих безвісти, контужених і поранених залишених на полі бою г.г. офіцерами і нижніми чинами 240 піхотного Ваврського полку за час з 5 серпня по 5 вересня 1915 року. – Арк. 343.
 23. РДВІА. Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів). Ш. Без номера. Я. № 4329-М. Арк. 823, 824.
 24. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 1. Іменні списки солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). Спр. Іменні списки втрат солдатів 410 піхотного Усманського полку. Док. № 157860. Список військових чинів 410 піхотного Усманського полку убитих, зниклих безвісти і взятих у полон ворогом, а також поранених і контужених з 1 по 15 липня 1916 року. Арк. Бн.
 25. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 1. Іменні списки солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). Спр. Списки втрат солдатів 295 піхотного Свирського полку. Док. № 93620. Іменний список солдатів 295 піхотного Свирського полку убитих, поранених, контужених, померлих від ран і хвороб і зниклих безвісти за червень місяць 1917 р. Арк. 448.
 26. РДВІА. Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів). Ш. Без номера. Я. № 2965-Р. Арк. 642.

27. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 1. Іменні списки солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). Спр. Іменні списки 47 піхотного Українського полку про втрати солдатів на фронтах. Док. № 205019. Список втрат 47 піхотного Українського полку за квітневі бої за 1915 рік. Арк. 82.
28. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 1. Іменні списки солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). – Спр. Іменні списки солдатів 202 піхотного Горійського полку. Док. № 3391. Список військових чинів 202 піхотного Горійського полку загиблими, зниклими безвісти і взятими у полон ворогом, а також поранених і контужених з 5 червня по 4 серпня 1915 року. Арк. Бн.
29. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 1. Іменні списки солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). Спр. Іменні списки втрат солдатів 158 піхотного Башкадикларського полку. Док. № 93760. Іменний список солдатів 158 піхотного Башкадикларського полку убитими, пораненими і зниклими безвісти за липень місць 1917 року. Арк. 244.
30. РДВІА. Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів). Ш. Без номера. Я. № 17-А. Арк. 69.
31. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 1. Іменні списки солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). – Спр. Іменні списки солдатів 202 піхотного Горійського полку. Док. № 3391. Список військових чинів 202 піхотного Горійського полку загиблими, зниклими безвісти і взятими у полон ворогом, а також поранених і контужених з 5 червня по 4 серпня 1915 року. Арк. Бн.
32. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 1. Іменні списки солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). Спр. Іменні списки 47 піхотного Українського полку про втрати солдатів на фронтах. Док. № 205019. Список втрат 47 піхотного Українського полку за квітневі бої за 1915 рік. Арк. 82.
33. РДВІА. Ф. № 16196. Особливе діловодство по збору та реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти військових чинах, діючих проти ворожих армій (1914–1918). Оп. № 1. Іменні списки солдатів і офіцерів 1 Світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). Спр. Списки втрат солдатів 103 піхотного Петрозаводського полку. Док. № 5094. Список нижніх чинів 103 піхотного Петрозаводського полку загиблих, зниклих безвісти, а також поранених і контужених з 20 травня по 6 липня 1916 року. Арк. 492.
34. РДВІА. Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів). Ш. Без номера. Я. № 4674-Ч. Арк. 386.

35. РДВІА. Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій світовій війні (офіцерів і солдатів). Ш. Без номера. – Я. № 4491-Ш. – Арк. 701.
36. Коляда І. А., Милько В. І. Україна в Першій світовій війні. Харків: Фоліо, 2021. С.104–118.

УДК 94(477)«19/...»(092)

Тетяна Нестеренко
(Науковий керівник: проф. Бабенко Л. Л.)
(Полтава)

ДО ПИТАННЯ ПРО УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Стаття присвячена тенденціям сучасної політики пам'яті щодо увічнення державного діяча періоду Української революції 1917–1921 рр. Симона Петлюри. Узагальнено матеріали про меморіалізацію пам'яті про діяча в різних містах України. Показано поетапність та проблеми вирішення питання. Висвітлено плани щодо увічнення пам'яті Симона Петлюри у Полтаві.

Ключові слова: Симон Петлюра, Полтава, Український інститут національної пам'яті, Я. Файзулін, пам'ятник.

Симон Васильович Петлюра належить до тих видатних українських діячів минулого, щодо яких ніколи не було однозначної оцінки серед істориків та громадськості. Полтавець, який став одним із очільників Української революції 1917–1921 рр., видатна постать українського державотворення у ХХ столітті, продовжує й зараз перебувати на вістрі гострих дискусій. За часів СРСР більшовицька влада перетворила ім'я Симона Петлюри на символ антирадянської опозиції – термін «петлюрівщина» ототожнювався з «українським буржуазним націоналізмом» та ставився в один ряд з такими іменами-символами як гетьман Іван Мазепа та Степан Бандера. Однак упродовж трьох десятиліть незалежності пам'ять про діяча в Україні й, зокрема, на Полтавщині поверталася повільними темпами. Якщо в наукових історичних дослідженнях було зроблено суттєвий прорив, то в суспільному просторі це було епізодично. До того ж у місті Полтаві спроби встановлення пам'ятного знака або порушення питання про перейменування вулиці на його честь на початку 2000-х рр. викликало спротив як влади, так і громадськості. А на місці будинку, де народився і виріс С. Петлюра, збудовано житловий комплекс.

Історик В. І. Сергійчук доводить опонентам і критикам діяльності Симона Петлюри, що він заслуговує бути гідно пошанованим в українському суспільстві, бо його прорахунки як

очільника Директорії мали не стільки особистий суб'єктивний, скільки об'єктивно зумовлений характер. Він писав: «Підняти широкі маси на визвольну боротьбу він міг лише поспіль з тісно згуртованим національним проводом, здатним об'єднати весь український народ, але в той час такого не існувало, а та зросійщена інтелігенція, котра сформувалася під невсипущим самодержавним оком на українських теренах, в основному залишалася байдужою до національних прагнень рідного народу» [2, с. 50]. Отже, вважаю актуальною тему як увічнення імені і пам'яті С. Петлюри, так і узагальнення практичних заходів по його реалізації.

Які ж віхи життєвого шляху українського діяча вивели його на політичну авансцену національно-визвольної боротьби українців, зробили лідером останнього етапу Української революції доби Директорії?

Симон Петлюра рано захопився революційною боротьбою. Ще в роки навчання в Полтавській семінарії він брав участь в організації українських акцій, навесні 1902 року семінаристи підтримали селянські бунти. За останнє Петлюрі загрожував арешт, але восени цього року він виїхав на Кубань і працював там учителем. З 1902 року Симон Петлюра розпочинає працювати в сфері журналістики. З осені 1904 року діяч знаходився у Львові після трьохмісячного ув'язнення, за участь у нелегальних виданнях Революційної Української партії (РУП). Політичні симпатії С. Петлюри на боці соціалістів, він навіть був прихильником ідеї об'єднання з Російською соціал-демократичною робітничою партією (РСДРП). Однак у роки Української революції став на політичну позицію самостійництва та засуджував російський шовінізм.

Безперечно, центральне місце у діяльності Симона Петлюри зайняла Українська революція 1917–1921 рр. Член Центральної Ради, міністр військових справ, зрештою голова Директорії, Головний отаман війська УНР – він ніс великий тягар політичної відповідальності за долю України в один з найскладніших періодів її історії. Радянська влада не лише знищила його фізично, інспірувавши вбивство у Парижі, але й зробила символом національного антирадянського руху. Термін «петлюрівщина» вживався винятково для означення всього українського, що протиставлялося більшовицькому. Не випадково 3 лютого 1921 року в Тарнові на відкритті першого засідання Ради Республіки УНР депутати зазначали, що «Головний Отаман залишився вірним голосові української державності, голосові української демократії» [2, с. 349].

Вшанування імені й постаті Симона Петлюри тривалий час перебувало в площині боротьби пам'ятей і контраверсійних оцінок. Незважаючи на серйозні наукові дослідження, численні праці про

Українську революцію та її діячів, які вийшли упродовж 1990-х – 2000-х рр., руйнування стереотипів, створених у свій час більшовиками, про діяльність і спадщину Петлюри, відбувалося вкрай повільно. Зокрема, нав'язувалася теза про нього як про антисеміта, винуватця єврейських погромів тощо. Отже, й увічнення його пам'яті в геонімах міст і сіл, пам'ятниках і пам'ятних знаках розвивалося повільно.

Цей процес був розпочатий у Києві. 16 травня 2005 року Президент України Віктор Ющенко підписав Указ про увічнення пам'яті Симона Петлюри та встановлення йому пам'ятників у місті Києві та інших місцях, присвоєння окремим військовим частинам його імені [4]. 18 червня 2006 року вулицю Комінтерну в Шевченківському районі Києва вирішено перейменувати у вулицю імені Симона Петлюри. Як повідомляла преса, відповідне рішення прийняла сесія Київради. За це рішення проголосували 76 з 117 присутніх у залі депутатів. Перейменування проводилося на честь 130-річчя від дня народження С. Петлюри та на виконання Указу Президента України від 16 травня 2005 року «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української народної республіки та Західно-Української народної республіки» [6].

На честь Симона Петлюри також були названі вулиці в Броварах, Кам'янець-Подільському, Дніпрі, Львові, Києві, Полтаві, Вінниці, Житомирі, Рівному, Тернополі, Стрию, Івано-Франківську, Шепетівці та багатьох інших населених пунктах України. 22 січня 2019 року у Києві було відкрито барельєф на його честь на вулиці Симона Петлюри. 22 травня 2019 року у Солом'янському районі відбулося відкриття муралу із зображенням Симона Петлюри, створеного для вшанування пам'яті борця за незалежність України у ХХ столітті, а також для увічнення його постаті як видатного державного діяча [4].

У Кам'янці-Подільському, де базувалася Директорія, з'явився ексклюзивний стінопис із зображенням Голови Директорії Української Народної Республіки (УНР) Симона Петлюри [7]. 7 грудня на фасадній стіні будівлі на площі Вірменський ринок, 8, у цьому ж місті з'явилася унікальна меморіальна дошка. На ній – портрет Симона Петлюри і напис: «В цьому будинку протягом червня-листопада 1919 року, під час перебування Уряду Української Народної Республіки у м. Кам'янці-Подільському, функціонувало Міністерство Військових Справ УНР». Меморіальну дошку виготовили і встановили за рахунок бюджету міста. Газета «День» повідомляла, що місцеві депутати були одноставні щодо питання про увічнення «історичного моменту». Працівник міськвиконкому В. Клименко повідомляв, що місцеві науковці і краєзнавці продовжують працювати над виявленням

будівель, пов'язаних з перебуванням С. Петлюри і уряду УНР в Кам'янці-Подільському [8].

На відміну від згаданих міст, у Полтаві процес увічнення пам'яті Симона Петлюри виявився довготривалим і драматичним. Ще в 2007 році обласна влада на чолі з В. Асадчевим прийняла рішення встановити пам'ятний знак на початку вулиці Зигіна, на якій колись знаходився будинок родини Петлюр. Проте ця спроба була невдалою через організовані комуністами протести містян, які супроводжувалися брутальними образами на адресу державного діяча. Тодішня міська влада на чолі з міським головою А. Матковським відмовилася узаконити землевідведення під спорудження пам'ятного знака, внаслідок чого до цього питання не поверталися [9].

До питання увічнення пам'яті С. Петлюри міська та обласна влада, громадськість повернулися у 2006 році та встановили меморіальну дошку на приміщенні колишньої духовної семінарії, де навчався видатний полтавець (нині це навчальний корпус Полтавського державного аграрного університету). Проте у 2017 році вандали зруйнували дошку. Виготовлення та встановлення нової за рішенням Полтавської міської ради відбулося у 2018 році до 140-річчя Симона Васильовича Петлюри. Вона зроблена із червоного граніту і бронзи [10].

Значно важче у Полтаві просувалося вирішення питання про спорудження пам'ятника видатному полтавцеві. Якщо упродовж попередніх років вони з'явилися у Вінниці, Рівному, навіть у Польщі, то в Полтаві це рішення зреалізувалося у 2021 році. До цієї справи долучився Український інститут національної пам'яті (УІНП). Саме ця установа ініціював проведення конкурсу на встановлення пам'ятника Симону Петлюрі, що було приурочено до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. як одного з найгероїчніших періодів в історії боротьби українського народу за державність. УІНП до складу журі запропонував експерта із меморіалізації художника Ростислава Лужецького, начальника Управління наукового забезпечення політики національної пам'яті УІНП, кандидата історичних наук Ярослава Файзуліна, лауреата державної премії в галузі архітектури Сергія Юрченка (м. Київ) та регіонального представника УІНП в Полтавській області Олега Пустовгара. Головою журі обрали заступницю голови Полтавської області облдержадміністрації Катерину Риженченко, а заступниками – Олега Пустовгара, Ростислава Лужецького та головну архітекторку Полтавщини Ірину Особік. На розсуд журі митці представили 11 робіт. Очільники журі нагадали, що торік, на засіданні тридцять шостої сесії Полтавської міської ради депутати підтримали проект рішення «Про погодження місця встановлення пам'ятника Симонові Петлюрі в місті Полтаві». За нього проголосували більшість

народних обранців – виразників інтересів Полтавської міської територіальної громади. Рішенню передувало засідання Комісії з питань найменування та перейменування елементів міського середовища та інфраструктури, увічнення пам'яті осіб та подій при міськвиконкомі. Комісія підтримала рекомендацію Інституту національної пам'яті, Державного архіву Полтавської області й обласного краєзнавчого музею імені Василя Кричевського розташувати пам'ятник поруч із будівлею Обласного центру естетичного виховання учнівської молоді та першим будинком вулиці імені Симона Петлюри по вулиці Соборності, 67 неподалік скверу Матері і дитини й місця, де раніше стояв будинок, у якому народився і провів дитинство майбутній провідник визвольного руху. Історик Ярослав Файзулін зауважив: «Питання спорудження пам'ятника Петлюрі – історія, яка триває вже майже три десятиліття. І лише зараз справа дійшла до її реалізації. Петлюра має бути зображений і як державний діяч, і як військовий. Хотілося, щоб цей пам'ятник вшановував Петлюру передусім як керівника Української держави і як людину, яка боролася за цю державу. Це по – суті, дві ключові іпостасі, чому його маємо вшанувати», – наголосив пан Ярослав. Після 4 – годинного обговорення за результатами загального голосування визначили, що 1 місце виборів проект під шифром 573197. Його авторами, як з'ясувалося після відкриття конверту, є скульптор Анатолій Куц та архітектори Сергій і Михайло Швець – Машкари. Друге місце посів проект під шифром 202177 (скульптор – Роман Липовка, архітектор Андрій Данилейко), а третє – проект під шифром 123123 (скульптор – Олексій Пергаменщик, архітектор Наталія Башинська). Для більшості глядачів скульптура розкриватиметься з півночі, від вулиці Соборності і матиме вигляд силуету в контражурі. Петлюра постане у френчі, галіфе, чоботах, португії. Правою рукою він спирається на край столу з документами і картами, а лівою тримає ефес шаблі. Скульптура виконується в бронзі, висотою 3 метри і буде встановлена на гранітному постаменті. Меморіальну територію також хочуть обладнати звуковим оформленням [11].

Тривалий і складний процес формування пам'яттєвого образу одного з видатних політичних і державних діячів українського національно-визвольного руху, його повернення у топонімічно-візуальний простір міст України засвідчив з одного боку повагу на державному рівні, з іншого – недостатнє усвідомлення його ролі в історії України та складне руйнування старих стереотипів. У Полтаві цей процес загальмувався у зв'язку з повномасштабною російсько-українською війною.

Джерела і література

1. Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. В.: ПП Сергійчук М. І., 2016. 632 с.
2. Сергійчук В. І. Симона Петлюра. К.: Україна. 2004. 448 с. (Українські державники): іл.
3. Петлюра С. В. Народе Український: вибрані статті, листи, документи. Харків: «Лівий берег», 1992.
4. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%BB%D1%8E%D1%80%D0%B0_%D0%A1%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%BD_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
5. <https://rubryka.com/2019/05/21/mural-petlyura/>
6. https://www.pslava.info/Kyiv_PetljuryVul,185771.html
7. <https://vdalo.info/v-kamyanczi-podilskomuzavyvsya-velykyj-mural-na-chest-symona-petlyury/>
8. <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/pamyat-pro-stolichniy-status-kamyancya-podilskogo>
9. https://www.bbc.com/ukrainian/forum/story/2007/05/070522_forum_petlyura_sp
10. <https://poltava.to/news/51082/#:~:text=%D0%9F%D0%B5%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D0%B0%D0%B7%20%D0%B4%D0%BE%D1%88%D0%BA%D1%83%20%D0%A1%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D1%83%20%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%BB%D1%8E%D1%80%D1%96,%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%20%D0%BD%D0%B5%D1%81%D0%BB%D0%B8%20%D0%BA%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BC%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%83>
11. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/u-poltavi-obraly-proyekt-pamyatnyka-symonu-petlyuri>

УДК 069.5:908]:687.053.9:746.3(092)](477.53)

Марія Пісцова
(Полтава)

ЗБІРКА НАПЕРСТКІВ ВІРИ РОЇК У ПОЛТАВСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

У статті подається характеристика фондової збірки наперстків Віри Роїк, відомої української вишивальниці, описуються їхні різновиди, походження, матеріал, виготовлення та декорування.

Ключові слова: наперсток, Віра Роїк, збірка, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтавщина.

У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського зберігаються найрізноманітніші фондові колекції музейних предметів. Серед них збірка мініатюр – наперстків, сформована у 2017 році, що

входить до комплексу матеріалів про життя, творчу та виставкову діяльність відомої української вишивальниці родом з Лубен, – Віри Роїк. Збірка нараховує до двох десятків одиниць [1]. Більшість предметів – колекційні наперстки з різних країн. Вони датуються початком ХХІ століття, коли наперсток почав трактуватися у світовій культурі як знаковий носій, сувенір, подарунок-спогад, йому споруджений пам'ятник з бронзи в м. Торонто (Канада) (висота – 2,7 м, автор Стівен Круїз) [2], а в світі моди «Золотим наперстком» нагороджують за найоригінальнішу колекцію одягу кутюр'є або модельєра щороку в Парижі (з 1976 р.) [3].

Цікаво, що археологи знаходили вироби цієї групи з початку нашої ери, близькі за виглядом до сучасних. Зокрема, скіфський наперсток, датований добою І ст. до н.е. – ІІІ ст. н.е., було знайдено під час розкопок могильника біля с. Завітного Бахчисарайського району Криму [4, с. 236]. Упродовж історичних часів виробництво наперстків розширювалось географічно, урізноманітнювалась їхня форма, матеріал та оздоблення. Археологи віднаходили подібні предмети із золота, срібла, подекуди з бронзи, у Китаї, Індії, Індокитаї, Персії, Середній Азії (ХІ–ХV ст.). Згадки про європейські наперстки з бронзи, латуні і міді фіксуються у німецьких і французьких джерелах (ХVІ ст.), пізніше – голландських (ХVІІ ст.). Згодом з'явилися порцелянові наперстки, які були приємніші на дотик, зручніші, легші і дешевші. Ці предмети виготовляли для захисту жіночих рук від уколів голки під час шиття чи вишивання, а до кінця ХVІІ століття у Європі поширилась традиція вишивати з наперстком. І лише через сто років заглиблення на наперстки стали наносити механізовано. Вироби мали різноманітні форми (дзвіночка, купола, шолома, циліндра), прикрашалися емаллями, червленням, коштовним камінням, розписами. Існували унікальні рукотворні мініатюри, виготовлені з перламутру, слонової кістки, різних коштовних порід дерева. З часом наперстки стали предметами колекціонування, їх продають на міжнародних аукціонах, серед них вироби всесвітньо відомих фірм: Майсену (Німеччина), Веджвуду (Англія) та інших виробників країн, кількість яких досягає шістдесяти двох, найвідоміший виробник в Україні – фірма «Alis-K°» [5, с. 240]. А в 1982 році у місті Креглінген (Німеччина) був відкритий єдиний у світі музей наперстка подружжям Торвальдом і Брігіттою Гайф. Спочатку колекція нараховувала 800 одиниць, експонати були з різних країн та континентів, звичайного вжиткового зразка і ошатними виробами. Зараз збірка складає 4000 мініатюр різних епох [6].

Звичайний наперсток виглядає як ковпачок, що одягається на палець для захисту від уколів голки під час ручного шиття чи вишивання. На поверхні наперстка розташовані округлі заглиблення в

шаховому порядку, які перешкоджають ковзанню голки і необхідні для її упору під час проколу тканини. Розмір наперстка визначається номером, який відповідає розміру пальця. На робочому наперстку Віри Роїк (С 315 ПКМВК 90974) витиснутий напис: «15 Germany». Це металевий предмет конусоподібної форми, із заокругленим верхом, рельєфною поверхнею, пояском. Географія сувенірних колекційних зразків збірки різноманітна. Наприклад, наперсток з Польщі (С 308 ПКМВК 90967) датується 2012 роком. Виріб із розширеними вінцями, з пояском із зовнішнього боку, на білому тлі розміщене зображення герба (червоний і жовтий кольори) польського міста і його назва «Kelse» (Кельце). Подібний дизайн має сувенір з Австрії (С 318 ПКМВК 90977). На його зовнішньому боці представлено зображення державного герба з орлом на щиті з написом: «Austria» (Австрія).

Колекційний наперсток з Естонії (С 310 ПКМВК 90969) датується 2016 роком, на білому тлі по зовнішньому периметру прикрашений кольоровим зображенням міського краєвиду з боку моря з написами: «Estonia» (Естонія) угорі, «Tallinn» (Таллінн) унизу. Цим же роком датується сувенір з Великобританії (С 313 ПКМВК 90972). Він має традиційну конусоподібну форму, заокруглений рельєфний верх і розширені вінця. Із зовнішнього боку – кольорове зображення відомого краєвиду Шотландії (озеро Лох-Несс) з написом «Scotland» (Шотландія) на білому тлі. Цей зразок переданий у пластиковому футлярі.

Кольорове зображення міського краєвиду з написом «Praha» (Прага) міститься на наперстку з Чехії (С 314 ПКМВК 90973). Мініатюрний аксесуар з Угорщини (С 309 ПКМВК 90968) із зовнішнього боку декорований стрічковим квітковим мотивом (кольори: зелений, червоний, синій) на білому тлі з вертикальним написом «Budapest» (Будапешт).

Колекційний наперсток з Франції (С 305 ПКМВК 90964) має подвійну композицію оздоблення. Із одного боку представлено зображення державного герба в кольорі з написом «Paris», а навпроти – «Мона Ліза (Джоконда)» з написом «La Joconde» Леонардо да Вінчі, яка зберігається у Луврі. Сувенірний зразок з Іспанії (С 311 ПКМВК 90970) з розширеними вінцями і пояском представляє місто на півночі країни – Вікторія Гастес, декорований із зовнішнього боку на білому тлі символом – сваргою в колі чорним кольором та написом «Vitoria Gastes» червоним.

Наперсток з Туреччини (С 302 ПКМВК 90961) зовні декорований сферичними горизонтальними смугами коричневого кольору, посередині – широкою смугою бежевого кольору з червоними і жовтими рибками, покритий поливою зовні і всередині. Є у збірці і предмет зі Сполучених Штатів Америки (С 307 ПКМВК

90961), який присвячений відомому місту – із зовнішнього боку напис чорним і червоним: «I ♥ NewYork» на білому тлі. Ще один зразок з порцеляни надійшов з Єгипту (С 306 ПКМВК 90965). Він синього кольору, із зовнішнього боку прикрашений давніми символами африканської країни. Два наступні сувенірні наперстки з металу, декоровані технікою перетинчастої емалі. Так, аксесуар з Тунісу (С 319 ПКМВК 90978) із зовнішнього боку прикрашений сюжетною композицією на темно-коричневого тлі: кінь, що біжить степом, навколо квіти, сонце, хмарки (кольори: світло-коричневий, зелений, червоний). Усередині вкритий емаллю світло-синього кольору. У нижній частині на синьому пояску напис: «Tunis» (Туніс). Колекційний наперсток з Китаю (С 320 ПКМВК 90979) датується 2012 роком. Він із зовнішнього боку прикрашений композицією з квітів і метеликами (кольори: зелений, синій, бежевий) на червоному тлі. Усередині вкритий емаллю синього кольору.

Українських наперstkів у збірці є кілька, вони датуються 2000-ми роками. Найбільшим за розміром є металевий зразок (С 317 ПКМВК 90976) конусоподібної форми, має подвійну композицію, із зовнішнього боку – зображення архангела Михаїла на щиті, і під ним напис: «Київ», навпроти зображення Києво-Печерської лаври і нижче напис: «Київ» золотним кольором. Інший – порцеляновий (С 304 ПКМВК 90963), із зовнішнього боку прикрашений широкою смугою з квітковим орнаментом (стилізовані троянди) червоним і чорним кольором на білому тлі, вкритий поливою. Потрійну композицію декору має колекційний наперсток з українського Криму (С 312 ПКМВК 90971), зовні на білому тлі розміщені зображення архітектурних пам'яток Криму і написами назв міст: Ялта, Лівадія, Алушта. Віра Роїк більше півстоліття прожила в Криму, але ніколи не втрачала духовного зв'язку з Полтавщиною, в її серці це були рідні куточки єдиної України. У збірці є цікавий наперсток – іменний, присвячений Вірі Роїк (С 303 ПКМВК 90962), на зовнішньому боці витиснуті букви «Р.В.» (ініціали вишивальниці) світлого кольору.

Незвичний наперсток (С 321 ПКМВК 90980) з гуми, зберігає традиційну форму, по всій зовнішній площині синього кольору створений рельєфний орнамент з квітами.

«Часом мені самій важко повірити, що за допомогою всього лише маленької тоненької голки і звичайних ниток [та наперстка] я можу втілювати надії і печалі, радості і страждання, любов і віру минулих поколінь», – писала українська вишивальниця у своїй книзі «Мелодії на полотні» [7, с. 126]. А зібрана нею і передана музею колекція сувенірних наперstkів буде дарувати зацікавленість і радість від споглядання нащадкам – усім відвідувачам, які завітають до нашого музею після відкриття.

Джерела і література

1. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського «Сувеніри» (розпочата 1954 р.). С. 135–142.
2. Історія походження наперстка [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.tk-furniture.com.ua/istoriya-pohodzhennya-naperstka>
3. Маленький незамінний наперсток [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://club.tk-furniture.com.ua/club/malenkyu-nezaminnyu-naperstok>
4. Школьна О. В. Особливості становлення та розвитку українського фарфорового колекційного наперстка 2010-х рр. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/30386/1/Vknukim_myst_2019_40_34.pdf
5. Школьна О. В. Особливості становлення та розвитку українського фарфорового колекційного наперстка 2010-х рр. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/30386/1/Vknukim_myst_2019_40_34.pdf
6. Das Fingerhutmuseum in Creglingen (Музей наперстка в Креглінгені) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.fingerhutmuseum.de/showpage.php?SiteID=1&lang=1>
7. Роїк В. С. Мелодії на полотні. Спогади. Вишивки. Відгуки. Сімферополь, 2012. 448 с.

РОЗДІЛ 5

ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ

УДК 373.5.018.43:004«364»

Алла Ільченко, Дмитро Томенко,
(Полтава)

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ ВИКЛАДАННЯ В ПРОЦЕСІ ОНЛАЙН-НАВЧАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Стаття присвячена питанням модернізації освітнього процесу в умовах воєнного стану. Зроблено акцент на актуальності інтерактивних методів викладання і навчання в закладах вищої освіти та загальноосвітніх навчальних закладах. Розкриваються конкретні інтерактивні методи, як довели свою ефективність в онлайн навчанні

Ключові слова: *Онлайн навчання, інтерактивні методи, онлайн додатки, методика.*

Прихід світової пандемії вірусу COVID-19 та повномасштабне вторгнення військ Російської Федерації в Україну сприяли модернізації освітнього процесу – вимушеному переходу до навчання в онлайн-форматі. Використання сучасних сервісів інтернету в процесі онлайн-навчання в умовах воєнного стану дозволяє реалізувати основні завдання державної освітньої політики в Україні: доступ до освіти для усіх громадян, створення належних умов для якісного засвоєння результатів навчання, організація освітнього середовища з врахуванням потреб, інтересів і можливостей кожного учасника навчально-виховного процесу.

Онлайн-навчання, що базується на використанні широкого спектру традиційних і новітніх інформаційних технологій за допомогою технічних засобів введено, розвивається, але потребує систематичного удосконалення. Саме тому, актуальні питання впровадження такого навчання останнім часом активно досліджуються науковцями і практиками: Власенком І., Іванченком Г., Ільченко А., Ліщинською Л., Ляшенком І., Мідляр А., Меріною С., Ніколенко Л., Шуневичем Б. та іншими. Ними проаналізовані особливості організації освітнього процесу з використанням мережі «Інтернет», охарактеризовані основні компоненти, визначені як беззаперечні переваги, так і недоліки.

Аналіз науково-методичної літератури та практичного досвіду організації онлайн-навчання показав, що важливим для якісної освіти нині є: висока мотивація об'єктів і суб'єктів педагогічної діяльності, їхні уміння і навички працювати з комп'ютерною технікою, удосконалення впровадження інформаційних технологій і засобів навчання, уміння раціонально організовувати свій час та освітній процес. Серед переваг дистанційного навчання визначені: можливість навчатися у будь-якому місці, економія часу, мобільність, доступність навчальних матеріалів, відсутність проблем із пошуку навчальних матеріалів, вільний доступ до електронних ресурсів цілодобово, навчання у спокійній обстановці. Недоліками дистанційного навчання вважаються: недостатній безпосередній контакт учасників навчально-виховного процесу, велике навантаження на зір під час тривалої роботи за комп'ютером, проблема ідентифікації здобувачів освіти, якість інтернету, комп'ютерних засобів навчання, над усуненням яких необхідно працювати [1]. Також педагоги зауважують, що тримати увагу слухачів у дистанційному цифровому форматі щоразу стає все складніше. Цьому сприяють ряд чинників, серед яких основними є: невисокий рівень самоконтролю у здобувачів освіти; відчуття небезпеки, низький рівень стресостійкості у зв'язку з воєнним станом у нашій державі, що не дозволяє повноцінно включитися у роботу на занятті; розсіювання уваги через значну кількість подразників (новини, повідомлення в менеджерах, інші відкриті вкладки в браузері тощо); брак практичного засвоєння отриманих теоретичних знань; труднощі щодо особистої самоорганізації та самомотивації тощо.

Для усунення зазначених вище недоліків у процесі онлайн-навчання педагогічним працівникам рекомендовано використовувати інтерактивні методи викладання через застосування сучасних сервісів мережі «Інтернет». Саме за допомогою цих методів створюються сприятливі умови для якісного засвоєння знань, формування практичних умінь і навичок, відбувається активізація учасників освітнього процесу, надається можливість кожному здобувачу пізнавати, розуміти та рефлексувати з тем навчальної програми в атмосфері співпраці та взаємодії, що викликає відчуття успішності, значущості, інтелектуальної спроможності, захищеності.

Науковцями розроблені класифікації інтерактивних методів навчання. Так, до групового навчання відносять «Акваріум», «Карусель», «Робота в парах», «Робота в трійках», «Синтез думок», «Пошук інформації», «Спільний проєкт» та інші інтерактивні методи. У процесі колективного навчання використовують «Мікрофон», «Мозковий штурм», «Аналіз історій і ситуацій», «Велике коло», «Дерево рішень» тощо. Серед ігрових методів більш поширеними є «Ділова гра», «Рольова гра», «Імітація», «Громадські слухання».

Навчання у процесі дискусії реалізується за допомогою таких інтерактивних методів як: *«Прес»*, *«Дискусія»*, *«Дебати»*, *«Нескінченний ланцюжок»*, *«Займи позицію»*, *«Зміни позицію»* та інших. Практика доводить, що у ході інтерактивного навчання відбувається не лише ознайомлення здобувачів освіти з навчальним матеріалом, а й його повноцінне осмислення, міцне закріплення. У здобувачів освіти розвиваються навички спілкування в групах, уміння висловлювати й аргументувати власну думку, переконувати, критично мислити і, в той же час, позитивно сприймати критику на свою адресу. Ігрові інтерактивні методи дають можливість поєднувати теоретичний матеріал з практичним досвідом, сприяють самовираженню, підвищують мотивацію до навчання.

Педагогіка в сучасних реаліях виключно в одиничних випадках (в окремих навчальних закладах) супроводжується інноваційними підходами, на кшталт VR, AR, спеціалізованих додатків, ліцензованих симуляторів, гейміфікації тощо [2]. Сьогодні світ є більш гнучким до змін, відповідно постійно зростає кількість доступних безкоштовних (принаймні з обмеженим функціоналом), онлайн-сервісів, додатків, ресурсів та платформ, що дозволяють урізноманітнити навчальне заняття в дистанційному форматі та поліпшити сприйняття і засвоєння інформації для здобувачів освіти. Перебуваючи по той бік екрану, викладач не має доступу до маркерної дошки, аби намалювати графік, не має можливості повноцінно контролювати роботу груп (в разі об'єднання їх для вирішення завдання) та візуалізувати дані у повній мірі, навіть при використанні презентацій в PowerPoint. Для подолання бар'єру між обома сторонами доступні сервіси Miro, Mentimeter та Kahoot, які мають міжнародно визнані підвищені стандарти безпеки. Найчастіше ці ресурси застосовують великі команди на підприємствах, а також тренери та фасилітатори на власних сесіях. Звичайно, цей список не є вичерпним, через наявність в мережі «Інтернет» програм з майже ідентичним функціоналом.

Miro, щодо прикладу, дозволяє використовувати власну цифрову «дошку», як альтернативу настінній дошці в аудиторії. Користувач після реєстрації одержує 3 безкоштовних простори, на яких можна малювати, створювати графіки, візуалізувати дані та тримати велике скупчення великої за об'ємами пам'яті інформації в одному місці (відео, зображення, gif). Зручним є можливість перенесення слайдів, як окремих зображень, на дошку (альтернатива PowerPoint, де сервіс випадково не змінить розмір, нарис та тип шрифту й не підкреслить слово в разі зміни мови), а також проводити check-in чи енерджайзер. Серед мінусів можна зазначити те, що дана програма доступна виключно для браузера з персонального комп'ютера, у разі потреби використання через телефон чи планшет необхідно встановити відповідний додаток з App Store, чи Google Play [3].

Mentimeter є онлайн-замінником PowerPoint, як сервіс для створення презентацій, а також додаток для проведення інтерактивів. Серед доступних форматів: голосування, тестування, опитування (з варіантами відповіді), збір відкритих відповідей, wordcloud, ранжування, квіз тощо. На кожен створену презентацію Menti дає доступ до 2 безкоштовних слайдів з інтерактивами [5].

Kahoot має гейміфікований функціонал та дозволяє педагогу отримати відповідь від аудиторії, візуалізуючи питання. Безкоштовна версія застосунку дає змогу користуватись форматом «тест» та «правда чи брехня», до того ж максимальна кількість учасників одного опитування – до 20 осіб. При підготовці сервіс доступний для тестового запуску, а також роботи в фоновому режимі для людей з різних країн. По завершенню опитування педагог може працювати з отриманими результатами і так само, як і в паперовому варіанті, побачити кількість вірних відповідей і, більш того, загальну картину по активності учасників зустрічі. На додачу кожен із вказаних ресурсів містить чимало шаблонів для інтерактивів [4].

Отже, виклад навчального матеріалу відіграє значну роль у сприйнятті та засвоєнні його здобувачами освіти, звідси прагнення поглиблено вивчати навчальну дисципліну. Відповідно можна спробувати донести інформацію через 14-ий Times New Roman на білому фоні слайду, а можна використати мінімум тексту, натомість візуалізувати дані в одному з таких онлайн-сервісів та включити елемент інтерактиву до заняття. Як результат, спростити подачу складної інформації, подолати екранний бар'єр між доповідачем та слухачами, підвищити рівень прозорості, чесності, ефективності навчального заняття.

У закладі вищої освіти, використовуючи такі онлайн-сервіси у своїй педагогічній практиці, викладач має змогу рівномірно розподілити лекційне навантаження поміж усіма заняттями та додати елемент практичного закріплення навчального матеріалу з кожної теми. Як результат, це зменшить кількість «занять-монологів», підвищить рівень активності здобувачів вищої освіти та змусить їх зі значно більшим бажанням вмикати камери і мікрофони на онлайн-заняттях. З іншого боку, освоюючи та застосовуючи інноваційні інформаційні й комп'ютерні технології на заняттях, сучасний викладач демонструє рівень своєї цифрової грамотності, здатність віднайти альтернативу традиційному навчанню, уміння швидко й без зайвих труднощів адаптуватися в онлайн-формат, а також, що найголовніше, формує нові складові педагогічної культури та педагогічної майстерності. Адже в сучасній освіті, де у пріоритеті постають компетентнісний підхід у навчанні на основі студентоцентрированої концепції, при цьому розуміючи цифрову спрямованість молоді,

важливо, вивчаючи окремі освітні компоненти, приділяти увагу розвитку не лише професійних, а й гнучких навичок у здобувачів вищої освіти. Щодо прикладу, виконуючи вправу в Miro, викладач розвиває у студентів чимало soft-skills, зокрема: уміння публічно виступати (через демонстрацію напрацьованого), навички тайм-менеджменту (через організацію робочого часу), уміння працювати в команді, навички цифрової грамотності (через опанування функціоналу нової програми) тощо.

Отже, вже третій рік поспіль сучасна освіта в усьому світі часто організовується в онлайн-форматі з використанням сучасних сервісів і програм мережі «Інтернет», оскільки традиційне онлайн-навчання не дозволяє донести до здобувача освіти максимум знань у вимушених умовах. Важливим є те, щоб онлайн-навчання було якісно організовано, а здобувачі освіти мали високі результати навчання. Саме впровадженні інтерактивних методів в навчально-виховному процесі дозволяє вирішити це завдання. Натомість доцільно докласти зусиль аби спростити процес сприйняття інформації через використання сучасних сервісів, що дозволить слухачу чути, а доповідачу бути почутим.

Джерела та література

1. Ільченко А. Дистанційне навчання у закладах вищої освіти: проблеми і перспективи. Матеріали 52-ї наук.-метод. конф. викладачів і аспірантів *«Модернізація освітньої діяльності та проблеми управління якістю підготовки фахівців в умовах діджиталізації»*. Полтава : ПДАА, 2021. С. 159–161.
2. В Україні бум різноманітних курсів. URL: <https://platfor.ma/topic/v-ukrayini-bum-riznomanitnyh-kursiv-os-doslidzhennya-efektiv-ta-nyuansiv-takoyi-osvity/> (дата звернення 26.04.2022р.)
3. Miro. Online whiteboard. URL: <https://miro.com> (дата звернення 26.04.2022 р.)
4. Kahoot. Learning games. URL: <https://kahoot.com/> (дата звернення 28.04.2022 р.)
5. Mentimeter. Interactive presentations software. URL: <https://www.mentimeter.com/> (дата звернення 27.04.2022 р.).

УДК 94 (477)

Ганна Капустян
(Кременчук)

СТЕЖКАМИ ЕТАПІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Стаття присвячена аналізу застосування на практиці студентами здобутих теоретичних знань в процесі вивчення суспільних дисциплін. Доведено суттєвий вплив на формування національної складової світогляду студентів

суспільних дисциплін та навчально-виховних заходів, зміст яких пов'язаний з історією становлення та розвитку Української державності. Пізнання та визначення результатів дослідження реалізуються при допомозі наступних методів дослідження: конструктивного аналізу, синтезу, індукції та дедукції, візуалізації, методу аналогії, а також застосування конкретно-історичних методів – історико-генетичного, історико-порівняльного.

Засвідчено особистісно-орієнтоване навчання, а також важливість застосування теоретичних знань, отриманих у вузівських аудиторіях, у практичній візуалізації. Показано вплив історичних знань на формування громадянської позиції студентів. Показано важливість формування навиків аналізу і осмислення історичних процесів, а також розрізняти об'єктивну і фейкову інформацію. Доведено важливість застосовувати набуті знання у сталий інноваційний науково-технічний розвиток суспільства, у розбудову та захист Української державності.

Ключові слова: Світогляд, сталий розвиток, національне виховання, навчання, Українська державність, студенти.

Сталий інноваційний розвиток суспільства потребує якісно підготовлених фахівців. Університетські освітньо-професійні програми ставлять за мету навчити майбутніх фахівців володіти знаннями, вміннями і навичками, які забезпечують суспільний прогрес як у світі взагалі, так і в Україні, зокрема.

Розуміння та оцінка історичних подій і їх вплив на суспільно-політичне життя, вміння аналізувати та оцінювати сучасні виклики, які постають перед Україною і світом, покликані формувати як суспільні дисципліни так і навчально-виховні заходи.

Поряд із дисциплінами гуманітарної підготовки, формування національного світогляду покладається на широке коло інших навчально-виховних заходів. Одним із таких є навчально-пізнавальна екскурсія «Етапи становлення Української державності».

Одного разу груднева 1989 року одноденна тематична екскурсія на батьківщину великого гетьмана України Богдана Хмельницького до села Суботова зі студентами-виробничниками вечірнього відділення електромеханічного факультету виявилася затребуваною серед шанувальників історії Української державності. Згодом виник одноіменний Проєкт, започаткований у кінці 1980-х, виявився успішним впродовж наступних десятиліть і сприяв формуванню державницького світогляду багатьох поколінь студентів Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Проблема впливу національно-патріотичного виховання на формування національного світогляду молоді є предметом багатьох досліджень в області педагогіки [1, 2, 3, 4, 5, 6]

Історична освіта, фундаментальні знання і розуміння історичної динаміки сприяють формуванню осмисленого світогляду. Дослідники

наголошують на історичній пам'яті українського народу, який, навіть в умовах втрати Україною державності, ідентифікував себе як належність до Великої України

Водночас дослідники приходять висновку про те, що українці не мирилися з втратою державності і чинили відчайдушний опір чи-то російському самодержавству, чи тоталітарному радянському політичному режиму, чи відкритій фазі воєнного вторгнення російської федерації на українські землі. Приклади жертвовного опору московії, радянському тоталітарному режиму, російському рашизму формують у молодих людей риси свідомого українця [7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16].

Освітньо-професійні і наукові програми Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського наголошують на важливості самоудосконалення, самоосвіти і навчання впродовж усього життя як чинників, котрі формують особистість, гідні відповідати на суспільно-економічні і політичні виклики українського сьогодення [17, 18]. Важлива роль у формуванні світогляду майбутнього фахівця посідає педагогічна діяльність. Успіх педагогічної діяльності визначається вмінням педагога залучати студентів до пізнавального процесу.

Мета статті – показати вихід практичних навичок із набутої теоретичної підготовки студентами в процесі вивчення суспільних дисциплін, обґрунтувати важливість вироблення стратегії розв'язання науковоприкладних задач з урахуванням загальнолюдських цінностей, суспільних, державних та виробничих інтересів.

Перебудова, а згодом і розпад СРСР та утворення на його теренах вільних держав суттєво змінили суспільно-політичну, економічну, військову динаміку як в Україні так і поза її межами. Відродження Української державності суттєво вплинуло на формування багатьох політичних, соціальних, економічних та культурних процесів. В Україні поживався інтерес до національної історії, українських духовних цінностей і культурного надбання в цілому. Процеси національного відродження, які прискорилися після відновлення Української незалежної держави, підкреслювали суспільний запит на об'єктивну історичну інформацію. Саме тоді активізується пропаганда національної історико-культурної спадщини, і, особливо в студентських аудиторіях.

Вивчення та пропаганда національної історико-культурної спадщини України на початку 1990-х років передбачала заповнення віковичної ніші замовчування і прямої фальсифікації героїчної української минувшини. Україна вступала в епоху повернення права на пам'ять. Відходили у минуле накладені радянською командно-репресивною системою управління табу на отримання інформації

щодо резонансних суспільно-політичних тем, зокрема: політичні репресії, Голодомор-геноцид 1932–33 рр. в Україні, примусові депортації народів, нищення інтелігенції, української церкви, формування та становлення радянського тоталітарного політичного режиму тощо. Затребувані суспільством резонансні суспільно-політичні теми потужно і голосно дискутувалися.

На кінець 1980-х років Кременчуцька філія Харківського політехнічного інституту готував серед інших фахівців інженерів-електриків. Форма навчання на той час була вечірня. На зміну предмету «Історія КППС» запроваджувався курс «Політична історія», який уже сам по собі був наближений до тогочасної дійсності. Студенти приносили на заняття пачки газет, часописи «Огонёк», «Известия ЦК КПСС» тощо. Застосовуючи історико-порівняльний метод та метод історичних аналогій, студенти приходили до висновку про подібність форм і особливостей функціонування політичних режимів російської імперії та СРСР. Ці політичні режими характеризувалися строгою вертикаллю влади, концентрацією політичної влади в руках однієї особи, неможливістю народу впливати на зміну влади і політичного курсу держави. На кожному семінарському чи практичному занятті зацікавлена аудиторія порушувала актуальні питання українського державотворення. Дискутувалися проблеми політичних репресій, їх походження, причини, наслідки, сутності радянського тоталітаризму та командно-репресивної системи управління. Подібні форми ведення занять, активні бесіди спонукали до зворотнього зв'язку викладача зі студентською аудиторією, сприяли засвоєнню знань, умінню самостійно опрацьовувати літературу.

У суспільства істотно посилювався потяг до історичної правди, до національної пам'яті. Шквал емоцій переживали усі небайдужі, які прагнули знати правду, і серед них залишалися фізично живі жертви політичних репресій та свідки трагічних і пережитих ними подій.

Набуті історичні знання в студентських аудиторіях формували тверді переконання. Студентство в усі часи демонструвало динамічну частину соціального сегменту. Сталося так, що найактивніша група студентів, яка змінювала суспільно-політичні реалії Кременчука періоду розпаду СРСР навчалася на електромеханічному факультеті і водночас працювали на Кременчуцькому автомобільному заводі (КрАЗ). Саме студенти Андрій Гладир, Геннадій Риков склали кістяк групи українських сміливців, яка змінила радянський червоний прапор, на наш синьо-жовтий український на флагштоку, що біля Кременчуцького міськвиконкому! Саме ця когорта небайдужих студентів-виробничників фундувала Проєкт «Навчально-пізнавальна екскурсія «Етапи становлення Української державності».

Історичний досвід українського державотворення доводить, що його динаміка носила поетапний характер:

Київська Русь (IX–XII ст.);

Галицько-Волинське князівство (сер. XII–40 pp. XIII ст.);

Козаччина (40 – 70 pp. XV – сер. XVII ст.);

Гетьманщина (сер. XVII – 70–80 pp. XVIII ст.);

Українська державність у XX – поч. XXI ст. [8, 4].

Вибір маршруту навчально-пізнавальної екскурсії «Етапи становлення Української державності»: Кременчук – Суботів – Чигирин – Холодний Яр візуально вмістив багатогранну динаміку українського державотворення. Історичні артефакти, архелогічні знахідки, соціальна історія, історична народна пам'ять приваблюють шанувальників історії України різних періодів. Засвоєнню теоретичних знань з історії українського державотворення на практиці сприяє метод візуалізації. Унікальною можливістю для візуального відтворення і комплексного розуміння особливостей Українського державотворення є Чигиринський район Черкаської області. Екскурсійна програма надзвичайно насичена – це історико-культурна спадщина: Іллінська церква у с. Суботові (1653 р.) та капличка у Чигирині (сучасне відтворення), стиль українське бароко; відтворена Резиденція Гетьмана Богдана Хмельницького у Чигирині; побудована за зразками 17 століття церква Апостолів Петра і Павла; церква Успіння Пресвятої Богородиці споруджена у псевдовізантійському стилі (1864 р.) у с. Медведівка; адміністративна будівля (кін. XVIII – поч. XIX ст.) у Чигирині (сучасна реконструкція) та Свято-Троїцька церква (1803 р.), що у Мотронинському монастиреві – відображає класичний стиль.

Історико-архітектурні ансамблі доповнює унікальна природа цього краю це особлива природа – дуби елітні та тисячолітній дуб Максима Залізняка, цілющі джерела.

Напередодні навчально-пізнавальної мандрівки передусє інтелектуальна підготовка, яка розширює процес пізнання, вдосконалює методи і форми навчання, демонструє вплив навчального процесу на особу. Студенти заздалегідь знайомляться зі змістом історичного маршруту, визначають місця зупинок, предметні відвідини того чи іншого об'єкту, пов'язаного з історією Української державності.

Пам'ять про Київську Русь зберігає історія Мотронинського монастиря (заснованого ще в XI столітті). З точки зору політичної організації Київська Русь не мала ні централізованого управління, ні всеохоплюючої та розгалуженої бюрократичної системи. Це була ранньофеодальна монархія. Владу князя, обмежували певною мірою представницькі (в умовах ранньофеодального суспільства) інституції:

віче, ряд, договір, снем, боярська рада тощо. Політична влада зосереджувалася у містах, що виникали на основних торгових шляхах. Найважливішим містом був Київ [8, 5]. Конструктивний аналіз особливостей формування і функціонування органів політичної влади в Київській Русі засвідчує її обмеженість рядом інституцій. Студенти приходять до висновку, що влада князя у Київській Русі не була абсолютною.

У період між серединою XIV і серединою XVII ст. формується героїчно-демократична епоха Української державності – Козаччина.

Новою соціальною силою здатною відродити Українську державність стало козацтво. Про Козаччину, як етап Української державності, переповідають Мотронинський монастир, історія села Суботова, столиця гетьманської України – Чигирин, величний Холодний Яр.

Застосовуючи методи аналізу і синтезу при дослідженні історії козацтва студенти виявляють два основних взаємопов'язаних чинники: природне прагнення людей до особистої, політичної, господарської й духовної свободи та необхідність захисту краю від ворогів. Запорозьке козацтво створило власну суспільну організацію. Вона мала форму демократичної республіки за найширшою участю в управлінні козацьких мас. Верховна влада на Січі належала козацькій раді, яка представляла законодавчу гілку влади. Рада обирала кошового отамана, якому надавалася вся повнота влади. Виконавчу гілку влади забезпечували: писар, осавул та обозний. Судова гілка влади належала судді. Нижчу ланку управлінського апарату становили курінні отамани. Всі командні посади у козацтві були виборними, що забезпечувало їх високу військову вправність.

Родини козаків жили на хуторах, які вели господарство за фермерським зразком і застосовували працю найманих робітників [8; 30, 31].

Українська національна ранньо-буржуазна революція середини XVII ст. ліквідувала польську феодально-кріпосницьку систему господарювання. Селяни вступали до складу козаків, а на визволених територіях від польської шляхти у маєтках козацької старшини господарювали за фермерським зразком, де активізувалися товарно-грошові відносини та впроваджувалася наймана праця. Українську державність продовжує Гетьманщина. Студентський пошук інституцій державності за Гетьманщини приводить до села Суботів – родинний маєток Хмельницьких і замиської резиденції Гетьмана Богдана Хмельницького, до гетьманської столиці Чигирина, до Холодного Яру. Цей край надихав генія українського народу Тараса Шевченка нагадувати українцям у період бездержав'я і соціально-політичного занепаду XIX ст. про наше генетичне коріння, і плекати надію, що «повіє вітер правди з Холодного Яру».

Оригінальним підходом до процесів державотворення різнилося воєнно-політичне і суспільне явище Холоднорська Республіка (1919–1922). Селянську республіку утворили на землях Української Народної Республіки (УНР), у Чигиринському повіті Київської губернії (нині Черкаському районі Черкаської області), у районі лісового урочища Холодний Яр, зі столицею в селі Мельники [19].

На чорно-білому прапорі холоднорців гасло: «Воля України або смерть!» підкреслювало чинну жертвність повстанців відстоювати державну незалежність України. Спочатку повстанський загін на чолі з Василем Чучупакою у складі 22 осіб охороняв скарби Мотронинського монастиря від московських загарбників. Згодом такі загони організувалися у кожному селі округи, а потім – відбулося об'єднання в єдину Селянську республіку. У кожному селі владу очолював обраний отаман, а Головним отаманом Холодного Яру було обрано Василя Чучупаку. Кожен селянин-повстанець мав при собі власну зброю. Ідейним принципом холоднорівського руху полягав у тому, що лише збройним супротивом можна здолати ворога і захистити волю України.

Одним із методів емпіричного дослідження є спостереження – цілеспрямоване вивчення об'єкта. При допомозі цього методу студенти визначають, що особливість опору холоднорців московським загарбникам набуває загальноукраїнських рис – консолідувати людські, матеріальні, військові зусилля нації для боротьби з ворогом.

За цим принципом будувалася система опору радянському тоталітарному режиму, яку очолювала Українська повстанська армія (УПА) у 1940-х – 1950-х роках. Українці постачали до лав УПА біців, продовольство, інформували повстанців про пересування ворожих військ.

Подібний принцип діє і в умовах російсько-української війни з 2014 року. Свідомі українці включилися у всеукраїнський волонтерський рух допомоги фронту, разом з українськими збройними силами впевнено крокують до нашої спільної мрії – Перемоги.

Тисячостолітній дуб Максима Залізняка кличе сучасників згадати імена славетних українців, відчути їх кремезний дух, увібрати волелюбну енергетику.

Ця земля є осердям високого духу українства! Вона поєднала у собі епохи, долі, покоління. Вона береже пам'ять про високий злет людського духу, непересічних особистостей, шляхетних українців, які власним чином доводили правомірність буття України як держави [8, 31].

Наступною частиною нашого Проєкту – подорож по маршруту «Львів – Карпати», нас цікавить етап Української держави Галицько-

Волинське князівство. Середньовічний княжий Львів беззаперечно свідчить про шляхетні цілі князів-аристократів Романа Мстиславовича і Данила Галицького об'єднати роздроблену Україну – колись єдину Київську Русь. І це до певної міри їм вдалось.

Найбільш емоційним відкриттям подорожі до Карпат стали пісні бійців Української повстанської армії. Студенти разом з місцевими жителями – нащадками воїнів Української Повстанської армії, співали пісень, які за змістом подібні до козацьких пісень, які підкреслюють єдність нації, єдність держави Україна. У цьому суть порівняння і спостереження – методів емпіричного дослідження.

Важливим констатуючим чинником навчально-пізнавальної екскурсії «Етапи становлення Української державності» є руйнація стереотипів, породжених радянською дійсністю, відчуття єдиної України, спільні мотиви у відстоюванні національних інтересів.

Об'єктами наступних навчально-пізнавальних екскурсій серед здобувачів вищої освіти мають стати історичні столиці України: Гадяч, Батурин, Глухів.

Однією із складових національної системи освіти і виховання є історичний досвід поколінь щодо формування національного світогляду здобувачів вищої освіти. Прикладно-візуальне вивчення процесу формування, становлення, відстоювання Української державності на різних її етапах через особисту активну участь у навчально-пізнавальній екскурсії «Етапи становлення Української державності» спонукає студентів усвідомлювати власну національну ідентичність, осмислювати особисту місію високопрофесійних спеціалістів майбутніх електриків, націлених на сумлінне служіння державі та примноження її добробуту.

Аналіз профілів освітніх програм дає змогу виявити, що в загальних, фахових та предметних компетентностях, а також програмних результатах навчання приділяється увага формуванню національної гідності студента як складника формування майбутнього фахівця, а також забезпечує «здатність реалізовувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні» [18].

Джерела і література

1. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітичний аналіз, 1998, 392 с.
2. Кін О. М. Система формування національної самосвідомості учнівської молоді в процесі громадської діяльності. Автореферат дисертації. Старобільськ, 2021.

3. Кін О. М. Тематика формування національної самосвідомості учнівської молоді в процесі громадської діяльності: історія, теорія, практика: монографія. Харків, «Новий курс», 2021, 380 с.
4. Кулішенко Л. Національне усвідомлення кризи крізь призму світоглядних позицій українців. *Світогляд. Філософія. Релігія*. Суми, 2011. С. 71–87.
5. Сковорода Г. Вірші. Київ. Обереги. 2005. 123 с.
6. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві. Вибрані твори, Вип. 2, Київ: Рад. школа. 1976. С. 419–654.
7. М. Ю. Горєлов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. Історія цивілізації України. (Нариси). Київ. «ЕксОб». 2006. 245 с.
8. Капустян Г. Українська державність: етапи становлення (укр., рос. мова). Кременчук: Видавництво Щербатих. 2011. 84 с.
9. Шабульдо Ф. М. Землі Південно-Західної Русі у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1987. С. 92–93.
10. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Київ-Вінниця, 2011. 314 с.
11. Коваль Р. М. Нарис організації історії Холодного Яру 1917–1922 рр. Київ, 2012. 289 с.
12. Кучер В. Збройний і політичний спротив: радянська влада проти національно-визвольного руху в повоєнні роки. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень України* № 26. 238 с.
13. Морозов А. Г. Республіка Холодний Яр (1921). Енциклопедія історії України: у 10 т. Ін-т історії України НАН України. Київ: Наукова думка. 2013. 784 с.
14. Стегній П. А. Селянські повстання в правобережній частині УРСР у 1921–1923 рр. (за матеріалами петлюрівського руху), дис. ; Кременчуцький національний політехнічний університет. Кременчук, 1995. С. 45–46.
15. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки 20-х років. Луцьк, 1995. 197 с.
16. Ярош Б. О. Карпато-українська держава та кроки до національної єдності на початковому етапі Другої світової війни в контексті геостратегічних процесів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. Київ. 2004. № 26. 206 с.
17. Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського. Освітньо-професійна програма «Технологія обладнання та надійність електронної апаратури». Перший рівень вищої освіти за спеціальністю № 171 – Електроніка. Сфери знань № 17 – Електроніка та телекомунікації. Кваліфікація: Бакалавр електроніки, Кременчук, 2016. http://www.kdu.edu.ua/new/OPP/OPP_171_2016_bak.pdf
18. Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського. Освітньо-професійна програма доктора філософії. Сфери знань № 17 – Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка. Кваліфікація: доктор філософії з електроенергетики, електротехніки та електромеханіки, Кременчук, 2020. http://www.kdu.edu.ua/new/OPP_PhD/OPP_PhD_EI_2020.pdf
19. Коваль Р. М. Повернення отаманів гайдамацького краю. Київ: Діокор. 2001. 288 с.

Юлія Кріль, Ніна Московченко, Ксенія Мироненко
(Полтава)

ВОЛОНТЕРСТВО ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ: ПРИКЛАД РОБОТИ ЗАКЛАДУ

Зроблено аналіз соціальних чинників, які спонукають учнівську молодь працювати з громадськістю, шукати зацікавлених у благодійництві людей, займати активну життєву позицію. Визначені фактори, які сприяють залученню батьківської та учнівської громад до здійснення волонтерської діяльності, яка для останніх не припиняється після закінчення навчального закладу, а стає невід'ємною складовою дорослого життя. Представлено практичний досвід благодійної діяльності в ліцеї № 1 міста Полтави, приклади висвітлення деяких аспектів роботи волонтерів в ЗМІ.

Ключові слова: волонтерство, соціальна та громадянська позиція, формування активної життєвої позиції учнівської молоді.

Дехто вважає, що волонтерський рух започатковано 1859 року, коли французький письменник-журналіст Анрі Дюнан, вражений кривавими картинами війни, висунув ідею створення Червоного Хреста – організації, яка б працювала на добровільних засадах і надавала першу медичну допомогу пораненим бійцям. Принципами, сформульованими Дюнаном, керуються волонтерські організації в усьому світі й донині. Однак тільки в минулому столітті, знесиленому кривавими війнами, волонтерство виокремилось в соціальне явище.

Після Першої світової війни у Франції було здійснено (один із перших) масштабний волонтерський проєкт за участю німецької та французької молоді, яка відновлювала зруйновані війною ферми в місцях найзапекліших боїв між німецькими та французьким військами. Саме в цей час і було засновано Координаційний комітет міжнародної волонтерської служби (CCIVS) під егідою ЮНЕСКО зі штаб-квартирою в Парижі [4].

В Україні існує давня традиція суспільної праці, взаємодопомоги, піклування про ближнього. Осіб, які працювали в цій царині, називали громадськими діячами, альтруїстами, доброчинцями, добровольцями тощо, а з кінця XX століття – волонтерами. Волонтерську діяльність в Україні було офіційно визнано постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 року «Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг» [2].

На сьогодні волонтерські організації існують у 80-ти країнах світу. Близько 110 мільйонів людей щорічно беруть участь у добровільних

програмах, допомагаючи у царині освіти, охорони здоров'я, екології, соціального захисту та багатьох інших [8].

Зараз волонтерство в Україні, мотивоване зовнішньою агресією, набуло нечуваних масштабів – здається, немає людини, яка б так чи інакше не була задіяна в допомозі армії, біженцям, лікарням або тим, хто не може сам про себе подбати. Українці перераховують кошти, допомагають особисто або у великих фондах, організовують добровільні організації та волонтерять за фахом безкоштовно [3].

Волонтерське об'єднання «Я + ти» діє в КЗ «Полтавський міський багатoproфільний ліцей № 1 імені І.П. Котляревського» з 2008 року. Розпочалося все у 2007 році, коли учні та учениці групи ОГ-32 взяли участь в акції «Діти-дітям», яку проводили Товариство Червоного Хреста та Полтавська обласна бібліотека для дітей імені Панаса Мирного. Саме ліцеїсти вирішили відвідати онкогематологічне та ендокринологічне відділення Полтавської міської дитячої клінічної лікарні, щоб особисто віддати подарунки дітям, які перебували там на лікуванні. Відтак почалася співпраця ліцеїстів з Полтавською міською лікарнею. На початку 2010-2011 навчального року волонтерський загін «Я + ти» вирішив не тільки вітати онкохворих дітей зі святами, але й проводити дні милосердя. А вже 24 лютого 2011 року загін «Я + ти» взяв участь в обласному форумі волонтерів. Про його роботу писала молодіжна газета «Довга панчоха», яка виходить за підтримки громадської організації Педагогічний Центр «Академія», що діє в м. Полтаві.

Діяльність об'єднання «Я+ти» відбувається в тісній співпраці з Товариством Червоного Хреста, ГУ НП в Полтавській області, волонтерською організацією Volunteer Community Poltava, батьківською громадськістю та має багатоетапний характер, який включає конкретні шляхи реалізації: надання благодійної допомоги, організацію творчих справ, проведення добровільних акцій.

За останні десять років ліцеїсти систематично відвідували онкогематологічне та ендокринологічне відділення Полтавської міської дитячої клінічної лікарні, Горбанівський геріатричний будинок, Полтавський обласний госпіталь. Так, у співпраці із Volunteer Community Poltava та випускницею ліцею Анат Бондаренко в ендокринологічному відділенні Полтавської міської лікарні в лютому 2019 року відкрили дитячу кімнату. Учні та батьки допомагали фінансово, готували лялькові вистави для маленьких пацієнтів, казковими сюжетами розмалювали стіни кімнати [7].

Велику увагу учні та учениці ліцею № 1 приділяли й приділяють воїнам ЗСУ, Нацгвардії та Нацполіції. Ще з 2014 року вихованці закладу з подарунками й теплими словами проводжали бійців на ротації, даруючи жовто-блакитні прапірці й патріотичні стрічки [1].

Багато добродійних акцій підтримують Ольга та Ігор Цедіки – батьки випускника ліцею Антона Цедіка, який загинув на Сході країни у 2014 р. Це ще один важливий напрямок діяльності волонтерського загону. На честь полеглих на Сході України випускників першого ліцею Антона Цедіка та Святослава Горбенка навчальний заклад провів благодійний турнір із волейболу. Гроші збирали для онкохворих дітей [5].

У 2019 році до 250-річчя від дня народження зачинателя нової української літератури І.П. Котляревського біля Полтавського літературно-меморіального музею була закладена алея пам'яті «Калина в душах квітує, калина в серці росте». Один з калинових кущів увічнює подвиг Антона Цедіка, який мав псевдо «Еней» – на честь героя безсмертної поеми Котляревського [10].

Декілька років поспіль вихованці закладу беруть участь у проєкті «Дерево пам'яті» на території Полтавського літературно-меморіального музею Панаса Мирного, зокрема в парковій зоні садиби класика української літератури посадили дерева на честь ще одного учасника АТО Дмитра Фесенка – випускника ліцею, який відійшов у вічність після тяжкої хвороби. Таку акцію на території музейного комплексу влаштовували вже тричі. Під час перших двох дерева висадили на честь полтавців Валерія Боняківського, Святослава Горбенка, Олександра Горячевського, Антона Грицяя, Олександра Каменюка, Дмитра Коряка, Олександра Мочалова, Дениса Синюка й Антона Цедіка, котрі віддали свої життя, захищаючи нашу державу від терористів і загарбників на Донбасі [11].

Волонтери неодноразово брали участь у Міжнародному конкурсі молодіжних волонтерських проєктів «Служіння заради миру»,

Всеукраїнському конкурсі благодійних проєктів «Добро починається з тебе», міському та обласному конкурсі-фестивалі проєктів учнівського самоврядування «Ми віримо в краще майбутнє» (номінація «Допоможи ближньому своєму»), у міському конкурсі «Волонтер року», де виборювали призові місця [6].

У 2022 році з нагоди Дня захисників і захисниць України незмінна натхненниця добрих справ, заслужений працівник культури України, бібліотекарка ліцею Наталія Грайцька отримала Подяку міського голови і нагрудний знак за сумлінну багаторічну працю, патріотичне виховання молоді, відданість Полтавській територіальній громаді та допомогу родинам полеглих захисників України [9].

Завдяки діяльності волонтерського об'єднання ліцею № 1 учні та учениці вчаться працювати з громадськістю, шукають зацікавлених у благодійництві людей, що впливає на формування їхньої активної життєвої позиції. Відтак випускники закладу продовжують активно займатися волонтерством. Як результат – знання, уміння та практичний досвід здійснення добродійної діяльності. Ця робота сприяє

формуванню ціннісних гуманістичних орієнтирів ліцеїстів, розвиває природне бажання творити добро, що наразі є особливо важливим.

Джерела і література

1. Бійці батальону «Полтава» відправилися у зону АТО [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://poltava.to/news/31561/>
2. Волонтерство [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Волонтерство>
3. Волонтерство: що далі? – Не має бути розпачу, має бути переформатування [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://mind.ua/kmbis_alumni/publications/20239620-volonterstvo-shcho-dali-ne-mae-buti-rozpachu-mae-buti-pereformatuvannya
4. Еволюція світового волонтерського руху [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://veche.kiev.ua/journal/3716/>
5. На честь загиблих на Сході України випускників першого ліцею навчальний заклад влаштував благодійний турнір із волейболу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.ptv.ua/Sport/11918>
6. Полтавських волонтерів запрошують взяти участь у конкурсі [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://rada-poltava.gov.ua/news/13384/>
7. У дитячій лікарні Полтави волонтери відкрили оновлену ігрову кімнату [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://kolo.news/category/suspilstvo/12833>
8. Українська волонтерська служба [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://volunteer.country>
9. У Полтаві відзначили військових, волонтерів, матерів загиблих захисників [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.rada-poltava.gov.ua/news/18519/>
10. У Полтаві висадили калинову алею: один з кущів назвали на честь загиблого земляка [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://kolo.news/category/suspilstvo/16651>
11. У Полтавському літературно-меморіальному музеї Панаса Мирного відбулася акція «Дерево пам'яті» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/337649>

УДК 930.1:821.111(410)

Сергій Шейко
(Полтава)

ДЕЇЗМ – ЗАГАЛЬНА ОСНОВА ФІЛОСОФСЬКОЇ ТВОРЧОСТІ ВОЛЬТЕРА

Стаття присвячена осмисленню творчості Вольтера як філософського феномена пізнання. Розглядається деїзм співвідношення емпіричного та раціонального знання, його актуальність у пізнанні світу. Аналізуються погляди Вольтера на історію, її методологічні засади пізнання минулого людства.

Ключові слова: Вольтер, деїзм, Просвітництво, філософія.

Творчість Вольтера багатогранна, охоплює проблеми філософського пізнання, ствердження деїстичного світогляду, втілення принципів свободи волі людини, всебічної критики релігії та церкви, започаткування політичної концепції «освіченого абсолютизму». Мислитель став одним із найбільших авторитетів французького Просвітництва. Філософія Вольтера ґрунтується на глибокому аналізі онтологічної та гносеологічної проблематики, з'ясування взаємовідношення ідеального та матеріального, емпіричного та раціонального знання, випадковості та необхідності в історичному процесі суспільного розвитку. Скептицизм мислителя стає універсальною зброєю для того, щоб поставити під сумнів релігійні догми, спростувати сутність надзвичайних явищ, що не узгоджуються та суперечать розуму й досвіду людини.

Г. Гегель у своїй знаменитій праці «Лекції з історії філософії» глибоко проаналізував становлення філософської концепції Вольтера, зокрема, відношення істин розуму до релігійного одкровення віри. Церква не допускала можливості приймати суттєве протиріччя між релігійною вірою і розумом людини, оскільки вчення церкви не може суперечити розуму, церква «вимагала щоб віруючі підпорядковували їй розум» (Гегель, 1935: 192). Саме в цій сфері процесу пізнання розгортається постійна боротьба між одкровенням і розумом, в цій боротьбі розум виступає самостійно, відділяє від себе божественне одкровення. У французькому Просвітництві, насамперед у творчості Вольтера, «віра перенесена всередину мислячої свідомості» (Гегель, 1935: 192). Вона являє собою відношення самосвідомості до релігійних фактів, що знаходяться в ній самій, а не в змісті філософського вчення. Таким чином, гегелівська оцінка вольтеріанської критики релігії в пізнавальному відношенні стосується протилежностей розуму та віри, можливостей інтелектуального розвитку людини та божественного одкровення.

Відстоюючи принципи сенсуалістичної філософії, просвітник дотримується світоглядної позиції поміркованого деїзму. Аргументованій критиці французький мислитель піддає об'єктивно-ідеалістичне вчення німецького філософа кінця XVII ст. Г. Лейбніца, згідно з яким, матерія лише явище, існуюче на рівні чуттєвого сприйняття, а сутність буття утворюють духовні субстанції – монади. Лейбніцівській монадології французький просвітник протиставляє матеріалістичний атомізм, доводячи, що сучасні природничі науки підтверджують стародавні філософські передбачення Демокріта, Епікура та Лукреція, про те, що елементи світу матеріальні. Він критикує субстанціональний початок ідеального, що не існує самостійно в абсолютному значенні.

Вольтер широко застосовує в філософсько-історичних дослідженнях індуктивний метод пізнання англійського матеріаліста XVII ст. Ф. Бекона. Французький просвітник наділяє англійського мислителя наступними епітетами: «великий філософ», «добросовісний історик», «дотепна людина», «батько експериментальної філософії». Вольтер стверджує, що до Ф. Бекона «ніхто і не чув про експериментальну філософію, а з експериментів, здійснених після нього, немає майже жодного, котрий не був би згаданий в його книзі» (Вольтер, 1988: 107). Вольтер робить висновок, що потрібно шанувати тих філософів, що «володіють умами силою своєї правди, а не тих, хто шляхом насилля створює рабів; тих, хто пізнав всесвіт, а не тих, хто його спотворив» (Вольтер, 1988: 104).

Важливе місце у вольтерівському світогляді займають роздуми про людину як природну та соціальну істоту, спрямовані проти філософсько-релігійної та теологічної антропології. Вольтер вважав, що справжня сутність людського існування полягає в отриманні результатів пізнання природи та в різноманітних формах практичної діяльності.

Відкидаючи теологічний погляд на суспільство, мислитель доводив, що моральні норми та юридично-політичні закони, необхідні для регулювання відносин між людьми, створюються спільнотами людей, а не є результатом божественного становлення. Вольтер зазначав, що для того щоб існувало суспільство потрібні були закони. Проте, «більшість законів мають видимість довільних, залежать від інтересів, пристрастей та думок тих, хто їх придумав», Всі існуючі історичні народи називають добродійним те, що «відповідає встановленим ними законам, а злочинним те, що їх порушує» (Вольтер, 1988: 269).

При визначенні концепції свободи волі людини у Вольтера яскраво проявляється дійстична філософська позиція в межах соціальної філософії. На його думку, саме Бог є причиною свободи людини, а матерія не здатна ні просвітити, ні «ввести мене в оману, я не можу отримати від неї здатність волевиявлення» (Вольтер, 1988: 260). Деїзм світогляду Вольтера проявляється у спробі знаходження достатньої основи існування принципу свободи волі людини. «Свобода в Богові – це властивість завжди думати все те, що йому завгодно та діяти у всьому в стані зі своєю волею» (Вольтер, 1988: 261).

Свобода, що дана Богом людині є слабкою, обмеженою та тимчасовою властивістю зосереджуватися на певних думках і проводити визначені дії. Рівень людської свободи не однаковий, а залежить певною мірою від просвітництва, свобода – це здоров'я душі «ми вільні, мудрі, сильні, здорові та дотепні лише в незначній мірі»

(Вольтер, 1988: 262). Людина може укріпити власну свободу, привчаючи себе до роздумів та освіти. Проте, людині не властиві абсолютна свобода, в такому відношенні людина зрівнялася б із Богом. Аналізуючи зміст вольтерівського принципу свободи волі людини, можна стверджувати його абстрактний характер та намагання мислителя поєднати в цьому відношенні емпіричні, раціоналістичні та теологічні можливості.

Деїстичні тенденції світогляду французького просвітника характеризують не лише основи його онтології та теорії пізнання, але й проблеми людського існування, моральності та філософії історії. У Вольтера маємо суперечливі форми виразу, тобто подвійність матеріального та ідеального, спокою та руху, ролі відчуття та розуму в пізнавальному процесі. Деїстичний напрям філософії мислителя відображав відповідний рівень суспільно-історичної практики першої половини XVIII ст., розвиток науково-природничого знання та безперечно суттєві впливи релігії на різноманітні форми суспільного життя. Вольтер, не виходячи за межі власного світогляду, намагався поєднати визнання нерозривності матерії та руху зі ствердженням божественного джерела руху, розглядаючи сутність божественного, як ідеального «принципу дії», що властивий природі.

Подвійність його світогляду яскраво проявила себе в дослідженнях морально-юридичного та історико-політичного вчення. У сфері моралі, Вольтер однозначно заявляє, що є сенс визнати існування Бога в інтересах всього людства, як загального принципу самовдосконалення індивіда та основи «людського правосуддя». Французький просвітник вказує на те, що згідно з логічними умовиводами, в інтересах кожної людини бути порядною, доброчинною, справедливою. В цьому відношенні, на думку Вольтера, філософи в усі часи були самими порядними людьми на світі. Розумне виховання «укріплює подібні почуття в людях, звідси виникло почуття гідності, що становить стержень суспільства» (Вольтер, 1988: 274). Далі просвітник зауважує, що ті хто «потребують підтримки в релігії для того, щоб бути порядними людьми, гідні усілякого співчуття та бути вигнанцями суспільства, не знаходячи в самих собі почуттів, необхідних для цього суспільства і бути вимушені запозичувати їх ззовні» (Вольтер, 1988: 274).

Французький просвітник постійно звертається до історії, що становить характерну рису вольтеріанських роздумів про людину та суспільство. Досліджуючи сутність людини, мислитель заперечує раціонально-апріорний підхід, теоретичну дедукцію, намагається максимально застосувати фактичний історичний матеріал. Вольтер втілює принцип історизму характерний для просвітницького світогляду. В цьому відношенні маємо прояви, як конструктивної

сторони філософсько-історичного деїзму мислителя, так і його обмеженість. Сучасні дослідники історичної концепції Вольтера стверджували, що завдяки критичному методу та прагненню до наукового синтезу він є першим істориком-науковцем.

Історія, на думку Вольтера, це розповідь про істинні факти, а не вигадані судження, що мають хибний характер. У розумінні історичного факту філософ застосовує до їх вивчення пізнавальні принципи критичного мислення та емпіричні методи дослідження, що використовувалися в філософії та природознавстві Нового часу.

На думку французького просвітника головним завданням історика-дослідника є беззаперечне обґрунтування всіх його тверджень про те, що реально мало місце в минулому. Вольтер надавав першопочаткове значення освоєння істориком основних положень природознавства та філософії з метою з'ясування впливу природних причин та закономірностей на розвиток історичного пізнання. Згідно мислителя, філософський погляд на історію означає в першу чергу категоричне заперечення божественного світогляду та хибного викладу історичних фактів, історія має бути «освітлена філософією».

Французькі просвітники категорично заперечували теологічне розуміння історії, намагалися з'ясувати необхідність історичного процесу, виходячи з природних обставин, впливу середовища, клімату, що визначає діяльність людей як історичних суб'єктів та пояснює виникнення та розвиток різних форм соціально-історичної організації. Ш.-Л. Монтеск'є в праці «Про дух законів» стверджував, що соціально-політичний устрій певної країни визначається характерним для неї «кліматом», під яким розумів комплекс географічних факторів. В той же час, Монтеск'є перебільшив значення географічного середовища, в результаті чого була створена натуралістична концепція «географічного детермінізму».

Вольтер став одним із перших рішучих критиків натуралістичної теорії свого співвітчизника, вказуючи на її вразливі положення. В концепції Ш. Монтеск'є клімат і природне середовище безпосередньо впливає на спосіб політичного правління держави, духовне життя суспільства. Він вважав, що окремий тип клімату формує строго визначені психологічні риси у населення. Згідно історичного натуралізму громадянська свобода є природньою для народів помірного клімату, а деспотичне правління оголошувалось природним для дуже жарких чи занадто холодних країн. Г. Гегель в лекціях з історії філософії високо оцінював працю «Дух законів» Ш. Монтеск'є, вказував на те, що французькі просвітники висловили дуже багато чудових ідей. По відношенню до цієї праці Ш. Монтеск'є, Вольтер зауважив, що вона є проявом «дотепного розуму з приводу законів».

Водночас, центральне місце у вольтерівській філософії історії займає твердження, про те, що історична діяльність людей визначена в кінцевому разі сукупністю ідеальних думок, їх системним втіленням, котрі здобувають владу над умами людей, які передаються в історії з покоління до покоління. Ідеальні думки правлять світом – ця теза складає сутність освіченого розуміння історії. Людський розум створює істинні ідеї, які обов'язково перемагають хибне уявлення про історію світу та завжди залишається визначальним.

Раціональному поясненню історичного розвитку сприяла передова філософія та наука XVIII ст. Вольтерівське положення про те, що «думка править світом» відображало розуміння могутнього впливу ідей людини на соціально-історичні явища, орієнтувало суспільство на свідоме їх використання в процесі радикального перетворення у Франції. Проте, раціоналістичний принцип в історії в епоху Просвітництва абсолютизувався. Вважалося, що ідеї становлять визначальну рушійну силу суспільних процесів, являють собою детермінуючий фактор усіх історичних подій і соціально-політичних інститутів. У філософії просвітників положення про те, що «думка править світом» складала основу ідеалістичного розуміння історії.

Французький просвітник вбачав значну роль власне матеріальних, економічних факторів в історії людства. Вольтера як філософа та історика в першу чергу цікавили ті ідеї, які не залишались виключно результатом творчої діяльності «чистого розуму», а складали креативний результат людської діяльності та знаходили практичне втілення. Для мислителя це означало вдосконалення знарядь праці, раціоналізацію виробництва, технічне оснащення цивілізації. Він доводив, що єдино істинним методом для визначення цілісності історії духовної культури є емпіричне пояснення достовірних фактів та становлення теоретичних узагальнень історичного процесу. Постійне удосконалення розумової діяльності як загальної основи історичного пізнання філософ вважав найважливішим критерієм прогресивного розвитку людства.

Просвітництво поєднує в собі «прогрес розуму» з успіхами в боротьбі за звільнення людства від упередження релігії та церкви. На думку Вольтера, майже всі правителі Європи поважають науку та філософію, всюди розум стає визначальним та успішним. Епоха Просвітництва – це «вік філософії», яка спрямовує свої знання на перетворення людського життя, саме філософія збільшила число університетів в європейських країнах, примножила знання, розповсюдила впливи людського розуму. Прогрес розуму отримує власну зрілість та ефективно впливає на всі сфери людської діяльності, зокрема на політику та економіку. Мислитель намагається втілити в державне управління просвітницьку теорію прогресу, що ґрунтується на принципах розуму, справедливості та гуманності.

Деїстичні основи філософського світогляду Вольтера визначають не лише онтологічні та гносеологічні аспекти, а безперечно формують загальні принципи його філософії історії, що мають абстрактний, переважно оповідальний характер. Проте, можливості деїстичного світогляду спрямовують мислителя до пошуків об'єктивної закономірності розвитку історичного пізнання. Звичайно, мають загально-теоретичну цінність, а також їх практичне втілення.

Джерела і література

1. Вольтер. Избранные сочинения. Москва, 1997. 847 с.
2. Вольтер. Кандід. Х.: Фоліо, 2017. 128 с.
3. Вольтер. Поэмы. Философские повести. Киев, 1989. 493 с.
4. Вольтер. Философские сочинения. Москва: Изд-во «Наука», 1988. 751 с.
5. Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. Соч. том XI, книга третья, Москва-Ленинград: Соцекгиз, 1935. 527 с.

УДК 378.091.27:001.89]:37.091.26:347.781.6

Марія Гура, Сергій Школяр
(Полтава)

ПРИНЦИПИ, МЕХАНІЗМ ТА ДЕЯКІ СТАТИСТИЧНІ ПОКАЗНИКИ ПЕРЕВІРКИ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ РОБІТ, ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПРОЄКТІВ НА ПЛАГІТ

У статті розглядаються основні принципи академічної доброчесності, охарактеризовано принципи та механізми перевірки кваліфікаційних робіт, досліджень та проєктів на прикладі ПНПУ імені В. Г. Короленка. Вказано на специфіку платформи Unichesk. Наведено статистичні дані перевірки кваліфікаційних робіт адміністратором антиплагіатної платформи.

Ключові слова: академічний плагіат, доброчесність, Unichesk, положення, проєкт, рекомендації, кваліфікаційна робота.

Вдосконалення процесу підготовки майбутніх фахівців в умовах конкуренції, мобільного процесу збору, обробки та аналізу великого потоку інформації необхідно враховувати принципи, тенденції, концепції та парадигми сучасної економіки задля прийняття правильних управлінських рішень діючими та потенційними учасниками ринку [1, 2]. При цьому саме якісна підготовка фахівців передбачає здатність їх щодо формулювання власних теоретико-методологічних моделей, використання та адаптації існуючих моделей до реалізації конкретних унікальних конкурентоспроможних проєктних рішень. Дане твердження передбачає розуміння

правомірного застосування в своїй діяльності інновацій, створення та захист об'єктів права інтелектуальної власності в рамках реалізації стратегій економічного розвитку різного рівня [3-8].

Слід зазначити, що при підготовці фахівців, виокремлюючи серед широкого різноманіття об'єктів права інтелектуальної власності такий традиційний як авторське право, необхідно приділити особливу увагу такому тісно пов'язаному з ним поняттю як академічний плагіат, його механізму та принципам перевірки кваліфікаційних робіт, досліджень та проєктів. Саме термін академічний плагіат, відповідно до ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту», це оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та / або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства [9].

Безперечно, що недотримання принципів академічної доброчесності впливає на об'єктивність оцінювання наукової чи кваліфікаційної роботи або проєкту, ставить під сумнів якість освітнього процесу, рівень кваліфікації потенційних випускників ЗВО та науковців, майбутніх фахівців, менеджерів тощо, а й подальшому якість реалізації проєктів та програм.

З метою підвищення якості навчання, розвитку навичок коректної роботи із джерелами інформації та формування звички до сумлінного дотримання вимог наукової етики, активізації самостійності та індивідуальності при створенні авторського твору та підвищення відповідальності з боку науко-педагогічних працівників, докторів, аспірантів, здобувачів наукового ступеня, студентів усіх форм навчання у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка діє положення «Про систему запобігання та виявлення академічного плагіату» [10], Кодекс академічної доброчесності Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка [11]. Основні принципи академічної доброчесності закріплені в Статуті університету [12, с. 10]. В рамках внутрішньої системи забезпечення якості вищої освіти Вченою радою ПНПУ імені В. Г. Короленка створена Комісія з академічної доброчесності [13].

Порушення етичних принципів при написанні курсових та кваліфікаційних робіт бувають таких видів:

1. Копіювання чужої роботи (як без, так і з відома автора) та оприлюднення її під своїм іменем.
2. Подання суміші власних і запозичених в інших авторів аргументів без належного цитування джерел (копіювання).
3. Перефразування чужої роботи без належно оформленого посилання на справжнього автора [15, с. 25].

Загалом плагіат – це усвідомлене чи неусвідомлене недотримання загальноприйнятих правил цитування, тобто порушення вимог Цивільного кодексу України («Інтелектуальна власність») та Закону України «Про авторське право і суміжні права». Перевірити текст на оригінальність, тобто відсутність плагіату, можна за допомогою спеціальних програм або за допомогою сайтів, які надають такі послуги. Зауважимо, що низка програм і сервісів не є сертифікованими і пристосованими для перевірки текстів курсових чи кваліфікаційних робіт, а результати такої перевірки можуть бути піддані сумнівам.

ПНПУ імені В. Г. Короленка у своїй роботі використовує сертифіковану програму Unicheck. У відповідності з договором про надання послуг ТОВ «АНТИПЛАГІАТ» бібліотека М. А. Жовтобрюха Університету отримала доступ до онлайн-сервісу компанії, можливість використовувати комп'ютерну програму, бази даних через інтерфейс, доступний в мережі Інтернет для порівняння змісту текстових документів в електронному вигляді.

«Методичні рекомендації щодо організації, виконання та захисту курсової роботи у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка» та «Методичні рекомендації щодо організації, виконання та захисту кваліфікаційних (бакалаврських / магістерських) робіт у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка» визначають порядок перевірки таких робіт на антиплагіатній платформі Unicheck [14, 15].

У встановлені терміни, але не пізніше, ніж за два тижні до захисту, здобувач вищої освіти подає курсову роботу на кафедру для перевірки на унікальність та заяву, яка засвідчує самостійність виконання дослідження та відсутність академічного плагіату в курсовій роботі.

Адміністратор платформи Unicheck здійснює обов'язкову перевірку тієї частини роботи, у якій викладено результати теоретичного та / або експериментального дослідження. Усі інші розділи курсової роботи перевіряють на виявлення академічного плагіату за потребою / вимогою.

Для перевірки роботи на академічний плагіат в бібліотеку в електронному форматі подають титульний аркуш, розділ / підрозділ, у якому викладені основні результати дослідження.

Програма Unicheck здійснює швидко (2–4 секунди сторінка) обробку тексту різних форматів: doc, docx, pdf, odt, rtf, html і здатна автоматично визначити заміну літер та символів у тексті тощо. За результатами перевірки адміністратор платформи надає звіт. Зокрема у ньому вказані різнокольорові маркери, які виділяють плагіат, його джерела, текстові збіги, цитати та посилання тощо [16, с. 26].

Щодо бакалаврських та магістерських кваліфікаційних робіт, то перевірка унікальності тексту на плагіат здійснюється на прикінцевому етапі її виконання. Це відбувається не пізніше, ніж за тиждень до встановленого кафедрою терміну проведення попереднього захисту. Обов'язковою для перевірки є та частина роботи, у якій викладено результати теоретичного та / або експериментального дослідження. Усі інші розділи кваліфікаційної роботи перевіряють на виявлення академічного плагіату за потребою / вимогою. Під час подання кваліфікаційної роботи на кафедру здобувачі всіх форм навчання заповнюють і підписують заяву, яка засвідчує самостійність виконання дослідження. За відмови підписання заяви роботу не допускають до захисту. За результатами перевірки на унікальність (довідка про перевірку за допомогою визначеного Університетом програмного продукту) курсову роботу подають науковому керівнику на рецензування, а у разі необхідності, повертають на доопрацювання [15, с. 27].

Кваліфікаційну роботу в електронному форматі (титульний аркуш, розділ / підрозділ, у якому викладені основні результати дослідження) подають до бібліотеки М. А. Жотобряха. Далі адміністратор платформи Unichesk формує звіт і надсилає його на електронну адресу замовника. За потреби попередня / додаткова перевірка може здійснюватися іншими Інтернет-сервісами чи особисто замовником.

Згідно з положенням «Про систему запобігання та виявлення академічного плагіату в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка» для перевірки науково-методичних праць, рукописів статей, тез доповідей, дисертаційних робіт та авторефератів на унікальність використовують таку орієнтовну шкалу [10, с. 7]:

Висока унікальність, робота допускається до захисту або (та) опублікування	80–100%
Середня унікальність, робота потребує доопрацювання та повторної перевірки	70–79%
Низька унікальність, робота потребує опрацювання та повторної перевірки	51–69%
Низька унікальність, робота відхиляється без права подальшого розгляду	50% і нижче

У зв'язку з тим, що ступінь бакалавра / магістра є академічним, а не науковим, для студентських кваліфікаційних робіт допускають такі рівні унікальності:

Вид кваліфікаційної роботи	Показник рівня оригінальності тексту, %			
	Високий	Достатній	Низький	Неприйнятний
Магістерська	понад 70	від 60 до 70	від 50 до 59	менше 50
Бакалаврська	понад 65	від 55 до 65	від 45 до 55	менше 45
Курсова робота чи проєкт	понад 60	від 50 до 60	від 40 до 49	менше 40

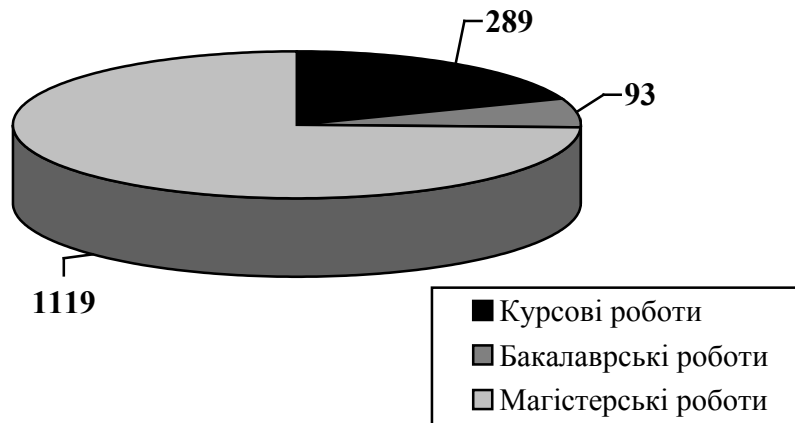
В Університеті функціонує внутрішня база академічних текстів, що пройшли перевірку на плагіат. Вона формується на основі файлового сховища антиплагіатної системи електронного архіву робіт здобувачів вищої освіти та науково-педагогічних працівників. Кваліфікаційні випускні роботи (проєкти) розміщуються та зберігаються у загальному файловому сховищі. Доступ до нього для завантаження даних робіт та їхньої перевірки на виявлення збігів (ідентичності, схожості) в Системі здійснюється адміністратором. Повні електронні версії кваліфікаційних робіт здобувачів вищої освіти надаються відповідальними від кафедр адміністратору для архівування упродовж одного місяця після їх захисту [10, с. 8].

Нижче подаємо статистику перевірки кваліфікаційних і курсових робіт з вересня 2021 року по вересень 2022 року.

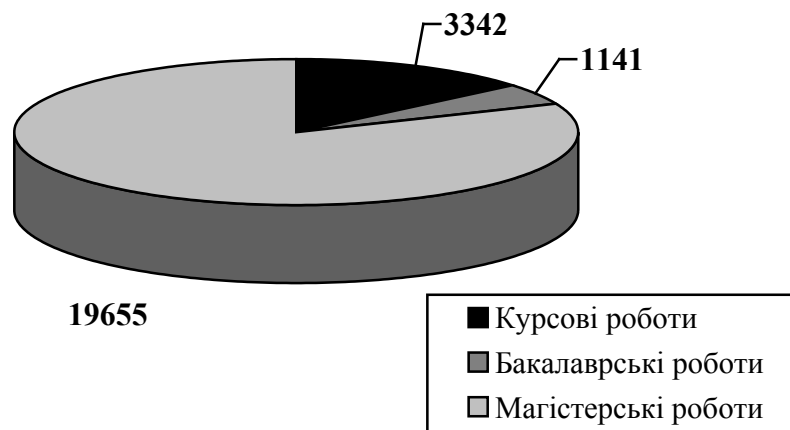
UNICHECK

№	Вид кваліфікаційної роботи	Кількість робіт	Кількість сторінок
1.	Курсові роботи	289	3342
2.	Бакалаврські роботи	93	1141
3.	Магістерські роботи	1119	19655
Загальна кількість робіт / сторінок		1501	24138

Кількість перевірених робіт

Кількість перевірених сторінок

Таким чином, з метою запобігання академічного плагіату необхідно дотримуватися низки вимог. Зокрема, дотримуватися принципів академічної доброчесності. При написанні кваліфікаційної чи курсової роботи, проєкту, проведенні дослідження варто обов'язково покликатися на авторів і джерела, з яких взято матеріали або окремі результати. Не рекомендовано використовувати у роботі запозичений матеріал без посилання (покликання) на автора. Це вважається порушенням академічної доброчесності, тобто плагіатом.

Джерела і література

1. Школяр С. П., Бабенко І. В. Врахування концепції економіки навчання при підготовці фахівців-менеджерів. *Modern science: innovations and prospects : proceedings of the 8th International scientific and practical conference*. Stockholm, 2022. Р. 286–293.
2. Кужель Е. В., Школяр С. П. Патентний аналіз як засіб прогнозування розвитку техніки та технологій. *Проблеми та перспективи розвитку інноваційної діяльності в Україні* : матеріали XII міжнар. бізнес-форуму (м. Київ, 22 берез. 2019 р.). Київ, 2019. С. 83–85.

3. Школяр С. П. Щодо права інтелектуальної власності в Плані реалізації Стратегії економічного розвитку Полтавської міської територіальної громади. *Гуманістичні орієнтири професійного становлення вчителя: Макаренківська традиція і місія нової української школи* : матеріали XX Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 11-12 берез. 2021 р.) / за ред. М. В. Гриньової. Полтава : Гаража М. Ф., 2021. С. 246–247.
4. Школяр С. П. Особливості переговорів з трансферу технологій. *Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі (XXVIII Каришинські читання)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 27–28 трав. 2021 р.) / за заг. ред. М. В. Гриньової. Полтава : Астроя, 2021. С. 324–327.
5. Школяр С. П. Аспекти права інтелектуальної власності в реалізації економічного розвитку територіальної громади. *Ресурсно-орієнтоване навчання в «3D»: доступність, діалог, динаміка* : матеріали I міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Полтава, 22–23 лют. 2021 р.). С. 285–286.
6. Школяр С. П., Кужель Е. В. Підготовка менеджерів до прийняття управлінських рішень на базі побудови патентних ландшафтів / *Управлінський дискурс макаренківської педагогіки* : матеріали XXI міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 10–11 берез. 2022 р.) / за ред. М. В. Гриньової. Полтава : Гаража М.Ф., 2022. С. 230–233.
7. Школяр С. П. Аспекти підготовки фахівців до опрацювання та аналізу базових інформаційних потоків на ринковому середовищі. *Педагогічні науки*. 2015. Вип. 12. С. 356–361.
8. Школяр С. П., Новописьменный С. А. Створення центру інтелектуальної власності в рамках Стратегії економічного розвитку територіальної громади. *Управління навчально-виховним процесом нової української школи в контексті національно-патріотичного виховання молоді* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. молодих науковців (учнів, студентів, магістрантів, аспірантів) (м. Полтава, 6 квіт. 2021 р.) / за заг. ред. М. В. Гриньової ; Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава : Астроя, 2021. С. 258–259.
9. Про освіту : Закону України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19?find=1&text=%D1%87.%D1%81%D1%82.%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%83%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8+C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%83%C2%BB#Text>
10. Про систему запобігання та виявлення академічного плагіату Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка : положення від 30.08.2022 р. №1. URL: <http://pnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/10/polozhennya-pro-sistemu-zapobigannya-ta-viyavlennya-akademichnogo-plagiatu-pnpu-imeni-v.-g.-korolenka.pdf>
11. Кодекс академічної доброчесності Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. 2022. URL: <http://pnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/10/kodeks-akademichno%D1%97-dobrochesnosti-pnpu-imeni-v.-g.-korolenka.pdf>
12. Статут Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. 2016. С. 10. URL: http://pnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/02/statut_pnpu.pdf
13. Комісія з академічної доброчесності. URL: <http://pnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/komisiya-vchena-rada.pdf>

14. Методичні рекомендації щодо організації, виконання та захисту курсової роботи у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка. 2021. URL: <http://pnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/14.03.21-kursovi-roboti.pdf>
15. Методичні рекомендації щодо організації, виконання та захисту кваліфікаційних (бакалаврських/магістерських) робіт у Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка. 2021. URL: <http://pnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/14.03.21-kvalifikacijni-roboti.pdf>
16. Плагіат і академічний плагіат: причини виникнення та шляхи подолання. Львів, 2022. С. 26. URL: <http://nauka.meduniv.lviv.ua/wp-content/uploads/simple-file-list/Academ-dobrochesnist/plagiat-i-akademichnyj-plagiat.pdf>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Аленіна Аліна – здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 031 Релігієзнавство факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Бабенко Людмила – докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії України Полтавського національного університету імені В. Г. Короленка, Заслужений працівник освіти України

Безкоровайний Іван – учень 9 класу Полтавської гімназії № 8 імені Панаса Мирного

Білик Галина – старша викладачка кафедри української літератури Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Богута Марія – учениця 8 класу групи ІФ-12 Полтавського міського багатoproфільного ліцею № 1 імені І. П. Котляревського Полтавської міської ради Полтавської області

Бондаренко Галина – кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Васецька Олеся – старша наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Веденєєв Дмитро – доктор історичних наук, професор Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Вільховий Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Вільховик Ольга – старша наукова співробітниця відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Воронкіна Дарія – здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Голубнича Марина – завідувачка філіалом Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського

Гура Марія – здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 073 Менеджмент (Управління проєктами) Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Гура Олексій – кандидат історичних наук, доцент, перший проректор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Ігнатуша Олександр – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Запорізького національного університету

Ільченко Алла – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавського державного аграрного університету

Капелюшний Валерій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Капустян Ганна – докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри гуманітарних наук, культури та мистецтва Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

Коваленко Оксана – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Колеснікова Маргарита – здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 031 Релігієзнавство Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Коляда Ростислав – учень 11 класу комунального закладу «Полтавська загальноосвітня школа I-III ступенів № 23 Полтавської міської ради Полтавської області»

Конопльов Артем – магістр історії за спеціальністю 014.03 Середня освіта (Історія)

Копилець Євгеній – кандидат педагогічних наук, заступник директора з навчально-виховної роботи Комунального закладу «Полтавський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства учнівської молоді Полтавської обласної ради»

Корольова Інна – здобувачка третього освітньо-наукового рівня вищої освіти (доктор філософії) за спеціальністю 032 Історія та археологія кафедри гуманітарних наук, культури та мистецтва Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського (м. Черкаси)

Коротаєв Олександр – здобувач третього освітньо-наукового рівня вищої освіти (доктор філософії) за спеціальністю 032 Історія та археологія Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Кріль Юлія – заступниця директора з навчально-виховної роботи, учитель історії Комунального закладу «Полтавський міський багатoproфільний ліцей № 1 ім. І. П. Котляревського»

Лимар Олександр – науковий співробітник науково-дослідного відділу пам'ятокознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Марченко Владислав – здобувач освіти третього освітньо-наукового рівня вищої освіти (доктор філософії) за спеціальністю 032 Історія та археологія Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Мироненко Ксенія – учениця 8 класу Комунального закладу «Полтавський міський багатoproфільний ліцей № 1 імені І. П. Котляревського»

Московченко Ніна – заступниця директора з навчально-виховної роботи, учитель історії Комунального закладу «Полтавський міський багатoproфільний ліцей № 1 імені І. П. Котляревського»

Неділько Олександра – учениця 9 класу Полтавської гімназії № 8 імені Панаса Мирного

Нестеренко Тетяна – здобувачка освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014.03 Середня освіта (Історія) Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Нечипоренко Надія – здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014.03 Середня освіта (Історія) Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Петренко Ірина – докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри суспільних і гуманітарних наук Полтавського університету економіки і торгівлі

Пісцова Марія – завідувачка науково-експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Помаз Юлія – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавського державного аграрного університету

Порох Наталія – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Рева Ірина – учитель історії та правознавства Полтавської гімназії № 8 імені Панаса Мирного

Романенко Владислав – здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Сіренко Аліна – здобувачка освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014.03 Середня освіта (Історія) Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Сітарчук Роман – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Стаценко Дмитро – кандидат історичних наук, завідувач відділення управління й права Відокремленого структурного підрозділу «Фаховий коледж управління, економіки і права Полтавського державного аграрного університету»

Сулима Оксана – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Супруненко Олександр – кандидат історичних наук, директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Заслужений працівник культури

Супруненко Руслан – здобувач освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Сушко Вячеслав – старший науковий співробітник відділу інформації та використання документів Державного архіву Полтавської області

Таран Олена – кандидатка історичних наук, наукова співробітниця «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (м. Київ)

Токуєва Наталія – кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавського державного аграрного університету

Томенко Дмитро – здобувач вищої освіти СВО доктор філософії спеціальності «Публічне управління та адміністрування» Полтавського державного аграрного університету

Чеботарьова Людмила – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Шаповал Лариса – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

Шейко Сергій – кандидат філософських наук, професор кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавського державного аграрного університету

Школяр Сергій – кандидат технічних наук, доцент кафедри педагогічної майстерності та менеджменту імені І. А. Зязюна Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Штепа Катерина – наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

ШОСТІ ЧЕРЕВАНІВСЬКІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ

Збірник наукових статей Випуск VI

Відповідальний науковий редактор – *Л. Л. Бабенко*

Підписано до друку 1.12.2022 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 19,3
Наклад 100 прим. Зам. № 12/112

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюдження видавничої продукції
Серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.